

॥ श्रीशारदाम्बा विजयतेतराम् ॥

॥ त्रिदण्डमतविभेदिनी ॥

नाम

रामानुजाद्युपकल्पितमतविभेदतापादिसंस्काराणां
तत्प्रणीतश्रीभाष्यवचनपराकरणपूर्वकसमूलो-
न्मूलनसमितिकर्तव्यतावती

प्रथमो भागः

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यजगद्गुरुश्रीमच्छ-
ङ्कराचार्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वर-
श्रीमद्राजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वांमिमहाराजानां
कृतिरेषा जागर्तितराम् ।

वाराणस्यां राजराजेश्वरीयन्त्रालये मुद्रापितम् ।

—०*०—
All Rights Reserved.

विक्रमशकाब्दाः १९५६

भूमिका ।

—*—

अथ जगद्गुरुमहेश्वरापरावतारश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादाचार्य हि
 युधिष्ठिरशके २६११ वैशाखशुद्धपञ्चमीमारभ्य २६६३ कार्तिकशुद्धपौर्णिमा-
 पर्यन्तं त्रिविजयसमारम्भमहामहिम्ना वेदमार्गवार्हिभूतानितरांश्च द्वात्रिं-
 शदुत्तरैकसहस्र (१०३२) सङ्ख्यया सङ्ख्यातान्वादित्यभूरिसङ्ख्यानवौ-
 द्धपाशुपतकापालिकादीनौहिकादींश्च सर्वतो जित्वा निरवघमत्रात्रभवन्तं
 वैदिकराद्धान्तं कृतादिगुणीयमर्यादानुरूपमेव भारते वर्षे पुनः प्रतिष्ठाप्य
 वर्णानाश्रमांश्च यथानियमं व्यवस्थापयाम्बभूवुः । नातः परं किमप्यन्य-
 न्तमासीद्भारते वर्षे भगवतामवतारसमयं तमेतमारभ्यापोढश-१६०० श-
 तसङ्ख्याकाभ्यः समाभ्यः । तद्धर्माणां पुनराम्नायसुधानिधेमर्धनमात्र-
 समुद्भूतानामविच्छिन्नप्रचारैकहेतवे दिक्षु चतसृषु निजविजयपीठानि च-
 त्वार्येव द्वारका जगन्नाथ-बदरिका ऋष्यशृङ्गाख्यासु तावत्स्थळीषु शारदागो-
 वर्धनज्योतिःशृङ्गेरीपदाङ्कितानि यथासङ्ख्यभिर्याय पीठेष्वेतेषु ब्रह्म-
 विष्णवाद्यंशावतारभूतान्सर्वज्ञानमयानाम श्रीमत्सुरेश्वराचार्यपद्मपादाचा-
 र्यतोडकाचार्यहस्तामलकाचार्यान् यथाक्रमं संस्थाप्याचार्यपरम्परामति-
 तरां प्रवर्तयामाकुरे । यथोक्तं मार्कण्डेयकौर्मपात्रादौ “परहंसा-
 त्मना सत्यः परमात्मा महेश्वरः । करिष्यत्यवतारं हि जम्बुद्वीपे कलौ
 युगे । द्रुष्टानां निग्रहार्थाय शिष्टानां रक्षणाय च । वेदराद्धान्तसंस्थित्यै
 सत्यरूपेण भारत । चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतारिष्यति । शङ्करः
 सवितानन” इत्येवमादिकं भगवता बादरायणाचार्येण । एवञ्च चतुर्ष्वे-
 तेष्वार्याचार्येषु श्रीमद्भगवतावत्सुरेश्वराचार्येभ्य एव महानिबन्धभूतवार्तिका-
 दिकर्तृतया पदवीं स्वां जगद्गुरुपदादिलक्षणां परं प्रायच्छन् । तत्परम्प-
 रापरिमाप्ता द्वारवत्यां श्रीमच्छारदापीठमधिरूढाः सर्व एवाचार्या “स्त-

स्थानापक्षस्तद्धर्मं लभत' इति न्यायेन जगद्गुरुपदवीदेवीमर्हन्ति । परिशिष्टाः पीठत्रयाधीशास्त्वाचार्यैरुपदमानो भवन्तीति विवेकस्तयोरधिगम्यते समस्तैरेव साम्प्रदायिकव्यवहरणैः ॥

नियमेन किलानेनैव साम्प्रतमत्र वरिष्ठद्वारकाशारदापीठस्य परमाचार्याः "श्रीमद्वाजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामिनो" निजपीठपूर्वाचार्यसरणिमनुबन्धानास्समुपात्तविजययात्राः सौराष्ट्रादिनानादेशीयब्रह्मसूत्रमहाराजवन्दितपादारविन्दाश्च बहुतरविद्यातपोविभूतिभिराश्रत्यमात्मनो दिशि दिशि वितन्वाना विराजन्ते । त एते यात्रायामेतस्यां श्रौतानि हि तत्त्वान्युच्चावचफलप्रकारपारितुन्दिलान्यतिविशदपुरुषार्थविशेषपर्यवसायीन्याधिकारिकजनानतितरामेव ग्राहयामासुराचार्यचरणा अनुप्रसङ्गम् । तेभ्यः किल तत्रेभ्यो घटिर्भूतान्वातुलघ्रातपारभावितात्मनः पुनरीपत्करानविचारितचेतोमोहघटनामात्रकुशलानशिक्षयन्वा चिरं जम्बुकालापविषयसमवायसहोदरान्वैष्णवम्मन्योद्धारितविकृतप्रक्रियागर्हितगात्राँश्चानेकत्र वा यथायोगं जल्पकान् । परममी निवन्धमुखेनैव निर्णीता उपकारायाशेषाणां सम्पद्येरन्निति विवेचकमतीनामभ्यर्थनाभिरारचितोयं निवन्धोऽध्यवसीयते सदर्थे प्रयुज्यमानाभिस्तदनन्तरम् । स एष रामानुजीयादिकल्पिततापादिसंस्काराणां सहैव स्वोपजीव्यश्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकावाग्भिर्निरसनातिशयशरीरी सदसद्वस्तुस्वरूपप्रत्यापनैकहेतवे निरमास्यादरभराद्भगवद्विजगद्गुरुचरणैरिति स्वाभिप्रायपर्यालोचनपुरस्सरमिह सङ्ख्यावन्त प्रवर्तन्ताम्मा पुनस्तत्सम्पत्तिदेवतामन्तरा दुरावेशदूषितमनीषा दूषणसामान्यचेष्टायापचयन्तामिति खल्वावेदयाम्यहं विद्वज्जनान् ।

मूल्यम् १॥)

. रामचन्द्रगङ्गाधरशास्त्री ।

श्री ११०८ मन्महेश्वरापरावतारशङ्करभगवत्पूज्यपादा
जगद्गुरवो विजयन्ते तराम् ।

॥ त्रिदण्डमतविभेदिनी ॥

अचिन्त्याण्डोद्भूतिस्यतिवित्दतिसत्तासुकृतभाक्
कृतिघ्रातस्फूर्तिस्थिततरसपारम्भवननम् ।
निधानं निर्द्वन्द्वव्यवत्दतिभरस्य प्रशमिनाम्
भजामः श्रीकण्ठावतरणमहो मोक्षमुग्रनम् ॥ १ ॥
अभेदापत्पद्याविवशजगतीचक्रकामिदम्
दुरुच्छेद्यच्छायावचनरचनावीचिनिहतम् ।
समुद्धर्तुं सद्यस्त्रिदशविभुभिः सार्धमभव-
न्मामस्सर्वेशस्तपिह भगवत्पादमजिरम् ॥ २ ॥
तदनु मदनं निर्भिद्यैव व्यपेतसदात्मना-
मसुरसुधियामन्तर्नेता प्रसाधितनैगम-

त्रिदण्डमतविभेदिनी ।

क्रमिकसदनो विश्वं हीष्टे हिरण्यरिविग्रहैः

स खलु भगवान्चाराराध्यो युगीगतिभूनये ॥ ३ ॥

हते ऽपि शतधा तले वसुमतीमुमित्राकृते-

र्गणे विगुणकिन्नरामुदयमाप्नुवत्येव तम् ।

मुधाविधिपरावृतं निजवितण्डितानात्मकम्

सुवादहरिताशयैर्मथितजीवनं यन्महे ॥ ४ ॥

एवंविधे विविधनिग्रहगोचरे नो

निर्मत्सरोदयमपि सं सुविभाव्य भूयः ।

श्रीभाष्यके मतिपरिभ्रमवाग्विलापे

लोप्यन्नपत्ननिलये कल्पेपुरर्षाः ॥ ५ ॥

अत्र हि तापत्रयपापच्यमानप्राणमृत्करणत्रयीप्रशान्तिहेतवे निगमग्रामः किल

१ ग्रन्थारम्भः कृत्स्नार्थावाप्त्युपायरत्नाकरो महेश्वराकारमज्ञानैकविशालमूर्तेश्व-
राघरप्रचारव्यवस्थाविभागमागिप्रक्रियाविमासकः कर्मोपास्तिज्ञानानां नामोपद-
र्शिततापारातिपरंतपभूतानामुद्योतको व्यष्ट्या पुनः समष्ट्या नः सर्वतन्त्रसिद्धान्त-
मदगाह्यमानस्तन्त्रान्तरं च न्यक्कुर्वाणो विराजते शिलोक्याम् ।

नन्वत्र विप्रतिपन्नानां नाम रामानुजादीनामाभिप्रेतन्तावच्छ्रैवैष्णवत्वादि
श्रौतं भवत्युत स्मार्तमथ वा पौराणिकमाहोस्वित्तान्त्रिकमिति जिज्ञासुजनचिन्ता-
यां न भवत्येव श्रौतं नापि स्मार्तं न वा पौराणिकं तात्पर्याद्धि परमात् । कि-
न्तर्हि परिशेषात्तान्त्रिकमेवेति वदामः । न ह्येवंविधसङ्केतानिकेतनं चत वैष्ण-
१ तदुपोद्दातः वत्वं एवचिदपि लक्षितं वेदेष्ववजानीमहे । तद्वचोवकप्रमाणत्वा-
न्यानामनविशमात् । न त्वन्तरा वाक्यप्रतीतिं तथाविधार्याम्युपगमो विदुषा-
मिष्यते निरावाच्यम् । मानवाद्यापर्विलीपरिग्रहस्य सुमतयोग्यतामावयत्वंकनि-
रूपकत्वात् । न चायं मतविभेदश्चतुर्वेदसंहितासु वाक्यनैकतमेन वा ऽङ्गीकृतो
गम्यते यतस्तत्र श्रीवैष्णवपदस्यैवात्यन्ताभावः । विष्ण्वादिशब्दैरुल्लसच्छ्रुति-
तर्तीनाम्भूयस्त्वेऽपि साक्षात्परम्परया वा तासामनुपाधिकैकपरमात्मनो माहात्म्य-

मात्रप्रतिपादने परं निर्भरभरत्वात् । न चायमनन्यात्मैव वैकुण्ठाधिपतेर्भगवतो मूर्तिमतः परमात्मेति वाच्यम् । वैकुण्ठाधिपतेव लोकान्तराणामप्याधिपत्यं, तस्य निरङ्कुशं गम्यमानं सच्छ्रीवैष्णवमतिमद्भिरभ्युपात्तस्य तु विष्णोरनवस्थितविग्रहविशेषवतो दूरीकरोत्येव भावनां यस्मात् ।

ननु “ इदं विष्णुर्विचक्रमे । त्रीणि पदा विचक्रमे । तद्विष्णोः परमम्पद ” मित्याद्याः श्रुतयो वैकुण्ठेश्वरस्यैव विष्णोस्तेपाद्वैङ्कर्यक्रियाकर्मीभूतस्य परं तं महिमानं विनिवेदयन्त्यो विजयन्त इति चेन्मास्मैवं मंस्थाः । वैष्णोश्चेश्वरस्यापि महेश्वरस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञयोः प्रतिपादने बद्धादराणां “ तमीश्वरा-

१ विष्णोरेव सर्वेश्वरत्वशब्दाया म. हेत्वस्यापि तद्वत्ता व्यवस्थापकप्रमाणप्रदर्शनम् ।

णां परमं महेश्वरं तं देवनानां परमं च दैवतं । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीडय ” मित्येवञ्जातीयकानां श्रीवैष्णवादिमतव्यूहविध्वंसिनीनां च श्रुतीनां श्वेताश्व-

॥

तरसंहिताभागगानां प्रत्यनुसृत्यतत्त्वत्वात् । अतो ऽपि पुनः प्रमाणान्तरजिज्ञासायां “ सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिता ऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनिता विष्णो ” रित्या ऋचो नैरुक्ते निगदव्याख्यातायास्तंशयोच्छेदपरमकरवालत्वात् । न च ऋगेषा सूर्यपरतयैव तत्र व्याख्याता सती कथमिहोदाह्रियते महेशमाहात्म्यवादितयेति श्रमितव्यम् । आदित्यमण्डलाखण्डलावच्छेदेन महसो, माहेश्वरस्यैव ब्रह्माण्डगोलकबाष्पान्तरप्रकाशातिशयशालिनो गीयमानत्वात् । तथा चान्नायते “ असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभूः सुमङ्गलः । सहस्राक्षाय मीढुषे । ” अथ य एषो ऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रणस्तास्तर्ष एव सुवर्णः । नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यसतये ऽम्बिक्तपतये उग्रपतये हृष्टपतये नमो नम ” इति । तदुक्तं भूतकूर्मादिवचनैश्च “ सर्वात्मा सर्वलोकेशो महादेवः प्रजापतिः । सूर्य एव त्रिलोकस्य मूलं परमदैवतम् । द्वादशान्ये तथा ऽऽदित्या देवास्ते ह्यधिकारिणः । वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने । चैत्रमासि च वेदाङ्गो घाता वैशाखतापनः । ज्येष्ठे चैव तु देवेन्द्र आपादे सविता रविः । विवस्वान् श्रावणे मासि प्रोष्ठपद्यां मगः स्मृतः । पर्जन्योऽश्वयुजे त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः । मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुस्तनातनः । एको देवो महादेवो भास्वान् सा-

क्षान्महेश्वरः । एष रुद्रो महादेवः कपर्दी च घृणीः हरिः । आदित्यो म-
गवान् सूर्यो नीलग्रीवस्त्रिलोचनः । अधीयते सहस्रांशुः सामगाध्वर्युहोतृभिः ।
भूर्भुवस्वस्त्वमोङ्कारः सर्वो रुद्रस्सनातनः । त्वमेव विश्वं बहुधा जातं यज्जायते-
च यत् । नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः । हिरण्यबाहवे तुभ्यं हिर-
ण्यपतये नमः । अग्निकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः । नमोस्तु नीलग्रीवाय
नमस्तुभ्यं पिनाकिने । विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः । नमस्या-
मि परं ज्योतिर्वैष्णवां त्वां परामृतम् । विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिण ॥
मित्येवमादिभिरादित्यान्तर्यामित्वतन्मूर्तिधरत्विश्वप्रकाशकत्वविश्वव्यापित्वानि स-
दा महेश्वरे समुल्लासगोचराणि प्रतिपादितानि भवन्ति । न च “ त्रयीमयी
विष्णुशक्तिरवस्थाने करोति वै ॥ ” इत्यादिना विष्णोरादित्यमण्डलादिव्यापारनिय-
न्तृत्वाधिगमेन कथमत्र शिवस्य प्रतिपाद्यते तद्वत्तेत्याशङ्कनीयम् । शिवांशवै-
शवशेनैव तस्मिन्तद्योग्यतापादकशक्तिविशेषोपचारप्रतिपत्तेः ।

ननु शिवस्य जीवकोटिप्रविष्टत्वे विष्णोर्भगवतो भक्ताग्रगण्यत्वे च क-

४ शिवस्य हि स षडङ्कारमुदीरितप्रमाणवाणीभिर्वा सर्वेश्वरत्वमुपपाद्यतामिति ।
वैश्वरत्वसिद्ध्या अत्राभिधीयते यथाशास्त्रमुपपाद्यत इति । तस्य हि जीव-
जीवकोट्यन्तर्गत- त्वभक्तत्वयोर्ग्राहकवचनभेदानामेकादशरुद्रान्तर्द्वयरुद्रादिवि-
त्त्वविष्णुभक्तत्वा- द्भिर्भूतेर्नास्तिक्वा-
न्तिमुमेतर्नास्तिक्वा-
ना पराहारः । शेषनिपयाणां च पौराणिकादीनामपौरुषेयश्रुतिमण्डलीपरि-

शास्यमानानामुदितार्थव्यवस्थापनानुकूलप्रभुताया एवामावात् । तथा च श्रुतिः
“ मायिनं तु महेश्वर ” मित्यादिका । सेयं शिवमेव ब्रह्मेति बोधयन्ती जीवभावं
कथं नु तस्याभिदध्यात् । तदव्यवहितोत्तरश्रुत्यवयवो हि “ तस्यावयवभूतै-
स्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदि ॥ त्याज्त्मा भुवनजातं व्याप्नुवतां स्वांशभूतजीवानां
नियामकतया महेश्वरं, परमात्मनमाचक्ष्णः कथं वा जीवात्मानं तमेतमभिव्या-
हरेत् । न चैतावता “ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जी-
वस्स विज्ञेय ॥ ” इति श्रुतिमेतान्चोदाहरता ऽस्ति हि जीवभावस्तात्त्विक एवेति
शक्यते वदितुं वादिना मन्दात्मना वा । “ स चानन्त्याय कल्पत इति तदव्यव-
हितोत्तरमन्त्रवर्णेन तु दशाब्जीवस्य व्यावहारिकीं समाप्य पारमार्थिकीमेव
ब्रह्मानन्यस्वभावां विभाव्यतां नित्यस्य प्रशान्तिपुरस्सरमेव ब्रह्मात्मभावयोग्य-
ताकत्वप्रतिपत्तेः कैवल्यरूपायाः परं प्रतिपाद्यमानत्वात् । न चापि हरिवि-
रि-

इत्यादीनां ललाटमुखेभ्योऽङ्गेभ्यश्शम्भोः प्रादुर्भूतिम्पुराणादिभ्यो नानाविधेभ्यो
 ऽवगच्छाम इति युक्तम्प्रत्याययितुम् । प्रादुर्भूतेरेतस्यास्तंहाररुद्रतदवयवभूतानां
 श्रीमन्महेशविभूतिविशेषाणामेव गत्या हि तया तया विपयीकरणात् । मूर्तित्र-
 ५ उदितार्थसंसा योत्तीर्णस्य तु महेश्वरस्य भगवतो न कुतोपि जननमुपपद्यते ।
 थकप्रमाणवचनो
 पन्यसनम् । नैतावता तेषां नारायणाहिरण्यगर्भाभ्यामपकर्षः कदाचिदप्याकलनी-
 यः । कल्पादिभेदेन कदाचिद्विष्णोः कदाचिद्विरिञ्चेः कदाचित्तेषामपीति तद-
 र्थसमानयोगक्षेमत्वोपपत्तेः । यथोक्तं वायुसंहितायां शिवपुराणे “ त्रयस्ते
 कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरा ”, दित्युपक्रम्य “ तपसा तोषयित्वा तं
 पितरं परमेश्वरं । ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा
 रुद्रविष्णुं जगन्मयः । विष्णुश्च भगवांस्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्पुनः । नारायणं
 पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनर्भवः । एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः । तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः ।
 प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवात् । तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न
 मुह्यति । अयम्परस्त्वयज्ञेति संरम्भाभिनिवेशिनः । यातुधाना भवन्त्येव पि-
 शाचाश्च न संशयः, इति कर्मविपाके पुनः “ यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणाम्भेदमुत्त-
 ममावतः । साधयेदुदरव्याधियुक्तो भवति मानवः, इति महेश्वरांशभूतानां ते-
 पान्दोषविशेषप्रसाधने दोषोत्कीर्तनात् ।

एवञ्चायम्परिहारः पारमार्थिको भवन्नपि साक्षान्महेश्वरस्यैव ‘ तुष्य-
 तु न्यायेन विष्णुविरिञ्च्योर्ललाटदेशाज्जननमङ्गीकृत्याप्यदोषावहमेव तदेतदिति
 परं व्यवस्थाप्यते । विष्णोर्विरिञ्चेश्चाविमुक्तोपासनास्पानतया ऽतिनिर्मलाल-
 लाटदेशादाविर्भूतिं महेश्वरस्य न तु नासापुटाद् ब्रह्मणो नारायणस्येव तत्पा-
 त्रात्कश्यपान्मानवमात्राद्वा जननं महादेवस्याविर्भावे च क्वचिदपि नारायणस्येव
 न मानववीर्यानुप्रवेशो न वा योषिद्वर्मादिवासादिः । यदि तद्योनिप्रभवत्वं तत्र
 तत्राविर्भावमात्रेण चेदवद्यमापद्येत तदा सद्भजातनिर्दर्शनैर्नारायणस्य क्लृप्ततरैः
 कियदवद्यमापद्येत । यदि पुनराविर्भावमात्रमहेश्वरस्य जननदोषतयैवोक्ताट्ये-
 त बालिशकिशोरैस्तदा तदेतन्नारायणस्यैवातिमात्रमुद्घाटितं स्यादेव शश्वत् ।
 रामकृष्णावनारयोर्मोहभयशोकादिप्रबन्धस्य यथाभूतजननैकमूलीभूतस्य तत्तत्प्रकर-
 णे प्रकीर्तिततया तच्चापि तैरेवोद्घाटितं स्यादेव सर्वशः ।

न चायद्भूमलासनादिसम्प्रार्थितस्याकर्मवशवर्त्येव नारायणस्याखिलोऽप्यवतारः स्वात्मेच्छापरिग्रहप्रयुक्तमानवजन्मादिरञ्जनैरुपयोनो वा शोकमोहाद्यभिनयप्रकार इति मन्तव्यम् । प्रवर्तिते हि प्रमाणपर्यनुयोगे विकलोत्तर-
त्वादुत्तरमतेः । पुराणवचनेभ्य एव चेन्मतिमेतादृग्राहयेद्युस्तदा तेभ्य एव वा म-
हेश्वरस्याप्याविर्भूतिं पितामहादिप्रार्थितस्यात्मेच्छापरायत्ताद्भुतो न सद्गच्छेत्तन्मा-
तानेतान “नादिनिधनो देवश्चैतन्यादिममान्वितः । ज्ञानानि च वशे यस्य ता-
रकादीन्यशेषतः । अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमं । सृष्ट्यर्थं ब्रह्म-
णः पुत्रो ललाटादुत्थित प्रभु । स हि पूर्वार्धके राजैस्तोपितस्तपसा विधेः ।
ललाटादनियोज्योऽपि पुत्रत्वेन प्रकल्पितः । अहन्व भवतो वक्रात्कल्पान्ते घोर-
रूपधृक् । शूलपाणिर्भाविष्यामि क्रोधजस्तव पुत्रकः । निर्दिष्टः परमेशेन महेशो
माललोहितः । पुत्रो भूत्वाऽनुगृह्णाति ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽनुजः । तस्मिन्
तद्वत्कमलस्थस्य नियोगादंशजो विभुः । ललाट तस्य निर्भिद्य प्रादुरास्मिन्महेश्वरः,
इति महामारतकूर्मपुराणयोरात्मेच्छापरायत्तामेव शिवस्याभिव्यक्तिं ब्रह्मनारायण-
योर्ललाटदेशादनुजानीमहे ययान्यायम् ।

विष्णोस्तु “अदितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरेर्जन्मात्मनि प्रभो । उपावाव-
त्पतिं भक्त्या परया कृतकृत्यवत् । स वै समाधियोगेन कश्यपस्तदनुष्यत ।
प्रविष्टमात्मनि हरेरंशं ह्यवितयेक्षणः । सोऽदित्यां वीर्यमायत्त तपसा चिरस-
म्पृतम् । समाहितमना राजन् दारुण्यग्निमिवानिलः । अदितौ निहिते गर्भे भ-
गवन्तं सनातनं । हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीडे गुडनामभिः । इत्थं विरिञ्चिस्तु-
तकर्मवीर्यं प्रादुर्बभूवामृतभूरादित्यां । चतुर्भुजः शरूखगदाव्चक्रः पिशङ्गवासा
नलिनायतेक्षणः, इति वामनावतारप्रस्तावे भागवते पुरुषशीर्यानुप्रवेशनत्तत्स्त्रीगर्भवा-
सतद्योनिप्रभवत्त्वानि दर्शितानि भवन्ति । आरूयानाद्मुष्मान्मानवादिवदेव कतिपय-
कालावस्थायिनी गर्भं तस्यानस्थितिस्मूचिता सती वामनपुराणे पुनः स्पष्टमेव वर्णिता ।

तत्र तावत्प्रह्लादेन विष्णुन्मगवन्तङ्गवेपमाणेन तमेतद्भुक्तुनाप्यलब्ध्वा
रत्नसानोरधस्तत्तेजोऽतिरेकाच्च गीर्वाणजननीं दितिमहानाम्नीं दृष्टवना कुक्षौ
तस्या प्रतिष्ठमेव तं निश्चितवता च साक्षात्कृत एव विष्णुस्तत्रेति “तान्दृष्ट्वा
देवजननीं सर्वतेजोऽधिना मुने । विवेश दानवपातिरन्नेष्टुं मधुसूदनं । स दृष्ट्वा जग-
तान्नाथं माधवं वामनाकृतिं । सर्वभूतरं देवं दृष्ट्वा मातुरथोदरः, इत्या-

दिना गम्यते हि विस्पष्टम् । इत्थञ्च मा त्वं मधुसूदनस्येव महादेवस्यापि गर्भवासादिकं नियतमेव तदा तदा ऽभूदिति श्रूयाः । विकारवर्गनायकस्य वस्तुवृत्त्या ननु नेतृभावातिशायिकार्यानुप्रवेशादिव्यापारासम्भवात् । अन्यथा ऽनन्यसाधारणमेवाजन्मेति विशेषणं श्रीकण्ठस्य साभिप्रायं न प्रसिध्येत् । न चेष्टापत्तिः । तद्विषयप्रमाणवाक्यव्याकोपात् । मन्त्रवर्णस्तावच्छ्रुवेताद्वतराणामुदा-
 १ रुद्रस्य स तदतः पुरस्तात् । परस्ताच्चेहा “जात इत्येवं कश्चिद्भीरुः
 वैश्वरत्वे सिद्धे त- प्रपद्यते । रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यामिती-
 द्रपोपस्थापकतत्- ममुदाहरामो मन्त्रवर्णमेव पुनस्तत्रत्यम् । अस्यायमर्थः । रुद्रं
 पदोऽयं निर्वचन पु नस्तान्निरूपक- संसारदुःखं द्रावयति वियोजयतीति रुद्रः “रिदेर्णिर्लुक्चेति र-
 न्नुत्थाद्युपवर्णन- म् । कप्रत्ययः । क्त्वा प्रणवरूपया स्वात्मानं प्रापयतीति रुद्रः । रु-

ति शब्दं वेदात्मानं ब्रह्मणे कल्पादौ राति ददातीति वा रुद्रः तस्य सम्बुद्धिर्हेरु-
 द्र । त्रिविधायामप्यस्यां व्युत्पत्ता “वशुमद्रावको रुद्रो यज्जहार पुनर्भवम् ।
 तस्माच्छिवस्ततो रुद्रशब्देनात्राभिधीयते । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे
 शीर्षे सप्तहस्तासो ऽस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यो आविवे-
 श । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदोऽश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्म-
 बुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये,, इति यथाक्रममेव भारती स्मृतिः श्रुती
 चात्रार्थे प्रामाणानि वेदितव्यानि । तथा विच हे रुद्र । इति शब्दो हेत्व-
 र्थः यस्मात्त्वमेवाजातो जन्मजराऽशनायापिपासाधर्मवर्जितः । इतरत्सर्वं विनाशि-
 दुःखान्वितं तस्माज्जन्मजरामरणाशनायापिपासाशोकमोहान्वितात्संसारान् भीरुर्भी-
 तस्तन् कश्चिन्मोक्षार्थी त्वामेव शरणं प्रपद्यते तथैवाहं मोक्षार्थी सन् त्वामेव शरणं
 प्रपद्ये । यत एवमतो यत्ते दक्षिणं मुखं उत्साहजननं ध्यातमाह्लादकरं अथवा द-
 क्षिणस्यां दिशि भवं दक्षिणं मुखं तेन मां सर्वदा रक्षस्वेति भाष्यकृद्भिर्भगवद्-
 भिरुपेतो ऽधिगम्यते ।

अत्रार्थे “अजातमिममेवैकं मत्वा जन्मनि भीरवः रुद्रस्यास्य प्रपद्यन्ते र-

७ शिवस्यैव सर्व- क्षार्थं दक्षिण मुख मिति तदुपबृंहणायमानशिवपुराणवचोविशेष
 श्वरत्वे श्रुतिभि- उन्नीयते । एतेन “यस्याङ्गाज्जायन्तो हरिरुद्रमुख्या मोहं न
 रपि सिद्धे तन्मान- जानन्ति सुरेन्द्रमुख्याः । ममापि विष्णोर्जनकं देवमीदृशं
 स्यैव निरतिशय- त्वावदकपराशर- स्मरणादाहरणम् । यो ऽन्तकाले सर्वलोकान्स जह्रे । नित्यस्सत्यस्सर्वसाक्षी महेशो

नित्यानन्दो निर्गुणो निर्विकल्पः । आनन्दरूपो भगवान्निरीशः स्वाविधया
 मोहितमातनोती,, त्येवमादिकानां पिप्पलादशास्त्रीयश्रुतिवाक्यानामात्मगतपदाति-
 शयतात्पर्यपर्यालोचनया महेश्वरस्तावदेक एव सन् सर्वेश्वरस्सर्वसाक्षी चानन्मा तद-
 न्ये तु सर्व एव हरिर्ब्रह्मादयो जनिमन्त इत्यवधार्यते अपर्यन्तस्य तावत्कालस्य
 समुद्राम्भस इव विप्लुपो रामकृष्णाद्यवस्थानकालावयवस्य तदितिकर्तव्यतानाञ्चा-
 लनायतोच्चावचोपाख्यानात्तात्पर्यपारिचिन्तया तेषामपि देहत्यागादिव्यापारव्या-
 पृतस्य स्वेतरजनाद्यैवपारवश्यसमानस्वभावाभिधायिनो माहात्म्यं ननु नार्हत्येव
 सौख्यकथागन्धमनाद्यनवच्छिन्नकालकारणीभूतेन परमात्मना परं रुद्रेण । तथा
 च मन्त्रवर्णः श्वेताश्वतराणां “स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः कालकालो गुणी स-
 र्वविधः,, इति । स्मृतिरपि पाराशरी “एवंमानेन वर्षाणां ब्रह्मक्षय उदात्ततः ब्रह्मक्षय
 शतेनापि विष्णोरेकमहर्भवेत् । एवंविधास्समाप्तेन प्रयाते ऽब्दशते द्विजाः ।
 रुद्रस्यात्मनि लीयन्ते भूतभौतिकसृष्टयः,, इत्येवञ्जातीयका च पाकशासनपद्मासन-
 पद्मनामानां यथाऽधिकारमेव मानमुपन्यस्यात् ऊर्ध्वं रुद्रमानमेव परमावधिरू-
 पेण बोधयन्ती तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डमण्डलस्य श्रविलयमात्यन्तिकमवगाहयतीति
 गम्यते चातितराम् । न चैष महिमा रुद्रस्य गम्यमानो ऽपि ताम-
 सत्त्वनिर्घृणत्वाभ्यां नेष्टे नस्तेव्यस्य विष्णोस्सत्त्वप्रधानस्य कारुण्यसिन्धोः क-
 क्षन्तमधरीकर्तुं दुर्दाचिद्वेति शक्यमाक्रोशार्कितुम् । तत्कल्पाव्यप्ताऽऽपाद-
 नानुरूपप्रवृत्तिमिन्नप्रवृत्तेरेव स्मृतेरस्यास्मृतारामप्रत्ययात् । प्रत्युत प्रकरणस्यैवा-
 स्य तदर्थत्वाच्च ।

यदुक्तमगवति शिवे तामसता ऽस्तीति तदयुक्तम् । कालाग्निरुद्रमूर्ति-
 स्वरूपधारिणस्तस्य नियन्तरजगत्संहारप्रक्रियामुपाददानस्य प्राणिनामान्यविश्राम-
 ८ शिव तामस परमसदनस्य कदाचित्कथा विद्वच्चपेक्षयोपदर्शिततमः प्रादुर्भाव-
 मन्यमानानां म- स्य च वस्तुस्थित्या गुणत्रयप्रचारमात्रोत्तीर्णस्य तत्प्रयुक्तया-
 तीरपाकृत्य तस्यै- वदूषणसम्पर्कसम्पृक्तत्वात् । न ह्यत्र संहारप्रक्रियामालक्ष्य
 ९ सत्त्विकताम्- नैर्घृणं रुद्रे वा कालाग्निसंज्ञके शक्यते सम्पादयितुम् । तार-
 म्पादववेदादिय- माणस्य व्यक्ती-
 १० करणम् । तस्योपेतया च प्रयोजनानन्ततृष्णया व्याप्तिप्रमाणप्राणिमात्रवि-
 न्तासन्ताननन्योपद्रवनातस्यात्यन्तिकप्रहाणायात्मन्यप्ययापरपर्यायाविश्रान्तिविशेष-
 दानाऽत्मने स्वकाल एव प्रवृत्तस्य हि तस्य संहाराह्वयस्य वस्तुनो नैर्घृण्यगोच-

रशङ्काकलङ्कानास्पदत्वात् । न ह्युन्मार्गगामिनः पुत्रादीन् शिक्षयतान्तावत्पि-
त्रादीनामवात्सल्यलेशो बोद्धान्यते क्वचिदपि तावत्तत्त्वार्थविद्भिर्वा सद्भिः ।
पुत्रादिषु गुणार्जनैकसम्पत्सम्पत्तये पित्रादिभिः प्रयुज्यमानायाश्शास्तेः पुनः प्रे-
मातिशयपर्यवसिताया आम्युदयपारम्परीपरिप्राप्त्याधायकत्वात् । यथा वा दु-
ष्टात्मन्येकस्मिन्निधने प्रापिते व्यालव्याघ्रादाववश्यमेव प्राणिनाम्बहूनामुपनायते
खलु क्षेमातिशयः । न चैष वधः पापायावकल्पते अपि तु पुण्यायैव मोदानुवा-
दिने । “मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्यये,,त्येवमादिकानामर्थशास्त्रवाचामनु-
प्राहिणीनां जागरूकत्वात् । चोरादिवधोऽपि वसुमत्यां क्षेममात्रपर्यवसाय्येव
सन्नामिप्रेयते दुरितहेतुतया शास्त्रैर्वा शास्त्रस्यैः । उत्कटपाप्मनाञ्च कृते प्रयुक्तो
न्यग्रतोऽपि वधो न लोकाविद्विष्टो न वा शास्त्रविद्विष्टश्च । अपि तूमाभ्यां
न्याय्य एव मन्यमानो व्यवतिष्ठते । यथोक्तं “राजनिर्धूतदंडास्तु कृत्वा पापानि
मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा । यत्र श्यामो लोहिता-
क्षो दण्डश्चरति निर्भरः । प्रजास्तत्र विवर्धन्ते नेता चेत्साधु पश्यती,, त्यादिना
मनोः स्मृतौ विष्णोश्च भगवतः । न ह्येवमपि त्रिपुरादिदैत्योत्तंसंहारकारणी-
भूतस्य हि तस्य क्रौर्योदेन्यार्य्यत्वेऽपि दक्षाध्वरविच्वंसनहिरण्यगर्भपंचमाशिरो-
लवनादिकर्म्म क्रौर्यैकमूलमनुचितमेवेति बोधपद्यते । सूक्ष्मतरापराधसञ्ज्ञातदो-
षविशेषस्यैव ब्रह्मादिगतस्य पुराणाद्युन्नीतस्य च तत्रापि हेतुतावगमात् । तथा
च पुत्रादिनिग्रह इव ब्रह्मादिनिग्रहोऽपि न्यायप्राप्त एवेति स्थिते । “ये पु-
नर्निग्रहाः केचिद् ब्रह्मादिषु निदर्शिताः । तेऽपि लोकाहितायैव कृताः श्रीक-
ण्ठमूर्तिना । अण्डस्यास्याधिपत्यं हि श्रीकण्ठस्य न संशयः । श्रीकण्ठा-
ख्यां शिवो मूर्तिं क्रीडन्तीमधितिष्ठति । सदोषा एव देवाद्याः निगृहीता यपो-
चितम् । ततस्तेऽपि विषाम्पानः प्रजाश्च विगतज्वराः । निग्रहोऽपि स्व-
रूपेण विदुषां न जुगुप्सितः । अत एव हि दुष्टेषु दण्डो राज्ञ प्रशस्यते ।
यत्सिद्धिरीश्वरत्वेन कार्यवर्गस्य कृत्स्नशः । न स चेदीशताड्कुर्याज्जग-
तः कथमीश्वरः । हिते सदा निषण्णानामीश्वरः स्यान्निर्दर्शनम् । स कथं दू-
ष्यते सद्भिरसतामेव निग्रहात् । सर्वोऽपि निग्रहो लोके न च विद्वेषपूर्वकः ।
न हि द्वेष्टि पिता पुत्रं यो निगृह्यापि शिक्षये,,दितीमाः प्रवर्तन्ते वाचो व्यासा-
चार्याणां शिवपुराणे । न चैवङ्क्रौर्यादेः परित्यक्तत्वेऽपि तमोऽभि-

भूतना तु तस्यास्त्येवान्यविवेति चोदितव्यम्पुनर्दुरात्मभिः । निद्राचलिवन्-
ननाडकाभृगुपत्नीनाञ्चिववादौ यदुनन्दनकृतछन्नववादौ चान्यायांश्रयमेव परं
भ्रैर्यादिकं शोकमोहादिचेतोविकाराश्च दृष्टा एव रामकृष्णावतारयोर्निद्रापा-
रवश्यं पुनर्यस्मात् ।

आह स्म च समापर्वणि महाभागो भीष्मः “आदिदेवः पुरा-
णात्मा निद्रावशम्पागतः । शेते स्म स सदा विष्णुर्मोहयन्नगदन्वयः, ॥ इ-
त्यादिना स्कान्दे पुनस्तर्वेद्वरदशरमो- “यत्तामसकलालेशगृहीतस्त्वं पयोनि-
धौ । निद्रापरवशशेषे नेदन्तव गुणावह, मिति निनिन्द बहुधा नारसि-
हं भगवन्तम् ।

शन्यपर्वणि तत्तन्महारथमारणोपायभूताइच्छलिकन्यापाराः खलु श्री-
कृष्णस्य दुर्योधनेन पाण्डवयुद्धे परिगणिताः क्रोधाविष्टेन पुनस्तेन भगवन्तम्प्रत्या-
वेदिताश्च “कंसदासस्य दायाद न ते लज्जा ऽस्त्यनेन वै । अधर्मेण गदा-
युद्धे यदहं विनिपातितः । ऊरु भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या यदिच्छसि ।
किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचिषाः । तापयित्वा महीपाठानृजुपुद्गात्सहस्र-
शः । निक्षैरुपायैर्निपृणैर्न ते लज्जा न ते वृणा । अहन्यहनि शूराणां कुर्वा-
णः कन्दनं महत् । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पातितः स पितामहः । अश्वत्था-
मनः सुनामानं हत्वा नागं मृदुर्मते । आचार्यात्पानितं शस्त्रं किं तत्र विदितं म-
म । स चानेन नृशमेन धृष्टद्यूम्नेन धीर्यवान् । हन्यमानस्त्वया दृष्टो न चै-
वं समवारयस् । वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च । घटोत्कचे व्य-
सर्जेषां कस्त्वत्तः पापकृतमः । छिन्नबाहुः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा रणे । त्वया
विमृष्टेन हतः शैनेयेन दुरात्मना । कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिज्ञांसया ।
व्यसनेनाश्वसेनस्य धन्यगेन्द्रसुतस्य वै । पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजि-
तः । यदि मां चैव कर्णं च भीष्मद्रोणौ च संयुगे । अर्जुनं प्रति युध्येषाः न
ते स्पाद्भिन्नयो ध्रुवाय । त्वया पुनरनार्येण निह्नमार्गेण पार्थिवाः । स्वधर्मम-
नुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च पातिताः । त्वया मायाविना कृष्ण मायां कर्मप्रमोस-
णाम् । कृत्वा हतस्तिन्धुपतिः किं तन्न विदितं मम । न मे विपादो भीमेन पादेन
शिर आहतम् । काका वा कङ्कगृध्रा वा निघ्रास्यन्ति पदं क्षणा, दिति वा-
सुदेवभीमसेनयोस्तिरस्कारक्रियाविषयाः प्रगल्भन्ते । दुर्योधनाकलितपरावमानोत्त-

रकालं दिवि देवताभिः प्रशंसा तस्य समकारि चात्यन्तम् । ततस्तस्योपरि कृता
ताभिः कुसुमवृष्टिर्वर्णिता विश्लेषेण । तत ऊर्ध्वं कृष्णादीनामन्यायाचरितशाठ्या-
दिप्रवृत्तिनिमित्तं च लज्जाचिन्ताद्युपवर्णितं भवति । ततोऽप्यूर्ध्वं “अत्यद्भु-
तानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः । दुर्योधनस्य पूजा च कृत्वा व्रीडामृपागमन् ।
हतौश्चाघर्मतो दृष्ट्वा शोकार्ताः शुशुचुर्नृपान् । भीष्मं द्रोणं तथा
कर्णं भूरिश्रवसमेव च । तौस्तु चिन्तापरान्दृष्ट्वा पाण्डवादीनचेतसः । प्रोवा-
चेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः, इतीदं वचनजातं दृश्यते हि
साभिप्रायम् ।

आह्वयमधिके पुनः पर्वाणि “उत्तङ्को मुनिरायया, वित्यारम्य महता शा-
ठ्येन विनिपातिता हन्त दुर्योधनादय इति मुनिना तेन कारुणिकेन कृतं कोपो
वर्णितो भवति । “आयान्तमेत्य गोविन्दं समन्युर्मुनिरब्रवीत् । सर्वास्त्वं धा-
र्तराष्ट्रादीन्शाठ्येनानाशयन्नृपान् । अतः शपेयं स्वाङ्कृष्णेत्युक्तस्तु हरिराह
स,, इति वचोविशेष उपलभ्यते विस्पष्टम् । दुराभिनिवेशे तर्हि शिवे ननु
परे ब्रह्मणि रामकृष्णाधाराधिते तामसताऽदिकमध्यारोपयता तामस-
सेवकसेवकग्राहसेवकेन श्रीवैष्णवंमन्येन दुष्कृतङ्घोरतरमात्मना कृतमिव स्पेयमि-
ति फलितम् ।

नन्वेवमपि “श्रेयौसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः, रिति भागवतवचनो-
पजीठ्येन बहुतरपुराणवचोनिषयेन विष्णोरेव सत्त्वैकविग्रहस्य मोक्षमहादातुस्तत्या
स्थितौ बहुतरपुराणादिप्रामाण्योपपन्नतामसतनुं तावद्दुद्रमाराधयितुं न शक्नुमो वयं
सात्विकाङ्गाः कथञ्चिद्वेति चेन्मैव वादीः । प्रभुसम्मिताभिराम्नायमहागीर्भिर्भग-
वतो रुद्रस्यैव सात्विकतनुदीव्यताधिगमात् । विष्ण्वदिकास्त्वेषास्वपि दे-
वतासु सनत्कुमारदिप्याजानासिद्धेषु वसिष्ठवामदेवादिषु नो ब्रह्मर्षिप्रवरेष्वजातशत्रु
जनकादिषु च राजर्षिधुर्येषु तरतमभावेन प्रतीतिमापन्नस्य सर्वस्यैवास्य सत्त्वाश-
स्य पराशिवप्रसादनैकजन्मनः सत्त्वाण्वान्विन्दुस्थानीयतया परम्प्रतिपत्तेः । तथा च
श्वेताश्वतरोपनिषदि “महान्प्रभुर्वै पुरुषस्मत्त्वस्यैव प्रवर्तकः । रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं
तेन मा पाहि नित्य,,मित्याम्नायते । एतेन सत्त्वैकविग्रहः परमात्मा हि रुद्रो
ऽमृताशुरिवात्मभूतसत्त्वकिरणावलीभिर्हरिब्रह्मेन्द्रादिरुन्जगच्चराचरमाह्लादयन्ननुपलं-
पुष्णानीति विज्ञायते । यो ऽसौ निजसत्त्वप्रकाशेनान्यान्यात्त्विकीं वृत्तिमपादय-

ति ॥ सत्त्वाल्लयः सत्त्वघनीति चारुयायते योगिजनो जगत्याम् । किमुतात्र दि-
क्षांल्लेघनवच्छिन्नो जगन्नियन्ता च रुद्रस्तत्त्वार्णव एव सन्स्वात्मभूतं ननु सत्त्वं
भुवने किलाविले स्वातन्त्र्येण सदा प्रवर्तयतीति । सत्त्वांशमरीचीनां वितरणेन
देवतादिकब्जगदनुगृह्णन्ती या तनुशिशवा सा सदा मत्वमप्येव । या च पु-
नर्भगद्वन्नापारेवेलायां नियामिकी सती निग्रहानुग्रहप्रवृत्तिप्रयोगिका भवति सैव
तनुर्योरा मूत्वा तमोमयीन्तावत्प्रचित्यान्तात्कालिकीमात्मनो व्यपदिशतीत्य-
व्यवसीयते ।

यथा चान्नायते यजुस्संहितायामध्याये शतरुद्रीये “याते रुद्र शिवा त-
नुर्योराऽपापकाशिनी तथा नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि । या
ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजी तथा नो मृडजी-
षमे,, इति ऋचोरमथोरयमर्थः ॥ हे रुद्र गिरिशन्त गिरां कैलासे सदैवाभिभूतो म-
त्केम्यो यस्मुखं तनोति विस्तारयति स गिरिशन्तः तस्य सम्बोधनं हे गिरिशन्त
तनोनेर्दप्रत्ययः । अथवा गिरिर्मेघः तस्मिन्निषत्वा भूतेभ्यः पर्जन्यरूपेण यः शं
तनोति । यद्वा गिरि वेदे तिष्ठन् ज्ञातव्यार्थद्वारा शं तनोति । गिरि प्रणवे व-
र्तमानस्सन् ध्येयरूपेणानवधिकातिशयात्मानन्दात्मकं शं तनोति या । ते तव शिवा
भक्तानामनुग्राहिका तनूः शरीरं तनुशब्दपर्यायस्तनूशब्द ऊप्रत्ययान्तः । अ-
थोरा भक्तानामर्हिमिका शिवेत्युक्तेऽप्यथोरेति पुनर्वचनं स्वपरायत्तमयद्वयनिमित्ता-
त्स्वाभावप्रदर्शनार्थम् । अपापकाशिनी पापमनिष्टं तस्याप्रकाशयित्री अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा भक्तानां पापापनोदकत्वात्पापफलानन्तावत्तापानामप्रका-
शयित्री तथा शन्तमया सुखतमया सत्त्वफलभूतनिरतिशयानन्दस्वभावया इयद्व-
द्अधिकारं तन्वादीनाञ्छन्दसि बहुलमित्युक्तादेशः १ नोऽस्मानभिचाकशीहि ता-
दृशीं तनुं त्वदीयामस्मान्प्रति भक्तजनानतिशयेन प्रकाशय काशतेऽछान्दसं ह-
स्वत्वम् । अथवा चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यद्वन्तुगन्तश्छान्दसः । हे रुद्र
या ते तव शिवा वन्याणकरी तनूः सेयं विश्वाहभेषजी । विश्वान्यहानि विश्वाहाः ।
राजाहःसमिष्यष्टन् । तेषु भेषजी सर्वेष्वप्यहस्सु भेषजमावाप्तं मुच्यते “भिपक्तं
त्वा भिषजं दृष्टुमी,,ति मन्त्रवर्णात् । वनितासुतराज्यस्वर्गादिसांसारिकमुख-
विशेषदावृत्तेनात्यन्तिकससारोपरमपूर्वकमोक्षैकमुपदातृत्वेन च शिवत्वं तस्यास्त-
न्वा उभयविधं महीयते । तथा नो भक्तान्ब्रह्मविदश्च यथाधिकारं स्वर्गापवर्ग-

प्रदानद्वारेण जीवसे जीवयितुं तारयितुमिति यावत् । मृड सुखयेति प्रार्थनम् ।
एतेनाभ्युदयनिःश्रेयसे हि शिवाधीने भवत इति फलिते तत्पादपद्मरजसे हन्त म-
हत्सेऽस्पृहयाणाः प्रत्युन पराः पुनर्वैरवृत्तीः प्रातिपलम्प्रयुञ्जानाश्च जन्तादयो
दशाङ्गाङ्गा न गन्तारो दुरतिक्रमामिति व्यक्तनरम् । न चात्र रुद्रस्य तनुद्वय-
स्यास्तित्वे केन चिद्भ्रमितव्यम् । “रुद्रो वा एष यदग्निः तस्यैते तनुवौ घो-
राऽन्या शिवाऽन्या । यच्छतरुद्रीयञ्जुहोति यैवास्य घोरा तनूस्तान्तेन श-
मयति यद्वज्रसोर्धाराञ्जुहोति यैवास्य शिवा तनूस्तान्तेन प्रीणातीति ब्राह्मणवचोब-
लेन तन्वोरुमयोरपि रुद्रस्य पृथक्पृथक्निर्देशात् । तच्छमनप्रीणनयोरप्युपायवि-
शेषस्य हवनस्नपनादिलक्षणस्य चोरदिष्टत्वात् । एवञ्च शिवस्य सत्त्वैकविग्रह-
वत्तानिरूपकस्य “महान्मूर्ध्वं पुरुषः, इति ईशनाश्चतस्रमन्त्रवर्णस्योपबृंहणवाक्यानि
“यस्य मायागतं सत्त्वं शरीरं स्यात्तमोगुणः । महाराय त्रिमूर्तीनां स, रुद्रः स्या-
न्न चापरः । तथा यस्य तमः साक्षाच्छरीरं सात्त्विको गुणः । पालनाय त्रि-
मूर्तीनां स विष्णुः स्यान्न चापरः, इत्येवंरूपाणि पठ्यन्ते सूतसंहितायाम् । एतेन
शिवस्य विग्रह एष सत्त्वम्भनति तमस्तु स्वकार्यनरणोपाधिः विपरीतमेवैताद्विष्णो-
स्त्विति विज्ञायते ।

वस्तुतस्तु शम्भोरन्यत्र न क्वापि सत्त्वं निगतिशयं सम्भवत्सम्भीयते ।
पालनोपाधितामात्रेण विष्णावपि सत्त्वमुपचर्यते । तदपि यथोपन्यस्ताविवया म-
नोभवप्रदाहकेन हि शिष्टेनैव परब्रह्मणा तथा नया गत्या तत्र तत्र प्रवर्तितम्भ-
वतीति प्रतिपद्यते “अथो ये ऽस्य सत्त्वानो हन्तेभ्यो ऽकरं नमः । सत्त्वनां पतये
नमः, इत्याभ्यामृग्यनुभ्यां शिवस्य हि शरणमुपयातास्तर्वाविधा एव प्राणिनो भृत्य-
रूपाश्चास्त एते सर्वसज्जननमनार्हाः सात्त्विकीभूय सायुज्यं लभन्त इति स्थिते कि-
म्पुनरत्र सत्त्वोदन्वानुमानानिमोक्षमहादातेति ।

नन्वेतावता कथमुपपाद्यतां मोक्षप्रदत्वं शिवस्येति चेदित्यम् । “नमो
भवस्य हेतुः, इति मन्त्रेण संसारमहीरुहोच्छेदप्रक्रियायादिशिवोपायनपरिपाकोत्त-
रपरब्रह्मत्वेनैव रकाणिनपरमप्रापरायत्तताऽधिगम्यते । यथा ऽऽहुः “कोटि-
गणमपि मोक्षप्र- जन्माङ्गितैः पुण्यैश्चिदश्वे भक्तिः प्रनायेत । ईश्वरानुग्रहादेवा पुं-
स्त्वप्रतिपादक- सामाद्वैतवासने, ति । प्रज्ञा च सा संमर्गापेक्षसम्यग्मतिप्रमा-
श्रुत्याद्युपग- नर्थांतरभूता “नमः शिवाय चावसान्याय चेति, मन्त्रेणा-

न्नायान्नेष्वेवोक्तसन्नी तदात्मा हि शिव एवेति परं सम्पद्यते । श्रूयते पुन-
रीशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे
अस्तु सदाशिवो,, मिति “ ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषतः,, इति स्म-
र्यते च महाभारते । एतेन वेदशास्त्रादिविद्यामर्वस्वसञ्जालनाधीननिरतिशयनि-
यन्तृत्वप्राणिमाधकृत्स्नप्रवृत्तिप्रयोजकप्रभुनावत्त्ववेदोदयैकहेतुत्वहिरण्यगर्भादिदेवता-
जातजनयितृत्वमोक्षमहादातृत्वपरब्रह्मत्वादयो हि धर्मा महेश्वरे परमुपपन्नाः प्र-
तीयन्ते । ययोदरितैश्वर्यशालितायां शिवस्य “सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वत-
न्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः अनन्तशक्तिश्च विभोर्विविज्ञाः पडाहुरङ्गानि महेश्वर-
स्य । ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं समा धृतिः । खट्वत्त्वमात्ममन्त्रोद्योह्यधिष्ठा-
तृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्य तिष्ठन्ति शङ्करे । ज्ञानमप्रतिमं यस्य वै-
राग्यञ्च जगत्पतेः । ऐश्वर्यञ्चैव धर्मश्च सहासिद्धं चतुष्टय,, मित्याद्याः स्मृतयो
ययोदात्ततात्याश्रमोपनिषद्बोक्छरीलावण्यसम्मीलिताः सर्वैरेव मुमुक्षुगणैरवधार्य-
न्तान्नावदादरमरैः ।

ननु श्वेताश्वतरोपनिषदः परब्रह्ममहिमानमवबोधयन्त्याः कथमन्यथा

१० श्वेताश्वतरोपनिषदा तदुपबृ-
हणेन च शिवस्य परब्रह्मवप्रति-
पादनम् । शिवतत्त्वप्रतिपादनपरतेति चेन्मैत्रम् । उपनिषदः खल्वेतस्या उ-
पक्रमपरामर्शोपसंहारैरसाधारणाभिर्हरिशिवरुद्रेशानमहेश्वरादिगी-
र्भिरुपयुपर्याऽदृततराभिश्चिशवपरब्रह्मभावसमर्पणपरताया एवाप्र-
पादनम् ।

स्यूहमुपपत्तेः । उपक्रमे तावद् “ब्रह्मवादिनां वदन्ति किङ्कारणं

ब्रह्मकुतः स्म जाता जीवामकेन क्व च सम्प्रतिष्ठिताः अधिष्ठिता केन सुखेतरेषु वर्ता-
महे ब्रह्मविदो व्यवस्था,, मिति केषांनित्यद्वयस्य जगत्कारणमित्येतावदवजानतां वि-
शिष्य तदेतदविज्ञाननामृषीणामेव ब्रह्मवादिनां तन्निर्णयाय विचारणा किञ्च द-
र्शिता भवति । किङ्कारणं ब्रह्मेत्यनेन पुनर्जगत्कारणे ब्रह्मणि सामान्येन सन्देह-
भूचितोऽवगम्येन । कालः स्वभावो नियानिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष
इति चिन्त्य संयोग एषां न त्वात्ममात्रादात्माऽप्यनीशस्मृत्वमुत्वेनोरिति,, म-
न्येणानन्तरेण जगत्कारणे सन्देहोत्तरधर्मिमिद्धिः प्रदर्शिता भवति । इत्थं स-
न्दिहानानामृषीणां स्वतो निर्णेतुमशक्तानां ब्रह्मविद्यानिदेवताया उपायाः प्रमादेन
तन्निर्णयमिच्छमानानां नत्प्रमादेन जगतां कारणं ब्रह्म शिव एवेत्यासीत्तेषां निर्णय-
इत्येतददर्शनार्थं “स्ते ध्यानयोगा अनुगता अपश्यन्द्देवीत्मशक्तिं स्वगुणनिगूढां

यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः, इत्यादिरुत्तरो मन्त्रः । उपनिषदस्यामग्निमन्त्रेषु “विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । तस्मात्सर्वगतः शिवः । शरं प्रधानममृताक्षरं हरः । एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरः, मित्यादिषु महीयमानैर्महेश्वरहरशिव-रुद्रेशानादिशब्दैर्भगवान् शिव एव जगत्कारणपरब्रह्मात्मतया निर्णीतः सिद्धान्तितश्चेति विस्पष्टमाधिगम्यते ।

एवञ्च कृत्स्ना हीयमुपनिषदनन्यभावेन शिव एव परब्रह्मभावं प्रतिष्ठापयन्ती विजयतेऽतितरामिति स्थिते उपनिषद्येतस्यां “किङ्कारणं ब्रह्मेति,, मन्त्रविशेषा “स्समेत्य ते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवादिनः । वितेनिरे बहून्वादानात्मविज्ञानसंश्रयान् । किमस्य जगतो मूलमात्मा वाऽस्माकमेव हि । कोऽपि स्यात्सर्वभूतानां हेतुरीश्वर एव वा । इत्येवं मन्यमानानां ध्यानकर्मावलम्बिनां आविरासीन्महादेवी गौरी गिरिवरात्मजा । ब्रह्मविद्याधिजननी मुनीनां मुक्तिसिद्धयः, इत्युक्तस्य “निरीक्षितास्ते परमेशयत्प्राप्तदन्तरे देवमशेषहेतुं पश्यति शम्भुः कविर्भीशितारं रुद्रं बृहन्तं पुरुषं पुराण,, मित्युपबृंहिताः कूर्मपुराणे । शिवपुराणे पुनः “मुमुक्षया पुरा केचिन्मुनयो, ब्रह्मवादिनः । संशयाविष्टमनसो विमृशन्ति यथायथम् । किं कारणं कुतो जाता जीवामः केन वा वयं क्व चास्माकं संप्रतिष्ठा वर्द्धिताः केन वा वयम् । केन वर्त्तमहे शश्वत्मुखेष्वन्येषु वा ऽनिशं अविलङ्घ्या च विश्वस्य व्यवस्था केन वा कृता । कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा नात्र युज्यते । भूतानि योनिः पुरुषो योगो वैषां परोऽयथा । अचेतनत्वात्कालोदश्चेतनत्वेऽपि चात्मनः सुखदुःखाभिभूतत्वादनीशत्वाद्विचार्यते । ते ध्यानयोगाऽनुगताः प्रापश्यन् शक्तिमैश्वरीं पाशविच्छेदिकां साक्षान्निगूढां स्वगुणैर्भृशम् । तथा संच्छिन्नया शास्ते सर्वकारणकारणं शक्तिमन्तं महादेवमपश्यन् दिव्यचक्षुषा । यः कारणान्यशेषाणि कालात्मसहितान्यपि । अप्रमेयो ऽनया शक्त्या साकमेको ऽधितिष्ठती, त्यादि । अत एव “नमस्ताराये,, ति मन्त्र-
११ अनेव मन्त्रा वर्णः प्रणवप्रतिपाद्यत्वेन परब्रह्मभावं शिवे अवबोधयत्यत्यर्थम् ।
न्तरोदाहरणम् । संसारसागराज्जन्तून्तारयतीति तारः पञ्चाद्यच् । शिवस्य प्रणवप्रतिपाद्यताया “मत्र हि जन्तोः प्राणैरुक्रममाणस्य रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवती,, ति आबालश्रुत्या पुनरविमुक्तोपासनयो प्र-

सादितस्य हि शिवस्योपासनासंगे ससारतरणोपायतमप्रणवमहातात्पर्यभूतपरब्रह्म
विद्याप्रदत्वमैककण्ठेशन सस्तूयते । विद्याया पुनरेतस्या जीवन्मुक्तिविदेहमुक्ति
लक्षणफलसिद्धावर्वाचीनमानवमनोमोहविलसिता देवतान्तरलोकाताप्तिलक्षणा पु-
नर्नमपरंपराप्राप्तिका वा मुक्ति किमर्थेति विभाव्यतान्तावद्वेदार्थमहातात्पर्यवि-
द्विर्वेतोऽत्र मानिकव्यवहारनिवहात्प्रच्याव्यात्ममती शिव एव परे ब्रह्मण्यन्तः-
करणगुहायामासीने जीवजातेत्यार्पयित्वा रमणमेव तत्र परफलावह विधायते य-
थावत् । तथाचाभ्यायने “स्तुहि श्रुत गर्तसदं युवान मृगं न भीममुपहन्तुमृग-
म् । “ अद्गुष्ठमात्र पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य स
एवाद्य स उश्च एतद्वैतत् । यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन् । सो
ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह । हृत्पुण्डरीके विरज विशुद्ध विचिन्त्य मध्ये विशद
विशोर्क आत्मित्यमव्यक्तमनन्तमव्यय शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोनिं तदादिमध्या
न्तविहीनमेकं विभुं चिन्तानन्दमरूपमद्भुतं उमासहाय परमेश्वर विभु त्रिलोचन
नीलकण्ठं शान्त ध्यात्वा मुनिः उति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्ताः,
दिति । स्मर्यते च “ईश्वरस्मर्तुमाना त्वद्देशे ऽर्जुन तिष्ठतीति । श्रुतेरादि-
माया अयमर्थः । श्रुत विश्वविरुधात् वेत्प्रसिद्ध वा “विश्वस्याधिपो विश्व-
स्याधिष्ठाता विश्वाकारस्तः, भित्ते । गर्तमद हृदयाभ्यन्तर गर्त यथा ऽऽहुः ।
“गिरिति यवत्यति विश्वमिति गर्तं विश्वस्यावरकस्तेजोविशेष कदिवत् । गी-
र्यन्ते ऽग्निना भक्ष्यन्ते मना अत्रेति गर्तं इमंशाने शब्दवानाकाशो वा गर्तं तत्र
स्वमहिम्ना सीदतीति, तीर्त्काराः । युवान नित्यतरुणे “युवा पिता स्वया रु-
द्र एषा, मिनि मन्त्रवर्णात् मृगं न भीमं मृगः सिंहादिः सिंह एव वा मृगराट् त
मिव भीमं भयंकरस्वरूपमुन्मार्गगामिनो दैत्यादीभ्यति उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमा-
र्थो यो न शब्दः । उपहन्तु उमासहर्तव्यानामसन्मार्गानुगामेनामुपसहरणायोग्य
बुहनिम्या वनुरिति वनुप्रत्ययः । छान्दसो ऽत्र तकारोपननः उग्र सर्वैरप्यन-
भिभवनीयतेजोऽतिरेक । एवरूप परमशिव मगवन्त स्नुहीति । श्रुतिपूत्तरास्वपि
दीप्यन्तो हि शिवेशानत्रिलोचनोपासहायादयो धर्मग्राहकशब्दविभेदाः पार्णि
ग्राह्यन्यायेनार्थान्तरमनवकाशीकुर्याणाः परब्रह्मभूत नाम शिवमेवादित्याद्यन्तर्या-
मिणमसाधारणैर्विशेषणैस्समभिध्याहृता भवन्त्यतिशयेनाभिप्रेयाना इति गम्यते
तावन्निराशयम् ।

ननुदाहृतश्रुतिवर्णितमहिमातिशयस्य स्वप्रकरणाधीनपरब्रह्ममात्रगोचरत-

१२ ब्रह्मशिवयो- या कथमकस्माच्छिवपरताम्प्रत्याययसीति चेन्नायन्दोष । शिवब्रह्म-
रभेदाभिधायकेति शोरात्यन्तिकानन्यतोद्भासकेभ्यः परमेश्वरादिशब्देभ्यश्च स्व-
नामुपन्यसनम् । घटकेभ्यः परब्रह्मानर्थान्तराशिवमाहात्म्याधिगमादतितराम् । य-
थोक्तं महाभारते “युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमो स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शा-
खाः माद्रीसुतो पुष्पफले समृद्धे मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चे,, ति । अत्र
हि ब्रह्मशब्दः शिवाभिधायी विद्योतते । वृक्षरूपेण वर्णितस्य तावद्युधिष्ठिरस्य
“मूलंब्रह्मे,, तिनिरूपयता हि भगवता बादरायणाचार्येण शिव एव परम्ब्रह्मेति
द्योतितं यस्मात् । ननु न ब्रह्मशब्द ईशानवाची क्वचिद्वा लक्ष्यते । वेदविष्णु-
विप्रजातितपोहिरण्यगर्भादीनामेवावबोधनादिति । मैवम् । “ऋतं सत्यं परं ब्रह्म
पुरुषं कृष्णपिङ्गलं ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय नमः,, इति श्रुतेः । “त्वामा-
हुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदांवर,, इति शान्तिपर्वान्तर्हृदयपदसाहस्र्याश्च शिवस्य
भगवतः परब्रह्मत्वप्रतिपत्तेः । न च शिवस्य भूयः सङ्कीर्णवाणीव्यवहृतजीवभावभा-
षिततया वैष्णवाग्रयायितया च सम्भावनामात्रमेव ब्रह्मत्वं तन्निष्ठमिति मनोरथैर्हर्षि-
तव्यम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु हि तस्य ब्रह्मत्वपरमात्मत्वसर्वभूतान्तरात्मत्वादेर्न
णिस्यैवेष्टाद्योपात् । अत्र हि ब्राह्मणानां विष्णोश्च पृथगुपादानात्तपोवेदयोस्ताधेन-
भूतयोश्चेतनवर्गमध्यपाठाङ्गीकारे प्रायःपाठविरोधाच्च ते नितरां ग्रहणमर्हन्ति अपि तु
तेभ्यो विलक्षणस्यैव युधिष्ठिरसामूज्यमहोहेतुभूतस्योपादानं भवति न्याय्यम् । स
चेह भगवान् शिव एवेति परम्प्रवीयते परिशेषादिति । न च “रूपं ज्योतिश्शब्द
आकाशश्चैवायुर्दिव्यः स्पर्शः सलिलं गन्ध उर्वी कालो धर्मो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
स्वत्सम्भूताः स्यान्तु चरिष्युचेद,, मित्येवं प्रवृत्ते द्रोणपर्वणि नारायणकृतशिवस्तो-
त्रे ब्रह्मपदस्य ब्राह्मणपदसमभिध्याहृतत्वेऽपि वेदैकवाचित्वादिहापि तस्यैव वाचि-
ता कुतो न स्यादित्याशङ्कनीयम् । रूपं ज्योतिरित्याद्यचेतनसमभिध्याहारेण प्रा-
यस्तत्र चेतनपाठमात्रादत्र च तद्भावाच्च । एवञ्च शिव एव चेतनो ब्रह्मशब्देनेहा-
धिगम्यते प्रमाणप्रभायैः । न चैवमपि “मम प्राणा हि पाण्डवा,, इति वामुदेवव-
चनात्तस्य युधिष्ठिरसामूज्यसिद्धिहेतुता सर्वप्रकारकसाहाय्यभरतयाऽस्ति हि प्र-
सिद्धा । “अनुध्यानेन जप्येन विषास्यामदिसावं नवे,, नि वनं व्रजन्तं धर्मराजमनु-
व्रजेननानुगृहीतुकामानां वाक्येन ब्राह्मणानामपि जपादिभिराशीर्षिभ्योपकारिता वर्णिता

भवति । एतेन ब्रह्मेति गीर्वासुदेवमेव विनिवेदयन्ती न तु शिवं तस्मादन्यं श-
क्युयात्तदुपकारकतयाऽधिगमयितुकदाचिद्वेति चतुरस्रम् । श्रीकृष्णवचनेभ्योऽपि
प्रेमभरवारिहरीविलासिभ्यः शिवस्यैव परब्रह्मतया युधिष्ठिरसाम्राज्यस्थित्यैकहेतु-
तया चात्यन्तमुपपत्तेः ।

न च पुनर्मयैवैते निहिताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सद्यसाचिन्निति,,

१३ पाण्डवविज-
यैकहेतुत्व भगव-
ति शिव एवेति
भारतस्यबासुदेव-
वचनादेवधारण-
म् ।

गतावचनात्कौरवसेनासंहारकर्तृत्वन्तावदात्मनिष्ठतैव प्रतिज्ञात-
म्भगवति युक्तमध्यवसातुम् । तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहिते पार्थितेन
वै कौरवेषु च भग्नेषु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । दृष्ट्वा सुमहदाश्चर्य-
मात्मनो विजयावहम् यदृच्छया गतं व्यासं पप्रच्छ भरतर्षभ,,

इत्यारभ्य “सद्ग्रामे न्यहनच्छत्रून् शरौघैर्विमलैरहम् । अग्रतो लक्ष्ये यान्तं
पुरुषं पावकप्रभम् । ज्वलन्तं शूलमुद्यम्य यां दिशं प्रतिपद्यते । तस्यां दिशि
विशीर्यन्ते शत्रवो मे महामते तेन भग्नानरीन्सर्वान् मद्भग्नान् मन्वते जनाः ।
तेन दग्धानि सैन्यानि पृष्ठतोऽनुदहाम्यहम् । भगवैस्तन्ममावक्ष्व को वै स पु-
रुषोत्तमः शूलपाणिर्मया दृष्टस्तेजसा सूर्यसन्निभः । न पृथ्वां स्पृशते भूमिं न च
शूलं विमुञ्चति शूलाच्छूलसहस्राणि निष्पेतुस्तस्य तेजसे,, त्यर्जुनप्रश्नं प्रस्तुत्य
“प्रजापतीनां प्रभवं तेजसां प्रभवं विभुम् । भुवनं भुभूवं देवं सर्वलोकमहेश्वरं ।
ईशानं वरदं पार्थ दृष्टवानसि शङ्करम् तं गच्छ शरणं देवं वरदं भुवनेश्वरम् ।
महादेवं महात्मानमीशान जटिलं विभुम् । ज्येष्ठं महाभुजं रुद्रं शिखिनें चीर-
वातसम् । महादेवं हरं स्थाणुं वरदं भुवनेश्वरम् । जगत्प्रधानमाजितं जगत्प-
तिमधीश्वरम् । जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनें जगतो गतिम् । विद्वात्मानं वि-
श्वसृजं विश्वमूर्तिं यशस्विनं । विश्वेश्वरं जगत्प्रीतिं कर्मणाभीश्वरं प्रभुम् । शं-
भुं स्वयम्भुं भूनेशं भूतभञ्जभवोज्ज्वलम् । योगं योगेश्वरं देवं सर्वलोकमहेश्वर-
म् । सर्वश्रेष्ठं जगच्छ्रेष्ठं वरिष्ठं परमेष्ठिनम् । लोकत्रयविधातारमेकं लोकत्र-
याश्रयं शुद्धात्मानं भव भीमं शशाङ्कतरोत्तरम् । शाश्वतं भूधरं देवं सर्ववागी-
श्वरेश्वरं सद्गुणैर्जगन्नाथं जन्ममृत्युनरातिगम् । ज्ञानात्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानश्रेष्ठं
सुहृद्विदं । दातारघैव भक्तानां प्रसादावीहितान्वरान् । तस्य पारिपदा दिव्या रू-
पैर्नानाविधैर्विभोः वामना जटिला मुण्डा हस्वग्रीवा महोदराः । महाकाया महो-
त्सारा महाकर्णास्तपा परे आननेर्विकृतैः पादैः पार्थ वेपथ्व वैकृतैः । ईदृशः स

महादेवः पूज्यमानो महेश्वरः स शिवस्तात तेजस्वी प्रसादाद्याति तेऽग्रतः । तस्मिन्वोरे सदा पार्थ सङ्ग्रामे लोमहर्षणे द्रौणिर्कर्णकृपैर्गुप्तां महेष्वसैः प्रहारिभिः । कस्तां सेनां तदा पार्थ मनसाऽपि प्रघर्षयेत् । ऋते देवान्महेष्वसाढ्बहुरूपांश्च-
हेश्वरात् । स्यात्तुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नग्रतः स्थिते न हि भूतं समं तेन त्रिपुलोकेषु विद्यते । गन्धेनापि हि सङ्ग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च । तस्मै नमस्तु कुर्वन्तो देवास्तिष्ठन्ति वै दिवि ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गनिनो नराः ये भक्ता वरेदं देवं शिवं रुद्रमुपासति अनन्यभावेन सदा सर्वेशं समुपासते । इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमां गतिं नमस्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै शान्ताय वै सदे,
ति प्रवृत्तस्य श्रीमद्वादरायणाचार्यवचनजातस्य विस्पष्टार्थपर्यालोचनया पा-
ण्डवसामूज्यानिमित्तभूतकौरवसैन्यसामान्यसंहारित्वस्य पाण्डवपरमाराधितश्रमिदुमा-
रमणैकनिष्ठत्वावगमात् ।

न च तावता “मयैवैते निहिताः पूर्वमेवे,, त्युक्तिरकिञ्चित्करेति श-

१४ वासुदेवदर्शित-
विश्वरूपन्तुपरम-
शिवस्यैव विजयते
ननु आतु विभोति
ति निरूपणम् ।
वयशश्चा । दर्शितदिशा—ऽहंपदाभिधेयभूतप्रत्यगर्थानर्था-
न्तरमहेश्वरैकलक्ष्मीकरणात्तदुक्तेः । न च पुनः पार्थसार-
थ्याद्यत्यासन्नसमारम्भनिर्वाहकवाक्यान्तरसहस्रेण भगवत्येव के-

वलं तत्कर्तृताऽवगम इति युक्तमवेदयितुम् । भगवति केवलं तदुपसर्जनीभूतसत्ताहक्रियायोग्यताकत्वे ऽपि तत्प्रधानभूतसंहारकर्मणः पिनाकिन्येव सर्वेश्वरे विश्रामात् । संहरणप्रक्रियायास्ततो ऽन्यगामिन्या नूनं मूल एव व्यग्रतरत्वे साक्षात्तदामेलापकप्रमाणप्रकाण्डेऽन्यथासमाचारस्यासामायिकत्वात् । नन्वनवधिकातिशयवशित्वादिविरूपापनानुकूलविश्वरूपप्रदर्शनस्य निरवशेषमहिमावधारणभूम्यादिशशुपालादिहर्तृभ्येव विश्रुततया कथमकस्मादुदितावस्थानप्रपञ्चाधिगमस्तत्र स्यादिति चेद् बाटेमेवं स्यात् । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम । योगेश्वर तनो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् । दिव्यन्ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् । महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं,
मित्याद्याभिर्विश्वरूपाध्यायगर्भाभिर्गीर्भिर्योगमाहात्म्यप्रतीत्यन्यायिनावच्छेदकमाहेश्वरमहोनिष्ठकिञ्चिन्दर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वस्य भगवद्भासुदेवदेहावच्छेदेनाविर्भावमात्राम्युपगमात् । न चैवमपि विष्णुरूपप्रादुर्करणप्रक्रियायाम-

त्यासन्नायामात्मगतायामेवात्रापूर्वतरशैवस्वरूपविशेषणाक्रान्ततया तद्रूपोपवर्णन-
 मकाण्डशण्डवप्रायमभिपचामह इति प्रत्यवस्थातव्यम् । ऐश्वरादिशब्दश-
 क्यतावच्छेदकव्यापारमहिम्ना इत्युपक्रमपरामर्शोपसंहारादीर्निर्णायकसामग्रीमुद्रया
 तद्रूपस्वीयताम्युपगमाभावविशिष्टशिवमहोमात्रप्रद्योतनोत्पादनाया भगवद्वासुदेव-
 प्रतिज्ञानगोचरायाः प्रज्ञायमानत्वात् । “नमो हिरण्यनाहवे सेनान्ये दिशाञ्चै”
 इत्युपक्रम्य “नम आमीवत्केम्य,, इत्यन्तम्परमपुरुषे पुरत्रयहर्तारि वैश्वरूप्यप्रति-
 पादनैकवद्प्रतिज्ञशतरुद्रीयानुवाकभूरिमाषाविचारणाया ब्रह्माण्डपुण्डरीकमूर्खीमू-
 तशाम्भवमहोमहाव्यक्तेर्विश्वरूपापरपर्यायाया योगाधिरानयादवावीशप्रसाधिता-
 याः परं विभावनीयत्वाच्च । अन्यथा स्वरूपाभिलाषकस्य “कालो ऽस्मि लो-
 कक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्तमाहर्तुमिह प्रवृत्त” इति वाक्यस्य सर्वतः पाणिपादन्त-
 र्त्सर्वतो ऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । सर्वेन्द्रियगु-
 णाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृन् २ ऋतं
 सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णापेक्षलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै न-
 मः ३ द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः घोरा चान्या शिवाचा ऽन्या
 ते तनू बहुधा पुनः ४ घोरा तु या तनुस्तस्य सो ऽग्निर्विष्णुस्तमास्करः । सौ-
 म्या तु पुनरेवास्य आपोज्योतीषि चन्द्रमाः ५ वेदाङ्गास्तोपनिषदः पुराणाध्या-
 त्मनिश्चयाः । यदत्र परमं गुह्यं स वै देवो महेश्वरः ६ गन्धमादनविन्ध्यौ-
 च कृत्वा वंशध्वजौ हरः । पृथ्वीं सप्तागरवनां रम्यङ्कृत्वा तु शंकरः ७ अ-
 क्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनम् । चक्रे कृत्वा तु चन्द्राक्षौ देवदेव पि-
 नाकधृक् ८ अणीकृत्यैलपुत्रञ्च पुष्पदन्तन्त्रियम्बकः । युगङ्कृत्वा तु मलयम-
 वनाहं च तक्षकम् ९ योऽक्राण्यद्भानि सत्त्वानि कृत्वा शर्वः प्रतापवान् । वे-
 दान्कृत्वा ऽथ चतुरश्रचतुरश्वान्महेश्वरः ४ उपवेदान्तखलनौदव कृत्वा लोक-
 त्रयेश्वरः । गायत्रीम्प्रमहङ्कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः ५ कृत्वा हकारं प्र-
 तोदञ्च ब्रह्माणञ्चैव सारपिम् । गण्डीवं मन्दरङ्कृत्वा गुणङ्कृत्वा तु वामु-
 किम् ६ विष्णुं शरोत्तमङ्कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुङ्कृत्वा ऽथ वा-
 याम्याम्पुङ्क्ते वैवस्वतं यमम् ७ विद्युत्कृत्वा ऽथ निश्राणं मेरुङ्कृत्वा तथा
 ध्वजम् । आरक्ष स रथन्दिव्यं सर्वदेवमयं शिवः ८ त्रिपुरस्य वधार्थाय
 रमागुः प्रहरतां वरः । घाता च स विघाता च विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ॥

सर्वासान्देवतानाम् च धारयत्यवपुर्वपुः १ सर्वदेवैस्तु नो देवस्तैकधा बहुधा च
सः । शतधा सहस्रधा चैव भूयश्शतसहस्रधा २ विश्वेदेवाश्च यत्तस्मि-
१५ उक्तार्थं न्विश्वरूपस्ततस्मृतः । सर्वात्मा सर्वाविरूपातः सर्वस्वकर्तो
स्थापकानामनुशा- भवः । सर्वभुक्तसर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः विश्वरूपस्त्व-
न्निकपर्ववर्तिव- यं श्रेष्ठो । दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
चनानामुदाहरण- ५।
अजश्च बहुरूपश्च । सहस्रहस्तो विजयो । सुतीक्ष्णदशनश्चैव ।

महाकायो महाननः । सर्वधारी चरोत्तमः । सर्वदस्तसर्वतोमुखः । अग्निज्वालो
महाज्वालो अतिधूम्रो द्रुतो हविः कृष्णवर्णस्सुवर्णश्च । महोरस्को ह्यन्तरात्मा । धा-
ता शक्रश्च विष्णुश्च । युगरूपो महारूपः । सहस्रपात् सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्व-
देवमयो गुरुः । अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयम्भुवः । चराचरात्मा, सूक्ष्मा-
त्मा । विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजम् । स्वर्गद्वारम्प्रनाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् । उद्भित्
त्रिविक्रमः । उल्लासो विश्वदेधो । भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निजलेश्वरम् ।
आदित्यमय वै विष्णुमन्त्राणश्च बृहस्पतिम् । खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे । कटक्कटाय द-
ण्डाय नमः पञ्चपचाय च । हूंहूंकारपाराय हूंहूंकारप्रियाय च । नमस्तहस्र-
शीर्षाय सहस्रचरणाय च सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । सहस्रसूर्यप्रतिमं
तपोनित्यं नमोऽस्तु ते । त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी सर्परी तथा । छेत्ता
भेत्ता महर्ता त्वं नेता मन्ता पिता मतः । मृत्युः क्षुरश्च कृत्यश्च । विश्वकृद्विश्वकृतो वरेण्य-
स्त्वं विश्वबाहो विश्वरूपस्तेनस्त्री विश्वतोमुखः । यं विनिद्रा जितधाताः सत्वस्थाः सं-
योतेन्द्रियाः ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः । जटिले दण्डिने नि-
त्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमण्डलुनिपङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । यस्य केशेषु जी-
मूता नयः सर्वाङ्गसन्निधौ । कुसौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः । सम्मदय
सर्वभूतानि युगान्ते पर्युपस्थिते । यश्शते जलमध्यस्थस्तम्प्रपद्येऽम्बुशायिनम् ।
प्रविदप वदनं राहोर्यस्सोमग्निने निशि । प्रसत्यर्कश्च स्वर्भानुर्भूत्वा मां सोऽभिरस-
तु,, इतीदमाद्यान्नायमौलिमहामारतवचोमञ्जरीविभवाभिराजितस्योदाहृत "तेन म
ग्नानरीन्सर्वान् मद्भग्नान्मन्वते जनाः । न पद्भ्यां पृथगे भूमिं न च शूलं विमु-
ञ्चती" त्यादिशक्यैकवाक्यतापक्षस्य भयानकादिप्रकीर्णरूपदान्वयातिशयसम्भीयमा-
१६ तद्गोचरश्च नस्य च महामारतमहानात्पर्यैदम्पर्यप्यलौचनया व्याकोप
एकसमाधाना- आपतेदतो ययोक्तमुनीर्थः कृष्ण एव चेतस्माच्छिवांशावनारत-

या कृष्णस्वरूपसङ्कीर्तनस्य “सप्तमोऽहं वंशे तव भविष्यामी”ति गोपबालकम्प्र-
त्यनुग्राहकमहादेववचनप्रदानलक्षणस्य ब्रह्मोत्तरखण्डेऽवगमाच्छिवांशभूते श्रीकृष्णे
शैवस्वरूपापरनामविश्वरूपाभिव्यक्तिरनुकूलतरेत्यवधेयम् । अन्यथा “दर्शयामास
पार्थीय परमं रूपमैश्वरमि”ति परोक्षतया तद्रूपव्याख्यानं वा विरुध्येत । न च
‘किरीटिनं गदिनं चाक्रिणञ्चे,त्यादिपदेभ्यो हि गम्यमानं रूपं वैष्णवमेवेति भ्र-
मितव्यम् । प्रमाणगम्यस्यास्य साहजिकत्वेऽपि प्रमाणान्तरगम्यमानतात्त्विकमाहे-
श्वरमहसः कृष्णमूर्तौ व्यक्तीभूतस्याभ्यार्हिततरत्वात् । न ह्येवं सति विष्णुत्वशिवत्वा-
भ्यामितरेतरसङ्कीर्णभ्यामेकतराया अप्यासिद्धि “व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथा-
नवस्थिति”रिति जातिबाधकमानादिति भवति । स्वरूपतो हिरुन्मिरूप्यमाणतद्व-
र्मावच्छिन्नहरिहरमहसोरसङ्कीर्णत्वात् । वस्तुतस्तु नित्यतया पराम्युपेतायास्तस्याः
धृत्या बाधनाच्च । ईशशब्ददेशवशाच्चपदपारम्पर्यमध्यपातितया रूढतया च त्रै-
वामरासिंहादिभिस्सङ्ग्रहिततया किल प्रतिपत्तिर्व्याकुप्येत । न च “सर्वः शर्वः शिवः
स्थाणुः प्रभवः प्रभुरीश्वर” इति विष्णोः सहस्रनांभावलीगतपार्थीयपद-
द्वय्या पुण्डरीकाक्षदर्यान्तरं नाभिधत्ते प्रकृतेऽपीशपदमिति भ्रमितव्यम् । रूढयौ-
गिकादिभेदभिन्नपदप्रतिष्ठानप्रक्षयापक्षेस्तथासति दुष्परिहरत्वात् । इतरेतरकृत्य-
स्येतरेतरेण साध्यत्वापक्षेऽपि । न च श्रीमद्भगवत्पूज्यपादौर्निराचार्यत्रैवायमर्थो यतः
१० बभूवुःशङ्का- पञ्चनाभादभिधेयान्तरं न न्यरूपीति हर्षितव्यम् । बादिमे-
पुरस्सर गीतायाः दाभिमतविकृतविष्णुत्वत्वासंसृष्टनिर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वप्रातिपत्तिप्र-
सन्नान्तैव ननु तिपादनपरव्याख्यानातिशयस्य भगवतां शरणीकरणे हताः स्य
जातु बाधुदेवकर्तुं तेति सङ्कीर्तनम् ययं वर्धामहे वयञ्च । तत्त्वतस्तु परब्रह्मानन्यत्वप्रतिपत्तिक्रमा-
हेश्वरमेव महो विश्वरूपानर्थान्तरत्वेन यथोपन्यस्तप्रमाणैस्सुप्रतिष्ठितमुज्जृम्भने । न
तु सा परैरभ्युपेतवैष्णवी प्रमा कथञ्चित् । तस्याश्चोक्तलक्षणलक्षितत्वे क्षोदक्ष-
मत्वात् । भगवति गोपिकावल्लभे तद्रूपप्रादुर्भावस्तु निरवयवयोगमाहात्म्यानिबन्धन
एवेति स्थितम् । ननु “या स्वयं पञ्चनामस्य मुस्तपद्माद्विनिर्गतेति” वचनद्वि-
ल पौराणिकङ्कीर्तातामेताम्भगवद्भदनाम्नुजातनिर्याततया ब्रुवाणङ्कयमत्र साहसमात्रेण
विश्वरूपन्तच्छैवमेवेत्युक्तिर्मिमामनुमोदयेदिति चेन्नैवम् । श्रीमन्महेश्वरैकसत्तास-
मुन्मीलितत्वाद्भारतसङ्ग्रामसमयावच्छिन्नवासुदेवकृतव्यक्तीकाराक्रियासमाश्रितत्वा-
चाङ्गनम्प्रति गीतायाः । न हि प्रकटीकरणप्राकियाऽतिशयशालिनस्तस्याः श्रीकृ-

ष्णस्य प्रणेतृना समापतेच्छक्यसम्भावना । प्रकटीकर्तुः प्रणेतृत्वव्यपदेशस्यौपचारि-
कतयाऽऽत्मकार्यकारितापत्तेरकिञ्चित्करत्वात् । न “चेमं विवस्वते योगं प्रो-
क्तवानहमव्ययः” इति भगवत उक्त्या गीतायां निजनिर्मातृकतामेव तां प्रति प्रति-
पद्यामह इति सांप्रतम् । उक्तञ्च स्वसजातीयया “विवस्वान्मनवे प्राह मनुरि-
क्ष्वाकवेऽब्रवीदि” त्यव्यवहितोत्तरया तस्यास्मन्वकालीनप्रचारणव्यापारपरीतात्म-
नामप्यतत्कर्तृणां नूनं विवस्वन्मनुप्रमुखानाङ्कर्तृत्वापत्तेस्तां प्रत्यनपनोद्यत्वात् । “ए-
वं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः” रित्युपदेष्टृपरम्पराविशेषप्रबोधिन्त्यश्च गिरः पर-
तराः प्रकुप्येयुर्यतः । उपदर्शितया खल्वनया देशिकव्यक्तीनाम्परम्परया स्व-
मूलीभूतमहेश्वरव्यक्तेः परिश्रान्तस्वातिरिक्तव्यक्तिगामिनत्प्रणेतृकशङ्काविभेदायास्तं-
सिद्धत्वादेव च सर्वशः । नन्वेतस्या महेशनिर्मातृताऽभिलाषकपदाप्रत्यये कथङ्का-
रन्तास्मिन्तत्सत्ताधीनसत्तावत्प्रचारगोचरो दुराग्रहः स्वाभिप्रेतम्प्रसादयेदिति चेदत्र
वदामः प्रोदितप्रकारैरभिलाषकादिविवर्शनविषयीभूताः प्रश्नविशेषा उक्तोत्तरास्त-
दाग्रहः किंलास्माकीनस्तु स्यानिभावप्रकाण्डभागीति । तदपि पुनर्दुर्वासनापीड्य-
मानदुःशङ्काप्रसज्जने पुनरत्र प्रबोधयामस्तन्ति हि शब्दास्तस्यैवमभिलाषकात्मम-
१८गीतादीनां म- न्तत इति तथा हि । “शङ्करस्य परात्मनो महाताण्डवप्रसं-
हेस्वरस्य सङ्कल्प- कृतः प्रादुरासन्मूत्रजातानि, सम्भारम्यो डमर्वादिभ्यः क्लृप्तास्ते
मात्रप्रसूतत्वप्रमा- नतः प्रादुरासन्मूत्रजातानि, सम्भारम्यो डमर्वादिभ्यः क्लृप्तास्ते
पश्यचनापन्यासः योगसूत्रं प्रत्याहारसूत्रं चिकित्सासूत्रञ्च तदनु ह वा गीतिस्वरा-
स्तस्य य एते साम्नाममीषां मूलप्रकृतयो गीताः पुनरेतामनूत्तानपादाजानश्रुत्यादि-
संसेविता” इति छाट्यायनधर्मसूत्रं विजयते हि छन्दोगानाम् । योगसूत्रशब्दो
हि ह्रस्वगर्भपातजलादिभूत्रमूलीभूतानां नाम सकलादिमानामेव माहेश्वरसूत्राणा-
न्तावधोगाविषयाणामभिधायकः । प्रत्याहारसूत्राणि तु ‘अङ्गुलि, त्यादिमाहेश्वर-
सूत्राण्येव तानि च नृहस्पतिकाश्यपमारद्धानपाणिन्यादिव्याकरणसूत्राणाम्प्रमेयप्रमाप-
काण्येव भवन्ति । चिकित्सासूत्रवदेनाश्विनपञ्चन्नरिचरकादिभुजैरगीतानाङ्गुलियु-
ग्मेदतन्त्राणाम्मूलीभूतसूत्ररत्नान्येव माहेश्वराण्यधिगम्यन्ते । तस्य च गीतिस्वराः
स रि ग म प ध नी त्यंवरूपाः । मन्तानशदाजानश्रुत्यादिसंसेविता हि गीता
भवति हन्त भगवद्गीता एव । न तु तनोऽन्या गीताऽत्र गीतापदवेद्या । सौत्रैः
राज्जु मन्वादिपदै ‘मनवेप्राहे’ त्यादिगीतामृतिगटकपदार्थाधिरूपतात्पर्यसम्प्राप्तके-
रण्यात्मविद्याप्रसङ्गप्रस्तुततरैरन्यामां हन्त गीतानामनवकाशो वरीत्येव यत् ।

न 'नवहम्ममे' त्याभ्याह्खलु पदाम्यां प्रश्नप्रतिवचनानुकूलव्यवहारनिर्वाहकाम्यामने-
कत्र भगवद्व्याहारधाराया गीतायामुपेतत्वे ततोऽतिरिक्तकर्तृताकल्पना न न्या-
येति चेन्मैवम् । 'अहम्ममे, तिपदयोस्तत्रत्ययोरन्यार्थत्वात् । न हि भगवाना-
त्मन उपाधिभूतं वै देहं ब्रजवसुमत्यादिसमुन्मिषितविलासाद्यास्पदं च विषयीकृत्य
तत्तादात्म्याभिमानजन्यव्यवहारकर्तृतयाऽऽत्मानं पदाम्यामेताभ्यामभिधत्ते । न
वा 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' त्यात्मवचनगम्यमानप्राचीनवपुरवच्छिन्नव्यवहा-

१९ गीतायामह रमिषहामिमानितया तस्य वर्तेते पदे ते । अपित्वपमृदि-
म्यमेति वचनानां भगवतो निरुपा-
धिकप्रत्यस्वरूपा-
नुसन्धानगमकता-
मात्रपरतैव न तु गीताभिस्तत्त्वस्यानुनम्रत्युपदेशविशेषवेलायां भगवतः कृष्ण-
किञ्चिद्देहावच्छिन्न स्थ वाचौ ते तद्वद्व्या सङ्गच्छते । ब्रह्मविद्यामात्मोपदेश-
यादवेन्द्रबोधक-
तेतिकथनम् । शायान्तत्तादात्म्यामिमानवा 'अहम्ममे, त्यादिवचोविभेदैर्व्यवहा-

णस्य स्वरूपानुसन्धानसंपत्त्या श्रुत्यादावनुभूयमानत्वात् । यथा चान्नायते ।
अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः । अहं सद्योभिर्यमुभिश्चरामि । गर्भे नु सन्नन्वयामहे
देवानां जनिमानि विश्वा । अहं मनुरभवं सूर्यश्च । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसा-
वहम् । योऽसावसौ पुरुषस्तोहमस्मि । दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं
त्वजमेकमक्षरं । अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सकलं विमुक्त ओमिति ।
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः पुर-
स्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वशः सुपूर्णभूमाऽहमितीव भावये' त्यादिकमृत्सामसंहितादौ ।
एवञ्च 'ईश्वरस्तर्षभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती' त्यादिना परोक्षतया तावत्कथनं
भगवतो महेश्वरात्मसाभूज्यसत्तासमवगाहोव सद्गीतायास्तत्तन्त्रतामादरपरैरधिगमय-
ति । एतदेवाभिमेत्य भगवच्चरणैर्माप्यादौ 'तदुक्तमीश्वरगीताया' मित्यादिपदवि-
शेषैरुक्तीयमानोदाहरणवैतरी हि यथोदाहृतलाटचायनधर्मसूत्रार्थतात्पर्यानुप्राहिणी-
ति गम्येत नूनं यथायोगम् । इत्यञ्च गीता हीयं महेश्वरालामसादममवैव स-
म्मीयते । न तु जातु पाण्डवसद्व्यामैककालीनोत्पत्तिमती । किन्तर्हि यथोपदिशित-
सूत्रादिप्रादुर्भूतितुल्यवसाकाऽथ सनातनीति सिद्धम् ।

एतावता निरूपणेन महेश्वरे मयारोपितान्तान्तावद्व्युपगानाङ्गीकृत्य—वि-
ष्णुदासत्वं—तामसत्वादिपदभिन्नानाम्पराकरणपूर्वकं वैष्णवत्वासिद्धिः प्रतिष्ठापित-

२० वैष्णवमता- तत्रापि तैरेतैरुपस्थापितदुर्वादतमस्तोमानां नाम पञ्चसंस्कार-
ना वेदादिवाह्य तासंसिद्धिपुरस्सरं दुश्चेष्टावेष्टितानामवशिष्टतयाऽत ऊर्ध्वम्प्रकृष्टप्रमाणप्रकाशरश्मि-
तदभ्युपेततप्ता- भिरपहारो विधास्यते तथा हि । “तापःपुण्ड्रस्तथा नाम म-
कनादिपञ्चसे- न्त्रो यागश्च पञ्चमः । अमी परमसंस्काराः परमैकान्त्यहे-
स्काराणां व्यात्य- तव” इत्यादिकं वचनं मारद्वानीयतयोदाहरद्भिर्दग्धाङ्गैः परिग-
मानामासविषयं त्वव्यवस्थापनोप- णिता भवन्ति पञ्चसंस्काराः । तल्लक्षणलक्षिता च वैष्णवदीक्षा
कूमः । पुनस्तैरामिमन्यते । अत्रैवम्पुनश्चिन्त्यने किमिमे श्रौता उत स्मार्ता आहोस्वित्पौ-

राणिका अपवा तान्त्रिका इति । न प्रथमः । तन्निरूपकश्रुतिवचनस्यात्यन्ताभा-
वात् । न द्वितीयः । तथाविधायाः स्मृतेरप्यप्रसिद्धेः । न वा तृतीयः । तन्निर्धा-
रणाधीनवचसः पौराणिकस्येतरतरविमानविषयत्वात् । नापि चतुर्थः । श्रुत्यादि-
बाह्यतन्त्राणान्तावदतन्त्रताव्यवहारयोगयोग्यत्वात् । परिशेषादिमे दुराग्रहैक-
विग्रहा एवोपनमन्ते । पञ्चसंस्काराः । कृत्स्नप्रमाणपदवीवर्हिवासरूपितत्वेऽपि त-
द्वत्तादुरावेशकलुपीकृतचेतःप्रचारचित्रितत्वात् । ननु स्मृतेरेतस्या ‘मन्वात्रिविष्णु-
होतृरैतयाज्ञवल्क्ये’ति स्मृतिकारनामोत्कीर्तनप्रतीतिमत्पराशरस्मृतिगिरा परिगदित-
हारीतप्रणेतृकत्वे कोन्वत्र विद्वेषो विज्ञापितसंस्कारव्यक्तौ वेदवाग्वल्लीविलासला-
स्यायामिति । नायन्दोषः । मन्वात्रिमैत्रावरुणिषाज्ञवल्क्यगौतमादिभिरप्रतिपादितत-
त्संस्कारवादित्वादेव स्मृतेरेतदीयायाः । न चेतरेतरानिरूपितविषयविशेषनिरूपक-
त्वादितरेतरस्य स्मृतिकृतान्तत्र तत्र गम्यमानतया नेदमारोहेद्बूपणसरणाविति
वाच्यम् । सत्त्वेन संवादस्थितेस्तथाविधार्थस्य प्रामाण्याभ्युपगमादत्र तु स्मृतिका-
रान्तरस्य संवादसामान्याभावोन्मीलनाच्च । यदि स्मृतिप्रवृत्तिमूलीभूतश्रुतेरत्रार्थे
कमञ्चिद्वाभिर्भरः स्यात्तदा तत्तत्परहस्यप्रारट्टकान्नः स्मृतिकारास्ते कुत्र एतन्नि-
जकर्तव्यतया नाभिदध्युः पञ्चसंस्कारान् । मूलीभूतश्रुतेरेवाभावाच्च स्मृतवन्तो ने-
त्येवान्त एवमित्यनुजानीमहे । यदि त्वेकेन वा हारीतेन स्मृतिकृता समुज्जीताः
पुनरेते संस्काराः श्रुतिमूलाः कुतो न स्युरित्याक्षिप्येत तर्हि तदनुवादकस्मृत्यन्त-
राभावात्क्षेपकविषयास्त एवेति प्रत्याक्षेपाकरणे विनिवारको हेतुः को वा सत्को-
टिकः स्यात् । यदि पुनः परिगणितास्वेव पदविशेषमहिम्ना स्मृतिषु तामु
गम्यन्ते त इति चेदुच्येत तदपि तद्व्याख्यातृमेधातिथिधानजयरामचन्द्राध्वान-
न्दकुल्लूकभट्टविज्ञानेश्वराश्रमपुरोगमैरात्मनिवचनेषु पूर्वपूर्वतरव्याख्यानातिलङ्घि-

व्याख्यानगोचरप्रज्ञाकैः कुतस्ते अस्पृष्टतराः स्युः । न च भगवदैकान्तिकधर्ममा-
 प्रप्रतिपादिनीभिर्भारद्वाजादिस्मृतिगीर्भिर्गम्यन्त एव संस्कारा ह्येत इति सन्तोष-
 व्यम् । मन्वाद्यनुव्रतप्रमेयाप्रतिपादनैकशीलत्वाद्भारद्वाजादीनां नाम वेदविदाम् ।
 मन्वादिभिर्हि निषेकादिश्मशानान्तान्वाद्यमुद्भूतोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयानित्यनै-
 मित्तिककाम्यकर्मोपासनासम्भारौ च ब्रह्मतत्त्वम्पुनरन्ते परपुरुषार्थसमर्पनैकबद्धश्रवं
 ननु सप्रतिज्ञमुव्रतवद्भिः पुमर्थोपायकात्स्न्यस्य संक्षेपविस्तराभ्याम्प्रसाधिततया
 तदनुपदर्शितप्रमेयभेदस्य तु प्रधानभूतस्यानुव्रिततया च धर्मा एव निरूपणीया
 हन्तानवशिष्यमाणस्तन्तो भगवदैकान्तिकधर्मनिकरनिरूपणक्रियामूकीभावे ना-
 त्मछामो न परहानिर्वैत्यप्राप्तिकविचारचातुरीसञ्जा कथमस्मात्प्रमाद्येत । कथं वा
 तदनभ्युक्तार्थप्रग्राही स्वयम्पुनः प्रसिद्धयेत् । न हि तादृग्विचाररमणीयः कथ-
 श्चिद्वा सदर्थोत्पमाद्यत्येवंविधेऽर्थे प्रमुह्यति वा । ननु त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रादिकर्तव्यता-
 विधानस्य मन्वादिभिरनभ्यर्हितत्वेऽपि तदितरोव्रतप्रयोगनिबन्धैस्तदवश्यानुष्ठेय-
 ताम्बुध्वाऽनुष्ठातागो यथा वा स्वार्थरूपानिबध्यन्ते तथैवात्रेतिकर्तव्यतासंस्काराणाम-
 पीति चेन्मैवम् । दृष्टान्तस्य वैधर्म्यात् । त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रादीनां मन्वादिभिः
 कण्ठरवेजानुक्तत्वेऽपि कक्षपृष्ठसूत्रादिभिर्ध्यानियममुपात्ततयोक्तसंस्कारसाधर्म्यानु-
 पपत्तेः । एवन्तर्हि ततो वैधर्म्यतया वा तदादरः किञ्च स्यादिति चेद् गृह्यादिभिर-
 प्यनभ्युक्तत्वादित्युक्तोत्तराभिसन्धेरप्रस्मर्तव्यत्वात् । न नु च भोः कपिलकणा-
 दादिवचोवद्भारद्वाजहारीताद्युक्तीनामुदिनसंस्कारगोचराणां तावत्स्वातन्त्र्येण प्राप्ता-
 प्यं कुतो न स्यादिति चेदत्रोच्यते । भरद्वाजहारीतादीनान्तावच्छ्रितत्वे कपिल-
 कणादादीनान्तु ततो बाह्यत्वे च वैदिकेऽर्थे तद्धर्मानुष्ठानप्रभवप्रकृत्योग्यतावताज्जाम
 तेषां स्वातन्त्र्यगन्धस्याप्यप्रसक्तैरिति । ननु पुनर्भन्वादिस्मृतिप्रदेशेषु संस्कारा
 अभी न परिगणिता इति कथं ज्ञायतामस्माभिरिति चेदित्यम् । तैरुज्जीतसंस्का-
 रकदम्बके यथोदितसंस्काराणामत्यन्तानुपलम्भात् । त एते पञ्च संस्काराः
 शरीरमाश्रमन्वन्धितया दग्धाद्वैरभिमन्यमाना अप्यनुल्लिखिता एवात्यन्तं स्मृतिषु
 मन्वादीनां च यतः । मन्वादिभिरैककण्ठ्येन प्रतिपादितास्तु संस्काराः । वैदिकैः
 कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् । कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह
 च ॥ गार्भर्हमिर्जानकर्मचोडमौर्जानिबन्धनैः । वैजिक गार्भिकंचैनो द्विजानामप-
 मृग्यने ॥ स्थाध्यायेन मनेर्होमैर्वाविद्येनेज्यया मुनेः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च प्रा-

स्वीयं क्रियते तनुः, रित्यादिना निश्चुना भवन्ति । एतद्वचनाविवरणायमानवाक्यं हि गौतमस्य भगवतो “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशन-चौडोपनयनं चत्वारि वेदवृतानि स्नानं सहवर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टकाः पार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणी चैत्राश्वयुजीति सप्तपाक्यज्ञसंस्थाः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं निरूढपशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः-षोडशिर्वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम इति सप्तसोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः” इतीदं स्मृतौ पापठ्यते । सस्मार चैतान्पुनर्मागतो “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च । नामक्रियानिष्क्रमणेऽन्नाशनं वपनक्रिया । कर्णवेधो वृतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः । केशान्तः स्नानमुद्राहो विवाहाग्निपरिग्रहः । त्रेताग्निसङ्ग्रहश्चेति संस्काराः षोडश स्मृताः । न वैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्ज क्रियाः त्रि-याः । विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दशे”ति कृष्णद्वैपायनो भगवान् । सर्वेऽप्यग्नी मन्वाद्यो “गर्भाधानं प्रथमतस्तृतीये मासि पुंसवः । सीमन्तश्चाष्टमे मासि जाते जातक्रिया भवेत् ॥ एकादशेऽन्हि नामार्कस्येतामासि चतुर्थके । षष्ठे मास्यन्नमश्नीयाच्चूडकर्म कुलोचितम् ॥ कृतचूडे च बाले च कर्णवेधो विधीयते । विप्रो गर्माष्टमे वर्षे क्षत्र एकादशे तथा ॥ द्वादशे वैश्यजातिस्तु वृत्तोपनयमर्हती”त्यादिना गर्भाधानमारम्य मौज्जीबन्धनपर्यन्तानाङ्गिष्ठ संस्काराणां सन्नियतसमय-विशेषमपि स्मृतवन्तो यथाशास्त्रम् । यदि परं मृषामार्षाणवस्थानीया न स्युरिमे संस्कारास्नाहं कर्णवेधाख्यमप्यपरित्यजन्तः कर्म तप्ताङ्कनादीन्कपङ्कारमुद्ग्रेपुरनुचट्टह-स्तला अपि महात्मानो महामुनयः । यथेन इवांशतो वा वेदाक्षरैरवगताः स्युः संस्कारपदाभिलप्यतया तप्ताङ्कनादयस्तदा वेदविद्वेत्सैरैरानासिद्धमूर्द्धन्यैः पुरुषा-र्यचनुष्टयप्रतिपादिनीप्वात्मस्मृतिषु महर्षिभिर्मन्वादिभिर्निर्वर्णितसंस्कारान्तःपातिनया उदाहृताः किन्न स्युः । न तत्र तदुल्लिखितक्यागन्धोऽपीति वेदवाद्या एवातितरा-मवधार्यन्ते तप्ताङ्कनादयः संस्कारामासाः ।

यत्तु सङ्कुचितार्थप्रतिपादकतया मन्वादीनान्तदतिरूपिततप्ताङ्कनादि-भगवद्धर्मप्रतिपादनपरा अपरे आर्षग्रन्थास्ततो विशिष्यन्ते इत्युक्तं तदुक्तम् । “यः काश्चित्कस्याचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ सर्वन्तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा । श्रुतिप्रामाण्यनो वि-

द्वान्स्वधर्मे निविशेत् वै” इत्याभ्यान्तावन्मनो स्मरणाभ्यामधिकारिकात्स्न्यं प्र
ति विधीयमानधर्मतन्त्रपरातिशयसमर्थनाधीनसर्वज्ञस्य मनोर्महाराजमूर्द्धन्यस्य नि
र्दिष्टत्वात् । तद्विपर्ययप्रतीतिमत्प्रवृत्तेर्न्यतिरेकमुद्रयाऽबोधतिमिरकूपारपतनापत्ति-
पक्षत्वाच्च । एतदेवाधिकृत्य “सर्वज्ञतया चोत्सन्नाविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थ
सम्यग्ज्ञात्वा लोकाहितायोपनिबद्धवानिति” मेधातिथिकुल्लूकभट्टादिव्याख्या त
त्र प्रवृत्ता सती शङ्कामभूत्परिहसत्येवातिवेलमित्यलमर्णीयता किल प्रा-
सङ्गिकविचारेण ।

एवञ्चैवज्ञातीयकानान्तु शङ्कासमाधानानिराणामनेकानि बन्धप्रतिनि-
बन्धतात्पर्याधिक्यसमार्पिताना स्थिताया मनूच्छास्त्रशास्त्रितप्रवृत्तिप्रयुक्तानाम्युद-
याभ्युदययोर्विपत्तिसम्पत्तिसमवाप्तौ च नियततराया निराकरणप्रतिज्ञाविशेषविषयीभूत-
दर्पणबहिर्भाविनीन्तावन्चिन्तामत्र प्रसङ्गसमायाता समाप्यता ऊर्ध्वं प्रतिज्ञानत
दाभासचूर्णनमेव वेदवेदाङ्गस्यूत्यादिमानावर्णमहामहिम्नाऽनन्यथासिद्धाशयाति-
शयप्रतिष्ठापनापरपर्यायेण यथावाद्विधास्यामस्तथा हि ।

अथा“य भगवद्धर्मदीक्षाऽवश्यक्त्व न्यायानुगृहीतप्रमाणगणैर्निष्पन्नया
२१ प्रसङ्गादिहद निष्कृष्टया सरण्या प्रथम संक्षेपतो निरूप्यते” इत्यारभ्य “ना
गन्धतनो वस्यचिद् भगवद्धर्मदर्पणाद्भव धैर्यगो बूनेन्मुक्तिं बहुशास्त्रश्रुतोऽपि वेती”त्यन्तो दु-
यपुस्तविभेदेऽष्ट रुक्तिद्रुमो भगवद्धर्मदर्पणे चेच्छिद्यते । न हि भगवतो
सस्वारविमर्द मोपद्म । धर्मा स्वस्मिन्नेव पर्यवसन्नास्तन्तो दासेषु कैङ्कर्यक्रियामात्र
समाक्षितसरणनेयेषु दीक्षाविषयतामधिगन्तु क्षमन्ते । दासत्वसेव्यत्वादिभेदाभिन्न
व्यवस्थायास्तात्त्विकत्वमभिमन्यमानाना पुनस्सेव्ये हन्त भगवति निरुद्धास्ते ध-
र्मा धर्मितामात्ममहता च निरूपयेयु कथञ्चिद्वा यत । भवानत्र पृष्टो व्यानष्टा-
ङ्कियद्विधर्मधर्मवानयम्भगवानुपसेव्यते सेवकजनै किमिमे गुणापरपर्याया एवाभि-
मन्यन्ते धर्मा आहोस्वित्तेभ्यो विभिद्यन्ते इति । यदि हि गुणानामनर्थान्तरतयैवाभि-
२२ धीभाष्यस्य प्रेयन्ते धर्मास्ते तदा “ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तानिखिल
रामानुजाक्त्यादर्ध दोषोऽनवधिकानिशयासङ्ख्येयस्वरूपाणगुणगण पुरुषोत्तमो-
नक्षरप्रतिज्ञायावत्क न्यावदनम् । ऽपि गीयते” इति श्रीभाष्योक्त्या पुरुषोत्तमानर्थान्तरभूते भ-
गवति यामुदेने यथोदितामङ्ख्येयस्वरूपाणगुणगणनाया गृहीतत्वेन समस्तानामपि
गुणनामान्तरभूतवर्माणान्तेषामवश्यमेव दीक्षापरत्वापत्ति परिप्राप्ता स्यात् ।

यदि पुन कतिपयधर्मदीक्षाधरत्वमेव तद्धर्मानन्त्यप्रयुक्तदौर्लभ्याभिगामितद्वारणव्या-
पारपर्यालोचनया युज्यत इति द्रष्टे तदाऽपि 'भगवद्धर्मदीक्षाऽवश्यकत्वमिति स-
ङ्कोचाविषयधर्माभिधायिपदविभेदप्रयोगस्तद्वक्तृचितपञ्चसंस्काराभिप्रायकतया कृ-
२३ भगवद्भाष्ये तोऽत्र व्यवस्थितेतर एवापद्यते । यदपि "स्वामिभृत्यभावस्थले
नधारणेनिरूपि- चावश्यकं दासत्वावगमकं स्वाम्यसाधारणचिन्हधारणन्दासानां
तयुक्तीना निर- सनम् । लोके राजभृत्यानान्तत्तद्वाजासाधारणचिन्हधारणमिति" दृष्टान्त-

बललभ्याङ्कनकर्तव्यतोच्यते तदपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्योपनीतवैकल्यव्यक्ती-
कारप्रयोजनार्थैव भवतीत्युपपद्यते । न हि नराधिपे समनवल्लप्तासाधारणचि-
न्हानि श्वेतचक्रत्रालव्यजनादीनि भृत्यजनैः प्रम्वादेशेनात्मेच्छया वा कुहस्वि-
द्धार्यन्ते । न वा तानि साहसमात्रेण धारयमाणा न्यकारद्वारकप्रशासनैककर्मणः
प्रभुकृतात्ममुच्येरन्नवगतौ सत्याम् । ये तु प्रान्ताध्यधीशतापुरोगमास्तु धिकारवि-
भेदा अवस्थाप्यन्ते शिष्टविशिष्टमानवविशेषेषु न ते नितरान्द्रविणादानप्रकारैक-
निर्वेशनास्तरक्षणकाकान्तभृत्यभावानतिरोकितां मन्यन्ते तावन्निजाधिकारिताम् ।
ये च पुनर्निर्हीनाधिकारिलक्षणदौवारिकादिकाः प्रख्यायन्ते स्वैः स्वैरसाधारणसा-
यकमुखैरनुगतरविकैस्ते च सङ्कीर्तिताधिकारिकच्छानुकच्छाभरा अध्यक्षमीक्ष्यन्त
एवेति व्यक्तमेव वैषम्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः । न चैते विष्णोर्दासा इति ज्ञानज्ञा-

२४ तत्प्राङ्कनीय पनादिव्यवहरणाय वेयं विज्ञापितमुद्रा धारिता वरीवर्ति वै-
दम्बनावर्णनम् ।

पणवानां नोदेवतान्तरोपासकस्वरूपव्यावर्तनार्थमिति युक्तमनभि-
ज्ञानव्यामोहयितुम् । चेदेवमप्राप्तमानवव्यामोहनौपयिकप्रकृतिकस्य खल्वङ्कना-
दिचेष्टितस्य वस्तुवृत्ताय फलाय वाऽनभिप्रेयमाणस्यानुभाषितव्यावर्तनप्रत्ययोत्कर्ष-
प्रयोजनानुद्दिष्टस्य विदम्बनाप्राग्भारभागित्वे यथोपदर्शितात्ममाहात्म्यस्य विष्णो-
रुपास्तिनामप्रग्रहणमात्रालङ्कारस्य चाकिञ्चित्करतरत्वात् । न चाप्यसौ तप्तमुद्रा ह-
न्त हेतिभिर्विष्णोश्चक्रशङ्खाद्याभिः सम्बध्यते सर्वश इति श्रमितव्यम् । क-
ल्यापि तासामन्यतमायाः सम्बन्धासम्भवात्कथञ्चिद्वा । न ह्येकैकशङ्खादीनां
स्वरूपसत्तासमीक्षयाऽलौकिकाकृतिस्वात्मौन्नत्यनिरूपितविशिष्टवैधवत्तायास्तावदेव-
ताभावसम्भावितायाः पुरोभागे चर्चा वा चक्राङ्कनादेस्तम्बेधाद्वादरायणीयादाति-
शेते । सम्बन्धान्तरस्यात्यन्ताप्रवृत्तेः । क्व वा भगवद्देहदेदीव्यमानास्मुदर्शनाद-
यः कार्तवीर्याद्यवतारभावमापन्नाः क्व वा पुनस्तदभिस्यया व्यवर्हीयमाणश्चापणे

काकिणिकापुञ्जैर्विक्रीयमाणा एव लोहाकारादिभिस्तप्ताङ्कनासम्भारा यथेष्टं य-
 ॥ खल्वमी शिल्पिभिः परिकल्प्यमाना मित्यादौ व्याधूविग्रहाः । व्याधूदयस्त्वह-
 न्यहनि मृगयावद्भिरितैरेवा दर्शनकांक्षेभिस्तासात्क्रियमाणतया कुड्यादौ चित्रच-
 न्त इति नास्ति किञ्चिच्चित्रम् । विस्मयातिशयमूमयो नाम यथाभूतलोहव्यक्-
 यो निग्राह्येष्वाङ्कनकरणा भवन्त्यो वा भवन्त्येव भित्तिप्रतिमानिरूपकरङ्गलेखनिका-
 दिसमानात्मानोऽनादिष्टप्रसाधनाप्रमविष्णवश्चेति तासाम्भतिरूपभूतास्त्वगतवृणा-
 दिलाञ्छनप्रभेदा इव बाह्यादावङ्कनाऽङ्कनयस्ताभ्योपि हीयन्त इति च सर्वेषामनु-
 भवविषयोयमावेद्यते । इतोऽपि परन्दुर्दशाविशेषेर्द्वैहिकमागो दन्दद्वये बाह्वादेवका-
 भिलोहव्यक्तिभिर्विनैव व्याधिप्रसक्तिमात्मघातार्थकापराधामिधानश्च धीपूर्वकमिति ।
 शासनघोत्रमेवैवमात्मकस्य कर्मण “स्तप्तमुद्रा परा ये तु योपारूपविधारिणः । नी-
 विकार्यवर्तनादेः कारिणो दण्डभागिनः ॥ दण्डा ह्येते कर्मदण्डो धिग्दण्डोऽथ व-
 हिष्कृतिः । दण्डः क्रमेण संयोज्यो नृपैराचार्यपूषपै” रित्याश्चलायनस्मृत्या विधीय-
 मानमधिगम्यते । ननु “दाक्षिणे तु भुजे चक्रे वामासे शङ्खमेव च । गदां च माल-
 मध्ये तु हृदये नन्दकं तथा ॥ मस्तके तु तथा शार्ङ्गमङ्कयेद्विमलं तथा । तापस-
 स्कारमात्रेण परां सिद्धिमवाप्नुयादिति” हारीतस्मरणादङ्कितगात्राणाम्परपुरुषार्थ-
 मारुह्ययोगित्वे कथमेता उपन्यस्तदण्डादिवाचो वो विद्वेषकलुपास्तस्पृशेरन् ।
 नैष दोषः । स्मृत्यन्तरसंवादविधुरहारीतवचनानां, क्षेपकताम्युक्तानुपादेयत्वलक्षणा-
 ग्रामाण्यशङ्काबाहुल्यकवालितत्वादुक्तगत्वेति कुतोऽत्र प्रत्याशा सिद्धेः पुनः परा-
 याः । वस्तुतस्तु अङ्कनमत्र भगवदायुधधीगोचरल्लोकोक्तिमिर्विभाव्यमानमनङ्कना-
 र्हेसुदर्शनादिपरिधिप्रतीतिस्वभावपर्यवेक्षया भगवद्भिन्नव्यक्तिमात्रे कल्पान्तेऽप्यस-
 क्ततत्ततया नार्हत्वेवात्मलाम् कदाचिद्वा कथञ्चित्कुत्रचिच्च । तानित्वायुधानि च-
 त्रायुधादनन्यगार्मान्येव । स्वतो व्यावृत्तात्मकत्वात् । जगदपायनिर्हारहेतवे घृतानि
 तानि चक्रादीनि तदवस्थानस्यायीन्येव सार्वदिकान्युपपद्यन्ते । तत्पत्नीपुत्रलोका-
 दीन्यपि लक्ष्मीमनोभववैकुण्ठादीनि तत्तासमानयोगीन्येव । किञ्च “यदम्बु-
 वैष्णवः कायस्ततो विप्रवमुन्धरा । पद्माकारा समुद्रमूता पर्वताब्ध्यादिसंयुते” त्य-
 ॥ नो विष्णोः शरीरत्वेनानुपरिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णोः कायस्तस्य च वि-
 ष्णुरात्मेति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपवृंहणरूपस्य सामानाधिकरण्यस्य ‘ज्यो-
 तीर्षिर्विष्णुरित्यारम्य वक्ष्यमाणस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनम् । “तानि स-

चाणि तद्वपु । तत्सर्वं वै हरेस्तनुः । स एव सर्वं भूतात्मा प्रधानपुरुषात्मनः ।
 विस्तरूपो यतोऽयं इति । तदिदं शरीरात्मभावायत्तं तादात्म्यं सामानाधिकर-
 २५ पुनरपि श्रीभा-
 ष्यवचनोदाहरणे न
 पुनरेवैविविधम्बना
 प्रदर्शनम् ।
 प्येन व्यपदिशति ज्योतीषि विष्णुरिति । अस्तिनास्तीति श-
 ष्वाभिधेयं चिदचिदात्मकं कृत्स्न जगत्परमस्य परेशस्य पर-
 स्य ब्रह्मणो विष्णोः कायत्वेन तदात्मकमित्यादिना श्रीभाष्ये
 जिज्ञासाऽधिकरणगाभिर्गीर्भावेष्णोः स्वाम्युपगमविधाविशेषसन्निधापितस्य ब्रह्मा-
 ण्डान्तर्वातेवस्तुकात्स्न्यवपुरात्मन इतरेतरतनुतादात्म्याभिभाषाविभूषितस्यात्मया-
 थात्म्यपरिचिन्तयाऽलीकाङ्कनावेशविशेषवर्जमानयत्ताकस्वरूपोपास्त्यैव स्वार्थसम-
 र्थनतृप्त्यप्राप्तौ तदात्मभूतसकलार्थसन्निवेशाङ्कनप्रक्रियायाः परिपाक्यत्वापत्तिः । अ-
 नभिनिवेशासामर्थ्ये चेद्भवेतान्तत्र तदा विष्णोर्वा भगवत उपास्यस्याप्रणखादाच-
 चूडान्तात्मत्यङ्गतप्ताङ्कनक्रियाया अम्यार्हिततया तदङ्कनेनात्मदेहस्य प्रत्यक्षान्ता-
 पयितत्वापत्तेर्युक्ततरत्वे रमाया अप्यङ्कनस्य वामपर्यङ्कपीठाभिरामायास्तद्वदेव युक्त-
 तमत्वप्रसाक्तिः । पञ्चालयातत्पत्योर्जगतो जननीजनकत्वेनाभिमन्यमानयोवीशीष्य-
 प्रजननावयवमुद्रायाः ॥ प्रजापरिरमणवासनाजालसञ्चालनार्हायास्ततोऽप्यतिशयि-
 तपुरुषार्थसम्भावनाभावुकतासमादरश्च । यदीदं परिहस्योक्तिमयञ्चेन्मन्यसे वदनं
 नो नूनं तर्हि त्वदभिमतयास्तप्तमुद्रावातुलक्रियायास्तस्मादप्युत्पन्नवाङ्मन कायसङ्-
 क्तेदिप्रचाराधीनप्रहासप्रहारादिदुर्दैवदूषिततया विरामं तस्यास्तर्वशः श्रेयोवहं सु-
 मत्या कुतो न सम्मज्जेदौरात्म्यमज्जनेनात्मन ।

ननु चाङ्कितगात्रा भगवत्करुणापात्रमभूवन्निति मोचनमेतस्मादनुचि-
 २६ पुनरपिरुगान्त-
 रेण तप्ताङ्कनवि-
 धम्बना ।
 तमेव । मैवम् । विष्णोः कारुण्यसम्पत्तिसम्पादने तप्ता-
 ङ्कनादेरप्रयोनकत्वात् । न हि ब्रह्मादगजेन्द्रविभीषणपाञ्चा-
 लीध्रुवपुरोगमात्त्रामाकस्मिकोऽप्रतरविपज्जलधिनिमज्जानान्यथावद्-
 ध्यानोदयान्वयवहितोत्तरक्षणएवापाद्भिभोक्षणसमारम्भसंज्ञद्वेताः परमकारुणिको भ-
 गवानुमारमारमणाविरूपप्रपत्तिलक्षणोपास्त्यादिमन्महास्मार्तानेव तप्तमुद्रादिलाच्छ-
 मनाममात्राकर्णनानुभाव्यजुगुप्सापरामृष्टौश्च नोद्धारयान्मयूषेत्यधिगम्यते स्व-
 प्रकरणवम्भण्यमानाद्वा वचनात्कस्माच्चित् । नासीदेव काले तस्मिन्नु-
 न्मार्गप्रवृत्तिरेवरूपा यथेष्टचेष्टाकमानवबहुलकालावयव इवार्वाचीने । न
 शेषविधास्त्वस्थिस्नायुमज्जारुधिरपलचर्मात्मकेदेहादावनात्मभूते निरहङ्कारास्ताहङ्का-

भवप्रसादात्मनामन्तरात्मस्वरूपापत्तिसमावरकप्रकृतान्तरायप्रत्ययापनोदनमूलीभू-
तात्मभाषानां पुरोभागे नन्वात्मसम्प्रदायातिरोक्तसम्प्रदायास्तिताया एवासिद्ध्या
तद्विपर्ययप्रतीतिमन्यतापरपर्यायसम्प्रदायकथाया भिदावदानान्तावन्मतिमात्रविलसि-
ताया आम्नायसर्वस्वसर्वतन्त्रराद्धान्तसुद्रपराहतत्वाच्च ।

नन्वेवमपि श्रीभाष्ये तावत्समन्वयाधिकरणे “ सदेव सोम्ये ” त्यारम्य
१८ श्रीभाष्यस्य- “ एको ह वै नारायण आसीदि ” त्यन्तं सत्तद्ब्रह्मात्मादिशब्दा-
त्प्रकाशिकाका- नां परमकारणभूते विष्णवेव समन्वयस्य सम्पादिततया तद्व्या-
राभ्या विष्णवेव रूयानभूततत्रत्यश्रुतप्रकाशिकानिरूपणमहिम्ना च हरशिवेशाना-
हरशिवेशानादि- शब्दानां कृतायाः दिशब्दानामपि तत्रैव पर्यवसानं गम्यमानं विष्णोरेव सम्प्रदा-
किल समन्वया- यं श्रौतत्वेन प्रवृत्ते । मैवम् । शब्दशक्तिस्वभावविभेदाधीनबु-
द्विचैद्यास्तिर- स्कारः ।

मुत्सारेर्यमाणमतिमताद्दृष्टान्यथासिद्धतामनपहायानन्यथासिद्धतात्पर्यगोचरताया
विवादाध्यासिताया एव सम्प्रतीयमानत्वात् । “ विष्णोर्व्याप्तिकर्मण ” इति नै
रुक्तोक्त्या दिग्देशाद्यनवच्छिन्ने त्रिदात्मन्येवानामरूपे रमारमणत्वाद्यशेषधर्मातीते
च निरस्तसमस्तप्रपञ्चे विष्णुपदस्यानन्यथासिद्धवृत्तिज्योतिषो बभूजमानत्वेन
तन्मतव्यूहितदेवताया अशास्त्रीयविधाविशेषवञ्चितताया आत्मनः परमार्थभूतदशा-
विशालसम्पदेव निराचार्यं विराजते व्यपेतसम्प्रदायाद्युपद्रवजाता । न च नारा-
यणोपनिषदि “ नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः पर ” इत्येवविधवचनानि तु
नारायणमेव विष्णोरनन्यवाचकशब्दाभिधेयंभूतमैकान्तिकभावेन प्रतिष्ठापयन्तीति
वाच्यम् । उपक्रमपरामर्शोपसंहारादीनान्तात्पर्यसमर्पणसमर्थत्वे उपक्रमे तावदुपनि-
षदो ऽम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीषानि ” ति श्रुतेः
गम्यमाना “ परीत्य लोकान्परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ”
आद्याभिर्दक्षिणैस्समस्तपुत्राकाशान्शास्त्रिणीभैः कृत्वात्यन्तामुपयन्ती यथेदितदुद्देश-
रूपापरम्परामपहन्ती पुनरपासिकीनाम चित्सत्तां तामुदीरितलक्षणलक्षितामेव प्रो-
द्बोधयन्ती शरणीकरणीया एव युष्माकं यतः । मध्ये पुनरुपनिषदो “ नमो हिर-
ण्यवाहव ” इत्यारम्य “ आम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमो नम ” इत्य-
न्तं “ यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त ” इति प्रस्तुत्य “ यः परस्म महेश्वर ” इति
पर्यन्तं “ विश्वं भूतं भुवनमिति ” प्रक्रम्य “ सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो
ऽस्तु पुरुषो वै रुद्र ” इत्यन्तश्च मन्त्रजातं महेश्वरमेवैककण्ठयेनाभिदधत्प्र-

तिवध्नात्येव विष्णुतत्त्वं त्वदभिप्रेतम् । या ऽपि गायत्री विष्णोस्तस्यामेवोपनिषदि
 " नारायणाय विद्महे " इत्येवरूपा " आपो नारा इति प्रोक्ता " इति मनोर्नि
 र्वचनानुगृहीता च साऽपि सोपाधिकमेव जलाविशायिनं विपक्षायिनदेवतान्तरमहि
 मानं निवेदयन्ती "तत्पुरुषाय विद्महे । तत्पुरुषस्य विद्म" इत्याम्वा सत्रा गाय
 त्रीम्वा वै वैभ्रातृमनुसूयन्ती च तदाशापिशार्ची नाम नाशयत्येवानितरामिनि वा
 वा तन्न प्रत्याशा स्वाम्युपेननारायणस्य त्रादावाप्ते । एवञ्च नारायणशब्दस्या
 साधारण्येन न गरुडध्वजोपाधौ तात्पर्यं अपि तु साधारण्येन परब्रह्ममात्रोपलब्ध
 कत्वमिति प्रवृत्तिम्भारस्यादवधार्यते । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपासि सर्वाणि
 च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सद्ग्रहेण ब्रवीम्यामित्येन"दि
 ति कठश्रुति परापरब्रह्मद्वयं ह्युपास्यमानमोङ्कारमेव निरवशेषवेदतत्पञ्चाद्यमङ्की
 र्णसाधकनमस्त्वादनीयपदानन्यमावेन स्तुवाना तस्यैव शब्दस्वरतया ब्रह्मनया च
 पुन परतया निर्देशातिशयं विधत्ते । माण्डूक्ये ताव "दोमित्येतदक्षरमिदं सर्वं
 तस्योपन्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव" त्वारम्य "एकात्मप्र
 त्ययमार प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय"
 इत्यन्तया पर वाचा सन्तत्या निरुपाधिकमेव ब्रह्माद्वैतात्मभूतं शिवपदलक्ष्यार्थापर
 पर्यायञ्च पदन्तावत्तदेव नारायणवामुदेवादिविरूपप्रवृत्तिनिमित्तमूतपदकदम्बागम्य
 सद्कीर्त्यते समस्ततरवेद्यार्थवाचावाधिभूतं प्रतिविद्य भिद्यमानमिवाधिगम्यमानमपि ।
 वामुदेवहयग्रीवादुद्यपनिपत्सु तदादिशब्दोपलब्धिसम्भवेऽर्पाशादिदशोपनिपत्स्वप्रती
 तिरेव तेषामुपमर्जनभावस्याप्यनवगाहिनी ह्यनुवर्तने । इतिहासपुराणादीनामप्येवैव
 सरणिरूपनमादिगमकैरुत्सर्पत्युदयानुमोदाय प्रतिपञ्चणम् । गतिर्हि मन्त्रब्राह्मण
 योरुज्जीया पुनरेतस्याः प्रागेवावेदिता साररूपेण । अत्रार्थे प्रश्ननिरूपणयोग्येतिम
 साऽपि प्रग्राहितप्राया । एव निश्शङ्केऽपि वस्तुन्यमुष्मिन्प्रज्ञात्मानं प्रवर्तयता
 रामानुजेन श्रीमता विहितोऽथ तत्र वादार्थान्ग्रमङ्गसङ्गत्योपरिष्ठान्निषेत्स्याम श्रीमाप्ये
 सद्ग्रथितान् । अथान् प्रकृतमेव दर्पणनिराकरणप्रकरणमनुसरामो यथोदाहृततत्ता
 द्ब्रह्मादयो वादिना मगवद्वर्त्मत्वेनाभिपता अप्यमगवद्वर्मा एव तत्त्वतो भवन्तीत्येता
 वता वृत्तिनिरूपणेन ग्रन्थेन निश्चययोग्य वस्तुवर्त्तीयताम् । वस्तुतस्तु जगज्जनना
 दयम्मत्यज्ञानानन्त्यादयश्च भवन्ति हि मगवनो धर्मा निरूढान्ते च देहाभिमानवशव
 दव्यापारव्यापृते कल्याणन्ते वा भेदादिशीघ्राहगृहानात्मभिरग्राप्या एव भवेयु ।

तेषामेव तु दीक्षाधारणमिच्छमानास्सर्वे सूरयो यथावस्थितोपेयजातमाजुपाणाश्चरितार्थाः श्रूयन्ते च स्मर्यन्ते पुनः कुहस्विदालक्ष्यन्ते । ये हि प्रतिपन्तृणामप्रत्यक्षाद्युपनतास्तेभ्य एव धर्मेभ्यस्स्पृहयन्तोऽलौकिकेभ्यो ज्ञायन्ते विज्ञातारो न तु जातु पामरजनपथन्तप्रतीतियोग्यप्रत्यक्षाद्यवगम्यमानवपुरादिविक्रियाविशेषेभ्यो यथाभावि-
तमुद्राद्यपरपर्यायेभ्यः । एवञ्च निर्वर्णितमगवद्धर्मसौरभ्यदूरेभ्यस्तदावश्यकत्वक-
थायाः का वा प्रत्योशेति स्थितम् । एतेन तत्तादृकनादिवेषासिद्धये गृहीता हि प्रमाणगणाः प्रमाणाभासा एव सन्तस्तदनुग्राहकन्याया अपि तथाविधा एवोपनम-
न्ते । तद्विषया च सरणिस्तसरणिमाश्रयस्यादिकेनि फलितम् । “सोऽध्वन. पार-
माप्नोती”त्याद्युपन्यस्तश्रुतिवद्वकविष्णुपरमादिषदविशेषा ह्युक्तरीत्या त्वपमृदि-
ताशेषविशेषे ब्रह्मण्येवान्वययोग्या न तु तदभिप्रेते विशिष्य विष्णोपाधाविति निरू-
पित एवार्थस्सर्वनन्तसिद्धान्तपरिनिष्पन्नो न प्रसर्तव्यः । विष्णोस्त्वस्मिन्निर्वर्णित-
स्य मुक्तिपदात्मकत्वेन तत्स्वामिता तस्मिन्नुपपद्यते त्वद्व्यहव्यञ्जिता । न हि विष्णोरेवोपासना स्वातन्त्र्येण मुक्तावुत्कृष्टायां साधनभावायालन्निगमागमनिर्धारिता ।
अपर्याप्तोपायभावभावितत्वादेव तस्याः । यथा चास्मायते । “श्रद्धामक्तिध्यानयो-
गादवेही” त्युपनिषदि कैवल्यनाम्न्याम् । आम्नानमेत “दशब्दा परमः पाप्मा
श्रद्धा हि परमं तपः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकान्यं परमं तपः । स्वस्वरूपानु-
सन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते । वृत्तिहीनं मनः कृत्वा शेषज्ञं परमात्मनि । एकी-
कृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते,, इत्येवञ्जातीयेभ्यः स्मरणेभ्यो बोधाय-
नयाज्ञवल्क्यदक्षाश्वलायनीयेभ्यः प्रतिष्ठिततरपदार्थनिर्वचनबलम्पसमुदितश्रद्धादि-
शब्दार्थप्रित्युपपत्तिर्भावाच्छेदेनैव प्रातिस्विकस्वरूपापन्नकृतकृत्यताविशेषोपलक्षितेन
मुक्तिङ्किल कैवल्यप्रतिपादयद्वर्णान्तरं निराक्षमाणञ्चाधिगम्यते ।

ननु श्रीभाष्ये “अखिलमुवनजन्मस्थेममद्गादिलीले विनतविविधभूतवृत्तसैक-

२८ प्रसङ्गादत्र
श्रीभाष्ययावत्ता-
रयंसमाहृतत्र-
त्यमङ्गलाचरण
श्लोकार्थनिबर्हणम् ।

दीक्षे श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे भवतु मम परस्मि-
न्शेमुपीभक्तिरूपे,, ति भाष्यार्थसद्ग्राहकपद्यमध्य ‘चञ्चच्छे-
मुपीभक्तिरूपे’ ति गिरा परं परार्थमधुरिवाभावात्प्रसविज्ञा भक्तेरे-
वोपासनाऽनर्णान्तरभूताया मुक्तिप्रति हेतुभावस्य प्रज्ञापितत्वाद-

नुपपन्नोऽयमात्मनार्योपन्यास इति चेद्वाङ्मेवन्तथापि भक्तेः श्रुतितात्पर्यविशेषविष-
यायाः कर्मज्ञानकाण्डयोरन्तराले वर्त्तमानाया ज्ञानस्वरूपसंसिद्धिहेतुभूतसामग्रीशब्दा-

धन्यतमभावाविभावितायाश्चात्मप्रसूतिप्रयुक्तसार्वात्मिकसौमनस्यमाङ्गल्यैकसंसाधिका-
याः श्रीभाष्यकृता त्वत्यन्तानिरूपणात् । न हि तस्या ज्ञाता एव सन्तन्निरूपणे
भवेत्कश्चित्कृतानादरो विचारणायाम् । भक्तेस्तु तादृग्रूपाया विज्ञाधैवाप्रमाणभावं
न न्यरूपयत्तामेतामिति चेन्न । अज्ञात्वैव ज्ञात्वा वा तान्दुराग्रहगृहीतद्वयतया
तेन न न्यरूपीति निश्चयप्रत्यपनायककारणाभावात् । एवमात्मकता तस्या भ-
प्रामाणिकीति कृत्वैवोपेक्षितन्निरूपणमिति पुनस्साहसमात्रेणोच्येत यथोक्तमेवाज्ञा-
नादिकन्तस्य तद्विषयङ्कृतो नानुमीयेत । अनुमीयमानं वा तदेतत्सदेवेति प्रति-
पद्यमाना न भवन्त्येव हि भ्रान्ताः प्रतिपत्तारो महाभागाः । या खल्वेतेन सङ्की-
र्तिता श्रीनिवासविषया भक्तिस्सा तावद्विष्णोस्सार्वात्मिकी नोपजायते । अवन्तु-
त्वात् । न ह्येतन्मते रामादिकमवतारभूतमन्तरावस्थवतारिणो विष्णोरुपासनान्तां
वैदिकीं मन्त्रब्राह्मणादिप्रदेशविशेषसंनिधानञ्च कर्तव्यतयाप्रतिपादितां वा कुर्वाणा
वा तथैव तां संराधकास्तद्दृश्यन्ते । मन्त्रब्राह्मणयोर्हि विष्णुः शिपिविष्टचक्रपाण्या-
दिभिरेव पदैस्सद्भूमिषिता दृश्यन्ते मन्त्रविशेषा विष्णोः । ततो बाह्या एव तु
ते तन्नामसधर्माणो विशिष्याऽद्वियन्ते माप्यार्थविद्भिर्वा जाप्यवर्णाः । न ह्येष भाष्य-
३० इतोपि तद्भा- कृ “भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णा ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्यास्त-
ष्यार्थदुरुहाणाम- ऋषिषुस्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त” इति प्र-
पोहणम् । तिज्ञायाऽप्युपदाक्षैतोपास्तिप्रकारं भगवता बोधायनेनोपाददे । तस्या अपि तस्या-
नभिप्रेतत्वात् । तदुज्जीतोपासनायान्तु विष्णोरेतदीयाराधकमाप्यवर्णसमवायघटकत-
या रामादिवर्णविशेषाणामत्यन्तानुपलम्भात् । यदि चेत्तद्वर्णिता हि मन्त्राः कर्तव्य-
त्वेनाभ्युपेतोपासनाया अवच्छेदकतां समीयुस्तर्ह्यवच्छेद्यभूतवस्तुतत्त्वप्रसाधनाय यत-
मानेन बोधायनेन भगवता कुतस्ते मन्त्रभागा नोदाहृताः स्युस्त्वकरुपादौ । कृत्वैव
नोल्लिखिता इत्यादरभरः कथं स्यात्तेषु च तेषु । ननु तापिनीपुरोगमे रामादिम-
न्त्राणामान्तातया तदुपासनन्नो वैदिकमेव सन्नोक्तदृशशङ्काकवलितं भवेदेव कथ-
ञ्चिद्वा । नैवम् । तापिन्यादेरनुवर्तनविधानव्यवस्थायास्तत्तोऽपि भगवन्तस्याति-
शयितानुभवविषयताया अपरिहार्यत्वापत्तेरनपन्हवार्हत्वात् । तत्रेव चेत्तस्यापि दे-
वतान्तरोपासनावैमनस्यग्रहगृहीतद्वयतया स्यात्तदा देवतान्तराणामादरभैरुपासनासं-
स्नानस्य व्यष्ट्या वा समष्ट्या कल्पसूत्रेण धृतन्तेन कथमवकल्पतात्रिनकल्पे
एवोपासनाप्रस्तावे । इत्यञ्च बोधायनस्याप्यालम्बनमन्त्रालम्बनप्रायमेव भक्तिं हन्त

व्याचक्षणस्यास्य फलतीति स्थिते किम्भूलेयं भक्तिरस्येति विचिकित्सायान्निर्मूलैवेत्या-
पद्यते वक्ष्यमाणविधया वा ।

यत्तु “अधोपायस्वरूपं वदति शेमुपीत्ययं सामान्यशब्दो भक्तिरूपेति विशेष-
३१ श्रुतप्रकाशि पशब्दः, इत्युक्तं श्रुतप्रकाशिकायां सुदर्शनसूरिणा तत्तु शे-
काव्याख्याया अ- मुपीभक्तिपदयोश्चतुष्टय्या शब्दप्रवृत्त्या समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे
प्यपाकरणमुच्छा- स्त्रायाः । सति सहप्रयोगानर्हत्वलक्षणपर्यायत्वाभावे विशेष्यविशेषणभा-
वापन्नप्रत्ययच्छायाया एवासम्पत्तावितरेतरविशेष्यभावस्यापि सुतरामयोगे अनुशास-
नाद्वा “बुद्धिर्मनीषा विषया धीः प्रज्ञाशेमुपी मतिः, रित्यादे “भक्तिर्भावोऽनुरागश्च सं-
वाचे”त्यादेश्वेतरेतरविहृद्दार्थप्रत्यायकनामावलीसमुपवृंहिताद्वृत्तिमन्मनसः “कामः
सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भारित्येतत्सर्वं मन एवे, ति श्रु-
तिसिद्धकामादिवृत्तीनामन्योन्यविलक्षणस्वरूपविशेषशालिनीनामन्यतमात्मतामापाद्यै-
व कुर्वद्रूपतामनमानायाः खलु भक्तिनामकवृत्तेर्वृत्तिमता पुनर्मनसा भेदाभावमनङ्गी-
कुर्वाणयोर्भाष्यव्याख्याकृतोरनुपपन्नमेव । योऽपि तयोः पदयोस्सामान्यविशेष-
भाव उपदर्शितस्सोऽप्यत्रासङ्गत एव । यत्र ययोश्शब्दयोरनन्यार्थप्रत्यायनप्र-
युक्तप्रवृत्तिमतोः श्रवणममनन्तरसमये यावदयावद्धर्मावच्छिन्नाभिधेयगोचरप्रतीतिवै-
रूप्यमुपजायते व्युत्पित्सूनान्तत्रैव तयोस्सामान्यविशेषभावागमो व्युत्पत्तिसिद्धः ।
प्रकृते तु शेमुपीभक्तिवचसोः परस्पराकाङ्क्षानपेक्षयोः प्रधानोपसर्जनभावानवगा-
हिनोः प्रयोगविषयसहभावाभाववतोश्चासमानविषयविषययोगोमाहिष्योरिव सामान्यवि-
शेषभावप्रसक्तरेवासम्भवात् । यदप्युक्तं “मत्तापि छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्या-
योऽभिप्रेतः, इति तदप्युपक्रमे, ‘पशुना यनेते’ ति सान्दिग्यार्थं वाक्यं ‘छागस्य
वपाया भेदम’ इत्यादि वाक्यशेषान्निश्चीयमानच्छागाभिन्नपशुकरणकोऽयं याग इति
निर्णयविशेषादिपशुकृतु म्पुनस्तज्जाप्यपदपर्यन्तच्छिन्नञ्जपैतत्सत्तं नोपपादं तच्छागाभि-
न्नन्तम्पशुमेव स्वप्रवृत्तिनिमित्तमूतमभिधत्ते इह तु भक्तिश्शेमुपीव्याप्यधर्माव-
च्छिन्नैव स्वसजातीयकामसङ्कल्पादावतिप्रसक्तिपरिप्राप्त्यापत्या न भवतीति व्याप्य-
व्यापकभावावगाहिधर्मानवच्छिन्नयोस्तयोस्सामान्यविशेषभावस्सुतरामेव न प्राप्नो-
तीति च विषमोपन्यासकृतद्रूपणेन पराहण्यने तराम् । यदप्येतदुक्तं “शेमुपीश-
ब्दोपादानेन ज्ञानकर्मसमुच्चयमतव्यावृत्तिः । भक्तिरूपेति वाक्यार्थज्ञानव्यावृत्तिः,
रिति तदपि मूलाभावादभावो वन्ध्याया इव दौहित्रस्मृतिरिति न्यायमासेवमानं सत्स-

मुच्यमानुवर्तनाद्येवानानान व्यावर्तनादिक्रन्तस्य कथङ्कारज्ञानीयादित्युपहाम-
पदञ्जानीमः । वस्तुतस्तु शेषमुप्याम्सदस्तत्साधारणविषयविशेषविषयिण्या हि वि-
निगमनाथान्दुर्विषयगोचरतापत्तेर्दुष्परिहरतया सङ्कीर्णव्युत्पादनानिवद्धायाम्तस्या
असङ्कीर्णसत्तावत्साधनसाध्यमहिमावाप्तियोग्यतावत्त्व न स्यादेवेति समुच्यता
दव्यावृत्तिममेयसाक्षात्कारैकप्रसवा द्विप्याच्च सा सार्वदिकीम् । सन्ततोपचारवि-
त्रितचारविवसानसम्पादनानुसूस्वान्तःप्रचारलक्षणाया किल भक्तेर्मिद्वत्त्वार्थ-
धीजननतदवनाव्यतीहारप्रक्रियौपयिकसामग्रीगृहीताया “सा च केवल्यमुक्तिज्ञान-
मात्रेणोक्ता न कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादिभिरित्युपनिषदिति,, मुक्तिरुवाक्यकृत
निषिद्धार्थकोटिकायाश्च अखण्डार्थज्ञानप्रमूनाभिन्याचरणकमलिनीमहन्दमाधुरीमुपसेव-
मानायास्तद्व्यावृत्तिभूत्यप्रयोजकतमत्वे “शुद्धभाव गतो भक्त्या शास्त्राद्वेधि जनार्दन-
म् । भक्त्या त्वनन्यथा । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वन प्रवेष्टुमि,, त्युदाहृतवाक्यनिकरादपि
ततोऽविपर्ययप्रतीतिभाक्तेरिव सिद्धनदनुभाव्यते । वाचाममूपा भक्तिप्राधान्यार्थकपत्रं
ज्ञाने वैमनस्यप्रोद्धारप्रवर्तनापरायत्तञ्चोद्दिष्टत्वा मुक्तिकावाक्यानुकूलङ्किमपि ना-
करोदित्यत्र दैवमेव तथोरननुमूलमित्यलं कौशलेन भक्तिव्याख्यायाः ।

अथ यदुक्तं “भक्तेरेव स्वादुतमतया मार्षनीयता प्रतिबन्धकपापरहितस्य शान्तपि-
त्तस्य हि क्षीरे स्वादुतमताशुद्धिरि” त्यादिक्रन्तत्परिहर्तव्यम् । अशास्त्रीयत्वात् । न
ह्येतदुद्गुप्यमाणा भक्तिर्भवत्येव भक्तिपदार्थः । तदर्थस्तूपरिष्ठान्निरूपयिष्यते । इह
त्विदभिर्णीयते “न कञ्चनावमन्येत । ये च निन्दन्ति मा मूर्खो शङ्कर वा नरा-
धमा । कुशलैः कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमा” इत्यादिविष्णुगौतमादिस्मृति-
गर्हितनिष्णूपासनाया शम्भोराराधनवैमुख्यद्रोहवैश्चानरताण्डवाडम्बरानन्दितात्म-
भि क्रियमाणाया अप्यकृतचरत्वादप्रयोजनप्रयुक्तत्वात्तदप्रसादननिदानदौर्गत्यपा-
त्रत्वाच्च । यथा चाम्नायते “अन्तरिच्छन्ति त अने रुद्रं परो मनीषया गृह्णन्ति
जिह्वया सप्तमिति” । अस्यायमर्थः । जनेष्वन्तर्यामिरूपेण विराजन्त पर परं
निरतिशययोग्यतावन्त रुद्रं परमेश्वर महादेवं ये मनीषयेच्छन्ति अकृत्रिममनोवृत्त्या
ध्यायन्ति ते सप्त सप्त्यविकारात्मकमज्ञ जिह्वया गृह्णन्तीति ये पुनर्दुर्मेधसो
मनसा त नेच्छन्ति जिह्वया पुरीषमेव ते गृह्णन्तीति व्यतिरेकमुद्रया लक्ष्यार्थो
ऽवगम्यते । “अन्तरिच्छन्ति ये रुद्र सदा बन्ध मनीषया । गृह्णन्ति जिह्वया ते
हि रसपूर्णामृतोदकम् ॥ अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्र भवानोसहितं शिवम् । पुरीषमेव

गृह्णन्ति जिह्वया ते न संशयः” इत्युपबृंहितोऽयं मन्त्रो भगवता पराशरेण ।
 महाभारते तु “धिक्षेपां धिक्षेपां धिवक्तेषां जन्म धिगथ धिक्तेषां येषां न वसति
 हृदये कुमतिपथविमोक्षको रुद्रः, इति । उक्तञ्च व्यक्तं भागवतकौर्मार्दौ “कर्णो
 पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे घर्मावितर्यसृणुभिर्नृभिरस्यमाने । छिन्द्यात्प्रसङ्गात्प्र-
 तीमसतां प्रमृञ्चेज्जिह्वामसूनपि तनो विमृजेत्स्वधर्मः ॥ कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्म-
 णानां कुलेषु वै । दधीचिशापनिर्दग्धाः पुरा दक्षध्वरे द्विजाः ॥ निन्दन्ति च म-
 हादेवं तमसाविष्टचेतसः । यस्सर्वभूतविनुतं विश्वेशं तु विनिन्दति । न तस्य नि-
 ष्कृतिश्शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ शिवनिन्दापरं मूर्खं यदि शासितुमक्षमः । स्वकर्णो
 तोदयेत्तोष्रैरिति शास्त्रस्य निश्चयः, इत्यादि । एवञ्चैव रूपदोषाच्छन्नमक्तेरत्र
 स्वादुतैव दूरङ्गतेति तत्तमताकथायाः को वाऽनकाशः । प्रार्थनम्पुनरेतस्याः किं
 फलजननम् । भक्त्या चैव रूपया “एवमुक्ता तु विप्रपिंशशापेश्वर विद्विपः ।
 समागतान्ब्राह्मणांश्च दक्षसाहाय्यकारिणः ॥ यस्माद्बहिष्कृता वेदा भवद्भिः परमे-
 श्वरः । विनिन्दिनो महादेवः शङ्करो लोक्वन्दितः ॥ भविष्यध्वं श्रयीवाह्यास्सर्व-
 पीश्वरविद्विपः । निन्दन्तो हैश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसाः ॥ मिथ्याधीतसमा-
 चारास्सदाभिध्याभिमानिनः । प्राप्य घोरं कलियुगं कलहैः परिपीडिताः ॥ त्य-
 क्त्वा तपोवनं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः । भविष्यति हृषीकेशश्चाश्रितोऽपि प-
 राद्भुतः ॥ पुरुषोत्तममाश्रित्य शिवनिन्दापरा द्विजाः । कलौ युगे भविष्यन्ति
 घ्राता तेषां न माधवः, इत्यादिकौर्मसारादिवचोराशिभिः शापजन्मसम्प्रयुक्तशिव-
 द्वेषादिवेदमाद्यकुत्सनाचारशालिनाममाधवरूपापाश्रितैवावधारिता भवत्यत्युच्यते । ननु
 च मोरोदेहावमानसप्रयमस्माभिर्हपास्यमानो भक्ततत्त्वलोऽपि संश्रय भगवान्स्यान्नः
 कथं न ज्ञातेति चेत्स्याद्वा कथं वज्रातेति चिन्मयध्वम् । भक्तैर्योष्माकीनाया अ-
 भक्तिरसमानाकारत्वादित्युक्तोत्तरत्वादत्र पुनस्तदर्थपरिशुद्धये श्रीमाप्ये “ध्यानञ्च
 २२ श्रीमाप्येह- तैलवारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा ध्रुवा स्मृतिः । ध्रुवायाः
 तस्य हि ध्यानप- स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्च वणात् । सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ।
 दार्पणित्वेन च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ।
 श्रुत्यादिनिष्ठ- भवति च स्मृतेर्भावना प्रकर्षाद्दर्शनरूपता । दर्शनरूपता च
 प्रमादध्यायतया- प्रत्यक्षतापातिः । अतस्मात्सात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्य-
 निवरातप्रत्यक्ष- र्थप्रियात्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य स एव परमात्मना वरणी-
 यो भवतीति तेनैव सम्यगे परमात्मेत्युक्तं भवति एवं रूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भवित-

मुच्यमानुवर्तनाद्येवाजानानं व्यावर्तनादिकन्तस्य कथङ्कारञ्जानीयादित्युपहाम-
पदञ्जानीमः । वस्तुतस्तु शेषमुप्याम्सदसत्साधारणविषयविशेषविषयिण्या हि वि-
निगमनाशान्दुर्विषयगोचरतापत्तेर्दुष्पारिहरतया सङ्कीर्णव्युत्पादनानिबद्धायास्तस्या
असङ्कीर्णसत्तावत्साधनसाध्यमहिमावाप्तिरयोग्यताकत्वं न स्यादेवेति समुच्यता
दव्याकृतिममेयसाक्षात्कारैकप्रसवां द्विप्याच्च सा सार्वदिकीम् । सन्ततोपचारवि-
धित्तार्थवसानसम्पादनानुसूस्वान्तःप्रचारलक्षणायाः किञ्च भक्तेर्निरूढवाक्यार्थ-
धीजननतदवनाव्यतीहारप्रक्रियौपयिकसामग्रीगृहीतायाः “सा च कैवल्यमुक्तिज्ञान-
मात्रेणोक्ता न कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादिभिरित्युपनिषदिति, मुक्तिकावाक्यवृत्त-
निषिद्धार्थकोटिकायाश्च अखण्डार्थज्ञानप्रसूनाभिराचरणकमलिनीमरन्दमाधुरीमुपसेव-
मानायास्तद्व्यावृत्तिम्पूत्यप्रयोजकतमत्वे “शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेष्टि जनार्दन-
म् । भक्त्या त्वनन्यया । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वं प्रथेष्टुमि, त्युदाहृतवाक्यनिरुदादि
ततोऽविपर्ययप्रतीतिमाक्तदेव सिद्धयदनुभाव्यते । वाचाममूपा भक्तिप्राधान्यार्थक्यत्वं
ज्ञाने वैमनस्यप्रोद्धारप्रवर्तनापरायत्तञ्चोद्दिष्टत्वा मुक्तिकावाक्यानुसूलद्विमपि ना-
करोदित्यत्र दैवमेव तयोरननुकूलमित्यलं कौशलेन भक्तिव्याख्यायाः ।

अथ यदुक्तं “भक्तैरेव स्वादुतमतया प्रार्थनीयता प्रतिबन्धकपापरहितस्य शान्तिपि-
त्तस्य हि क्षीरे स्वादुतमताशुद्धिरि” त्यादिकन्तत्पारिहर्तव्यम् । अशास्त्रीयत्वात् । न
येतदुद्बुध्यमाना भक्तिर्मवत्येव भक्तिपदार्थः । तदर्थस्तुपरिष्ठात्रिरूपयिष्यते । इह
त्रिदन्तिर्णीयते “न कञ्चनावमन्येत । ये च निन्दन्ति मा मूर्खः शङ्करं वा नरा-
धमाः । कुशलैः कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमा” इत्यादिविष्णुगीतमादिस्मृति-
गर्हितविष्णुपासनायाः शम्भोराधनवैमुख्यद्वोहवैश्वानरताण्डवाडम्बरानन्दितात्म-
मि क्रियमाणाया अप्यकृतचरत्वादप्रयोजनप्रयुक्तत्वात्तदप्रसादननिदानदौर्गत्यपा-
त्रत्वाच्च । यथा चाम्नायते “अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं परो मनीषया गृह्णन्ति
निह्वया सप्तमिति” । अस्यायमर्थः । जनेष्वन्तर्यामिरूपेण विराजन्तं परः परं
निरतिशययोग्यतायन्तं रुद्रं परमेश्वरं महादेवं ये मनीषयेच्छन्ति अकृत्रिममनोवृत्त्या
ध्यायन्ति ते सप्त सस्यधिकारात्मकमन्त्रं निह्वया गृह्णन्तीति ये पुनर्दुर्मेधसो
मनसा तं नेच्छन्ति निह्वया पुरीषमेव ते गृह्णन्तीति व्यतिरेकमुद्रया लक्ष्यार्थो-
ऽयमगम्यते । “अन्तरिच्छन्ति ये रुद्रं मदा वन्द्यं मनीषया । गृह्णन्ति निह्वयाते
हि रमणीमृनोदकम् ॥ अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्रं भवानीसहितं शिवम् । पुरीषमेव

गृह्णन्ति जिह्वया ते न संशयः” इत्युपबृंहितोऽयं मन्त्रो भगवता पराशरेण ।
 महाभारते तु “धिक्षेपां धिक्षेपां धिवतेषां जन्म विगथ धिवतेषां येषां न वसति
 हृदये कुमतिपथविमोक्षको रुद्रः, इति । उक्तञ्च व्यक्तं भागवतकौर्मिदौ “कर्णो
 विधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्माधितर्यसृणुभिर्नृभिरस्यमाने । छिन्यात्प्रसह्यक्रप-
 तीमसतां प्रमुञ्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विमृजेत्स्वधर्मः ॥ कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्म-
 णानां कुलेषु वै । दधौचिशापनिर्दग्धाः पुरा दक्षाध्वरे द्विजाः ॥ निन्दन्ति च म-
 हादेवं तमसाविष्टचेतसः । यस्सर्वभूतविनुतं विश्वेशं तु-विनिन्दति । न तस्य नि-
 ष्कृतिश्शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ शिवनिन्दापरं मूर्खं यदि शासितुमक्षमः । स्वकर्णो
 तोदयेत्तोत्रैरिति शास्त्रस्य निश्चयः, इत्यादि । एवञ्चैव रूपदोषाच्छत्रमक्तेरत्र
 स्वाद्भुतैव दूरङ्गतेति तत्तमताकथायाः को वाऽनकाशः । प्रार्थनम्पुनरेतस्याः किं
 फलजननम् । भक्त्या चैवरूपया “एवमुक्ता तु विप्रर्षिश्शशापेश्वर विद्विषः ।
 समागतान्ब्राह्मणांश्च दक्षसाहाय्यकारिण ॥ यस्माद्बहिष्कृता वेदा भवद्भिः परमे-
 श्वरः । विनिन्दितो महादेवः शङ्करो लोकवन्दितः ॥ भविष्यध्वं त्रयीबाह्यास्तैर्व-
 षीश्वरविद्विषः । निन्दन्तो हैश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसाः ॥ मिथ्याधीतसमा-
 चारास्सदामिथ्याभिमानिनः । प्राप्य घोरं कलियुगं कलहैः परिपीडिताः ॥ त्य-
 क्त्वा तपोवनं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः । भविष्यति हृषीकेशश्चाश्रितोऽपि प-
 राङ्मुखः ॥ पुरुषोत्तममाश्रित्य शिवनिन्दापरा द्विजाः । कलौ युगे भविष्यन्ति
 घाता तेषां न माघवः, इत्यादिकौर्मिसौरादिवचोराशिभिः शापजन्मसम्प्रयुक्तशिव-
 द्वेषादिवेदबाह्यकृत्सिताचारशीलिनाममाधवकृपापात्रैतवावधारिता भवत्यत्युच्चैः । ननु
 च भोरादेहावसानसमयमस्माभिरुपास्यमानो भक्तवत्सलोऽपि सैश्वर्यं भगवान्स्यान्नः
 कथं न ज्ञातेति चेत्स्याद्वा कथं वस्त्रातेति चिन्तयध्वम् । मत्तेयौष्माकीनाया अ-
 म्भित्समपन्नकारत्वादित्युक्तोत्तरत्वाद्वा पुरस्कृतेष्वरिषु हृदये श्रीभाष्ये “ध्यानञ्च
 ५२ श्रीभाष्येक- तैलघारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा ध्रुवा स्मृतिः । ध्रुवायाः
 तस्य हि ध्यानप- स्मृतेरपवर्गोपायत्वध्रुवणात् । सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ।
 दार्थनिर्वचनस्य भवति ॥ स्मृतेर्भावना प्रकर्षाद्दर्शनरूपता । दर्शनरूपता च
 श्रुत्यादिनिर्द- प्रत्यक्षतापत्तिः । अतस्साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्य-
 प्रमागवाध्यतया- र्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य स एव परमात्मना वरणी-
 तः । यो भवतीति तेनैव लभ्यते परमात्मेत्युक्तं भवति एवं रूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्ति-

शब्देनाभिधीयते । उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्ये, त्येवंविधा वाचो जिज्ञासा-
धिकरणगा उदाहृत्य प्रत्याख्यायन्ते तथा हि । यद्यप्यत्र ध्यानस्य तैलधारागत-
धर्मोपभ्यमुपादाय स्मृतिसन्तानरूपता सिद्धवत्कृत्योपवर्णिता तथापि निरुक्तिरेषा
स्वच्छन्दप्रवृत्तिप्रयुक्तैवापद्यते । निर्वचनाविषयीभूतध्यानपदस्यैवान्नामकृतत्वात् ।
तुप्यतु नयेनाभ्युपेयस्य वा तस्यासङ्गततरतैव । “तत्र प्रत्ययैकानता ध्यानमि,
त्येवामूत्रयत्पनञ्जलिर्भगवान् । तच्च ध्यानं विजातीयप्रत्ययप्रवाहानन्तरितसना-
तीयप्रत्ययप्रवाहानुवृत्तिरूपमेव । तस्य चात्यन्तिकसाधनभूतसमाधिना “वृत्तिहीनं
मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि । एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते,
इति दत्तस्मृत्या सिद्धान्तितब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रयोजकेनान्यथासिद्धत्वप्रापिक-
त्वात्समाधिप्रतिपात्तात्कारणताया नियतत्वेऽप्यपवर्गप्रति तदसिध्या नदास्मि-
कायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वकीर्तनमयुक्तमेव । विवृतश्चेदं सूत्रं “तस्मिन्देशे ध्येयाल-
म्बनस्य प्रत्ययस्य एकतानना सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानमि,
तिभगवता वेदव्यासेन । नेह कश्चिस्मृतिसन्तानादिशब्दबन्धो दृश्यते सारस्येन ।
नापि गम्यविधानविधया शाब्दार्थप्रकृतिक्रया । न वा पुनर्भङ्गयन्तरेण सूत्रभा-
ष्याक्षरधोरम्यार्हितभावोपगूहनेन । किन्तार्हं तदुभयाक्षरसिद्धान्तितस्कार्येवायम-
र्थो ध्यानधेत्यादिपदावगाहितोऽवगम्यते । अर्थे पुनरस्मद्वर्णिते तु “तद्रूपं प्रत्ययैका-
प्रसन्नतिश्चान्यनि स्पृहा । तच्च्यानं प्रथमैरङ्गैः पङ्क्तिभिर्निष्पद्यते नृपेत्य,, नुसहायी-
भूतं वचनं विष्णुपुराणस्थमितराणि चैवज्जातीयकानि सहस्रश उपज्जन्त्यन्ते । एवं
ध्यानानन्तरसाध्यसमाधिसूत्रं ननु “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि-
रि,, तीदं व्याख्यायाऽथ “तस्य भूमिषु विनियोग,, इत्युत्तरसूत्रं विवरीतुक्तामेन
पुनर्भगवता “ तस्य संयमस्य जितभूमेर्या अनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः । न
क्षिजिताथरभूमिरनन्तरभूमिं विलिङ्ग्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते । तदभावाच्च कुत-
स्तस्य प्रज्ञालोक,, इत्यभापि । तमेतमर्थं प्रमाणयता “योगेन योगो ज्ञातव्यो
योगो योगात्प्रवर्धते । योगमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरमि,, त्युदाहारि
कारिका च हैरण्यगर्भी । स्तेन ध्यानभूमिरामिव तदनन्तरभूमिं हि समाधिनाम्नी-
मधिरक्षेव कृतकृत्यतां समीयुषो योगिव्यापस्य कथन्तत्र साहसिकतया चरमभूमे-
स्समाधेरुपपद्येन समुद्भूतं कथं वा चारितार्थमभिमन्येतात्मनो ध्यानादेवापरिपूर्ति
कसंस्थानात् । विलिङ्ग्यनसादृशे तु कृतपदे एव न भवेनामिति समाधिभूमिरुपसेव्यत

एव योगिवर्धेण । तथा च “तैलघारावद्विच्छिन्नस्मृतिसन्तानंरूपा ध्रुवाम्मृतिः,”
स्ममाधिभूमिमानुषाणा जगदादेव स्वात्मावस्थामित्युपावृत्तन्यायेन कतिचित्क्षणानि
म्युपगम्यमानाऽपि निरुक्तित्वा निजौत्सुक्यनिर्वर्तनमात्रेवेत्यापद्यते । मुधाविमान-
निहतत्वात् । न चय योऽसाधनक्रमाभ्युपगम पातञ्जलानामनिष्ट एव श्रीवै-
ष्णवानां नो विरूपणामिति युक्तमद्वर्तनं हन्त आहयितुम् । आश्रमात्रस्यैव
तित्यामयिपितत्वापत्तेस्तर्हि सुस्थाने “तिरुवामुळ,” संज्ञाद्विद्वद्विद्वद्विद्वद्विद्वद्विद्व-
देव नित्यनैमित्तिकादिक्रियाकलापस्य भोञ्जालयितव्यत्वाविपक्षेर्भोक्तव्यत्वात् । इत्थ-
ञ्च स्मृतेरन्यदेव ध्यानमिति पर्यवसिताऽर्थो रुचिरोऽपि सन्न रोजते चेतुम्यन्त-
र्हि तयोरेकार्ग्यावगाहिनिगमनिरुक्तव्याकरणादेनिरुदप्रमाणवचनोपन्यसनविषत्त्व-
निर्वैरम् । तदेतदप्रदर्शितमेवेति प्रदर्शनमत ऊर्ध्वं वा कुनस्त्वयारुताम्पद् नीयेत ।
न हि स्मृतेर्मात्रानाप्रकर्षादर्शनरूपता । स्वम्या स्मृतिरूपतेन । साहजिकत्वात् ।
स्मृतावावर्त्यमानाया संस्वारद्रदिभैवानुमविक न तु जातु दर्शनरूपता । तस्या
स्तु साक्षात्कारलक्षणानुमनमात्रस्वरूपत्वात् । न ह्यनुपासनप्रकरणगतो ‘विदि-
रपासन’ पर्यायता लभते । न वा पुनरुपास्तिस्तत्पर्यायमात्रम् । यदानामसङ्कीर्ण
प्रवृत्तिनिमित्तयवस्थानिधानस्य व्याक्रोपात् । अत एव “भनो ब्रह्मेत्युपासीत । भानि
च तपतिचे” त्यादेवाक्यगतयोस्तथोरितरेतरविभिन्नार्थेऽताया शिदावदाय तुभ्यम-
तितरामेवाराख्यापादनप्राप्तये निरूपितरीत्या उपासनम्स्त्योर्दर्शननिर्वचनयोश्चाप्रा-
माण्यज्ञानानांरुदितत्वार्नाधित्यात् । इत्यन्तु वेदनोपासनम्भूतीनाम्परम्परग्यार्थ-
गर्धमेवेत्यनवद्यम् ।

यत्तु कं दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिरिति अनुपपन्नत् । पराकृष्टम्
सिंसेव्याममानाकारत्वेन तदनापत्तेरेवार्थमिद्वत्त्वात् । न चैतदर्थसंयद्वौ “ विज्ञा-
य प्रज्ञाङ्कुरीति । अनुविद्य विनानाति । आमेत्येवात्मानं ध्यायत । निना-
यतम्भृष्टमुसादप्रमुच्यते । आत्मानमेव गेरुमुपासीत । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य-
थो न यो मन्तव्यो निदिध्यामितयम्मोऽन्वेष्टव्यस्त विनिज्ञासितय” इत्याद्या-
नामुदाहृतया प्रामाणिरनेरात्मनि रजमिव्यादाद्विनश्यम् । श्रुतीनामनूया त-
निरूपणाननुमाहृत्त्वात् । त्रयोसाद्विभयोर्निदिध्यामनरात्रीनाम्पञ्चाज्ञानान्धि-
निमन्त्राभ्यञ्जना तृतीयाद्याः प्राप्तापनिन्यात्मविषयगणभूतप्रत्ययार्थोर्जनना प-
द्यस्या पुन प्रत्ययार्थगोचरगणनुरागोपादेनतदित्यत्र चतुर्थार्थ इतिपरिज्ञा-

क्षात्करणसमानकालीनसस्तन्ताना विद्यालक्षणमृत्युसंस्कारसमाचारसामान्यपरिमुक्तता
 अन्तिमायास्वेवात्मानुभवविभूत्युत्कर्षोद्देश्यकेतिकर्तव्यताविघटनानुसूत्रावरोकार्यपरा-
 वेशभोषिणप्रत्युत्तरोत्तरमुत्तममहिमानुभवभूमिश्रवणमननोनिर्दिष्ट्यासनानेन्ताद्विधेय-
 च्छायासमुन्नीतसाधकतमानाश्च गतिमत्ताः चेत्येष एवापासिकोऽर्घो वेदार्घो न तु सो-
 ऽयं केवलपासिकलक्ष्मीकान्निसमाराधनप्रसाधनाभिरूपो महेशादिमाहिर्त्थपरांकार-
 मणज्योत्स्नाप्रच्छादकराह्वादिः कदाचिद्वा कथञ्चित् न हि नयिमात्मा
 प्रवचनेन छन्द्य इति श्रुतिः प्रत्येकतापञ्चापवर्गसाधनभूतोऽस्यैव हि अस्या
 प्रवचनादिसाधनपरम्परासमासादनप्रयाससहभाविपरमात्माऽमिमुखीकर्णकरणप्रयकि-
 याऽभिप्राणनप्रयुक्तप्रकृष्टोद्यमनपरताया एव कृत्ये किञ्च सर्वास्मिन्ननुगताधिरोहण-
 पायाः परं वास्तवत्वात् । न चैषा श्रुतिः केवलश्रवणमनननिर्दिष्ट्यासनानीमात्मप्राप्त्यनु-
 पायत्वसङ्कीर्तनगोचरा उपपद्यते । स्वातन्त्र्येण श्रवणादीनामुद्योतनार्यः प्रवृत्तप्रका-
 रणाभाववत्त्वादेवास्याः ।

वस्तुतस्तु श्रवणादित्रितये निर्विषयोऽप्यात्मैव विषयतामभिपद्यत इति पर-
 प्रसङ्गादत्र प्रेमास्पदता हि तस्मिन्मूषूणामनुक्षणमनुवर्तत एव । निर्वि-
 निष्टद्वयव्यक्ती-
 कारः । शेषादात्मन एतस्मात्तत्त्वाचीनस्वरूपापञ्चेविष्णोस्त्वर्तुपामेनावि-
 पद्यस्य मिदावाटप्रोणिम्याप्रसक्तप्रसक्तिकतया न तद्वरणाभावो वेदान्तैर्षु दोषाय
 प्रभवेदिनि विरमन्ति तावत्तद्विषयादि दुराग्रहग्रहसम्बन्धात्सुविचारकाः । मुमु-
 क्षो एव सन्तः श्रवणादिप्रवृत्तिमन्तस्त एनेऽवच्छेदकविच्छेदेन तद्विषयपरमात्म-
 न प्रियाः प्रियतराः प्रियतमाश्च सम्पद्यन्ते वा प्रत्यहम् । अन्यथा प्रवृत्तिरेव
 श्रवणादी नोदीयात् । तत्र हि यथाशास्त्रप्रवृत्तिमन्तः कृत्स्ना एव परमात्मनि
 प्रीतिमन्तो मन्तव्याः । यथा आहु “रीधरानुग्रहादिषा पुंसामद्वैतवासना । शिव-
 प्रसादलक्षणे योगसिद्धिञ्च शाश्वती” मिति स्मृतिकाराः । न च “तेषां सनतयुक्ता-
 नां भगतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगन्तं येन मामुपयान्ति ते । प्रियो हि
 ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय” इत्येते भगवन् उक्ती तदभिप्रेतप्रसाधनपरे ।
 ‘सनतयुक्तानामिति’ इदमनिपाद्यानुदाणप्रयुज्यमानत्र आत्मैकत्ववक्षणममाधिमामेव त-
 दात्मकभजनभानामखण्डार्थमतिपक्षिमदानसामर्थ्यमन्तराऽऽत्मानवच्छिन्नसत्तापराय-
 तमिनि तादृशममाधिमारात्म्यप्रवृत्तिनाद्वैतात्ममावाः हि महानुभावाः “पुन-
 र्दशविद्मसैव भवती” त्यादिश्रुत्या ब्रह्मप्रसाविदोरनन्यात्मनां मोहोद्ययन्त्या

तद्वापापतिरेवेति । अतिपत्तेः । । युञ्जसमाधावि । ति । प्राणिनिस्मरणा “द्योगस्स”
 माधिस्स च-सर्वभौमः । वृत्तिहीनं, मनः कृत्वा ० योगोऽयं मुख्यः, उच्येत,, इति
 योगभाष्यदक्षसंरक्षणकृतनिर्वचनाभ्याम् । “युञ्जानं प्रथमं मनस्तेत्वाय” । । युञ्जते
 मन उत युञ्जते धियो-विषा । विप्रस्यामृततो विप्रवित्,, इत्येतद्भेदं यवसमनु-
 गृहीताभ्यां मदुपवर्णितस्यैवार्थस्य निरवधत्वात् । न हि तत्राहम्मे’ त्युत्तमपु-
 रुषयोगो भगवता स्वात्मन्येव कृतोऽस्तीति अमित्यम् । । देहादिसंज्ञातसम्ब-
 द्धातधीनकेवलप्रत्यगात्मपरतया एव तयोः पदयोः प्रागेव प्रतिपादितत्वात्प्र-
 त्यादयामचामुमर्थमद्वैतसाम्राज्ये । एवञ्चोदाहृतमुक्तिकार्युपनिषद्बोवशेष-
 छादपि श्रवणादीनामेव मोक्षहेतुमुत्तमत्वमीमयोक्तता सङ्गच्छते न तु तेभ्यः प्रची-
 नायाः किल भक्तेस्त्रदाकोशवासिताया वा । एतेन ब्रह्मशब्देन च ० पुरुषोत्त-
 मोऽभिधीयते । । ब्रह्मशब्दश्च त्रिष्णावेवेति,, रोमानुजानन्दतीर्थवृत्तभादिभिर्विहिते
 १४३ । सामान्य- ननु ब्रह्मशब्दार्थनिर्वचने । निर्विशेषं परात्मानमनयुत्तमं नूनं पी-
 मध्ववृत्तभादि- नित्यं कृतस्य किल । त्रिष्योमेव विष्णुदेवतायां प्रयुक्ते परमयुक्ते इतियपोपन्यस्तप्रमाण-
 १४४ । ब्रह्मशब्दार्थनिर्वच- नित्यं चोभातेन संक्षिप्तसारभूतेन प्रत्युक्ते वेदितव्ये । न हि सार्वभौमो नि-
 वेदनपूर्वकं ब्रह्म- ज्ञस्य- इत्युक्ते परिच्छिन्ना मण्डलाधीशाः कतिपयजनपदपतयौ वा
 १४५ । तत्त्वव्यप्रीकर- जिज्ञास्यन्ते । तेषां तत्र तत्पदं तात्पर्याविषयत्वात् । अपि त्वंशो-
 पबन्धुमतीसामुज्यपरिरक्षणस्तमो विशिष्टगुणगणमहितः पुरुषविशेष एव जिज्ञासाकर्म-
 त्वेनावधार्यते । यदेवायेतावच्छेदकयोग्यताक्रान्ततया शब्द- र्थं प्रयुञ्जते । प्रयो-
 क्तास्स एव तद्विषयविषयितया ऽऽज्जन्त्यनोपादीयते प्रतिपत्तिभिः । न तु ततो व्यो-
 प्यधर्मावच्छिन्नास्तदुपसर्जनोभूता ॥ वा । मनोक् । । अप्रस्तुतत्वादभ्यास्यत्वाच्च । ।
 एवमेवैह सूत्रे प्रयुक्तादि ब्रह्मपदादनियताकसत्तावत्प्रमेयगोचरात्स एव दृश्यातीतैवेति-
 न्यधातुः स्वारस्येन चेतस्सरणाचारोहेत्यदमपि पर्यायभूतेन तस्य स्वात्मनामकमेव स्वस्ति-
 मानाभिधेयसत्तावत्प्रयुज्यते । तत्त्वतस्तु तस्य वाचकः प्रणवः, इति सूत्रं हि
 पातञ्जलं प्रणवमेव महेश्वरस्यैकान्ताभिधानतया बोधयति । तज्जपस्तदर्थमापनं,
 मित्युत्तरसूत्रं वाचकस्य प्रणवस्य जपन्तथा तदभिधेयस्य महेश्वरस्य भावेन च
 निराह । इमेवार्थे अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः । तस्योद्धारः स्मृतो
 नाम त्रिनाहूतः प्रसीदति ॥ प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः । शिवरूपा-
 दिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः, इति । विष्णुपुराणे वर्णयाम्बुव भगवान्क-

कादिमतव्युदासो युक्तग्रहे । न वा पुनस्तेनैव पदेनानुमानिकेश्वरवादिप्रतीकारो
युक्तियुक्त । तत्राकर्तृत्वतयापि वेदबाह्यतामापन्नस्य तद्विडम्भाप्राप्त्यर्थैकस्यैव दृष्ट्या-
न्तर्मेनसि वेदात्वा विद्विषतो न हि स्तु वेदप्रदेशप्रकाण्डानेव रुद्रमुक्तपावमान्यं शतरुद्री
मीदिशुरिमाहात्म्ये देदीव्यदमृतनामधेयसांसिद्धसकलपुरुषार्थान्नाट्यपटवल्हनालीलायि-
तमपि यने श्रुतिशिरोऽवचनानुबदनम् । न त्र वैष्णवानामस्माकं शिवमाहात्म्यवाचिमूक्ता-
नुगाकादीनामग्राह्यैक सर्वज्ञः । एव स्वेतरमर्जनपरिमार्जनात्मिनिर्व्यभवतामुचितेति
वाच्यम् । वैष्णवत्वात्स्यैव वेदबाह्यतया प्रागव पराकृतत्वात् । अत्रापि नारायण
स्यैव सार्वभौम्ये मन्यमानानां सत्सत्तातिरिक्तसत्ताया एवामत्ययो प्रत्याख्येयश्च
वस्तुः स्वाधीनसत्ताकमनुवर्तितः सत्किस्य वा दुर्भगाः कुर्युर्गुणदसनमिति नियोगपर्यनु-
योगेन प्रवर्तिते । सम्प्रतिपक्षप्रतिवर्चनाभावेन भूमीभवनमाश्रित्य वैष्णवतादुरावे-
शस्य त्याज्यत्वापत्तेर्वञ्छेपायितत्वात् । न ताव “द्विनते, त्यादिपदेनैवानुमानिके-
श्वरवादिनो व्युदस्ता इति युज्यते वक्तुम् । आगमैकमन्ये हीधरे तद्विषयविवेच-
कतया । सवितिकर्तव्यतासम्पादकं नाम । स दनुमानमागमानामनुग्राहकमेव सत्तन्नि-
मुनां ह्यानुमानिका लोच्योचनातामुत्रायकाश्चानिन्त्या एवायत । न हि “ब्रह्म-
णी, त्प्रेनुनायकात्मकप्रधानपरमाणुकारणवादिसाङ्ख्यवेदोपिकादिव्युदासो मीयते
कारिकारी । ब्रह्मवादप्रेषेण व्यपचात्प्रनो विष्णोरेव शिवे भगवति गाढतस्वैमन-
सप्रपुरस्सदास्यमाचरतान्तु द्वेहात्ममात्रवादितया क्व ब्रह्मणीति शब्दमौलिसम्प्रतिः
क्व न वा साङ्ख्यवेदोपिकादिव्युदास इति यावत्कलनकिल्बिषाद्विरम्यतान्तावत् ।
न त्वतस्तु कपिलवणादादुशो भगवत्पूज्यपादैर्ब्रह्ममीमांसादिभाष्ये, समर्पकं सुशि-
लिता एवमत्यर्थम् । मास्तु पुनस्तत्पारतया तव तन्निरासजन्म्युपालापः । त्वत्तो
ऽप्यधिमुनि कोटिश आधित्यमधिरूढानां नाम वादिदानवाना पूज्यपादपाधोजनर-
न्दोऽत्रमनश्चामत्प्रज्ञपादपुरेश्वराद्याचार्यवर्यैर्हरिहिरण्यगर्भाद्यंशावतरणैर्वादातिवाद-
घनभूमणवूर्णैरणाक्रियाभागितायास्त्वया अप्यात्ममोक्षणाय, शश्वद्विभाषनीयत्वा-
त् । न ता पुन “श्रीनिवास, शब्देन पाशुपतादिपरीहारो योग्यनिरूपण । न
रागणोपनिषदि ‘नमो हिरण्यवाह’ इत्युपक्रम्य “आम्बिकापत्रय उमापतये पशु-
पतये नमोनम, इत्युपमहारथ्युत्पा पशुपतेर्महेश्वरस्य मुमुक्षुणा नम्यत्वेन ध्येयत्वेन
आम्नातस्य “निर्मिता हि मया पूर्वा श्रीः पाशुपतं गुणम् । गुणाद्गुणतम सूक्ष्म
वैश्वार विमुक्तये, इति प्रथम्य “एष पाशुपतो योगस्तेन नीयो मुमुक्षुभि । भ

स्मच्छन्नैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतिः, रित्यन्तेन कौर्मैः तच्छ्रुत्युपबृंहणरूपे-
 षोऽवर्णितस्य श्रौतत्वसंसिद्धावेतद्वाक्यावगतपाशुपतस्यापि श्रौतत्वमव- सिद्धतर-
 मुपपद्यते । “वामा पाशुपताचारान्तथा वै पाञ्चरात्रिकाः, इत्यादिकैस्तु कौर्मै-
 वचनैरश्रौतमेव पाशुपत निन्दितं भवति न तु श्रौतम् । प्रत्यवायप्रसक्तैः । अत-
 एव वायुमंहिताया “शैवागमोऽपि द्विविधः श्रौतोऽश्रौतश्च कीर्तितः-” । श्रुतिसा-
 रमय श्रौतस्त्वतन्त्र इतरो मत ॥ पर पाशुपत यत्र ब्रूत ज्ञानञ्च कथ्यतां, इ-
 त्यादिना श्रौतत्वाश्रौतत्वव्यवस्थाया सुवचत्वात् । यो हि पाशुपताङ्गीकारप्र-
 युक्तनिन्दावाक्यविशेषस्तोऽय- “न सेयमेतत्कथितं, वेदवाङ्मन- तयेतरदिः, ति
 तत्रत्यवचनबलादश्रौतपाशुपतनिन्दापर एवेति सुव्यक्तम् । योऽपि, महाभारते मन्त्रा-
 ङ्गुल्ययोग पाञ्चरात्र-वेदा पाशुपतन्तये, त्यादिना प्रवृत्तो वचनविभेदस्तोऽप्यश्रौ-
 तपाशुपतविषय एव । यदपि “पत्युरसामञ्जस्यादिः, ति ब्रह्मसूत्रेण पाशुपतप्रामा-
 ण्य निराकृतं भाष्ये तदप्यवैदिकपाशुपतरूपम् । तत्र त्रीश्वरस्य केवलनिमित्त-
 त्ववादो निराकृतो नान्यदिति ध्येयम् । इत्यञ्च श्रौतत्वेनाभ्युपेतपाशुपतञ्चेत्प-
 राकर्तुमप्रवर्तते तदा पाञ्चरात्रशब्दिताभ्युपगमविभेदोऽपि तावकीनस्तत्रत्यप्रत्यास-
 त्या तदापत्तिपरम्पराकोटिक एवेति व्युदासप्रत्ययगोचरन्तङ्कृतो न भवति । अ-
 क्यघटरूपदान्यतमप्रवृत्तिप्रयुक्तप्रत्यवस्थानस्य स्थायित्वे ततोऽविपर्ययप्रतीत्या-
 लम्बितोऽप्यलोपकसमीक्षासम्बन्धस्य व्यर्थप्रयासपरिणामसहोदरायमाणत्वात् । नि-
 रूपितरीत्या ब्रह्मशब्द एव विशेषभूतो न तु नारायणशब्दस्तस्य विष्णोर्विषदपा-
 रम्परीमध्यपातित्व एव कलिते तत्माधारण्येन श्रीनिवासशब्दस्यापि समाचारादव-
 सीयते । न हि तत्रावयवशक्ति कार्यकारिणी । रुदिशक्त्या “ब्रह्मणश्चिन्मूर्त्यु-
 र्त्तीर्णस्वै । मिद्रे । त्रिमूर्तिसाम्य- तदैक्यञ्च ब्रह्मस्वरूपानुगमयोग्यत्वाभाभिप्रेयते ॥
 नानेनेश्वरोत्तीर्णब्रह्मादिनो भेदाभेदवादिनश्च व्युदस्ता इति वचनव्यक्तिः फलवती ।
 द्वयोरपि यथाभूतनिरूपणमहिम्ना पारमार्थिकत्वेन च व्यावहारिकत्वेन स्वकार्या
 यच्छिन्नयोर्व्युदसनानर्हत्वात्तत्त्वशः । ज्ञानसमन्वितस्याप्यनधिकारिणस्ते, का
 वा तत्समुद्ययोपायवादिर्व्युदसने प्रसक्तिर्नीरसतरस्येति “शेमुषीः, पदमसोऽननप्र-
 दर्शनमुपहामायावरूपते । नापि “भक्तिरूपे, तिस्र्यवार्थज्ञानमानोपायवादि-
 व्युदास इति पदसार्थक्यमङ्गीर्तनं वास्तविकम् । भक्तेरनुपायनायासापकनमनायाश्च
 ज्ञानस्यैतन्मात्पूर्वं श्रुतिभिरेकस्मिन् प्रतिपादितत्वेऽपीहापि । मुमुक्षव पुरपा । सा

३६ मुक्तिप्रतिम- - धनचतुष्टयसम्पन्नाः श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं शास्त्रवत्सलं
 केः साक्षादहेतु- - तायामखण्डार्थ- - गुणवन्तमेकुटिलं सर्वभूताहिते रतं दयासमुद्रं सद्गुरुं विधिवदुपम-
 ज्ञानस्यैव हि हेतु- - तायाश्च परिनिष्प- - ङ्गम्योपहारपाणयोऽष्टोत्तरशतोपनिषदो विविधदधीत्य। श्रवणम-
 प्रमाणावेदनम् । नननिदिध्यासनानि नैवेत्तैरेण कृत्वा प्रोक्तं वक्ष्याद्देहत्रयमङ्गं प्रा-
 प्योपाधिविनिर्मुक्तयदाकाशवत्परिपूर्णता विदेहंभक्तिः सैव कैवल्यमुक्तिरिति ।
 अत एव ब्रह्मलोकस्था अपि ब्रह्ममुखाद्वेदान्तश्रवणादिकं विधाय तेन सह कैवल्यं
 लभन्ते । अतन्मर्षणं कैवल्यमुक्तिज्ञानमात्रेणोक्ता न कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादि-
 भिरित्युपनिषदिति,, मुक्तिकायामुपनिषदि सिद्धान्तितपद्धत्या सर्वोपनिषन्निर्गलि-
 तार्थसम्भाररूपया नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पत्तेर्दिशष्टविशिष्टस-
 णलक्षितस्य गुरोरुपसत्तेरष्टोत्तरशतसङ्ख्याकोपनिषदामक्षरराशिगृहीतेरनवरतं श्र-
 वणमनननिदिध्यासनानामनुष्ठितैर्जीवत्कैवल्यमुक्तयोः परिश्रमैः ज्ञानमात्रस्यैव कैव-
 ल्यमुक्तावुपनिहितैः कर्मसाङ्ख्ययोगोपासनादीनामात्मयन्तिकोपायकोटौ च निर्गृ-
 हीतेर्ग्राहयितव्यत्वात् । किञ्च “तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था
 विद्यतेऽयनाय । ब्रह्मत्वं विद्धि । आत्मानं विजानीया,, इत्याद्यासु “श्रुतिषु विद्वान्
 विद्धि विजानीया” इत्येतैः पदैः प्रत्यगात्मविषयज्ञानावासिसंमर्षणैरुनिजवृत्तैस्त्वता-
 धनीभूतश्रवणादिनिरुद्धावस्थाप्रमाहकवचनविलासोपलालितैश्च केवलभक्तैः “पुरा-
 णहोनाः कृपिणो भवन्ति भूष्टास्ततो भागवता भवन्ती,, त्यभिस्मरणसङ्गृहीतपा-
 मरभक्तिनिर्गर्हणप्रक्रिया पुनरात्मनश्चारितार्थप्रत्यर्थिपदार्थच्छायानुवर्तिनीमुत्तम-
 द्विर्वाह्युदीरिताभक्तिरभावविरागविग्रहा हि पराहण्यते ज्ञानैकवस्तुस्थितौ । ज्ञा-
 नेन तु ज्ञेयाधिगमे स्वरूपभूते तदापस्यैवात्मरुचि प्रयोजयन्तो ज्ञानिजना न निर्ज-
 नार्वात्सुतरां व्याहृत्यन्ते भक्तिन्तु विदधत्येव ज्ञानादनन्यभूताम् । यथा चैध्मनि
 प्रत्येङ्गप्रविशज्जोचिष्केशो न भिद्येत स्वप्रवेशाधिकरणादिध्मन इध्मा वा वाति-
 होप्राज्ञैः परिरत्न्यगात्रो न ततो भिदागते यथा पुनस्तरङ्गास्तरङ्गिणीमनुविद्य
 स्वात्मतां जहन्तो न जहत्येकतान्तरङ्गिण्या तथेह ज्ञानादेव निरवच्छिन्नादुद्भव-
 न्ती भक्तिर्यत्किर्जानावस्थामात्मभूतां पुनर्निविशन्ती मुञ्चत्येवात्मावस्था स्वात्मस्थि-
 त्वे यतो नार्थज्ञानमन्तराऽर्थानुरागस्त हि तज्ज्योमिन्नज्ञानानुभावजन्मा । न चा-
 न्तरा प्रमेयगाभिमाहिमानुभवं तन्माहात्म्यालङ्कारवेद्यंस्तुविषया भक्तिः कथ-
 धिद्धा समुद्भवेत् । इत्यञ्च ज्ञानमेव सर्वसारो भक्तिश्च तच्चरणोपसे-

३७ पुनरप्युप-
न्यासपूर्वकं श्रुत
प्रकाशिका व्या-
ख्यानप्रत्याख्या-
नं यथाशास्त्रम् ।

विनी दात्येवेति स्थितम् । एतेन स्वसिद्धान्तार्थसङ्ग्राहकत्वेन
मङ्गलाचाररूपत्वेन चाऽऽरचितोऽयं “भालिलभुवनजन्मे,, ति-श्लो-
को दोषाकरो गुणानामम्बरपथ इति फलिते “पूर्वाचार्याभिमत्-
मुक्तिघण्टापथकण्टकायमानविविधकुट्टिजनदुर्वचनशतोपप्लुते तदुपदर्शितकुपथप्रवृ-
त्तिनि जगति च मोमुह्यमाने तदुज्जिजीवायिपया सदसद्विवेचनचतुरर्वाचार्यपरिचि-
न्तितं प्राचीनमेव समीचीनमध्वानं निष्कण्टकीकृत्य परमपुरुषार्थार्थ्यजनसार्थङ्कृ-
तार्थयितुं भवमयाभितप्तजनभागधेयवैभवभावितावतरणेन परमकारुणिकेन भगवता
माप्यकारेण शारीरकं शास्त्रं व्याचिरूयासित,, मिति निन्दानुतिवचनावली किल
श्रुतप्रकाशिकाकृतो दुराश्वाससञ्जातगुणागुणविवेकापहतविकल्पमितमङ्कलिता सद्य
एव ‘स्वयं नष्टः परान्नाशयतीति’ न्यायस्योदाहरणभूमिरात्रभूवैवाक्षरशस्तथाहि ।
विष्णोरपि देवताया यथाश्रुतोपासनासौरमानुभवहीनयोरनाचार्यशिक्षागतिकलि-
तामिहोक्तयोः पूर्वाचार्याणामेव रासभोविपाणसमुदयसमानयोगित्वे तदभिमत्मुक्ति-
घण्टापथस्य भुक्तिमार्गैकगुण्टाकुण्टकण्टकमठीमाधुरीसम्भोहितत्वात् । न च बौधाय-
नद्रमिडटङ्कगुहदेव-मारुचिप्रभृतीनां वृत्ति-भाष्य-वाक्य निबन्धकाराणां माधमुनि-
राममिश्र-पुण्डरीकाक्ष-महापूर्णादीनां रामानुजात्पूर्वकालिकानां प्रतीतत्वात्कथन्तदप-
न्द्वाहप्रयासोऽसाविति शङ्कनीयम् । पुरा तत्समयात्प्रख्यातनिबन्धेषु साधारणेष्व-
साधारणेषु वा तदुत्तरकालिकेषु तथाविधेषु चाद्यावधिकेषु समास्वपि विश्रुतवि-
द्वत्समाजसम्मिलितासु चर्चाया एव तेषामाकाशकुसुमायितत्वात् । द्वाविडेष्वपि
विद्यावत्स्वविद्यावत्सु वा तद्वदेवानुभवात् । अस्मत्साम्प्रदायिकसन्दर्भैर्यवहारेण च
“नमः प्रचुरगुणगणैकास्पदाय स्थिरचरकुलबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्ते
ब्रह्मणे नमो जैमिनये वेदरहस्यसम्पुटनिगूढनिस्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे न-
मोऽस्त्राचार्येभ्य,, इति माङ्गलिकोक्तिप्रसङ्गसमनुगृहीतेन तत्प्रामाण्योपपत्तिरि-
ति वा न च वाच्यम् । वचनावलीमिमाम्प्रामाणिकीममन्यमानद्वाविडपुङ्गवपरम्प-
रात एव तेषां तथात्वविनिर्णयात् । यदि देशे तस्मिन्कदाचिद्वा पुरा तदस्तित्वं
स्यात्तर्हि कालान्तरे विभिन्नसाम्प्रदायिकत्वेऽपि द्वाविडेष्वनुगतरूपेण नाम्नो वा
व्यवहारः किन्न स्यात् । एवञ्च भावितगतिमूलेव तथाभाव इत्यपासिकनिर्णयः ।
न चास्मत्पक्षे विनिगमनायामाक्षेपो भगवत्पूज्यपादपुराकालिकाचार्याणां विषये
युज्यते विधातुम् । त्वदादिसकलसाम्प्रदायिकनिबन्धेषु भगवन्नारायणादीनारम्य

गोविन्दभगवत्पूज्यपादपर्यन्तानामुदाहृतत्वात्प्रसङ्गसङ्गत्या तत्रतत्र । न च पुनस्ते-
 पामभिप्रेतविषयविशेषव्यपोहनविधानाय विहितश्चोच्छेत्तो न भवत्युपादानाय अपि
 तु हानार्थेवेति हर्षितव्यम् । विश्वविख्यातानिबन्धकारौघनस्यतरत्वेनादृततमानां
 ३८ श्रीमन्महेश्व- तेषां त्वदादिशिवादिदैतैर्लोन्वो वा हिंसनार्हत्वात् । प्रत्युताक-
 रापरायतारत्वेन न्दनधारया नूनं तावकीनया तवैव शश्वन्निघनदशापराभूतकरण-
 भगवत्पूज्यपा- ग्रामत्वाच्च । ते तु ज्योतिश्चक्रे गिरं ज्योतिराकारा रेजने
 दानामखिलेश्वर- तावन्निजमहिम्ना कोविदकदम्बमेध्यतरवाणीविहाररश्मितेनेत्यव-
 त्व तुष्यतुनयेन गम्यताम् । इयमेव त्वदादिविविधकुट्टिजनदुर्वचनशतोपप्लु-
 कोपाशसम्भूतस्य तिर्भुक्तिघण्टापयकण्टकायमाना सती कुपयप्रवृत्तिनिमित्ततामाभ-
 वारामानुजस्य त- जते जगच्चाज्ञजनभूयिष्ठं मोहयत्यद्यावधीति सन्मार्गमुन्मार्जयता-
 म्छास्यजनकोटि-
 त्रविदत्वमासम-
 न्तादिति सङ्की-
 र्त्तनम् ।

न्तदुज्जिनीवयिपामुपेक्ष्य तदुन्मिमारयिषैव वो व्यक्ततरा । सन्तु वा तुष्यतु न्या-
 येन तव पूर्वाचार्याः परं त एते शूद्रजातीयास्तदब्धिजलपातारो दुरब्धिजनचेतस्का-
 ध्याध्वानं समीचीनं कुतो विजानीयुः कुतो वा सदसद्विवेचनविधुरजघन्यनातसञ्जाता-
 स्तद्विचारप्राकारगदौवारिकचरणरजसां धार्हन्तिं समर्हणाम् । इत्थं प्रत्यङ्गकण्ट-
 काङ्कितकरणास्ते निष्कण्टकक्रियाविदो भवितुं न शक्नुयुरेवेति नेतव्या जन्मसं-
 स्कारास्तदीयाः । दिशाचानया शठ कोपादिसातानिमानवाचार्यकआचार्यमन्यो रामा-
 नुजः परमपुरुषार्थार्थमर्थिजनसार्थं पातयितुमेवं संसाररूपे प्राप्तावतारो भवभयामित-
 सन्ननदौर्भाग्यविपत्तिभाषितनिजजन्मा च नीरसचेता भगवत्पूज्यपादमाप्यार्थग्रहा-
 मृततरङ्गिणीकणिकास्यादगन्धस्याप्यबोद्धा शिवालापमलापपारम्भरीपाण्डित्यमात्रवि-
 भवस्ताहसशाली सन् शारीरकं नाम शास्त्रं शोभयामास स्वैरिदुर्वचनैरित्यालेलकसम्ये-
 तरवादचञ्चुम्य आ च वाग्मिमण्डलीमूर्धन्येभ्यो विश्रुतमेव । ननु नो रामानुजा-
 चार्याणां पन्नगपतिपरमावतारतया विहितनिन्दाविषयातानां कथङ्कारं पात्रत-
 स्यात् । नैष दोषः । वस्तुगतेर्व्यक्तीकारस्य तद्ध्यार्थानन्यात्मकस्य निन्दाभावक-
 र्पनाया एवायोगाद्भोगीशावतारकषायास्तु सम्प्रतिपन्नप्रमाणवाणीबाह्यत्वाच्च ।
 फणीशमूर्त्यन्तरताङ्गीकारेऽपि वा तस्य विष्णोर्भगवतो भृत्यभावमापन्नस्य हि परा-
 धीनस्वप्रचारमारस्य दासकर्मतिरिक्तसमारम्भानधिकृतत्वात्सर्वशः । तादृशसमु-
 द्योगयोग्यत्वे स्वत एव तच्छयनबन्धनादुन्मुच्येत । अपरिमुक्तोऽपि निर्द्वन्द्वमध्वा-
 नं सत्यां शक्वावभिमापेत । नामापदेव तमेतमिति न शक्नुमस्सर्वज्ञं तदनुसारि-

यत्नातिशयं वा निश्चेतुम् । न हि नारायणस्य सर्वज्ञत्वमाधिगच्छन्नेव धरते नो विशालवपुषं तमनन्यधारणसमं भगवानत्र शेष इति सङ्गच्छते । धारणन्तस्यापेक्षयापि ततो व्यापकसत्ताकभेदध्वान्तविध्वंसनपटीयसोऽद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारपरमोदयौपयिककयाया दवीयस्त्वात्प्रत्युत ताम्प्रति बलवद्भूमनस्यकृतदुर्भाषारूपितत्वाच्च । न चाद्वैतस्यालीकार्यतया तस्मै कथङ्कारन्तद्रोचेनेति साम्प्रतम् । तदाराध्यभूतनागारिवाहनस्य कृत्स्नस्य वा देवताचकस्य स्वात्मभूतत्वेन मन्त्रार्थवादोतिहासादिभ्यो विनिर्णयात् । हरेरिव हरस्यापि “कणामृन्मणीकुण्डलालोककर्णद्वयीचारुतादर्पणोद्गण्डमाग” मित्याद्यैतिहासिकवचनैः शेषमूषणत्वेन तम्प्रति प्रशास्तृत्वेन हरज्ञानावतारमूनश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यचरणानां किङ्करायमानशेषांशरामानुजस्य तदनुशासनसन्निधाने विपरीतवादित्वापत्तेरयुक्तियुक्तत्वानिजपित्रादेः पूज्यपादशिष्यवर्गमध्यपातिनस्तिद्वान्तकनकाद्रिर्भौलेरधःपातितत्वाच्च । तेषां हि महेश्वरावतारतायां ‘परहंसात्मना सत्यः परमात्मा सदाशिव’ इत्यादीनि मार्कण्डेयकौर्मपाश्र्वशैवादिपुराणवचस्युदाहृतान्येव तत्र तत्र प्राग्भिरर्वाचीनैरभियुक्तजनैस्सार्वदेशिकैरतिमान्यतया गङ्गेशोपाध्यायोदयनाचार्यकालिदासहर्षमिश्रविक्रमादित्यमोजादिभिरात्मनिबन्धेषु पूज्यतमनुध्या समुदाहृतान्येव नेह कश्चित्कस्य चिन्मत्सरपित्तनिबन्धनदुष्प्रलापो निजदेहदाहनमृते फलाय कस्मैचिदवकल्पते बालिशकिशोर-

६८ रामानुजी-
यानामेव साम्प्रदा-
यिकपुस्तकेभ्यः
शूद्रगुरुपरम्परा-
कृत्यकितरामानु-
जस्य सिद्ध भव-
तीति कथनम् ।

कूटस्थ । पस्तुतस्तु पातित्यपराहतात्मेवायं यदत्र सातानिशठ-
कोपादिविनेयपरम्पराकः कदम्बप्रत्यवस्थानदासेष्यश्च दर्शितनि-
दर्शनैः । शठकोपस्य हि रामानुजस्य मूलगुरोः शूद्रजातीयत्वन्तु
दिव्यसूरिचरित्रे श्रीनिवासचारिनिर्मिते चतुर्थसर्गे “अस्ति पूर्वप-
योराशेः कापि पश्चिमरोचसि । मण्डले पाण्ड्यराजस्य नगरी

कुरुकान्ध्या ॥ तत्रासीत्पादजातेषु कश्चिद्भ्रागवताग्रणीः । श्रीमत्पल्लीतिनाडीन्द्र-
स्सीमातीतगुणोत्खण” इत्यारम्य “ततो जातस्सुतस्तस्माच्छठकोप इतीरितः ।
तमाहुः कारिजं सन्तः शठकोपपराङ्मुखमि” त्यन्तेन सुव्यक्तम् । त एते शठ-
कोपस्य जातीया ब्रविडे सद्यो “मुदलप्पिछे” इति व्यवहारविषयाः प्रतीय-
न्ते । तस्मिन्नेव चरित्रे “कुलोचिताचारकलानुपकः पुण्ये महीसारपुरे विधाय ।
विक्रीय शूर्पं विचचार योगी” ति सर्गे च द्वितीये कीर्तितम् । तच्चरित्रप्रपन्ना-
मृतादौ ‘मुनिवाहनपरकालौ चाण्डालभिह्नजातीयतयोदाहृतौ । तच्च पुन “रस्म-

देशिकमस्मदीयपरमाचार्यानशेषान्गुरुन् । श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुङ्गवमहापूर्णं मुनिं
यामुनम् ॥ रामं पद्मविलोचनं मुनिवरं नाथं शठद्वेषिणम् । सेनेशं श्रियमिन्दिरा-
सहचरं नारायणं संश्रय” इति गुरुपारम्पर्यं तदीयमुपवर्णितमन्यत्रापि । लक्ष्मण-
योगिपुङ्गवपदेन रामानुजो विज्ञायते । गुरुस्तस्य पराङ्मुखशदातो महापूर्णपर्यायः ।
तस्य गुरुर्यामुनः तस्य गुरुः पुनारामः तद्गुरुः पुण्डरीकाक्षः तस्य हि गुरुर्नाथ-
मुनिः तद्गुरुः शठकोपः । सोऽयं मतस्यास्यादिम आचार्यपुरुषः । स च द्राविड-
भूम्यामात्रविज्ञाता न तु गीर्वाणवाणीपरिचितिमान् । स पुनर्ब्राह्मणचरणाम्बुजातप-
रिसेवी न तु तेषां मान्यजनो जातु चित् । जघन्यजातत्वात् । नाप्यसावयाचष्ट
ब्रह्मजातं शिष्यीभवितुम् । न वा गुणपाशकृष्टताकरूपनं पात्रीभवति शिष्यत्वा-
प । न च धर्मव्याधसूताद्युदाहरणवलेन ब्रह्मजातमस्त्युपदेष्टृता शक्यसामर्थ्या
कथञ्चिदुपजायते । ‘तपःश्रुतञ्चयोनिश्चे’ तित्त्रितयपर्याप्तधर्मावच्छेदेन विधीयमा-
नब्राह्मणत्वस्यार्चापदयोग्यतापादकशिष्टाविशिष्टसत्ताकस्य स्वेतरवर्णस्थोपदेशत-
क्रियाविधटनानुकूलपाटवस्य प्रतिप्रसवसामग्रीसामान्यशून्यस्य च धर्मव्याधसूताद्यु-
पदेशव्यापारमात्रमिति प्रतिबन्धकत्वात् । यच्च कश्चि “स्सविप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमा-
४० श्रादेरप्य- मस यतिसस च पण्डित” इत्यादिनाऽष्टविधमक्तिमत्पुरुषो धर्म-
स्यामर्देण गुरुत्वं त्याचार्यभावमिति प्रललाप व्यामोहविद्रावणकारस्तच्च “तपःश्रु-
मभ्युपेतयतः क- त्याचार्यभावमिति प्रललाप व्यामोहविद्रावणकारस्तच्च “तपःश्रु-
स्याचन्मतमपा- तञ्चयोनिश्चे” तिदर्शितश्रुतिसिद्धान्तितगुणत्रयसम्पत्तिशेषभूत-
क्रियतेत्युतिस्मृ- यादृच्छिकगुणालीसमुल्लासप्रशंसापरम् । न तु जातु चरणनाते
स्यादिप्रतिष्ठित- मतिविभ्रमेण गुणानध्यारोप्याऽचार्यतासंस्थापनावकाशदानार्हम् ।
प्रमाणगौरवतित- राम् ।
तथा सति “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
विद्याह वै ब्राह्मणमनामगाम । वेदविद्या ब्रतस्नातदेशिकस्य मुक्तात्स्वयम् । गृही-
त्वाऽष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमा,, इत्येवञ्जातीयश्रुतिघटकश्रोत्रियब्राह्मणा-
दिपदैर्द्विजेन्द्रातिरिक्तमनुजे ननु शूद्रे वेदार्थप्रज्ञानतदनुष्ठानानुष्ठापनानां “पद्यु ह
वा एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् । वेदमुपशृण्वतस्त्रपुनतु-
भ्यां श्रोत्रप्रपूरणमुदाहरणे जिह्मञ्छेदो धारणे शरीरभेद आसनशयनवाक्यपिपु सम-
प्रेप्सुर्दण्ड्यः शतम् । सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः । कट्याङ्कृताङ्गो निर्वास्यः
स्किञ्चचास्यावकर्षयेदि” त्येवमादिशतपयगौतममनुश्रवणस्मरणान्भ्यां विनिन्दिततया
तस्मिन्नाचार्यतामभिमन्यमानास्तावत्ततोऽप्यपकृष्यन्त एव सर्वशः । सम्प्रदायकृत-

महिमावासेषु प्रत्याशा बुरोपास्तैव । यस्य पुनः “श्रद्धावानः शुभां विद्यामाददी-
तावरादापि । अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपी” तिसृतिं मनोरुदाहरन्स-
व्याख्यां ‘ब्राह्मणादन्योऽपि स्वस्याचार्यत्वं कर्तुं शक्नोतीति’ जजरूपं तदपि न
तथा कथञ्चिद्वा । शुभविद्यापरधर्मस्त्रीरत्नगतकीर्तिपुरुषार्थलावण्यादिगुणविशेषमा-
लक्ष्य तेषामादत्तव्यतामात्रप्रसाधकत्वादुक्तायाः किल वाचः । न “ह्यापद्रुतः स-
म्पृग्गृह्णन्मुञ्जानोऽपि यतस्ततः । लिप्यने न स पापेन पद्मपत्रमित्राश्मसे,, त्यात्यन्ति-
कापत्कालीनवर्तनावभासकं स्वस्थावस्थायान्तावज्जवन्यजाद्यजमक्षणं विधत्ते वचनम् ।
तदाद्यन्नस्याशिनारः पातित्योपहततया भूष्टा एव शिष्टपङ्क्त्येयः । न चापदि
वृत्तो वर्तनभेदो हानाय बोपादानायालं वस्तुस्थित्या । विधिनिषेधव्यवस्थावच्छा-
खमात्रबाध्यत्वात् । यद्यप्यारण्यपर्वणि कौशिकधर्मव्याधकथाभागो महामारते
५१ उक्तापविष- “कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः । तपस्वी धर्मशील-
रूपधर्मव्याधादु- ध्व कौशिको नाम भारत ॥ धर्मव्याधमप्रपृच्छत्स ॥ चास्य
दाहरणस्यान्यथे- ध्व कौशिको नाम भारत ॥ धर्मव्याधमप्रपृच्छत्स ॥ चास्य
वच इत्येवम्या- कथितो द्विजैः । अपश्यत्तत्र गत्वान्तः सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥
या.प्रदर्शनम् । नमस्कृत्य ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे । प्रदक्षिणमथो

कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तम,, इत्यादिवचनवानवगम्यते तथापि कौशिकस्य केन-
चिदागन्तुकावेशेन समापन्नमैस्तुक्क्यन्तु निर्वर्तयितुमेवोदाहृतस्त एव विषयो न
तयोर्दूषणभूषणविधानहेतवे विन्यस्तः किन्तर्ह्यपकृष्टसमागमगम्यमप्यर्थमाधिष्ठुव-
न्किमुतोत्कृष्टं सेवित्रा संसाधनीयपरमार्थाधिगमे तत्कृतकृत्यतेति कैमुत्येन यथोप-
पादितविधानाधिगतमेवार्थं प्रतिष्ठापयतीति वाचोयुक्त्या तथा विज्ञातव्यं यतो
विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशस्तत्काले प्ररूपाततरा एव सन्तो ब्र-
ह्मण्या महर्षेयस्तेभ्योऽलभ्यमानं तत्त्वं हन्त कौशिकेन व्याघाळेभे इत्यपदिवगताव-
ज्ञानं ब्रह्मर्षीणां ज्ञानञ्च व्याधस्य मुमुक्षुत्वं कौशिकस्य उपदेशस्मृनास्त्रेयैव द-
द्या तत्कालीनेति पर्यवसानेन सर्वोऽपि च सन्मार्ग उत्सन्न एवासीदित्यर्थास्तिद्वी
कथमाप्तभूव कौशिको मुमुक्षुः कथं वा व्याधो ब्रह्मण्य उपदेष्टेति सर्वमेतत्काकद-
न्परीक्षासमानकसाकमापद्यते कथनन्तावद्व्यामोहपिद्रावणादेः । यदपि “त एक-
दा तु मुनयः प्रातर्हुतदुताग्रयः । सत्कृतं सूनासीनं पञ्चद्वुरिदमादरात् ॥ त्वजः
सन्दर्शितो धात्रा दुस्तरनिमित्तीर्णनाम् । कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवमि,,
त्युदाहृत्य तद्रूपसत्कृतमित्यादिपदेन सूते आचार्यत्वं निरदेशि तदप्यनधिकारि-

देशिकमस्मदीयपरमाचार्यानिशेषान्गुरुन् । श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुङ्गवमहापूर्णं मुनिं
 यामुनम् ॥ राम पद्मविलोचन मुनिवर नाथ शठद्वेषिणम् । सेनेशं श्रियमिन्दिरा
 सहचर नारायणं संश्रय” इति गुरुपारम्पर्यं तदीयमुपदर्शितमन्यत्रापि । लक्ष्मण
 योगिपुङ्गवपदेन रामानुजो विज्ञायते । गुरुस्तस्य पराङ्मुखशदासो महापूर्णपर्यायः ।
 तस्य गुरुर्यामुनः तस्य गुरुः पुनाराम तद्गुरुः पुण्डरीकाक्षः तस्य हि गुरुर्नाथ
 मुनिः तद्गुरुः शठकोपः । सोऽयं मतस्यास्यादिम आचार्यपुरुषः । स च द्राविड
 भाषामाश्रयिज्ञाता न तु गीर्वाणवाणीपरिचितिमान् । स पुनर्ब्राह्मणचरणाम्बुजातप
 रिसेवी न तु तेषां मान्यजनो जातु चित् । जव-यजातत्वात् । नाप्यसावयाचष्ट
 ब्रह्मनातं शिष्यामवितुम् । न वा गुणपाशकृष्टताकरूपेण पात्रीभवति शिष्यत्वा
 यः । न च धर्मव्याधसूताद्युदाहरणबलेन ब्रह्मजातम्प्रत्युपदेष्टृता शक्यसामर्थ्या
 कषयिष्वदुपजायते । ‘तपश्चतुर्विधं योनिश्चे’ति त्रितयपर्याप्तधर्मावच्छेदेन विधीयमा
 नब्राह्मणत्वस्याचार्यपदयोग्यतापादकशिष्टविशिष्टसत्ताकस्य स्वेतरवर्णस्थोपदेशान
 क्रियाविघटनानुकूलपाठस्य प्रतिप्रसवसामग्रीसामान्यशून्यस्य च धर्मव्याधसूताव्यु
 पदेशव्यापारमात्रमिति प्रतिबन्धकत्वात् । यच्च कश्चि “तत्तविभ्रेन्द्रो मुनिः श्रीमा
 ४० शूद्रादेरप्य
 स्यात्प्रहणं गुरुत्वं
 मन्व्युपतवत् क
 स्यचि-मतमवा
 क्रियतम्युतिसृ
 स्यादिप्रतिष्ठित
 प्रमाणगणैरतित
 राम् ।

मस्य यतिस्त च पण्डित” इत्यादिनाऽष्टविधमस्तिमत्पुरुषो ब्रह्म
 स्याचार्यभावमिति प्रलङ्घय व्यामोहविद्रावणकारस्तच्च “तपश्च
 तव्योनिश्चे”ति दर्शितश्रुतिसिद्धान्तितगुणत्रयसम्पत्तिशेषभूत
 यादृच्छिकगुणालीसमुल्लासप्रशंसापरम् । न तु जातु चरणनाते
 मतिविभ्रमेण गुणान्वयारोप्याऽचार्यतासंस्थापनः कदाशदानार्हम् ।

तथा सति “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ।
 विद्याह वै ब्राह्मणमनगमम् । वेदविद्या ब्रतस्नातदेशिकस्य मुखात्स्वयम् । गृही-
 त्वाऽष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमा,, इत्येवञ्जातीयश्रुतिघटकश्रोत्रियब्राह्मणा
 दिपदैर्द्विजेन्द्रातिरिक्तमनुजे ननु शूद्रे वेदार्थप्रज्ञानतदनुष्ठानानुष्ठापनाना “पद्यु ह
 वा एतच्छ्रमज्ञानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् । वेदमुपशृण्वतस्त्रपुनतु
 म्या श्रोत्रप्रपूरणमुदाहरणे निष्कृष्टेदो धारणे शरीरभेद आसनशयनवाक्पथिषु सम-
 प्रेप्सुर्दण्ड्यः शतम् । सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टज । कट्याङ्कृताङ्को निर्वास्य
 स्फिञ्चचास्यावकर्षयेदि” त्येवमादिशतपथगौतममनुश्रवणस्मरणाभ्यां विनिन्दिततया
 तस्मिन्नाचार्यतामभिमन्यमानास्तावत्ततोऽप्यपकृष्यन्त एव सर्वशः । सम्प्रदायकृत-

महिमावासेषु प्रत्याशा ब्रूयात्तैव । यच्च पुनः “श्रद्धधानः शुभां विद्यामाददी-
तावरादपि । अन्त्यादपि परं धर्मं स्वीरत्नं दुष्कुलादपी” तस्मिन् मनोरुदाहरन्स-
व्याख्यां ‘ब्राह्मणादन्योऽपि स्वस्याचार्यत्वं कर्तुं शक्नोतीति’ नजरूपं तदपि न
तथा कथञ्चिद्वा । शुभविद्यापरधर्मस्वीरत्नगतकीर्तिपुरुषार्थलावण्यादिगुणविशेषमा-
लक्ष्य तेषामादर्तव्यतामात्रप्रसाधकत्वादुक्तायाः किल वाचः । न “छापद्वतः स-
प्रगृह्णन्भुञ्जानोऽपि यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे,, त्यात्यन्ति-
कापत्कालीनवर्तनावभासकं स्वस्यावस्थायान्तावज्जघन्यजाद्यन्नमक्षणं विधत्ते वचनम् ।
तदाद्यन्नस्याशिनारः पातित्योपहततया भूषा एव शिष्टपङ्क्तैर्यतः । न चापदि
वृत्तो वर्तनभेदो हानाय बोधादानायालं वस्तुस्थित्या । विधिनिषेधव्यवस्थावच्छा-
स्त्रमात्रबाध्यत्वात् । यद्यप्यारण्यपर्वणि कौशिकधर्मव्याधकथाभागो महाभारते
४१ उक्तार्थविष- “कश्चिद्द्विजानिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः । तपस्वी धर्मशील-
टकधर्मव्याधादयु- श्व कौशिको नाम भारत ॥ धर्मव्याधमप्रपृच्छत्स स चास्य
वाहरणस्यान्यथे- कथितो द्विजैः । अपश्यत्तत्र गत्वान्तः सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥
षट्कतेन्याया- याःप्रवर्तनम् ।
नमस्कृत्य ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे । प्रदक्षिणमथो
कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तम,, इत्यादिवचनवानवगम्यते तथापि कौशिकस्य केन-
चिदागन्तुकावेशेन समापन्नमौत्सुक्यन्तु निर्वर्तयितुमेवोदाहृतस्त एष विषयो न
तयोर्द्विषणभूषणविधानहेतवे विन्यस्तः किन्तर्ह्यपकृष्टसमागमगम्यमप्यर्थमाभिष्टुव-
न्किमुतोऽकृष्टं सेवित्वा संसाधनीयपरमार्थाधिगमे तत्कृतकृत्यतेति कैमुत्येन यथोप-
पादितविधानाधिगतमेवार्थं प्रतिष्ठापयतीति वाचोयुक्त्या तथा विज्ञातव्यं यतो
विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशस्तत्काले प्रख्याततरा एव सन्तो ब्र-
ह्मण्या महर्षेयस्तेभ्योऽलभ्यमानं तत्त्वं हन्त कौशिकेन व्याधालेभे इत्यर्थादवगताव-
ज्ञानं ब्रह्मर्षीणां ज्ञानञ्च व्याधस्य मुमुक्षुत्वं कौशिकस्य उपदेशस्सूनास्त्रेपैव द-
शा तत्कालीनेति पर्यवसानेन सर्वोऽपि च सन्मार्ग उत्सन्न एवासीदित्यर्थात्सिद्धौ
कपमात्रभूव कौशिको मुमुक्षुः कथं वा व्याधो ब्रह्मण्य उपदेष्टेति सर्वमेतत्काकद-
न्नपरीक्षासमानकक्षाकमापद्यते कपनन्तावद्व्यामोहविद्रावणादेः । यदपि “त एक-
दा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः । सत्कृतं सूतमासीनं पञ्चलुरिदमादरात् ॥ तत्रः
सन्दर्शिनो धात्रा दुस्तरत्रिस्तितीर्यताम् । कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णविम्,
त्युदाहृत्य तद्गतसत्कृतमित्यादिपदेन सूते आचार्यत्वं निरदेशि तदप्यनधिकृति-

प्यसर्वगर्वे खलु सूते मुनिमण्डलीकर्मकोपदेशनव्यापारस्य स्वात्मनि कर्तृत्वमभिम-
न्यमाने चोच्छास्त्रप्रवृत्तिमिमामसहमानो मगवान् रेवतरिमणस्तस्य एवसूतस्य मूर्धान-
मच्छिनदत्युप्रेणाभिसदो हलेन निजेनेति विज्ञायतान्तावत् । वस्तुतस्तु व्यासप्रसा-
दलभ्यनानागाथाकथनचातुरीविशेषनुपसूतस्य वदनादैतिहासिकीः शुश्रूषणाः कथा
मुनयः केचिन्न तावन्मात्रप्रमेयावधारणादृते ब्राह्मण्योचितविहितप्रस्थानानामुपादाने
सम्प्रवृत्ताः । तेपान्तावदुपदेशस्य ब्रह्मार्पणवदनारविन्दात्तैरासादितत्वात्त एव प्राप्त-
व्यस्वविधानार्थः । न हि ऋषयो विहिताङ्गातिमुल्लङ्घयेयुः । अनृषित्वप्रसक्तेरपरिहा-
र्येतात् । न वा प्रतिपिद्धं प्रतिपद्येतात् । प्रत्यवायापत्तेर्नागरूकत्वात् । तदिदमु-
क्तं लौकिकवार्ताविशेषकोटिकतामवसाय सूतमुखात्पुराणादिकं मुनयोऽप्यश्रौपुरिति
युक्तमुत्पश्यामः । यच्चापि करोद् पुनस्तुदर्शनः “परमर्षिप्रणीतानि व्याख्येयानि
तेषाञ्च महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि च सन्ति च तान्येवानुरोद्धव्यानि । न

४३ भगवत्पूज्य
पादसर्वेश्वरत्वम-
ज्ञातवतः श्रुतप्र-
काशिकाकारस्य-
दुर्बचनपरीक्षारः ।

ह्यनृषेस्सूक्ष्मदर्शित्वम् । ऋषेरभिप्रायमृषिरेव स्वतो वेदितुमर्ह-
ति । न तु जडमतिरितरो जन” इति श्रुतप्रकाशिकायां तच्चापि
वत्सवात्सल्यमालम्ब्य शमयितव्यन्तथा हि । भगवत्पूज्यपदारु-
श्रीमन्महेश्वरापरावतारतया स्वप्रयोज्यभूतनिगमान्तकल्पद्रुमफल-

सारमनितरयावदृषिगणवित्सारूढमद्वैतामृतधामानञ्च त्रिलोकीदीव्यन्मुमुक्षुर्मर्त्य-
सन्तुष्टिसाम्राज्यरक्षणाय प्रायच्छन्नस्युच्चैरुत्तमाधिकारिभ्यः । तमिमं प्रधानीकृत्य
वेदानेवादौ व्याख्येयुस्तपरिकरम् । तदनुगीतादीन्मृतिभागान् । तदुत्तरञ्च ब्रह्म-
सूत्राणि । सूत्रार्थस्तु वैशम्पायनशुक्रर्षि-गोडपादाचार्य द्रविडाचार्यैरत्नाकर कैव-
ल्यालय-कारिका-विवरणादिसन्दर्भदिवाकरगभस्तिभिरुदीपितः परमादरादद्वैतब्रह्मा-
त्मभावसम्प्रतिष्ठः । तं खलु तत्त्वभूतमाश्वास्य स्वकीयेन स्वतस्तिद्धज्ञानज्योतिषा
भाष्यं हि शारीरकभाषाणि भगवच्चरणैः । सत्यपि स्वस्मिन्नीश्वरत्वेऽव्याहते
लोकानुग्रहमनुपालयद्भिः पूर्वार्च्यवाचोयुक्तीः प्रसङ्गसङ्गत्योदानञ्छुस्तत तत्र । तदादौ
तु मङ्गलाधिकारे “धैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः । व्याख्यातास्सर्ववेदान्ता-
स्ताञ्चित्यं प्रणमाम्यहम् ॥ तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः । विस्पष्टार्थरु-
चीनां हि व्याख्येयं सम्प्रणीयते” इति तैत्तिरीयभाष्यारम्भ ऐककण्ठ्येनैवाद्वैतपरत-
या वेदान्तस्य व्याख्यातृभ्यो भगवत्पूर्वार्च्येभ्यो नमनश्चाकुर्वन्नुत्तरकाळीनस्वेति-
कर्तव्यताप्रदर्शनपुरस्सरं तन्निरूपणानुरूपेणैव सर्वशः । सत्यामेवं भगवताम्प्रातिज्ञा-

पां “शानरशाङ्कुरयोस्त्वीश्वरानम्युपगमाज्जीवन्नहमेदानम्युपगमाच्च नमस्यानादर”
 इत्याक्रन्दनं पुनः श्रुतप्रकाशिकाकृतो दीर्घतरासूयासम्प्राणितमुक्तपद्ये प्रशाम्यत्येव
 सोल्लासम् । जीवब्रह्माभेदस्यैव “तुपेण बद्धो व्रीहिः स्यात्तुपाभावेन तण्डुलः । एवं
 बद्धस्तदा जीवोः कर्मनाशे सदाशिवः ॥ पाशबद्धस्तदा जीवः पाशमुक्तस्तदाशि-
 वः । शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ॥ यथा शिवमयो विष्णुरेवं
 विष्णुमयदिशवः” इत्यादिश्रुतिशतेभ्यो वास्तवत्वे भेदस्य च “योऽन्यान्देवतामुपा-
 स्ते । अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् । द्वितीयाद्वै-
 मयं भवतीति” श्रुतिवाग्योऽकार्यकारित्वमित्यात्वयोः स्थिरतरत्वे अभेदं पुनस्त-
 स्यत्वेनात्मत्वेन च विजानताङ्क्ष “स्वात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । ब्रह्म-
 विद्ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतिविशेषपरिष्कृततत्त्वदृशामात्यन्तिकभक्ततया भेदन्त-
 योरभ्युपगच्छतां कल्पान्तेऽपीश्वराद्वैतत्वेनाभक्ततया च भिदावदा बत यूयमेवेश्वरा-
 नम्युपगन्तारः । वयन्तु परमेमास्पदतया स्वात्मभूततया च ज्ञानैकचक्षुषा सर्वेश्वरं
 परं साक्षात्कुर्वन्ना ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मत’ इतिभगवद्वचनानुगृहीता भक्ततमास्व-
 स्वज्ञाः पुनर्भवाम इति स्पष्टम् । श्रीमत्पूज्यपादमुक्ताम्भोजनिर्यातानि तु स्तोत्राणि
 सर्वेश्वरस्य विजयन्ते हि जगत्यां सहस्रशो विद्वद्वन्द्यानीति नाप्रत्यक्षमपि वा जा-
 तान्धानाम् । शारीरके पुनर्विशिष्यमङ्गलाकरणकृताशङ्कैव न प्राप्नोति । तैत्तिरी-
 यमाण्डूक्यतापिन्यादौ तस्य हि विहितत्वेन तेन च सर्वत्रैव गतार्थताकयोग्यताव-
 त्वे भाष्ये तु तस्मिन्तदनाचरणगोचरशङ्काया अनुदय एव श्रेयान्विदुषां यतोऽ-
 ध्यासमाप्यमारम्यासमाप्तिं शारीरकस्य परमात्मतत्त्वं ननु चिन्तितं परानुरागेणेति
 सिद्धतरोऽप्यर्थः पुनर्भक्ताभासान्प्रतिबोध्यते त्वदादीन् । तव चेश्वराम्युपगमोऽन-
 म्युपगमप्रायो यतो भेदादित्वादीश्वरमेव न विजानासि । ईश्वरतत्त्वं ह्युपवर्णिता-
 भेददेहमेव न तु भेदमयम् । तथात्वे प्रयोजनाभावाद्धौकिकत्वाच्च । शवरस्वामि-
 नामशेषान्नायपूर्वतन्त्रपारावारपारदृश्वनामाधिगतब्रह्मात्मैकत्वपरानुभूतीनान्तु त्वदी-
 यवाक्वापलभानेनेश्वराम्युपगन्तृत्वे त्वमेव सातानिविनेयो महेशाद्यशेषदेवताविद्वेष्टा
 विष्णोरपि भगवतः कारुण्यपराङ्मुखो जीवहृग्भाङ्गस्त्वान्तर्भनसि वेदानप्यम्य-
 मयन्तन्नाम्ना द्रविडवाणीं गायामयीञ्च श्रद्धधानो भवेरेव यवान्तरे वा कच्चिदी-
 श्वरस्याभ्युपगन्ता ।

यच्च पुनर्दमनकसोदरेण “शाङ्करग्रन्थोपक्रमे च व्याख्यातृभिर्नमस्काराद्य-

५२ तस्यैव हि- पावात्कुम्भत्वमाशङ्क्य युष्मदित्यादिग्रन्थेन प्रत्यगर्थानुमन्वा-
 श्रुतप्रकाशिका- नेनार्थान्मङ्गलाचारः कृत इति परिहृतमिति निरदेशि तत्तु
 यामपाथोन्तर- त्वदादिभक्तजडचेतश्चाश्रयप्रशमनायैव । स्वतस्तु ब्रह्मतत्त्वामृतसर-
 ध्यतिरङ्गारिः । स्थनुपलमुन्मज्जताभ्रत्युत तद्याथात्म्यभूतानामनुक्षणं मङ्गलाचारस्साहजिक एवेत्येवेहि
 वृद्धसेवया । परमर्षिणा व्यासाचार्येण प्रणीतब्रह्मसूत्राणामभिप्रायस्य भगवत्पूज्यपादा
 एव साकल्येन वेदितारो नेतरे । इतरे तु महर्षयस्ताभ्यां व्याप्यसत्ताकप्रज्ञाधी-
 नप्रणयनव्यापारास्तत्र तत्र सङ्कोचमेवामनेयुर्निरूपणवेलायामर्थतत्त्वस्य । तौ पुनरुभये
 हरिहरयोर्ज्ञानावतारतयेतरेतरानिगूढाभिसन्धिबोद्धाराबन्धोन्यव्याख्येयव्याख्यानप्र-
 क्रियाभरबोद्धारावास्तमावध्यवसायेते । एवञ्च कृतमपि महर्षिणा केनचिद्व्याख्या-
 नं ब्रह्मसूत्राणां तद्धि तावपेक्षयापरिपूर्त्तिकप्रज्ञामात्रतन्त्रत्वेन प्रमादविभेदान्न मुच्य-
 त इत्याकलयीयम् । इत्थञ्च व्याख्यानस्य च तादृशस्य सत्त्वे नूनं सविगाने त-
 दनुरोद्धव्यतानिर्विचिंकित्सप्रमाणभाषाय फलाय वा कथङ्कारमभिप्रेयेत वैदिकमार्गे-
 कसमर्पितजीवनैरादृतमपि तद्वेदबाह्यपाञ्चरात्रिकैस्सामञ्जस्येन सर्वशः । न हि ता-
 वद्वीणामप्यशेषाणामण्वन्तार्थनिरीक्षणसमत्वम् । इतरथा शाकलप्रभृतयो महर्षयो
 ऽतत्त्ववेत्तृतया याज्ञवल्क्येन महर्षिणा जनकमहापरिपदि विजिगीषुकथायां परा-
 भूता एव न स्युः । तत्त्वतस्तु वीतरागकथैव सती सा अयाथार्थ्यविद्वपिगणप-
 राजयनिमित्तेन ह्यत्यासन्नेन विजिगीषुकथाव्यपदेशमागिन्यपि न वीतरागकथात्व-
 व्याहतिस्तस्याः । एतेन ऋषेराशयमृष्यन्तरमवबोद्धुं प्रभवेदेवेति न शक्यते
 नियन्तुमिति फलिते यथाभूतशठकोपशिष्ययोर्युवयोः श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाप्रणे-
 त्रोः प्रणयने तत्र कृतसाहसा मतिः कुमतिर्वा नडमतिर्वेति विदाङ्कुर्वन्तु विद्व-
 त्तिकपाशमानः । जडे ननु देहे तस्माङ्कनादिपामर्यप्रहारपराहता बत यूयं जडम-
 तिमानवज्येष्ठबन्धुभावात् मुच्यध्वं वा । न हि पदवाक्यप्रमाणज्ञशिरोमणयो भ-
 गवद्व्यासाचार्यसाक्षात्प्रशिष्यभूता हि 'गौडपादान्महर्षेरि' त्याद्यभियुक्तवचनबाहु-
 र्यसङ्कीर्तितमहर्षिपदवीविराजमाना भगवन्तो गौडपादाः श्रीमन्महेश्वरैकज्ञानावत-
 रणाः पुनर्भगवत्पूज्यपादा वैदिकराद्धान्तपराधैकनिर्धारकतया धरित्रीरोदस्योरुज्ज-
 म्प्रमाणयशशशाङ्कशेखरास्सन्तस्तान्प्रति विरुद्धार्थप्रकल्पयितारो दुराग्रहगृहीत-
 द्दयाः पण्डितमानिनः पाण्डित्यरूपापनपराश्च स्वप्रवृत्तौ स्वयमेव प्रमाणमिति प्र-
 युक्ता तु वचनव्यक्तिरुत्कृगणैः प्रचण्डमार्तण्डमण्डले समारोपिततमिसूराशिरिव

प्रयोक्तुरेव दिवान्धताङ्गस्यापयतीति न नः किञ्चिच्छिद्यते तज्ज्योतिर्दीपितपु-
मर्थसम्भाराणाम् ।

यस्तु “पाराशर्यवचःसुषामुपनिषद्गुग्धाब्धिमध्योद्धृताम् । संसाराग्निविदी-

४४ श्रीभाष्यस्य- पनन्यपगतप्राणात्मसङ्गीविनीम् । पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्या-
द्वितीयश्लोकार्य- घातदूरस्थितामानानान्तु निजासैरस्मृमनसो भौमाः पिवन्त्स्वह-
कृतप्रार्थनायाः राहातो विरसायाः मि” ति श्रीभाष्यगतद्वितीयश्लोकेन व्याससूत्रवचनामृतपानस्य

स्वप्रणीतमायैकलम्यत्वमयापि पुनर्निनपूर्वाचार्यसंरक्षितत्वादि तस्य प्रोदितमासक्त्या
सर्वस्वन्तद्वन्ध्यामनोरथप्रवाहप्रसवप्रसन्नताकारात् भिद्यत इत्यभिधीयते तावत् ।
पूर्वार्धन्तु श्लोकस्य समस्ताभियुक्तसमुचीतसूत्रस्तुतितास्कर्यरञ्जितात्मलाम्बादन-
पूर्वमप्रयोजनसहज्ज । उत्तरार्धं पुनः प्रतिविशेषणमुक्तोपमाविलासलास्यमत्यर्थम् ।
वर्णितगत्या तस्य पूर्वाचार्याः शठकोपादय एव हि शूद्राः । तैस्तस्य हि रक्षा
प्राकृतभाषालापैकदीक्षरन्तरिक्षे कृतैवेति मन्तव्या । भूम्यान्तधात्वे मानाभावात् ।
मानन्तु मन्यमानं वा विदुषामग्रे मानाभासमेव सद्देतुभ्यो दर्शितेभ्यो दर्शयिष्य-
माणेभ्यश्च । एवं सकलसन्मत्याघातनिहतत्वाद्याघातदूरस्थितिर्वाङ्मात्र एव वैम-
वमुपभृक्ते न तु वाच्यविशेषे कस्मिंश्चित् । तस्य तु भागेव माध्यमिकसमाचारगा-
मित्वस्योक्तत्वात् । असदर्थनिष्कृष्टानामक्षराणाञ्चाम निजानामनसरतरतयाऽऽनय-
नन्तदीयमक्षरं ब्रह्म नैव विपरीकुर्यात्तन्वापि । तदीयश्रीभाष्यग्राहमारुह्य प्रवर्तयता-
न्तावद्भुर्मनोदौरात्म्यस्यानस्थायिसुमनोव्यक्तीनाममङ्गलेऽपि यङ्गलपदव्यवहारनिर्वाह-
ककुजापरपर्यायभौमग्रहविग्रहतयाऽन्तराल एव कवलीकारक्रियापात्रत्वाद्भुर्नद्याः ।
पानमपि मकरीफेनस्यैव तासाम् । श्रीभाष्यश्रुतमकाशिकयोरेवरूपमर्थतत्त्वमास्थाय
धिकारकारिण आलक्ष्यन्ते षण्डितपतयः । एवञ्च द्वितीयश्लोकोऽप्यनुपादेया-
भिधेयविशेषविषय एवेति फलितम् ।

ननु “भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्यास्त्रिचक्षिपु-

४५ श्रीभाष्यव्या-
ख्यान प्रतिजाना-
नस्य हि लक्ष्मण
दासस्य बोधायन
स्वरूपविवेचनेना
प्रामाण्यस्य पर्यव-
सानम् ।

स्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त” इति रामानुज-
प्रतिज्ञावाक्यमात्मप्रवृत्तिमूलीभूतबोधायनविस्तीर्णवृत्तिं ब्रह्मसूत्रा-
णामयापि पुनः पूर्वाचार्यसङ्ग्रहन्तस्या उपजीव्य प्रवर्तितत्वग्रह-
ग्राह्यात्मनः श्रीभाष्यनिर्माणादौ प्रामाण्यमात्यन्तिकमभिप्रेचयती-
ति । अत्र द्रुमहे । इदमप्यतीतश्लोकार्थे निर्वर्णितदूषणपारम्परी-

व्याहन्यमानत्वादग्राह्यविषयावलीविग्रहत्वाच्च न्यक्कारप्राग्भारभूमिरेव वस्तु
त । अत्रैतच्चिन्त्यते किमसौ बौधायनः कल्पसूत्रनिर्मातुर्बौधायनाद्विमिद्यते
उत स एवायमाहोस्मिन्स्मृतिकारो वा एष इति । न द्वितीयः । द्वयोरप्येक
त्वे साधकमानामावात् । नापि तृतीयः । तत्रापि तथात्वात् । परिशेषादादिम
एव कल्पो वस्तुतत्त्वव्यपेक्षी समीक्ष्यते । तत्रापि ऋषिर्वा आहोपुनर्वाचीन-
विद्वद्बर्गीय इति । नायः । ऋषेर्वेदब्राह्मवृत्तिप्रणयनप्रवृत्तेरत्यन्तासम्भवात् । न द्वि-
तीयः । अर्वाचीनविद्वन्निकरेष्वेतन्नाम्नोऽनुवादलेशस्याप्याविषयत्वात् । न ह्य-
नुवादकप्रामाणिकवाचमन्तरा प्रतिपत्तिदाढ्यायावरूप्येत कश्चिदर्थो विदुषाम-
भे । यदि महर्षिः कल्पसूत्रकारः स्मृतिकृच्च बौधायनो वृत्तिप्रणेतोच्येत सहसा
तदा वृत्तिरूपस्मृतीना निरूढार्थप्रतिपादनपरिपाटीपर्यालोचनया विप्रतिषेधो वि-
रोधश्च मा भूताम् । तौ च त्वदुद्धोषणमाकर्ण्य विचारमवतार्य विमृश्येते तदा
इतरेतरबलवत्तरविरोधविप्रतिषेधप्रतिपदनर्तनमनुपदमनुभूयमानं दुष्परिहरमेव म-
वेत् । यदि च श्रौतसूत्रकृद्बौधायनं दुरावेशाद्वृत्तिकारं मनुषे तर्हि द्वयोरपि
वाण्योर्वैजरी न मिथेत मिद्यते च तद्वचनतया तत्र तत्र त्वदुल्लिखितवाचस्व-
रूपपरीक्षणेन निश्शङ्कम् । मवाननालपति बौधायनकृतवृत्यनुसारेण सूत्रासरा-
णि व्याख्यास्यन्त इति । व्याख्यानानि च कृत्स्नान्येव तानि विष्णुदेवतापरत-
या त्वया । तस्मादतिरिक्तस्य भगवतो महेश्वरस्य सर्वेश्वरत्वमपलापितं पुनर-
त्याग्रहेण । बौधायनेन तु कल्पसूत्रस्मृत्योर्निर्माता तयोर्ग्रन्थयोर्हरिहरयोर्महिमा-
तिशयस्वरूपप्रेम्यं ननु न न्यरूपि । यद्वि निरूपणमभ्यधापि तद्वि तयो-
श्चकीयोपास्यमावस्य सममागयाधार्यविनिवेदनसमुत्कम् । यथोक्त चयनप्रक-
रणे ऋतपेयादिकल्पे “शतरुद्रीयं जुहोति जर्तिलयवाग्वा वा मवीधुकयवाग्वा
वा जर्तिलैर्मवीधुरुसक्तुभिः कुशवसर्पिषाऽजाक्षरेण मृगीक्षरेण वाऽर्कपेर्णेनोदङ्ति-
ष्ठन्नुत्तरस्य पक्षस उत्तरापरस्या सूक्त्या विकर्ण्या स्वयमातृष्णायामनुपरिचारं वा ।
नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकौद्वैधं विभज्यापि वा प्रथमादुपक्रम्य नमस्तक्षम्य
इति जानुदध्ने धारयमाणो रयकरेम्यश्च व इत्युपक्रम्य नम स्वायुधायेति नामि-
दध्ने शेषेण प्राग्वतानेम्य आस्यदध्ने हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इति दशाऽनता-
नान् हुत्वाऽन्वारोहान् जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति जानुदध्ने धारयमा-
णो नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नामिदध्ने नमो रुद्रेभ्यो ये दिवात्यास्यदध्ने

हुत्वैतानेव यजमानं वाचयित्वा एतानेव विपरीतान्प्रत्यवरोहान् हुत्वा सञ्चरे
पशूनामर्कपर्णमुपदस्यति यं द्विष्यात्तस्य सञ्चरे” इति भगवता बौधायनेन ।

शुक्लसूत्रेऽपि रुद्रदेवताकं तावद्धोममास्थाय कुण्डादिव्यवस्था यथावद्विहिता । क-

४६ महर्षेर्वौधा- मीद्वसूत्रेषु तु प्रसङ्गवशात्तन्निरूपणमस्त्येव प्रायः । तेष्वेव पु-
यनस्य कल्पसूत्र- नस्तथाविधेऽधिकारे यथाश्रुतं विष्णोर्भगवतो होमादिकं निर्द्व-
कृतोऽनुवर्तनेन भ- न्दधिया स चासौ वर्णयाञ्चकार । गृह्यसूत्रेऽप्य “धातो रु-
गवत्पूज्यपादवदि- द्रस्य भगवतोऽर्चनाविधिं व्याख्यास्यामः । अथातो विष्णोर्भग-
कराद्द्वान्तानुयायि- वत उपासनाविधिं व्याख्यास्यामः । अथातो महादेवस्याऽहरहः
तैव सिद्धयति न तु-
जातु विद्वन्नाम्-
मेवैष्यन्मत्तस्येति
फलितोर्थः । परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः” इत्यादिना वचनजातेन महादे-

वादिपञ्चदेवतानामर्चनविधानमसूत्रयत्सोऽयं यथान्यायम् । स्मृतौ किञ्च ‘तदीयायां
पञ्चयज्ञनिरूपणपरिसमापनोत्तरं “पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरथोत्तरन्देवतास्तर्पयति ।
अग्निः प्रजापतिस्सोमो रुद्रोऽओं वसुंश्च तर्पयामि । ओं पितरोऽर्घमा भगः स-
विता०ओं रुद्रांश्च तर्पयामि । मित्र इन्द्रो महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मावि-
ष्णुरित्येतानि०ओं आदित्यांश्च तर्पयामि । ओं विश्वान्देवांस्तर्पयामि । ओं सद्यो-
जातं तर्पयामि । ओं सत्यं तर्पयामि । ओं भवं देवं तर्पयामि । ओं शर्वं देवं
तर्पयामि । ओं ईशानं देवं तर्पयामि । ओं पशुपतिं देवं तर्पयामि । ओं रुद्रं देवं
तर्पयामि । ओं उग्रं देवं तर्पयामि । ओं भीमं देवं तर्पयामि । ओं महान्तं
देवं तर्पयामि । ओं भवस्य देवस्य पत्नीं त० । ओं शर्वस्य देवस्य पत्नीं त० ।
ओं ईशानस्य देवस्य पत्नीं त० । ओं पशुपतेर्देवस्य पत्नीं त० । ओं रुद्रस्य
देवस्य पत्नीं त० । ओं उग्रस्य देवस्य पत्नीं त० । ओं भीमस्य देवस्य पत्नीं
त० । ओं महतो देवस्य पत्नीं त० । ओं भवस्य देवस्य सुतं त० । ओं शर्वस्य
देवस्य सुतं त० । ओं ईशानस्य देवस्य सुतं त० । ओं पशुपतेर्देवस्य सुतं
त० । ओं रुद्रस्य देवस्य सुतं त० । ओं उग्रस्य देवस्य सुतं त० । ओं भीमस्य
देवस्य सुतं त० । ओं महतो देवस्य सुतं त० । ओं रुद्रांश्च तर्पयामि । ओं
रुद्रपार्षदांस्तर्पयामि । ओं विष्णं तर्पयामि । ओं विष्णुपार्षदीश्च तर्पयामि । ओं
सप्तकुमारं तर्पयामि । ओं स्कन्दपार्षदीश्च तर्पयामि । ओं आदित्यं तर्पयामि ।
ओं केतुं तर्पयामि । ओं केशवं तर्पयामि । ओं नारायणं त० । ओं
माधवं त० । ओं गोविन्दं त० । ओं विष्णुं त० । ओं मधुसूदनं त० । ओं

त्रिविक्रम त० । ओं वामन त० । ओं श्रीधर त० । ओं हृषीकेशं त० । ओं पद्म
नाभं त० । ओं दामोदर त० । ओं श्रिय देवीं त० । ओं सरस्वतीं देवीं त० ।
ओं पुष्टिं त० । ओं तुष्टिं त० । ओं विष्णुं त० । ओं गुरुत्तमं त० । ओं वि
ष्णुपार्षदोश्च त० । ओं विष्णुपार्षदाश्च तर्पयामी” त्यादिना तर्पणं देवतानां सु
स्पष्टम् । ताश्चेमा देवता वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवमहादेवविघ्नेश्वरस्कन्दपार्षदरूपा अ
न्वह तर्पणक्रियागोचरतया निर्ज्ञायन्ते । न च तादृष्येण निर्ज्ञातानाममूपान्तर्पणा
तिक्रमणं न्याय्यम् । एकज्ञानाश्वासे मुनेर्वचसामितरत्राप्याश्वासनविषयकवाक्यो
द्धारस्य सर्वज्ञैवानाश्वासैरुद्योगीयत्वस्यानुभाविकत्वात् ।

ननु नो वैष्णवानामनन्यसाधारणोपास्तिमतामेक एवास्ति श्रीपतिरुपास्यः

४७ घटतरङ्गणा
पादनमुखन भीधा
यनयुते शरण्य
सङ्कीर्तनं किल
रामानुजस्याऽप्रा
माणिकमिति सा
रार्थः ।

उपासनान्तराननुवर्तनं वा नालङ्घ्यं दोषायेति चेन्मैवम् । नै
षादनवचनव्यक्त्युपजीव्यतार्क्यनस्यालीकभारवाहित्वव्यापारमा
त्रव्यञ्जनकत्वस्य प्रकृतत्वात् । न हि वैष्णवतामिषेण विहिततर-
ङ्गशिवाद्याराधनानुपादाने किञ्चिदस्ति वचो निर्णायकं मुनेर्यतस्तो

ऽयं स्वयमेव हरिहराद्याराधने बद्धादरो विशिष्टश्रद्धाविधायि

वागम्य एव स्वकीयाम्य । सति चानादरे तवेव तस्यापि तत्र प्रवर्तनानुरूप-
वचनप्रणयनप्रवृत्तिस्सुतरामेव नाभविष्यत् । भवन्ती सा स्वात्मानमितरौश्च त
दनुष्ठानं अवशिष्टेणाधिकरोतीति वचनप्रवृत्तिसामर्थ्यादधिगच्छाम । त्वच्छेद
ञ्चसि वैष्णवमानितामुदितार्थदुरावेशतान्तदा त्वदुच्छास्त्रवर्तनावीजिनि मुनौ त-
स्मिन्शतकृत्वस्त्वज्जापाङ्कुतो न शक्नुया आपादयितुम् । न च बौधायनो मुनि
धर्मशास्त्रकारस्मृतिकारश्च सन्सामान्येन शैववैष्णवादिधर्माणामाचाराणाञ्च प्र
तिपादयिता धर्माज्ञो वैष्णवानाञ्च निरुणध्यसाधारण्येनेति प्रतिपत्तव्यम् । एत
दीयस्त्रयस्त्रयस्मृत्योस्त्यदालापितविषयाणां वैष्णवेषु धर्मतयाऽऽचारतया च नि
तरामेवानभिधानात् । त्वदाद्यर्वाचीनैवैष्णवमानिमानवसमाचाराणामादिमध्यावमा
नेष्वेकतमस्याप्यस्पृष्टत्वाच्च । न हि तेनर्पिणा अस्पृष्टोस्त्यर्थान्स् त्वं हन्त तत्पा
दरज कणालीपरिसेवी सस्त्रपु वा पारयसि । ततो नाह्यान्वत समाचारानारचयन्वा
त्वं तमेतन्निनमूलिनमाचक्ष्णो गुरुद्रोक्षेव किञ्च स्याः । भवशेव द्रोहिजने किमिति
वृत्तिन्तस्य नाम्ना वा गृह्णासि । गृह्णन्वा नैकन्तत्र प्रहरणं निरूढमपि पालय-
सि । पालनामावाद्रोहितरः कुतो न त्वमर्त्सनापात्रं भवे । भवस्येवासमन्ताद्दृष्टे पुरो

वीरविचारकाणां निरपायम् । यत्तु ऋषिरेवास बौधायनो द्वैपायनाचार्यशिष्यभूतोऽथ
जैमिन्यादिवर्गैकसमावेशीति तत्तु कल्पसूत्रकारमेव भगवन्तं बौधायनं खेतरशिष्य-
पुङ्गवर्जैमिन्यादिमिवाविरूपप्रवृत्तिप्रसाधकत्वादभिधत्त इति परिहर्तव्यम् । न ताव-
दपिपु कल्पसूत्रप्रणेतुर्बौधायनादस्ति कश्चिदन्यस्तन्नामा वृत्तेर्वा वर्तयिता तस्याः ।
तथा सति निराक्रियान्तस्या नाचरिष्यन्नद्धा भगवन्तो भाष्यकाराः । निराकृतव-
न्त एवाग्रहमैरपरार्थतया तां प्रत्यर्थं शारीरकमीमांसायाम् । वस्तुतस्तु समुच्चया-
दिविषयविशेषपराभूतद्वयोऽपि न सर्वात्मना बध्नास्य बौधायनो निरूपणीयवस्तु-
विभेदप्रस्थानिकासु स्वात्मीयासु । अयं पुना रामानुजः प्रतिज्ञाय तद्वृत्त्यनुसारि-
स्वव्याख्यातृभावोऽपि यथेष्टचेष्टाकप्रतिपादनाधीनात्मविन्यामवासनः काकुप्यमेवा-
पादयामास ताम्प्रत्यासन्नतरमिति नालङ्घित लोकविमोहनैकहेतवे कृतं नाम्ना केव-
लमनुसरणन्तदेतद्बुद्धिप्रत्ययमुत्पादयितुं व्याख्यावताञ्जातुचिदिति स्थितम् ।

यदप्युक्तं दामभूतस्वस्वामित्वाभ्युपगमप्रसज्जितविष्णुविषयकविरूपप्री-
४८ पुनरपि दर्प- तिरूपापन्ना तैलधारेवाविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिर्भगवद्भक्तिरिति त-
णोक्तसमुदाह- दप्यपेक्षालम् । विष्णोर्भगवतः स्वरूपापरिज्ञानलक्षणतमिमूपापरा-
मणो निराकरणो- पक्रमः । च्छन्नत्वादेवाष्टमूर्तेराराधनमहोदयैकविमुखानान्तावद्वैष्णवंमन्या-

नाम् । भक्तिश्च सा वेदबाह्यैकप्रकारपर्यवसायिनीति निरस्ता पुरस्तात् प्रस्मर्त-
व्या । न च भक्तिश्चक्राद्यङ्कनाङ्किताऽवकल्पते । तथाविधायाश्चतुष्पदेष्वाप्य-
नायासप्रचारगामित्वादामयोद्वेकपराभूतवेलायां वाऽतितराय् । न च पुनः सा तेषु
पीडामधिकृत्य प्रवर्तमाना नार्हत्यनया साम्यं मनागिति भूमितव्यम् । कृतेरेतस्याः
परिणतेः समानस्कन्धत्वात् । न हि प्रमाणपरिणामयोः परीक्षितारः प्रमाणपदवी-
षाह्यं तमर्पे परिणामाद्भूते रूपान्तरेण केनचित्छक्ष्यैक्युरयधार्मात्मना ।

यदप्येतदुक्तं “विद्या विमूषणं पुंसस्तस्या वृत्तं विमूषणम् । विष्णुभक्ति-
४९ दर्पणोक्तव्यु- विमूषाऽस्य सा चक्राद्यङ्कमूषणे,, ति भारद्वाजसंहितावचनतया
र्क्षाना विशिष्येव प्रतीकारप्रकारः । तदप्युपहसनीयमूषाहेतुहेतुमद्भावविकारचेष्टितं प्रतीयते । स्मृ-
तिसन्ततिरूपायाः किल भगवन्नकेसवदुक्तायाः पुनर्मानस्याः कायिकया तया च-
क्राद्यङ्कनात्मिकया परं विरुध्यमानत्वाद्विकृततरचेष्टया विचारोद्भिन्नतमानसानाम् ।
न हि विद्यावृत्तादीन्यादरातिशयैः समर्थयन्तः पुरुषार्थिनश्चक्राद्यङ्कनं च त-
त्कोटिकतया विदशानाः क्वचिद्दृश्यन्ते धर्मज्ञाः । यद्युच्येतैतत्सुखेन विद्यावृ-

त्तादिभ्योऽप्यङ्कनमेव विशिष्यते तच्चास्माभिरनुष्ठीयत इति तद्गुणवि-
हीना गृहपशवो द्वाराणि वा हन्ताङ्कनवन्ति त्वत्तोऽपि विशिष्येरन्नेवानवरतम् ।
न हि भक्तिप्रस्तावे विष्णोर्विनेव सा चक्राद्यङ्कनमशोभनेति क्वचिद्वोच्यते स्मृ-
तिषु विष्णवादेः परमर्षेर्वा कस्य चित् । न हि तैरनुदिनस्त्वर्थस्त्वर्थो मारद्वाजेनो-
पनिबद्धः स्यात्साहसमात्रेण । यदीदमापाततो वाऽभिमन्येत तदा कल्पेऽपि तदीये
विष्णुदेवताकयजनाधिकृतयजमाननियतगुणगणान्यतमतया चक्राद्यङ्कनमप्यभ्य-
र्हितं स्यादेवातीव । नाभ्यघादेवाणुतरं वै तदित्युदितार्थविरुद्धार्थभाषित्वाद्भवनमेव-
दवचनमेव मुनेर्मारद्वाजस्य सत्संपकवर्गायमेवालक्ष्यते फलतः । नन्वेवमपि “दा-
सभूतं यदात्मानं बुध्येत परमात्मनः । तदैव गात्रं कुर्वीत शङ्खचक्रादिलाञ्छि-
तम् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो नारी तयेतरः । चक्राद्यैरङ्कयेद्वात्रमात्मीय-
स्यालिलस्य च ॥ अनिष्टानात्रिवृत्यर्थमैकान्त्याय नगत्पतेः । सिध्यर्थं कर्मणाञ्चैव
घार्यं चक्रादिलाञ्छनमि” त्यादिकमुदितसंहितासन्दृष्टं किमात्मकं स्यादिति चेत्तिर्व-
र्णिगतद्वयत्तीकारप्रक्रियासंवेदनाधीननिरुद्धमत्यैव निरात्मकता तस्या अभूतमव-
सीयतान्तावत् । न हि भून्तावपयात्तायामभून्तिः स्याददृष्टचरी । प्रतिरोध-
कसामग्रीसमपहारप्रयुक्तत्वादेव यथावस्थितवस्तुव्यवस्थानप्रतिपत्तेर्नगत्याम् । न
हि तावद्वासभावाभिमानिन्यात्मनि तदादिलाञ्छनापरिष्कृते तेन पुनः सुपरिष्कृतः
कायो भस्मान्तप्रत्ययपरामर्शभावप्रमवेदर्धं कञ्चित्प्रसाधयितुम् । अप्रयोजकत्वा-
त् । न वा भूमुरादयो नारीपुरोगमा वा स्मृतिमिर्विहितकर्मसु विनियुज्यमाना अ-
विहितेऽर्थे प्रकृते लाञ्छनात्मन्यनर्थमूर्धन्ये चार्हन्ति प्रवर्तयितुं लोकतो वेदतो
वा । न वा लोकाः शिष्टाः पुनर्वेदा नूनं माङ्गलिकेतरे कर्मणि प्रतिपत्तृजनानुज्ञे-
तुमृत्महन्ते प्रभुनतरे । आसत्त्वादासतमत्वाच्च । न च प्रकृष्टप्रभावव्यपाश्रय-
विग्रहवन्नो ब्राह्मणादयो योषिन्मुखा वा लक्षण्यकारुण्याद्यतिशयसदना निरुक्तवि-
क्रियाविषया इष्यन्ते जातु चित् । अवघाहदेहावयवेषु योषाव्यक्तानां वधमाहुल-
कप्रत्ययमन्तानस्य वपुर्दाहलक्षणचक्राङ्कनकर्मणः प्रतिबद्धतरत्वात् । निगूढ त-
त्रियोजनं तासां मौढ्यायैवालं योजकजनस्यात्यन्तम् । न ह्यनिष्टात्मकेनाङ्क-
नकर्मणा तत्रिवृत्तैरैकान्त्यं वा विचारार्हम् । तयोस्तावदङ्कनयोगादेव प्रतिनि-
वृत्तकत्वात्कर्ममामान्यं प्रत्युपरधरित्रीपरपरिपाकमावित्नाच्च । न चाङ्कनात्मकं
कर्म पारमैकान्त्यहेतुभूतमुपपद्यते कश्चिदपि । न वा तस्य मोक्षप्रसाधकता

युक्तियुक्ता । तत्प्रयोजकविज्ञानवारिधारामलिनीभावसमापादकसामग्रीशोषण्यत्वादु-
क्ताङ्कनदुर्वासनानालिकायाः । न चेमं चतुष्पादप्रचारं प्रकृत्य प्रवृत्ता काऽपि
वा गीताऽस्ति भगवतः । नो खल्वेते “दैवी ह्येषा गुणमयी । अनन्यचेतास्ततः ।
महात्मानस्तु मां पार्थ । अनन्याश्चिन्तयन्तो मां । मत्स्या त्वनन्यया शक्य ।
मय्येव मन आधत्स्व । मां च योऽन्यभिचारेण मक्तियोगेन । ततः पदं तत्परि-
मार्गितव्यं । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन । सर्वधर्मान्परित्यज्ये” त्युपदर्शितगीता-
शीर्षवर्णकारानन्याव्यभिचारैकादिशब्दा वासनान्तरप्रविलोपनपरमोद्योगसमभिधातार
एव सन्तः स्वेतरमक्तत्वव्यवच्छेदपूर्वकभगवद्भक्तत्वलक्षणपारमैकान्त्यप्रतिपादकाः
क्वचिदभिसम्पद्यन्ते । नापि त्वदभिप्रेतापोक्षिकवैष्णवपदप्राप्त्यभिलाषका भवेयुरेते
वचननिवहाः सुहृद्भूत्वा वा । तत्त्वस्य तु निरुपचारस्य वैष्णवादिपाक्षिकसराणि सा-
मान्यविदूरगस्य तेषामैकान्तिकाभिप्रायविषयत्वान् । इतरथा विनिगमनाविरहेण शै-
वशाक्तादितत्त्वोत्थयनस्य तत्तद्वाच्यम्युपगमसन्निवेशविशालशालिनः । सावकाशताप्र-
तिपत्तिः स्यादेवाप्रत्यूहा । न ह्यनसदोलान्दोलनविधानेनादृतमुदाहरणं गीताया
उदाहर्तुस्ततोऽन्यथाभावमभिदध्यात्पुरो विचाररजितानाम् । अनर्थे पुनरपार्थं य-
थेच्छं योजनविधातुः पीयूषवचनानां हाहाहलैकरसविपाकमोक्तृत्वादनुप्रत्ययम् ।
कर्मोपासनाज्ञानकाण्डभित्तैकलक्षणतात्विकप्रस्थानपरभागप्रद्योतनाधीनप्रतिज्ञाभरभू-
तया नूनमेताः प्रपन्ते भगवद्गीता इति नैतासामितोऽतिरिच्यमानदुर्हृदयदुरावेश-
वासितः कश्चिदर्थो देहदाहाद्यात्मा भवेद्भोचरो जातुचिन् । न च करणत्रयमावि-
तभावनारमाकाणां तावन्नतोऽन्यथासिद्धतत्तत्विन्धारणपुरोगमाश्चेष्टाः सल्लु विरूत-
गतिकक्षीकारकरालगिह्वावत्यः प्रमवेगुः रूपापयितुं भगवन्मात्रमक्तत्वलक्षणपारमै-
कान्त्यं कल्पन्ते वा तस्य व्याध्याधायकस्तुत्रातप्रयमापत्यत्वात् । वर्षस्काद्यबाधिता-
सन्दिग्धविश्वजनीनदौर्गन्ध्यप्रत्ययवत् । तादृशस्यास्य निरयैकहेतुतामङ्कनस्य द्रुवाणा हि
५० सप्ताङ्गनमु- वाचो विपरीया- सहेष्टुःक्यङ्कारं मोक्षनिदानभावमप्रतिबद्धमनि-
रूपमित्यापादक- वन्धकताच्छेदकधर्मप्रत्ययसमास्पदाः पुनः पारमर्त्यः । यथोक्तं
वाक्यायवाहनमु- पपत्तिपूर्वम् । “पतितं तसल्लिङ्गाद्यं चक्राङ्कितमथापि वा । बाङ्मात्रेणापि नार्च-
त पातण्डाचारतत्परम् । शूद्रवत्स परित्याज्यो जीवच्छवसमाकृतिः । तस्मै दत्तं च
हव्यं च कव्यं चापि वृषा भवेत् । तद्दर्शनात्परित्याज्यमन्नं मन्साभिमानिनम् ।
अपि शूद्रेणगाद्मुञ्जेऽलिङ्गचक्राङ्कितं विना । अपि चेन्निगमाचाररतो वेदाद्गतत्प-

रः । शङ्खचक्राङ्गमात्रेण स सद्यः पतितो भवेदिति” बृहन्नारदीयवाक्यराशिना नन्वेतेन पातित्याद्यनेकापत्तिप्रयुक्तदौर्गत्यविशालसद्भाऽयमङ्कितगात्रो निर्वर्णित एवेत्युपधेयम् । एवञ्च चक्रादिलाञ्छनधारणाभिमानिमानवगणस्य च वैष्णवदीक्षादुर्निवारदुरावेशचापलस्य वस्तुतो विष्णोरपि मगवतो विदूषकस्याष्टमूर्तेः सर्वान्तर्यामिणः पराम्बदनपरम्परावज्जनमतिचाञ्चल्यसहस्रपरितुन्दिलस्याथ श्रौतवर्मप्रभ्रष्टस्य यमालयैकसङ्कलमनिमनिकेतनस्य कानुखस्वसौ मोक्षप्रत्याशोति विदाङ्कुर्वन्तु विचारचतुराः । यत्तु “वैष्णवः परमैकान्ती नेतरो वैष्णवः स्मृतः । नवैष्णवो वृजेन्मुक्तिं बहुशास्त्रश्रुतोऽपि वेति” हारीतस्मृतिवचनोपन्यसनं तत्तु याज्ञवल्क्याद्यशेषस्मृतिकारानुवादाविप्रतिषिद्धत्वादनाश्वासार्हमेवेत्यवधारितं प्रागित्यपि न प्रस्मर्तव्यम् । सत्यप्येवमवोधदुर्बोधपङ्कप्रदिग्धधीनिचेष्टितैरत्र वैष्णवमन्यैरनन्यमावप्रकाण्डैकपरिष्कृतात्मनामपि वेदादिवचसामपार्थीकरणप्रयत्नातिशयसमूलोन्मूलनायावतार्यते विषयविभेदस्तथाहि । नो खलु श्रुतिभिर्याभिस्तसाङ्गनप्रक्रियासम्पर्कसामान्यविधुराभिस्तदङ्गनविधाननिरूपणं प्रतिज्ञायते । तासामेव दारुधियाऽध्यक्ष्यमानग्राहविभेदस्थानीयानाङ्गवलीकारे क्रियाकर्मीभूतता तावद्यथावत्तज्जातीयमान-
 ५१ “पवित्रन्त,, इति मन्त्रस्याऽङ्गनकर्मण्यपार्थीकरणचेष्टितमन्त्रादिनो विनाश्यते यथावत् । वानामपरिहार्या समुपजायते । ता एताः “पवित्रन्ते विततं व्रणस्पते” इत्येवमाद्या अधिमर्ष्यते श्रुतिवाचः । कुत्रत्येयमृगिति चेद्ब्रह्मवृत्तसंहितायास्तप्तमाष्टकतृतीयाध्यायाष्टमवर्गे प्रथमैवासाववसीयते । इयं पुनर्यजुरारण्यके तैत्तिरीयक्राणामादिमप्रपाठकैकादशानुवाके परिपठ्यते साममंहितायाञ्च । न हि त्रय्यामेतस्यां महीयमाना नूनमियमात्मप्रक्रियामनन्यसाधारणीमृते प्रक्रियान्तरमज्ञमनचेतश्चाञ्चल्यैकप्रत्यवस्थापितं वा नन्दङ्गनं सहते प्रवर्तयितुम् । अतात्त्विकत्वादन्याय्यत्वाच्च । न चैषा स्वात्मगतपदान्यतेमेन वृत्त्या वा कया निह्निनियोगमुद्रया वा कल्पसूत्राणामात्मसत्ताऽतिरिक्तसत्ताप्रसारनिर्वन्धवन्निव्या पार्यते ऽर्थान्तरं प्रति परिणेतुम् । न खल्वङ्गे. किञ्च वेदानाङ्गल्पादिभिरङ्गी स्वयं वेदो निरूढाभिधेयकैवल्यत्मात्मसमालम्बी सन्दुर्मतिकल्पनापह्नवसमुल्लासानामवकाशं यच्छेज्जातुचित् । अन्यथाऽन्यथाप्रतीतिशरीरस्यार्थानामनवस्थितवस्तुस्वरूपपर्यवसायित्वात् । न चेह विरह्यार्थान्तरमङ्गनाभिधेयनिष्पादनकनिष्पाता ह्यसौ “पवित्रन्त,, इति मन्त्रविशेषश्चकार्त्तानि सन्तोऽष्टव्यम् । कल्पान्तेऽप्येतदर्थप्रसारगन्धस्यास्यात्यन्तिरूपावभावात् । अत एव

पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पत” इति “द्वे वियत्पवित्रं धियणा अतन्वते” त्यक-
ल्पप्रयोगमत्रभवानाश्वलायनः । सूक्तं चेदं पवमानसोमदेवताकं नाग्निदेव-
ताऽत्रास्ति मृकृता । न ह्यप्रस्तुतोऽर्थोऽप्रस्तुतात्प्रकरणात्प्रतिपक्षं पार्यते । इतरे-
तरसंसर्गसामान्याऽनवच्छिन्नत्वात् । इतरथा सूक्तात्सर्वस्मात्सर्वस्या एव देवतायाः
स्वस्वाभिमातिगृहीतायाः परिग्राह्यतापत्तेरपरिहार्यत्वात् । कल्पसूत्राणाञ्चासङ्कीर्ण-
व्यवस्थाविधानकलभग्यष्टयष्टव्ययागव्यवहारभेदभिन्नमर्वादाया विलोपापत्तेश्च ।

ननु भरद्वाजादिसंहिताविधृतचक्राङ्कमक्रियाविधानपरतया संयोजिताः
खल्वमी पवित्रन्त इत्याद्या मंत्रास्तापसंस्कारसंस्थापका एवेति चेन्नैवम् । अतीत-
तरकल्पसूत्रकृता तावदाश्वलायनशाङ्खायनवौधायनापस्तम्बकात्यायनमलार्क्यायनद्रा-
ह्यायणशौनरुपिप्पलादपुरोगमानां युगान्तरोद्भूतकल्पसूत्रनिरतिशयाभिसन्ध्यन्यू-
नानतिरिक्तव्यवस्थाकतया ततो विपर्यस्तप्रत्यवाधायकवाक्यकदम्बस्योल्लिखितसं-
हितादिषट्कस्याकिञ्चित्करकार्यजातजाड्यैकदूषितत्वात् । गृह्यसूत्रेषु वा तेषां
निषेकादिश्मशानान्तसंस्कारकलापमद्योतकेषु तत्साङ्गं वा तद्विधानपरिचोदक-
तया “पवित्रन्त” इत्यादिमन्त्रार्थोपन्यसनं वा पष्ठप्रमाणगोचरञ्च यतः । एभ्य
एव वा प्रधानहेतुभ्यस्सर्वसम्प्रतिपक्षप्रमाणभावमावितेभ्यः प्रवृत्तिरेषाऽर्वाचीनमति-
मतां तत्परतयोक्तमन्त्रतात्पर्योपवर्णनचिन्हा बाह्यैव मानोपपत्तिभ्यामाज्ञायते । सति
चैवमङ्गनकर्मण्युदितास्त्रायवाचां नयनव्यवहारोऽसावन्यायिनामन्याय्यतर इति
स्थिते तत्पक्षाभिमानिदुरालापविभेदाः पराक्रियन्ते तथाहि । यत्तु ब्रह्मणस्पतिपद-
भृग्गतमुपवर्णितं चतुर्मुखनियामकपरतयेति तन्नोपपद्यते तस्य तु सूक्तस्योपक्रमपरा-
मर्शोपसंहारैरप्रस्तुतत्वादेवाभिप्रेतस्य हि विष्णोः । न चाभिप्रेतमुपजायते वस्त्वप्र-
स्तुतपदाधिरूढं सज्जनातुचित् । यदपि विवृतं प्रमुपदं सर्वनियामकव्यवस्थात्मतया
तदप्युक्तगत्या गत्यन्तरेण वाऽर्यान्तराभिधाननिग्रहपरिणीतिप्रयुक्तेन व्युदसनीय-
मेव । समन्वयासद्गतेः । तस्यैः सार्वनिमक्तिकत्वेऽपि विश्वत इत्यस्य न विश्वेपा-
मित्यादिविवृतिस्समुदितनिर्मासा । विधेयगात्रस्यैव वैकल्यातिशयपराहतत्वात् । न
चापि जीवशरीराण्युद्दिश्य विधेयमावाप्तपृक्तानि गात्रपदाभिधेयमूतानीनि साम्प्रत-
म् । असांप्रतिकत्वात् । न हि पर्येषिशब्दमन्त्रान्तर्यामितया व्याप्नोपीति विवृष्टि-
मर्त्येषुतरां वा ऽन्तर्याम्यादिप्रकरणाभावादेव नितराम् । अत एव “अन्तःप्रविष्टः
शास्ता जनानाम् । ईधरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ, तानि श्रुतिस्मृतिप्रमाणोपवर्ण-

१: । शङ्खचक्राङ्कमात्रेण स सद्यः पतितो भवेदिति” बृहन्धारदीयवाक्यराशिना
 नन्वेतेन पातित्याद्यनेकापत्तिप्रयुक्तदौर्गत्यविशालसद्वाऽयमङ्कितगात्रो निर्वाणित ए
 वेत्यभेयम् । एवञ्च चक्रादिलाञ्जलनधारणाभिमानिमानवगणस्य च वैष्णवदीक्षादुर्नि
 वास्तुरावेशचापलस्य वस्तुतो विष्णोरपि मगवतो विदूषकस्याष्टमूर्ते सर्वान्तर्यामिणः
 परावदनपरम्परावज्जनमतिचाञ्चल्यसहस्रपरितुन्दिलस्याय श्रौतवर्त्मप्रभ्रष्टस्य य-
 मालयैकसङ्कल्लसनिगनिकेतनस्य कानुखल्यसौ मोक्षप्रत्याशोति विदाङ्कुर्वन्तु वि
 चारचतुराः । यत्तु “वैष्णव परमैकान्ती नेतरो वैष्णव स्मृतः । नवैष्णवो
 वृजेन्मुक्तिं बहुशास्त्रश्रुतोऽपि वेति” हारीतस्मृतिवचनोपन्यसन तत्तु याज्ञवल्क्या-
 द्यशेषस्मृतिकारानुवादविप्रतिषिद्धत्वाद्नाश्चासार्हमेवेत्यवधारितं प्रागित्यपि न
 प्रसर्तव्यम् । सत्यप्येवमवोधदुर्बोधपङ्कप्रदिग्धधीनिचेष्टितैरत्र वैष्णवंमन्यैरनन्यमाव-
 प्रकाण्डैकपरिष्कृतात्मनामपि वेदादिवचसामपार्थीकरणप्रयत्नातिशयसमूलोन्मूलना
 यावतार्यते विषयविभेदस्तथाहि । नो खलु श्रुतिभिर्याभिस्तसाङ्गनप्रक्रियासम्पर्क
 सामान्यविधुराभिस्तदङ्गनविधानानिरूपण प्रतिज्ञायते । तासामेव दारुधियाऽध्य
 स्यमानग्राहविभेदस्थानीयानाङ्गवलीकारे क्रियाकर्मीभूतता तावद्यथावत्तज्जातीयमान-
 ५१ ‘पवित्रन्त,, इति मन्त्रस्याऽङ्ग
 नकर्मण्यपार्थीकर
 णचष्टित मनुवादि
 नो विनाश्यत य
 थावत् ।

वानामपरिहार्या समुपजायते । ता एता “पवित्रन्ते वितत न
 ह्यणस्पते” इत्येवमाद्या अधिगम्यन्ते श्रुतिवाच । कुत्रत्येयमृगि
 ति चेद्ब्रह्मवृचसंहितायास्तत्तमाष्टकतृतीयाध्यायाष्टमवर्गे प्रथमैवा-
 साववसीयते । इय पुनर्येनुरारण्यके तैत्तिरीयकाणामादिमप्रपा
 ठकैकादशानुवाके परिपठ्यते साममहितायाञ्च । न हि त्रय्यामेतस्या महीयमाना
 नूनमियमात्मप्रक्रियामनन्यसाधारणीमृते प्रक्रियान्तरमज्ञानचेतश्चाञ्चल्यैकप्रत्यव-
 स्थापित वा नन्वङ्गन सहते प्रवर्तयितुम् । अतात्त्विकत्वादन्याय्यत्वाच्च । न चैषा
 स्वात्मगतपदान्यतमेन वृत्त्या वा कया चिद्विनीयोगमुद्रया वा कल्पमूत्राणामात्मस
 त्ताऽतिरिक्तसत्ताप्रसारनिर्वन्धवन्धिन्या पार्यते ऽर्थान्तर प्रति परिणेतुम् । न ख
 स्वङ्गं विह वेदानाङ्गल्पादिभिरङ्गी स्वय वेदो निरूढाभिप्रेयैवैवल्यात्मसमालम्बी
 सन्दुर्भूतिकल्पनापलवसमुल्लासानामवकाश यच्छेज्जातुचित् । अन्यथाऽन्यथाप्रती-
 तिशीरस्यार्धानामनवस्थितवस्तुस्वरूपपर्यवसायित्वात् । न चेह विरहयर्थान्तर-
 मङ्गनाभिप्रेयनिष्पादनकनिष्पाता ह्यसौ “पवित्रन्त,, इति मन्त्रविशेषश्चकास्तीति स
 न्तोऽप्यम् । कल्पान्तेऽप्येतदर्थप्रसारगन्धस्यास्यात्यन्तिरभावाभावात् । अत एव

पवित्रन्ने विततं ब्रह्मणस्पत” इति “द्वे वियत्पवित्रं विषणा अतन्वते” त्यक-
 स्वयत्प्रयोगमत्रभवानाश्रयायनः । सूक्तं चेदं पवमानसोमदेवताकं नाग्निदेव-
 ताऽप्राप्तिं प्रकृता । न ह्यप्रस्तुतोऽर्थोऽप्रस्तुतात्प्रकरणात्प्रतिपक्षं पार्थते । इतरे-
 तरसंसर्गसामान्याऽनवच्छिन्नत्वात् । इतरथा सूक्तात्सर्वस्मात्सर्वस्या एव देवतायाः
 स्वस्वाभिमतगृहीतायाः परिग्राह्यतापत्तेरपरिहार्यत्वात् । कल्पमूत्राणाश्चासङ्कीर्ण-
 ध्यवस्थाविधानकलमायपृथग्व्ययागव्यवहारभेदमिन्नमर्यादाया विलोपापत्तेश्च ।

ननु भरद्वाजादिसंहिताविधृतचक्राङ्कमक्रियाविधानपरतया संयोजिताः
 सत्त्वमी पवित्र-त इत्याद्या मंत्रास्तापसंस्कारसंस्थापका एवेति चेन्मैत्रम् । प्रतीत-
 तरवरूपमूत्रकृतां तावदाश्रयायनशाङ्कायनवैवायनापस्तम्बकात्यायनलाट्यायनद्रा-
 ष्यायनशौनकादिपिण्डादपुरोगमानां युगान्तरोद्भूतकल्पसूननिरतिशयाभिमन्यन्य-
 नाननिरिक्तव्यवस्थाकृतया ततो निपर्यस्तप्रत्ययावायकवास्यकदम्बस्योल्लिखितमं-
 हितादिषट्कस्याकिञ्चित्करकार्यजातमाह्वयकद्रूपितत्वात् । गृह्यमूत्रेषु वा तेषां
 निषेकादिमशान्तसंस्कारकलापमघोतकेषु तत्ताङ्कनं वा तद्विधानपरिचोदक-
 तया “पवित्रन्त” इत्यादिमन्सार्थोपन्यमनं वा पष्ठप्रमाणगोचरञ्च यतः । एष्य
 एव वा प्रधानहेतुभ्यस्तत्त्वमप्रतिपक्षप्रमाणभावमावितेभ्यः प्रवृत्तिरेषाऽर्वाचीनमति-
 मतां तत्परतयोक्तमन्त्रतात्पर्योपवर्णननिष्ठा बाह्यैव मानोपपत्तिम्यामाज्ञायने । सति
 वैषम्यजन्यमप्युदिताभ्यांवाचां नयनव्यवहारोऽभावव्यायितानमन्याव्ययनर इति
 स्थिते तत्पक्षाभिमानिदुरालापविभेदाः पराक्रियन्ते तथाहि । यस्तु ब्रह्मणस्पतिपद-
 गृह्यतमुपवर्णिनं चतुर्मुक्तानियामकपरतयेति तन्नोपपद्यते तस्य तु सूक्तस्योपक्रमपरा-
 मर्शोपमहोरप्रस्तुतरादेवाभिनेतस्य हि विष्णोः । न चाभिप्रेतमुपजायने यस्त्वप्र-
 स्तुतवशाभिन्दं सज्जनानुचिन् । यदापि विवृणं प्रमुपदं सर्वनियामकव्यवस्थात्मनया
 तदप्युक्तगत्या गत्यन्तरण याऽर्पान्तराभिधाननिग्रहपरिणीतिप्रयुक्तेन व्युदसर्वाप-
 मेव । समन्वयामद्वेतेः । तमे सार्वनिमज्जिक्त्वेऽपि विश्वेन इत्यस्य न विश्वेषा-
 दिव्यादिविवृतिस्ममुदिननिर्माता । विवेकमात्रमैव वैकल्यानिशयवराहत्वात् । न
 चापि जीराशरीराद्युदितस्य विवेकमात्रमप्युक्तानि मायाशब्दविषयमूत्राणीति साम्प्र-
 म् । अमाप्रतिपक्षम् । न हि पर्यापिशब्दमपान्योभिनेतया व्यञ्ज्योपीति विवृति-
 पर्यस्तुतरा वाऽन्यार्थादिमन्त्ररक्षाभावादेव निरराम् । अत एव “अन्तः प्रविष्टः
 दासा मनानाम् । ईशरम्भमूत्राणां हृदयेनैव निष्ठः” इति श्रुतिमृतिप्रमाणोपवर्ण-

नमत्रार्थे नातिशेते हन्ताकाण्डताण्डवप्रसार वस्तुवृत्त्या । नो तत्त्वयमृगवटकपवित्रशब्द
स्सुदर्शनचक्रस्याभिधाता युज्यते कथञ्चित् ।

यच्च “सुदर्शने च दर्भे च पवित्र चणसूत्रक” इति वेदनिगण्टुवचनतया

५२ उक्तमत्रग
तपवित्रपदस्य म
हता हि प्रमाणादि
प्रबन्धन सुदर्शन
चक्रपरतानिरा
सातिशय ।

प्रमाणप्रदर्शन पवित्रशब्दो हि सुदर्शने योगरूढ इति स्वप्रतिज्ञा
निर्वोदुकाभेनारारि तच्चानादेयम् । वाक्यस्यास्य सुदर्शने च
दर्भेचे”त्येवमात्मनो वेदनिगण्टावत्यन्तानुपलब्धतया तद्वचनता तस्य
श्रुवाणम्य दर्पणकारस्यात्यन्तिमृषावादिनैव व्यक्तीभवति । सा

क्षिणश्वात्राद्येत्रध्यापकपरम्परापरिप्राप्ता हि कृत्स्ना एव वैदिकास्सर्वदिका ।
नाप्येतद्वचन निगण्टुव्याख्याया वा नैरुक्ते परिदृश्यते । नापि पुनर्निरुक्तकारो
ऽत्रभवान्यास्कार्षिः पदमेतत्सुदर्शनवाचित्तया व्याचकार स्वस्य पुन पर्यायतया
वा । वेदनिगण्टौ तु पवित्रशब्द “अर्ण क्षौद” इत्यारम्य जलापमित्यन्तैकशतोदक
नामसु द्विरशीतिसङ्ख्याक प्रसिद्धयति । स एव पुनरन्ननामसु “सखि वाहिष्ठ”
इत्युपक्रम्य “सृणि,, रित्यन्तश्चतुरशीतिरश्म्यादिनाम्ना चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याकतयाऽनु
भूयते । न तु सुदर्शनचक्राभिधेयबोधकतया कुहस्विद्धा तन्निगण्टौ । सुदर्शना
धिकारसामान्याभावस्यैव तत्तासङ्गतेरप्रवृत्तेश्च । उदकपक्षे तु “त्रसा उ । पुत्र
संज्ञाया,, मिति पाणिनिस्मरणात्करणे “इत्र,, प्रत्यय उपजायते । आत सन्पुनात्यनेना
त्मानमिति पवित्रम् । यद्वा “कर्तरि चर्षिदेवतयो” रित्यपा देवतात्वादित्रप्रत्ययः
कर्तरि सम्पद्येत । पाप्मकृत पुनातीति पवित्रम् । यथाह “ज्ञानं तपोऽग्निहाारा
भृन्मनोवार्धुपार्जनम् । वायु कर्मार्ककालौ च शुद्धे कर्तृणि देहिना,, मिति मनुः ।
निगमोद्धार “शतपवित्रा स्वधया मदन्तीर्बहूदका” इत्याद्या प्रमाणम् । “पवित्र वै
दर्मा । पवित्रं वा आप,, इत्यादिशतपथप्रमृत्याम्नानबलाद्वा दर्भोदकाद्यवच्छेदेन
पवित्रपदाभिधेयताप्रतिपत्तिरुपपद्यते । सुदर्शने तु तद्वत्ताप्रतीतिप्राग्भारसभवेऽपि
स्वसमानाधिकरणकौमोदकीनन्दकादिभगवत्पञ्चनसन्नियतपावित्र्यविधाविशेषविशि
ष्टे विशिष्य स्वस्मिन्नेव तत्पदनयनप्रवृत्तार्निर्युक्तिकत्वात् । न च सुदर्शनगतप्रकृष्ट
प्रभावपरिदृष्ट्या भगवदायुधान्तराग्रहणपुरम्सरमस्यैव परिग्रहो युज्यते किलानेन
पदेनेति युक्त प्रात्याययितुम् । निरूपितगत्या सुदर्शनपरिग्रहस्याऽप्ययोगादेवा
तितराम् । स्यादेतत्सुदर्शन पवित्रपूत वस्तु विष्णोर्भगवतो हेतित्वात्तथाऽप्यस्य
न्तासम्बन्धानैतच्छ्रुतिस्पृ पवित्रपदमायुधमभिधत्ते । अन्य तूपक्रमेणादिभित्तत्वं

स्योपरिष्ठात्रिरूपयिष्यमाणत्वात् । न हि “मुदर्शनं सहस्रारं पवित्रं चरणं पविः । मुदर्शनं हरेश्चक्रं पवित्रं चरणं पविः । पवित्रं चरणं नेभिः । पविश्चक्रं मुदर्शनम् । सहस्रारं प्राकृतं लोकद्वारं महौजसम् । नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे । पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः, इति निष्पण्टुपाद्यश्रीशास्त्रवचनतया बोधन्यसनेन वादिनो वस्तुव्यवस्थापनायालम् । पुराणे परं पात्रे वचनस्यास्य वचनान्तरैः पुराणान्तरस्य प्रतिबध्यमानत्वात् । श्रीशास्त्रवचनस्यापि स्वसमयमात्रनिष्ठगोष्ठीविशेषसम्भरत्वात् । निष्पण्टुषु पुनरभरादिषु सार्वदोशिकेषु च तीर्थिकारसम्भतेषु पवित्रमुदर्शनपदयोः पर्यायता नाधिगम्यते कुत्रचिद्वा । यद्यविरुद्धा स्यात्तद्वत्ताप्रतीतिस्तदा तद्रूपावीनिवेशाविशेषव्यवस्थातिर्न स्यादेवोपेक्षिता सुतराम् । उपेक्षितैव तु सा पर्यायभावानर्हतागमिकैवेत्युपजायते । न च निजसमयमात्रनिबन्धनापि मानमेवाद्यध्वानं नातिक्रामत्युदितव्यवस्थेति वाच्यम् । तदाऽऽदिष्वर्मातिरिक्तवचनप्रयुक्तप्रतिपादनाविभेदस्य प्रागेवाभिहितत्वात् । न च पुनरेकायनशाखाब्राह्मणे च प्रश्नपूर्वकं पवित्रशब्दो निरुक्तः । “पवित्रमिति पुनः कस्यवार्ता । पुनाति त्रायते चेत्यतः प्रवित्र, मित्यनुवादप्रयत्नो वादिनो न्याय्य उपपद्यते । उल्लिखितशाखाया एव कूर्मरोमायिनतया वदे तद्ब्राह्मणवचनताव्यवस्थाकारस्य मृषामापासमहार्णवैकप्रकृतिकत्वात् । निरुक्तेर्वा तस्याः स्थाने युक्तत्वेऽप्यस्थाने खल्विहायुक्ततरत्वात् । नापि “कर्नरि चर्षिदेवतयोः, रिति पाणिनिस्मरणेन वा परिशुद्धिकर्तृदेवताविशेषे पवित्रशब्दो योगरूढ इति मतिर्भवति मान्या तथाविधदेवतादिप्रस्तुतोऽनैकत्वादि-त्यादिना प्रागेव प्रत्युक्तत्वात् । एवञ्च हेतुत्वेनोपन्यस्तानान्तावधयाणामप्युक्तगत्या तदामासतया न समाप्ति पवित्रशब्दः मुदर्शनत्वावच्छिन्ने जातु चिद्दः । नापि तदभिप्रेतपरिशुद्धित्राणकर्तृत्वावच्छिन्ने योगरूढः । न वा साङ्केतिकपरिशुद्धिकर्तृत्वावच्छिन्ने देवताविशेषे योगरूढ इति सिद्धिवशाच्छ्रुतिगतपवित्रशब्दः मुदर्शनव-क्ता नामस्येवेति कथितम् ।

अतः परं रश्म्याद्यभिधेयान्नःपातिपवित्रशब्दोऽपि प्रागेवैव व्युत्पादन-

५१ वेदाङ्गैः पाये- माप्नुवन्मन्त्ररश्म्यानिशायुमोममूर्त्येन्द्राण्यपामिधेयप्रधानोऽध्यवसी-
प्रपदार्थनिर्वचन- यते । एतदेवाभिप्रेत्य “पवित्रं पुनातेः मन्त्रः पवित्रमुच्यते
तरेण चैकमन्त्र- येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति ॥ रश्म-
स्य नामयोग वि- यः पवित्रमुच्यन्ते । गम्यन्तिपूतो नृभिराद्रिभिः सुत इत्यपि निगमो
नियोगो नानावि-
धः न त्वदुक्त-

मणि रूषितत्वात्-
स्येति व्यवस्था-
पनम् ।

भवत्यापः पवित्रमुच्यन्ते शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्धहूदकाः ।

अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्य-

ते । सूर्यः पवित्रमुच्यत इन्द्रः पवित्रमुच्यत इति । अग्निः पवित्रं स मा पुनानु

वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रन्ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवती” ति

निर्वचनं निरुक्ते पदस्यास्य सुव्यक्तम् । उभयत्रापि सुदर्शनपरविवरणसामान्याभावात्

एव तदर्धगोचरात्यन्तिकाप्रामाण्याप्रवादी दरीदृश्यते । येन “पवित्रन्ते मा पुनन्त्व-

त्यपि निगमो भवती” ति नैरुक्तोन्नीतपवित्रशब्दः “पवित्रन्त” इति मन्त्रगतसुद-

र्शनपरव्याख्यानासंस्पर्शा स्वाभिप्रायबहिर्भाव्येव सन्नेद्रबाह्यार्थविभेदमाधत्ते येन

च विचारचतुराः पाक्षण्डिजनविडम्बनाभूमिमेवेमां तप्ताङ्कनपरतया व्याख्यान्वत

“पवित्रन्ते” इत्यादिश्रुतिवाचामध्यवस्येयुः सार्वदिकास्सोत्साहमिति स्थितम् ।

न च “वितत,,मिति पदमास्तिकेषु व्याप्तमित्यर्हति विवरणम्मनाया । उ-

दाहतोदाहरिष्यमाणमानकदम्बकेन तप्तलाञ्छनलाञ्छितानामनास्तिकैकवर्गीयत्वा-

त् । इत्यञ्च तादृशतप्ततनोरपात्रत्वे पुनः पातित्यस्वरूपसमाक्रान्तत्वेऽन्वयव्यति-

रेकाभ्यां हानिरेव तप्ततनोः परमा हन्त जन्जन्यते । नाप्यामशब्दस्तप्ताङ्क-

नादिना विनष्टपाप इति विवरणायावकल्पते । तेन हि पाप्मातिशयस्यैव सम्प्रति-

पत्तेः । न हि “नाश्रुत,,इत्युक्तिर्मोक्षं न प्राप्नोतीति व्याख्यानमुररीकरोति । प्रकृ-

तप्रकरणातिरिक्तप्रकरणैकलभ्यत्वादेव मोक्षव्यवस्थायाः । असत्यप्यनिरतिशयार्थ-

भूते मोक्षे सातिशयार्थप्रतिपत्तेस्तत्प्रकरणगाया अपार्यत्वादन्यथयितुम् । न

वा पुनर्मन्त्रान्तर्हृदयं तदिति वचनं देशविशेषावच्छिन्नपरब्रह्मवाच्याधीयते ।

तस्याप्यप्रकरणप्रतिपाद्यत्वात् । नापि बहतिना तप्ताङ्कनद्वारा सुदर्शनधारणमादर-

णायि मन्त्रान्तरवार्तिना । सम्भावनाया अस्या निगमागमबाह्यायाः स्वगोचरव्यवह-

रणानास्पदत्वस्य सूत्रादात् । न हि तापसंस्कारवशवर्तिनो भवेयुर्विनष्टपापाः ।

यशेन तु तस्यैवसो नियतसम्बन्धस्यैव निरूपितत्वाद्वा निरूपयिष्यमाणत्वात् ।

न च नारायणचिन्हभूतसुदर्शनधारणं दासानामुपपद्यते वास्तवं वस्तुवृत्त्या । तद्वा-

रणान्याप्यतायाः प्रागेव सिद्धान्तितत्वात् । न चापि “ब्रह्मणस्पति,, पदं पुरस्कृत्य

चतुर्मुखस्यापि प्रभुतया नारायणस्य स्तवनमिह मान्यं भवेन्मनाया । इन्द्राभिन्न-

पवमानसोमदेवताया एवात्र ब्रह्मणस्पतिपदामिवेवभूतत्वात् । अत एव तद्देवता-

पाधिनान्ताव “द्वायुः वरुण” इत्यारभ्य “सुपर्णः पुरुरवा,, इत्यन्तानाञ्च द्वात्रिंश-

त्पदानां सप्तमपदतयाऽस्य वेदनिघण्टौ परिगणनात् । नाऽत्र विष्णुपदं वा तद्ग्रा-
हकचिन्हविभेदोऽनन्यथासिद्धव्यवस्थानसमास्पदीभूतः कश्चिदापतति येन च स्व-
स्यैवोपलब्धिरपरिहार्या स्यात् । तदिदमुक्तमनुपादेयं वेदितव्यम् यतोऽत्र प्रामाणि-
कवरूपसूत्रतदनन्यभावभावोपेतवैशम्पायनधानञ्जण्यादिपारमार्थिभाष्यार्थानतिलङ्घि-
भगवद्विद्यारण्यविवरणप्रकाण्डैकपराहतं नितराम् । ऋच एतस्याः किल विनि-
योगमग्निष्टोमे ग्राण्यामग्रतलेषु प्रतिष्ठापितद्रोणकलशे सोमरसधारासम्पूरणस्य सं-
शोधनारूपसंस्कारविशेषपरिलासितस्य परसाधनभूतोदीचीनदशापवित्रारूपविस्ता-
रितपटविशेषचतुष्कोणसंधारणक्रियाविशेषनियन्त्रद्गातृतृव्यापारप्रमेयलक्षणं विधत्ते
“तेपूद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदशं पवित्रं वितन्वन्ती” ति
सूत्रेण भगवानापस्तम्बः । तदुत्तरं पुनर्व्यक्ततरविनियोगप्रतिपत्त्यर्थं “पवित्रन्ते वितर्कं
ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येयि विश्वतः । अतस्तनूर्न तदामो अश्नुते ध्रुतास
इद्वहन्तस्तत्समाशते” ति वितत्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः, इत्पृथमेवोदानहारा-
सौ समग्रां परमर्षिः । अतः परश्चाधिकतरविनियोगज्ञापनाय “पवित्रस्य यज-
मानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन धारां श्रावयतीत्यसंदिग्धार्थकाव्यवहितोत्त-
रसूत्रव्यक्त्या “सन्तता धारा श्रावयितव्या । कामो हास्यं समर्द्धको भवतीति
विज्ञायते” इतिचैतया निरूपितार्थं द्रढयत्येवात्युचैः । ऋजुः सूत्रार्थः । एता-
वता मन्त्रगतपवित्रशब्दो ह्यसौ दशापवित्रवचनएव न तु जातु पाखण्डिजननरूपि-
तासम्बद्धसुदर्शनचक्रवाची तस्य तु भरद्वाजादिभिरपि कल्पेष्वात्मीयेष्वन्त्यागृही-
तत्वात् । गृहीतया तु वदनं वादिनो विस्तृततरतदीयनिबन्धप्रत्यनीकभावभाव्ये-
वापतदासमन्ताद्यतः खल्वमूनि “अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय
प्रयच्छति । तां स बाले दशा पवित्रस्य नाभिं कुरुते । शुक्लं बलस्याः पवित्र-
मोतं भवति । यं द्विप्यात्तस्य कृष्णां लोहिनीञ्च पवित्रे कुर्यादि” त्यादीनि च सू-
त्राणि प्राक्तनानि दशापवित्रनिर्माणैकस्वरूपौपयिकप्रक्रियान्तावत्प्रत्याययन्ति व्य-
क्ततरमनितराभिधेयभेदमिन्नानञ्चासाधारणीम् । दशापवित्रञ्च शुक्लत्रया अ-
वेरूर्णाभिः सूत्रीकृताभिरोतप्रोतप्रचारशरीरश्च विशिष्टसोमशोधनाधारभूतो वासो-
विशेषः । अस्त्यैवावबोधने कल्पसूत्रकृदृषिः शाङ्खायनोऽपि बद्धादरः सन् “वितते
पवित्रे पवित्रन्त इति द्वे वियत्पवित्रमित्येके, इत्यसूत्रयदृचमेतामनन्वार्थम् । सूताद-
मुत्पादन्यवहितपूर्वोत्तरसूत्रन्यक्तय “आकलषा अनुसका कलशेषु धावति पवित्र-

सोम ते रस इति कलशवतीरभिष्टुत्य । आप्यायितवती प्रभृत्येवं विहतो द्विती-
 योऽपि सव । पृष्ठीप्रभृतयः पञ्चर्बुदस्य । प्रास्यधारा प्रधारा अस्य प्रते धारा
 इति प्रक्षरन्तीषु धाराम्बि, , त्येवमात्मानो बह्वीरसविशेषाऽधारभूतद्रोणकलशनिरूपि
 ताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नस्वसमवेतशोधनसस्कारकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
 दशापवित्रनिष्ठविशेष्यताशास्त्र्यवबोधपरा पर प्रतीयन्ते । प्रकरणस्यास्योप
 क्रमेऽपि “आदौ माध्यन्दिनस्य सदनस्य राधानमभिसुन्वन्ती” त्यादिना महर्षे
 स्तस्यैव सूत्रसन्दर्भेण सोमवल्लीरसप्रकरणस्यैवात्यन्ताभ्यार्हिततया तद्वर्गीयदशापवि
 त्राख्यान्त्यतमपदार्थभावभावितत्वेन पदमेतत्पवित्रात्मक्रमनन्त्यार्थक्रमधिगच्छाम ।
 यथाहि “ दक्षिणे पाणाबुद्धाता दशापवित्त कुर्वीत । अन्तरेणाक्षविष्कम्भौ द
 शापवित्रं प्रास्येदनुप-नञ्छि, ,ति सूत्रयामासतुर्भगवन्तौ द्राष्टावणलाट्यायनौ वृ
 न्दोगाना कल्पकारौ । द्रोणकलशप्रतिपत्तेः प्रागध्वर्युणा दीयमान तावद्दशा
 पवित्रमुक्तलक्षणलक्षितमुद्धाता दक्षिणे पाणौ परिगृह्णीयात् । अक्षमुपाक्ष व-
 ऽस्पृशन्नक्षोपाक्षकयोरन्तरेण दशापवित्रं प्रास्येदिति सूत्रयोरर्थः । प्रकरणमेतदु-
 दाहृतयाजुषबह्वकल्पप्रस्थानानतिरिक्तवस्थानाभिधेयानिरूपणप्रातिष्ठमात्यन्तिकमुप
 तिष्ठते यतोऽत्रैव छन्दोगाना श्रौतसूत्रे “अभिषुते राजन्यृतपात्रमसीति द्रोणक
 लशमालम्ब्य वानस्पत्य इति प्रोहेयु” रित्यव्यवहितपूर्वप्रवृत्तसूत्रत कण्ठरवेणैव प्र
 करणमभिन्नमधिगम्यते इत्यज्ञानजल्पितपवित्रपदाभिधेय सुदर्शनात्मा प्रत्याख्यातो
 वेदितव्यो यतः पुनर“वधूय पवित्रमुदग्दशमवाङ्नामि वितनयु पवित्रन्त, , इत्यृच
 प्रकृताया विनियोगश्चाभ्युक्ताध्वर्यवविनियोगानुक्लौद्गात्रप्रयोगलक्ष्मा प्रमीयते ।
 उदिताना-तावत्कल्पानामैकैकेन सम्मार्जन विधायाथा “वधूय दशापवित्तमुदग्दशमवा-
 ङ्नामि वितनयुरुद्धातारः पवित्रन्त इत्येतयर्बे” त्येष हि सूत्रार्थः । नो खल्वेतस्या
 ऋचो रमारमणमहिमावगाहिता न्याय्याऽपार्यवायुपदर्शिना गत्या वा कयाचित् ।
 “पवित्रन्त इति द्वयोः साम्नोरर्कपुष्पर्विः । जगतीछन्दः । एवमानो देवते, ,ति सा
 मवेदपङ्क्तिशब्दाक्षणोपवर्णितपवमानदेवताया एव न्याय्यत्वात् । नात परा वि
 ष्णवाद्या या काचिद्देवताऽभिप्रायतयाऽस्याः समुपादानगोचरा । अविषयत्वात् । न
 हि विषयतयाऽविषयो निरूपणविगम्यधिशेते पुरो वा विषयश्चिज्जनानाम् । घ्राणेनापि
 रमस्य गृहीताव्यपत्वापत्तेरपन्यस्तप्रमाणकार्त्स्न्यन्याकोपप्रसङ्गाच्च । तदेपोपपद्यते दुरि-
 तार्थव्यूहविभेदविडम्बना हन्त दग्धाङ्गानामासमन्तात् । शिष्टविशिष्टाभिधेयप्रति-

२४ 'पवितन्त' पादनकृतैर्धिकाकाङ्क्षायान्तूपपादितवेदाङ्गकल्पप्रस्थानान्यूनानति-
इति मन्त्रस्य प- रिक्तनिरंतिशयाभिसन्धिसन्धातारोऽस्त्वमवद्विद्यारण्यमुनीश्वराः खलु
रमर्षित्यास्या- भगवद्वैशम्पायनधानञ्जयमेघातिथेप्रणेतृकमाप्यार्थसमाश्रयाः स-
नाविरूपमेव भग- म्मीयन्ते । ऋच एतस्यास्तरैर्तैर्ऋक्संहितायामुपवर्णितोऽर्धो
वद्विद्यारण्यमुनी-
श्वरभाष्यम् ।

यथा । हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोषकमङ्गं विततं
सर्वत्र विस्तृतं स प्रभुः प्रमथिता त्वं गात्राणि पातुरङ्गानि पर्येपि परिगच्छ-
सि । ईविश्वतः सर्वतः तव तत्पवित्रमतत्पतनूः पयोवूतादिना ऽसन्तप्तगात्र आ-
मो ऽपरिपक्वो नाश्नुते न व्याप्नोति । शृतास इत् शृता एव परिपक्वा एव वह-
न्तो यागं निर्वहन्तस्तत्पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ती" ति । न हीह पवित्रातसन-
नूशब्दाभ्यामभ्युक्तदशापवित्रपयोवूतादिनियमविशेषवत्तामृते समुपात्तप्रमाणसमवा-
यसम्भुज्जृम्भितानामात्ममनोमाप्रव्यक्तीकृतोऽर्थः कश्चिदस्ति प्रत्याख्यानैकगोचर-
स्सुमनसाम् । यथाभूतस्य तथाभूततयैव निर्वक्तृणामपाक्षेकत्वेन च यापार्थ्यशीलिन-
त्वेन सुमनःसौरभारम्भसम्बन्धवदत्यादरविषयत्वादेव विद्यावताम् । अत एव श्रीम-
स्वण्डदेवमट्टगदाधरादिभिर्मीमांसाकौस्तुभप्रामाण्यवादादिनिबन्धरत्नेषु विध्यर्थवि-
चारणान्तावत्प्रकुर्वाणैर्वचांसि हि तदीयानि प्रमाणीकुर्वाणैश्च "सर्वज्ञशिखामणिभि-
र्विद्यारण्यगुरुभिः सिद्धान्तितत्वादि" त्याद्यथा पदपद्धत्या भक्त्युद्रेकेण सम्पूजिता
नन्दनमवन्माधवाचार्याः प्रत्यर्थं राजन्तेऽभियुक्ततया प्रमाणभूतानाम् । इत्यञ्चाप्रा-
माण्यशङ्काकलङ्कलेशस्यापि प्रामाणिकमूर्द्धन्यविद्यारण्यव्याख्यायामनवतारार्हत्वेन
तत्पुरतः शिवारुदितसहोदरायमाणश्रुत्यर्थनिरूपणलक्षणं कर्माध्यवसायिते दग्धाङ्गानां
यतोऽत्र सूक्त एतन्मन्त्रसमन्तरमन्त्राणामविरूपधर्मिप्रतिपादनैकनिजाकाराणा-
ञ्चोद्घोषितसोमस्वरूपनिरूपणमात्रपर्याप्तानां नाम "तपोपवित्रं विततं दिवस्पते
शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्यिरन् । अवन्त्यस्य पर्वतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि-
तिष्ठन्ति चेतसा ॥ अरुरुचदुपसः पृश्निरग्रियउक्षाविभार्ते भुवनानि वान्युः । मा-
याविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पिनरो गर्भमादधुरि" त्याद्यानामाशया-
निशयलक्ष्याकरणेन मृषावादितैव सुदर्शनगोचरव्याख्यानपक्षस्यापद्यते । परतराप्रामा-
ण्यचिन्तायां पुनस्तेषामृचमेतां स्वाव्यवहितपूर्वसहचारिणीमुदिताशेषकरूपादिवचो-
५५ मुनीश्वरस्य- जातपर्यवष्टम्भेन तैत्तिरीयारण्यकादिमप्रपाठकैकादशानुवाके व्या-
व हि व्याख्यान- स्थातवनां विद्यारण्यपतीन्द्राणां नालिशदुर्वादवारणविदारणमृगे-
तैत्तिरीयभाष्ये

“पवित्रवन्तः । पवित्रन्तः” इत्यनयोर्मन्त्रयोः पवित्रवन्तः । पवित्रन्ते । ब्रह्मा देवानाम् । असतः सत् इति क्वपुरोडाशानिरूपणपरम् । चतस्रः पवित्रवत्य उत्तरस्मिन्निति” । तत्र प्रथमामाह ।

पवित्रवन्तः “धरुणेप्वारमिति” । पवित्रवन्तः दशापवित्रयुक्ता ऋत्विभ्यनमानाः । वानम् । अन्नं पर्यासते परितः सेवन्ते । अन्नमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘एषा’ सोमयाजिनां पिता पालकः प्रत्नः पुरातनो ब्रह्मा ‘वृत्तं’ एतत्कर्म अभिरक्षति । महः महाप्रौढं ‘समुद्रं’ समुद्रस्य सदृशमन्तरिक्षं ‘वरुणः’ जलाधिपतिर्देवः ‘तिरोदधे’ कर्मफलत्वेन वृष्टिं दातुं मेघैराच्छादयति । ‘धीरा इत्’ बुद्धिमन्त एव ‘धरुणेपु’ अग्निधारकेषु यामगृहेषु ‘आरभं’ आरब्धुं ‘शेकुः’ शक्ताः ॥

अथ द्वितीयामाह । “पवित्रन्ते तत्समाशत इति हे ब्रह्मणस्पते अन्नस्य मन्त्रस्य वा पालक सोम ‘ते’ त्वदर्थं पवित्रं शोधकं इदं दशापवित्रं विततं विस्तारितं ‘प्रभुः’ तेन पवित्रेण शोधितत्वात् त्वं कर्मणे समर्थः सन् ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘गात्राणि’ यज्ञाङ्गानि ‘पर्येपि’ व्याप्नोषि । पवित्रेणाशोधितस्य यज्ञाङ्गत्वं नास्ति शोधितस्य तु सोमस्य यज्ञाङ्गत्वमस्तीत्यत्र हविरन्तरं दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्यते । ‘अतसतनूः’ अतसा तनूः स्वरूपं यस्य पुरोडाशादेः सोऽयं अतसतनूः तादृशः पुरोडाशः ‘आमः’ अपक्वः सन् ‘तत्’, यज्ञाङ्गत्वं ‘नाश्नुते, न व्याप्नोति । “यो विधग्दः स नैर्ऋतोयोऽशृतः स रौद्रः, इति श्रुतेः । ‘शृतास इत्’ पक्वा एव पुरोडाशादयः ‘बहन्तः’ यज्ञं निर्वहन्तः ‘तत्’ यज्ञाङ्गत्वं समाशत सम्यक्माप्तवन्तः । “यः शृतः सदैव,, इति श्रुतेः । अपक्वस्य पुरोडाशादेर्यज्ञाङ्गत्वं यथा नास्ति पक्वस्य तु यथा विद्यते तथा पवित्रेणाशोधितस्य सोमस्य यज्ञाङ्गत्वं नास्ति शोधितस्य तु विद्यत इत्यभिप्रायः । एतेनापि सोमयागाख्यप्रकरणविभेदप्राक्रियापरायतप्रकृतार्थ एवानाधितासंदिग्धधीविलासलालिते पुनः समस्तेतरप्रमाणपर्यालम्बिते-यागाङ्गमावयोम्यतावत्पक्वपुरोडाशनिष्पादनौपायिकषाड्गुण्यप्रतिपादनपुरस्सरमपक्वपुरोडाशसमापत्तिप्रयुक्तफलवैकल्याऽवाप्तिप्रदर्शनलक्षणदृष्टान्तमाहिम्ना दशापवित्रापरिशोधितस्यैव सोमस्य यज्ञाङ्गतासिद्धिस्तदभाववतश्चातत्सिद्धिरिति फलितं प्रतिपद्यामहे । तथा च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नशोधनधर्मकप्रकृताऽपूर्वतानान्-रीयकविधानविभेदावगाहितद्रूपावच्छिन्नसाध्यनाप्रतिपात्तिर्लब्धपदा सती न सहामहे प्रतिपत्यन्तरं न्यायामाससहस्रैकसमुज्जृम्भितं कपचिद्धा । नो खल्वत्र तप्यता-

पकतनुस्येमप्रमेयमृतेऽकस्मादतसशब्दसमभिव्याहृततनुपदश्रवणमात्रादेव सैन्धवादि-
पदवद्वा समीहिताभिधेयसमाधिगमः शक्यसम्भवः । तापस्य हि तापनक्रियावद्वस्तु-
नानात्वपरिप्रेरितात्मनो नियतत्वादैकान्तिकग्रहमाहकप्रकरणसान्निध्यादेर्नियतस्येह
नितरामेव मृग्यत्वात् । न हि यागादौ श्रौते कर्मणि स्मार्ते वा ऽभियुक्तं प्रत्यभि-
हिताधिकारिलक्षणाऽन्यतमतया तप्ततनुताऽपि क्लृप्तताऽवभासा पष्ठाध्याये द्वाद-
शलक्षणां कल्पेषु कचिदप्युपपद्यते विहिता । विहितेतरवर्गीयाग्रयायित्वात् । न च
मुमुक्षुणामयं धर्मः पूर्वतन्त्रादावप्रतिपाद्य एव न्याय्य इत्यावेदितव्यम् । मुमुक्षवभ्य-
र्हितधर्मपूगे “शान्तो दान्त उपरतस्ति तिस्रुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्वेवा-
त्मानं सम्पद्येत् । तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमाधतन-
मि”त्यादिश्रुतिशतेभ्यः सम्प्रतीते तदन्तर्गततयाऽयं प्रायशोऽतप्तलान्छननामा मान-
हीन एवास्ति यतो यतो वा सुसमीक्षावतामदृहासप्रयट्टिकासमारम्भायैवालं विस्त-
रशो हन्तावाचीनकल्पनाया एव भाननमधिगच्छन्त्युदासीनाः । न चोदासीनानाञ्चेतः-
सञ्चारोऽत्रौदासीन्यादेवाऽकिञ्चित्कर इति साम्प्रतम् । उदासीनानामेव पक्षमतिप-
क्षयोरहङ्कारिकप्रवृत्तिद्वीयस्तया विनिर्णिनयिपादशाविशेषावच्छिन्नवस्तुयाथात्म्य-
प्रकटीकरणसमुत्साहसम्भरत्वात् । इत्थञ्च “पवित्रन्त ” इति मन्त्रव्याख्या यथो-
दितैवाऽस्मदीया सुधीभिर्विभावनीया परीक्षणीया च पराकरणहेतवे परेषामपि दे-
ग्यतनूनाम् ।

अत ऊर्ध्वमपार्थप्रख्यापनप्राप्तिप्राप्त्यैकविरुद्धातीनाममीषाञ्चेद्विमतत्र काठके

५६ ‘यत्ते पवित्र यन्नुप्युपमृद्यते “चरणं पवित्रमि”ति मन्त्रं प्रस्तुत्य वा तथा हि न
मि, ह्यादिपवमान- स्त्वस्यां पवमानसूक्ते “यत्ते पवित्रमि”त्यस्यां “येन देवाः प-
मृक्तस्यमन्त्रगत- खल्वस्यां पवमानसूक्ते “यत्ते पवित्रमि”त्यस्यां “येन देवाः प-
योरपि पवित्र ब्रह्म वित्रेणे”ति पुनरस्यामृचि पवित्रपूतसहस्रधारादिशब्दानां देहदाहव्या-
पदयोः सुदर्शनदेहो पारकरणीभूतधातुद्रव्यस्य सुदर्शनचक्राद्यलीकप्रक्रियापर्युपेतविडम्ब-
नार्थ इति सप्रपञ्च निरूपणम् । नात्मनो मन्यमानपवित्रार्थो वादिजनदुरावेशवासित उपपद्यत उप-

क्रमादिगतिभिः । ना“प्यतप्तनुरि”त्यत्र पाप्मनिवारकसंस्कारविभेदइचाक्रिमानवाचि-
त्तालम्बी प्राप्नोत्युपादेयताम् । ‘तप’ धातोरेतदर्थव्यतिरिच्यमानमुसङ्गतार्थसम्बन्ध-
स्याद्यावध्यवधारितस्योपर्युपर्याऽवेद्यमानत्वात् । ‘पवित्र, श्रुत्यर्थपराभूतमानसस्य तदै-
ककण्ठ्यविज्ञानबहिर्भावमावितैव विद्यतेऽत्र वादिनः । न च “यत्ते पवित्रमि, त्यस्यां
श्रुतौ तापनभाषना कचिदालक्ष्यते । अतापप्रकाराक्रान्तवस्तुविशेषस्य स्वारसिक-

स्यैवाऽन्योऽन्यस्यात्र गम्यमानत्वात् । गन्धस्यैव तापभावनाया अभावे तस्या व्य-
क्तत्वोक्तिर्वन्ध्यामनोरपतुष्ययोगक्षेमा उपनमते । यदुक्तं "ब्रह्मेन पुनीमहे ।
पूतं ब्रह्म पुनीमहे" इत्यत्रत्यं ब्रह्मपद 'मतस्ततो' रित्यत्र तनूपदोपस्थापित-
रीरपरमिति तदपृक्तम् । वेदेषु ननिवर्ण्यै तद्व्याख्यायां वा नैरुक्ते ब्रह्मशब्दस्य
शरीरपरतायां प्रमाणानुपलम्भात् । रत्नाक्षयोरभिधातृताया एव निवर्ण्यै वेदानां
सङ्कीर्तनात् । "बृह बृहि बृद्धावि"त्याभ्यां "बृहेर्नलोप" इत्यौणादिकस्मरणा "न्मनि"
न्मेत्ये रूपमभिनिष्पद्यते ब्रह्मेति । निर्वचनश्चास्य परिवृद्धं भवति सर्वैः प्राणभृद्भि
सार्वकालिकैः सदा समुपभुज्यमानमप्यक्षीयमाणस्वभावत्वात् । स्वभावादेव वा परि-
वृद्धं यन्कृत्स्नस्यापि जगतो विधारणाद्वर्धन्ते मृतानि वाऽनेनेति । "अन्नाद्भूतानि
जायन्ते । जातान्यग्नेन वर्धन्ते" इति श्रुनेर्लौकिकीयकाणाम् । अक् चाल "उप
ब्रह्माणि वा वत" इति मानमवस्यते । घनपक्षे तु धर्मादयो वर्धन्तेऽनेन भोगानां
वा बृंहकं भवतीति निरुच्यते । निगमोक्त्यस्तु "अस्माकं ब्रह्म पृतनासुसंस्थेति मानम् ।"

यदप्युक्तं "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते । मम योनिर्मह-
द्ब्रह्म तस्मिन्गमं दद्याम्यहम् । कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्" इति
मुण्डकभूतिगीताचतुर्दशाध्यायतृतीयाध्यायस्मृत्युदाहरणप्रदर्शनमुख्येनाऽत्रत्यब्रह्मश-
ब्दश्चरीरवाचीति तदपि दुरुक्तम् । ब्रह्मशब्दस्यास्य हिरण्यगर्भैकवक्तृत्वात् । यदि
चेद्ब्रह्मशब्दस्य शरीरपरतैव स्यात्तदा तदुत्तरं नामपदव्यवहितरूपपदमप्रयुक्तं स्यात् ।
प्रयुक्तेन तु तेन शुक्लनीलादिभेदभिन्नरूपारूपं वस्तु शायमानमेव सत्तान्यत्र देहा
दिलक्षणाद्वास्तुन उपलभ्यते । नामान्यपि स्वोपहितं प्रतीतिविभेदगोचरमप्रत्यहमेव
देहं चित्राणान्यतितरामनुमूयन्त इति पदाम्यामेनाम्यामेव शरीरप्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्म
पदादपि तद्वामे को वा स्यादविशयो विशिष्टानुभूतिव्यपेक्षणलक्षणा । इत्यन्वयान-
तिशयितार्थव्यक्तिप्रत्यायनाय शब्दान्तराप्रयोगप्रतिनियमे सति "कर्म ब्रह्मोद्भवं
विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्" इति गीतावचनं मगवतः प्रस्तुत्यात्र च ब्रह्मशब्द-
निर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते"
इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिनिर्दिष्टा । इहापि "मम योनिर्महद्ब्रह्मेति" वक्ष्यते । अतः
"कर्म ब्रह्मोद्भवि"ति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति । "ब्रह्माक्षर-
मुद्भवम्"त्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्माऽन्नपानादिना तृप्ताक्षराभिष्टिर्न शरीरं क-
र्मणे प्रमथति । कर्मसाधनभूतशरीरमक्षरसमुद्भवं तस्मात्कर्तव्यं ब्रह्म सर्वाधिकारिगं

शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः” इति यदेतद्व्याचकार रामानुजस्तच्छ-
म् । हिताहितप्राप्तिपरिहारौषयिकत्वलक्षणकर्ममात्रतन्त्रतायाः शरीरापत्तिक्षणकल-
मावभूताया एव सर्वतस्त्वरूपोपपत्तेः । कर्मणो हि देहोद्भववत्तायां ननु
गुरुभूतायां लाघवात्कर्तृव्यवर्तनात् कुतो न श्रेयसी । “न हि कश्चित्क्षणमपि जातु
तिष्ठत्यकर्महृदेति” स्मृत्यैः कर्त्राश्रयत्वादेव कर्मणः सकलकरणममाकाङ्क्षास्यापि
सार्वदिकस्य । न ह्युद्भावयितृप्रयत्नमन्तरा सम्भवत्युद्भवप्रक्रिया जगत्यां जातुचित् ।
तदधीनसत्ताऽतिरिक्तसत्ताऽप्रयुक्तत्वाभावादेवात्मनः । इतरथा सुपुप्तावपि काष्ठ-
लोष्टादिवत्प्रतीतिमापन्नस्यापि षण्णः कर्मण उद्भवप्रतीत्यापत्तिरपरिहार्या स्यात् ।
ज.प्रत्यपि विषयविशेषविपक्षमानसे सति देहिनि मुग्धावस्थापराहने वा कर्तृत्वादि-
धर्मभाज विरह्य हि तं देहः क्वचिच्छेष्टामात्मीया नतरामेव कुर्यादित्यनुभूतिवि-
श्वजनीना । यदप्येतदुक्तं ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टेति तदपि ब्रह्मवाक्षणाहिरण्यग-
र्भेदतपआदिषु वेदवेदाङ्गयोः प्रमाणानिकरेण वृत्तस्य हि ब्रह्मपदस्य प्रकृतेरतारप-
र्यपरिचायकत्वादुच्छास्त्रप्रवृत्तिमूर्द्धन्यमेव ।

यत्पुनरुक्तं “ममयोनिर्महद्ब्रह्मे”त्यत्रापि ब्रह्मपदमुक्तप्रकृतिप्रत्यायकमिति
तदपि तद्वदेव । उपदर्शितादेव तु हेतोर्हेत्वन्तरभूयःप्रयोगालिङ्गनत्वात् । न वा के-
वलं कर्मसाधनमूतशरीरमक्षरसमुद्भवमिति शुद्ध्यते । कृत्स्नस्यापि जगतो ह्यक्षरैक-
सम्प्रसूनत्वात् । न वाऽआक्षरशब्देन निर्दिश्यते जीवो भगवता । “ऋचोऽक्षरे प-
रमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वेनेषदुरि”त्यस्यामृच्यक्षरशब्देन हि शब्दान्यां
तावदनन्यविभक्तिसन्निवेशाभ्यां सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिमहिम्ना सर्वेश्वरस्यैवाधि-
प्रेतत्वात् । अत एव “अक्षरन्नक्षरति न क्षीयते वाऽक्षरं भवतीति” परमात्मपरत-
यैव व्युत्पादितत्वात्पदस्यास्य यास्केन भगवता नैरुक्ते । नाप्यन्नपानादिना तृप्ता-
क्षगाधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति युक्तमावेदयितुम् । अन्नपानादिनाऽतृ-
प्तागदार्तजीवात्माऽधिष्ठितस्यापि शरीरस्य कर्मनिर्वर्तनप्रकाराकान्ततया तेन त्व-
तृप्ताक्षराधिष्ठितशरीरे साध्यवैकल्यात् । स्वास्थ्यास्वास्थ्यवतोः शरीरयोरनुगतध-
र्मावच्छिन्नत्वेनाविशेषात् । न च शरीरमधिकृतं यज्ञमूलमिति मन्तव्यम् । विधा-
नोद्भावितवासनालक्षणकामकारप्रवृत्तिमद्भोक्तृप्रयत्नातिशयस्यैव विशिष्टविज्ञानसमु-
द्भासशीलिनस्य तत्प्रतिमूलत्वात् न च “मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भे दधाम्यहमि”ति
चतुर्दशाध्यायस्मृत्युदाहरणेन तदनं महद्ब्रह्मेति पदं त्रिगुणात्मकमायाया वृद्धिहे-

मुत्वरूपाद्बृंहणत्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या बोधकमप्यर्थस्याऽस्य प्रसाधने “तस्मादो-
 द्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते” इति मुण्डकश्रुतिप्रामाण्यप्रदर्शनमुपपद्यते । ब्रह्म-
 वदस्यास्यैतच्छ्रुतिस्थस्य कार्यलक्षणाहिरण्यगर्भाख्यवस्तुनोऽस्यैवामिधायित्वात् । इत-
 रथा मायावादमनभ्युपगच्छतो वादिनस्तदभ्युपगमस्याऽञ्जस्येन सम्प्रतिपत्त्या तदो-
 चरविप्रतिपत्तिप्रवर्तनस्यैवायोगात् । “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
 इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत” इति श्वेताश्वतरमन्त्रवर्णवर्त्सहितावचनाविशेषाच्च
 मायावादित्वस्य वेद एव स्वतः सिद्धतया तदोचराक्षेपप्रतिक्षेपाणामसम्भवात् ।
 निरसनञ्चास्य शतदूषणीसमुपमर्दनप्रस्तावे कृतं निपुणतरमद्वैतसाम्राज्यादधिगम्यता
 तावदास्माकीनात् । प्रकृते ‘तेन सहस्रधारेणे’त्यत्र सहस्रधारशब्देन पवित्रशब्दस्य
 विशेषणात्सहस्रधारत्वस्य सुदर्शन एव प्रसिद्धत्वादुदाहृतं श्रुतिषट्कपवित्रपदमस्त्येव
 सुदर्शनपरमिति न च वाच्यम् । श्रुतावस्थां सुदर्शनसम्पर्कसामान्याभावस्यैव स-
 मधिगमात् । “विश्वं शतं सहस्रञ्च सर्वमक्षय्यवाचकमिति” महामारतवचसा
 बहुस्वमात्रविषया एवादत्तव्यत्वे “सहस्रपरमा देवी शतमूला शताङ्कुरे”ति
 श्रुतिषट्कयोः शतसहस्रशब्दयोस्तथात्वस्यैवाऽनुभविकत्वे च तादृक्पार्थप्रतिपत्तिरे-
 वाप्र युक्तियुक्ता । स स्वस्वर्धः प्राकरणिकप्रक्रियान्तरं तावत्साङ्केतिकं न सहत
 इति स्थिते किम्वलीकार्यप्रकारोऽयमनुपादेय इति । पवित्रश्रुतिवर्तिपवित्रपदमपि
 दशापवित्रपरतया व्याकार्येव प्रागिति न सुदर्शनवाचिताशङ्कामाधत्ते । यच्च “स
 तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु । सहस्रधारेण सपावकेन चक्रे-
 ण खे विष्णुरिवार्पितेने”ति श्रीमत्रामायणे युद्धकाण्डे चतु सप्ततितमसर्गे श्लोके कि-
 ञ्चाऽस्मिन्सहस्रधारत्वमस्त्येव विशेषणं सुदर्शने इत्यवादि तदप्यचतुरस्रम् । चक्रं
 पात्राद्धा प्रकृत्य प्रवृत्तयोस्तावच्छ्लोकगतपदविशेषयोः सहस्रधारसपावकावहयोः
 पदेन तु चक्रेण समभिव्याहृतेन विशेषणमावमापन्नयोः पुनर्दाष्टान्तिकीभूतशैलपद-
 सत्तात्परसवाल्लुदेशविभेदाभिधायिनोस्तथात्वस्य युक्तत्वेऽपि श्रुतिषु तु परिपठिता-
 स्वेतस्याः सामान्याश्चक्रात्मकापरिहार्यविशेष्यैकसर्धाचीनाया मृगधत्वेन सुदर्श-
 नपरयोजनायाः कीललोमसमागारसमानयोगक्षेमत्वापत्तेरपरिहार्यत्वात् । यच्चाप्युक्तं
 “प्रानापत्यं पवित्रमि”त्यत्र “प्रनापतिश्चरतिगर्भेऽन्त”रित्यादावेव प्रनापतिशब्दस्य
 भगवत्परतया भगवत्सम्मानित्वमेव पवित्रस्य प्रतिपाद्यत इति न पवित्रशब्दस्य सु-
 दर्शनपरत्वश्रुतिरिति तच्चापि नोपपद्ये । दृष्टान्तेनोपात्तस्य प्रनापतिशब्दस्य “प्र-

जापतिश्चरतिगर्भे ऽन्तरि”त्यादिश्रुतिघटकस्य न हि वाद्यभिप्रेतमगवच्छब्दवाच्यस्य विष्णोर्वक्तृता विद्यते । पूर्वोत्तरयोः श्रुत्योर्वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । अजायमानो बहुधा विजायत” इत्येतयोर्निर्धर्मकब्रह्मप्रकरणप्रतिपादिन्योरवान्तरार्थतात्पर्यपर्यालोचनया त्रैलोक्यशरीरी विराडेव प्रजापतिपदेनावधारितो यतः । इह हि पवित्रे प्राजापत्यत्वञ्चाम्युक्तप्रजापतिपदवाच्य-हिरण्यगर्भात्मकदेवताविशेषसत्ताकत्वमेव । न हीमं विराजं प्रस्तुतं परित्यज्याऽप्रस्तुतस्य भगवतो ग्रहणं भवति न्याय्यम् । न हि श्रुतिगततच्छब्दद्वयं वक्तुं शतं भवेद्विष्णोः कथञ्चित् । पूर्वोत्तराभ्यां श्रुतिभ्यामप्रस्तुतत्वात्तस्येत्युक्तोत्तरत्वात् । प्रस्तुतं त्वमहदप्यादेयतामाप्नोति । महत्तरमप्यप्रस्तुतमुपेक्षागोचरमेव सस्यलवन-वेलायामपेक्षितदात्राद्यपेक्षोपेक्षणीयशस्त्रास्त्रादिवदेवेति सुदर्शनादिपरोऽर्थो निर्मान एव । एवञ्च वायुद्वाविने श्रुत्यर्थसर्वस्वे सत्येवोक्तगत्या नीरसे समाशतपदनि-
५०वादिवापितोष्ण-पत्तिरेकवचनविषया वा स्याद्बहुवचनविषयेतीपस्करतयोपेक्ष्यते सा धनिबर्हणोपसंहारः । पराकरणात् ।

॥ इति ‘पवित्रन्त’ इत्यादिश्रुत्यर्थेऽपार्थनिर्भेदः ॥

नन्वेवमपि “पवित्रमित्यग्निः । अग्निर्वै सहस्रधारः । सहस्रधारो नेमिः ।

५६ वादिना सा- नेमिना तप्ततनुः । ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोती”ति सा-
मवेदीयतयोऽह- मवेदमैत्रायणीयशाखागतश्रुतेस्तप्ताङ्कनपरायाः सद्भावे कथं न स्या-
त‘पवित्रमि, त्या- त्तत्सिद्धिरिति चेदित्यम् । “पवित्रमित्यग्निः । अग्निर्वै सहस्रधार”
तप्ताङ्कनाऽसि- इत्येतयोः श्रुत्यर्थयोर्वै “रग्निर्वाव पवित्रमि”स्यादितैत्तिरीयब्राह्मणश्रु-
द्धिरिति प्रतिपा- दनम् । तिसंवादसम्भृतयोश्चकाङ्कनविकृतव्यवहारमसहमानयोरर्थत उपादेय-
त्वेऽपि सहस्रारो नेमिरित्याद्यवशिष्टाशानामसंवादसम्भ्रानां प्रत्युत तच्छाखायामनुप-
छम्यमानतया तन्नाम्नोपस्थापनलक्षणस्यैकतामात्रमूर्तीनामवेदादिवचनत्वेन च नि-
र्युक्तिकत्वेन हेयैककोटिकत्वात् । न च ‘पवित्रन्त’इति श्रुतौ तप्ततनुपदस्य घटक-
तया नासंवादोऽस्तीत्याशङ्कनीयम् । तत्र तु तत्पदसच्छायत्वसम्भवेऽपि निरूढा-
र्थस्य हि तस्याः प्रतिपादितत्वादपार्थनिर्भेदनपुरःसरमतितराम् । समञ्चेदग्निपदेन
पवित्रसहस्रारयोः सामानाधिकरण्यमुपगम्याङ्कनचेष्टितं प्रवर्तयेत्तर्हि “वायुः पवित्र-
मुच्यत,, इत्यादिसहपठितवाक्यान्तरे पदस्यास्य निष्प्रत्यूहमुल्लासिततया कुतो न
तदादिनाऽङ्कनकृत्यं निष्पादयेदास्तिकम्मन्यः । उपेक्षमाणेनैवैवद्वचोभातमसावप्य-

गिनवाश्मतिमन्तरा कुतो न तित्याजयिषिता पुनः प्रामाणिकम्नयेन । तप्ततनोः
 पातित्यपरिणामभागितया यमालयैकयोग्यतावतो दूरतोऽपास्तैव ब्रह्मणः सायुज्य-
 सालोक्यवार्ता वा निःशङ्कम् । सायुज्यसालोक्यहेतुमूतज्ञानोपासनयोर्वैयर्थ्यापत्ते-
 रपरिहार्यत्वात् । न हि “आमा ह्यतप्ततनवः तप्ताङ्गा हरिलाञ्छनैः । शृता सुभो-
 ग्यतां प्राप्य भुज्यन्ते परमात्मने, त्यादिवचोनिचयस्योदाहरणं भारद्वाजस्याङ्गनरु-
 र्मप्रतिष्ठापनायालं कथञ्चिद्वा । मनुयाज्ञवल्क्यगौतमादिस्मृतिसंवादाविहीनत्वादप्रा-
 माण्यमेवेति प्रागेव परास्तत्वात् । वस्तुनस्तु वाक्यनिचय एवम्भूतः परमर्पेण युज्यते
 भारद्वाजस्य कल्पमुत्रकृतो ब्रह्मविदः । यत एतत् “सदुभारद्वाजं भरद्वाजो ह वा ऋ-
 ५९ वादिनाभार- षाणामनुचानतमो दीर्घजीवितमस्तपस्वितम आस स एतेन सूक्तेन
 राजहारीततयो- पाप्मानमपाहृत तद्यद्भारद्वाजौ शंसति पाप्मानोऽपहत्य अनुचानो
 दाहृतवाक्यानि- दार्यजीवी तपस्व्यसानोति तस्माद्भारद्वाजं ‘शंसतीति’ बह्वचरण्यक-
 नासुरेव तयोरर्थो- दीर्घजीवी तपस्व्यसानोति तस्माद्भारद्वाजं ‘शंसतीति’ बह्वचरण्यक-
 क्तिर्वाच्यत्वेव त- वचनवलाद्भारद्वाजनिष्ठमूर्षाणामनुचानतमदीर्घजीवितमस्तपस्वितमत्वञ्च
 आमानौ तत्रासा- सणं विशिष्टयोग्यतावत्त्वमपौरुषेयसूक्तविशेषद्रष्टृत्वेन विज्ञायमानं
 म्बभूवुरामानुजी- यादिति फलितो
 यर्थः । सन्पुनः सूक्तस्व “पिषा सोममभियमुग्रतर्द, इत्येवमात्मनः समाराधन-
 महिम्ना पाप्माऽपहतिविभूत्याधिक्यलक्षणं कथमन्यथा “पतितं तप्ताङ्गान्नामिधानपा-
 क्तितमपापि वै, त्यमुदितवचनोपवर्णिताऽङ्कनक्रियाजन्यपातित्यप्रसक्तिमृपावस्मिन्-
 हेतु वा कदाचित् । श्रुतिगतविशेषणानामनुचानतमत्वादीनां तप्ताङ्कनामिधानपा-
 पाचारं प्रत्यवरोधकत्वात् । नह्यवरोधकमारोपितमनुमन्यते धर्माभासं सुभ्रान्तानाम् ।
 आत्मनिष्ठस्यालौकिकविभिनानाधनयनसामर्थ्यस्य सांसिद्धिकत्वात् । तस्मादतन्माध्य-
 द्रव्यस्वरूपप्रणयनं नाभिमतमेवाऽस्त्यणीयो वा मुनीनाम् । एवं तद्व्यारचयितैतासां
 पाचामन्य एवासीद्भारद्वाजनामा तप्ततनूरामानुमीय इति वाक्यवैलर्याऽवगम्यते ।
 “पवितं विततं ग्राहं प्रमोर्गात्रेण चारितं धृत्यवाचाङ्कयेद्गात्रे तद्ब्रह्म संवाप्तये ।
 यत्ते पवित्रमर्निप्यग्ने विततमन्तरा ब्रह्म तेन पुनीमहे ब्राह्मणश्रुनिवृंहितमि, त्यादि-
 रपि श्लोकनिकरो हारीतस्य संवादकमन्यादिस्मरणान्तरमृग्यत्वात्तत्रापि रामानुज-
 र्मकपुरावेशरूपितत्वादवचीनरामानुमीयकृतक्षेपणकृत्यो विज्ञायते निष्पष्टम् । नैता-
 यता मुनित्वमत्राभिनिष्ठेष्टव्यं तनुतरमत्या वा मानवेन । इत्यञ्ज भारद्वाजीयतयो-
 दाहृता “मनस्तनव, इति वचनस्यैव शब्दतो वाऽर्थेनोऽश्रीकनासिद्धौ का वा पवि-
 त्रश्रुतेरश्रीकनयाऽर्थप्रामाण्यप्रत्याशा ।

यस्य “विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापायित्वा सुदर्शनम् । चरणं पवित्र-
मिति द्वाभ्यां तदभिमन्त्रयेत् । पवित्रन्ते विततामिति मुद्रयेदक्षिणे भुजः” इति वचांसि

१० ‘विष्णोर्नुकमि सनकस्मृतिगततया सौदर्शने कर्मणि विनियुक्ततया चोच्यन्ते तत्रो-
त्थादिमन्त्रवर्णना पपद्यते । महाभारतादौ सनकस्य ब्रह्मात्मैकत्वप्रातिपत्तिमन्त्रेण स-
यामैकविनियोगप- रतेति परमार्थे त- द्कीर्तितस्य देहेन्द्रियादिवामनासामान्याविनिर्मुक्तस्य भगवतस्तद्वास-
स्तायकतयोदाह- नाविवृद्ध्यापयिकप्रक्रियालापकत्वमन्यास्यं यत् । वस्तुतस्तु “आ-
तसनकादिवाक्या- ना प्रतिष्ठितवेदा- भिप्लवपदहेतूच्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमाति-
रगादिप्रमाणविप्र- शंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम् । सूत्रितञ्च “विष्णोर्नुक-
तिविद्वत्तयाऽनुवा- देयताप्रतिपादनम् । मिति सूत्रे “परोमात्रयेत्यच्छावाकः, इत्याश्रयायनेन भगवता । ए-
वञ्च श्रौते कर्मण्यच्छावाकाद्यात्विक्ततुर्काविष्णुदेवताहेतृशयकाविशिष्टहोमव्यवहारस्यैव
प्रस्तुततया न ततो विरुद्धचमानमायिकप्रयोगोऽयमादरगोचरो भवेच्छौनकीय अं-
शतो वा सुदर्शनस्य वा तत्तापनादेः पदेनैकमेवमर्गटकेनानुक्रमणिकानैरुक्तकल्पा-
द्येवंविधव्याख्यानहीनेन तद्वन्धानम्युपगमाच्च । न हि “विष्णोर्नुकमि, त्यत्र विष्णवा-
दिपदानामापातश्रवणेन वा दग्धाङ्गानामभिनिवेशसंमिद्धिः । तत्पदबोधयताया “वि-
ष्णोर्व्याप्तिकर्मणः, इति निर्वचनानुरूपायाः स्वारम्भकव्यूहविशेषविध्वंसनपटीयस्या-
स्तैरेतैश्चित्तशान्त्या शोचयितव्यत्वात् । यद्यपि शिवादिद्रोहिणां नोदीयादेव चेतः-
शान्तिः कल्पान्ते वा तथापि सत्पद्याविद्योतनैकहेतवे वचनव्यक्तिरात्मनस्येवासावि-
त्यवगच्छन्तु तदस्थजनाः । न हि “चरणं पवित्रमि, त्यस्य वा मन्त्रस्य सुदर्शना-
मिमन्त्रणे विनियोगो गृहीताशिष्टग्रहः । अपाद्याख्यानामिष्टीनां हविषः पुरोऽनुवा-
क्याया एव मन्त्रेण किलानेन विधीयमानत्वात् । “पवित्रन्तः, इत्यस्य तु मन्त्रस्य
वादिकृतविनिवेशविषयद्वाराणां सन्मूलोन्मूलनमविवृत्तं न प्रस्मर्तव्यम् । तथा च मुद्रणं
वा दक्षिणे भुजे मन्त्रेणानेन न विधीयत इति सुस्पष्टम् । विनियोगस्याऽप्यस्य
पुरस्तादुपदर्शितत्वात् ।

यत्तु “चरणं पवित्रं पुराणं बाह्म्यं शुभं तेन चक्रेण सन्तप्तास्तरेभ्यः
पातकान्मुञ्चिम् । पवित्रं ब्राह्मणस्य त्वं जगद्व्याप्तं हरेस्सदा तेनातप्ता तनूर्येषां न ते
यान्ति परं पदम् । तेन तप्ता तनूर्येषां ते प्रयान्ति परम्पदमि, ति पाद्यपुराणोत्तरखण्डे
द्वितीयाध्यायसप्तमयोदाहृतं वचोनातं तत्प्रावृत्तमरद्धानहारीतादिवचननिराससंप्र-
क्षुब्धोक्तिभिरेव प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । पुराणांशस्याधिकतरविचारमाश्रित्यापि विगल-

बाहुल्यादेव पुराणान्तरस्य पराकरणं तप्ताङ्कनस्य प्रकृत्येव प्रतिप्रसङ्गम् । यथा
 'शुद्धेन बन्धितमेन ब्रह्म तेन पुनीहि नः । अस्मिन्हि बिभ्रते देवा महोन्नतपद
 ययुः, रित्यादिशब्दसङ्घमुपबृहणगततयाऽथोचत् तच्च तार्तीयेन पुनर्विषयान्तरवा
 दिना नीयमानमन्यथा किमत्र जानीया । अपार्यप्रतीतिमृते किमप्यन्य न ब्रूया
 स्तद्वाद तदा तन्न्यायेन वाद तावक मृषामय ब्रूयादेव यथावत्स वादिजन इति न
 कथञ्चित्पारयस्यपन्होतुमन्यार्थमर्थयितु वा स्वार्थम् । इत्थञ्च पवित्रश्रुतेस्तप्ता
 ङ्कनप्रत्यायकोपबृहणलेशस्याप्यवास्तवतया वेदतदङ्गस्मृतीतिहासपुराणशिष्टाचारवा
 क्षमेवाङ्कनमेतादिति सिद्धम् । यदप्यकूजत् पवित्रश्रुते कर्मान्तरविनियोगप्रती
 तावपि गौणमुख्यविनियोगानां बहूनामेकस्य सद्भावस्थले मुख्यार्थमनुपमृद्यैव कथ
 न्चित्तत्तद्विनियोगनिर्वाहवदिहापि तथा निर्वाहसम्भवान्मुख्यत्वसम्भवे प्रयोगभेदेन
 तत्परत्वस्यापि सम्भवे बाधकाभावाच्च न चक्रधारणपरत्वविरोध इति तदप्यपमा
 यितम् । विनियोगाद्वादाहृतकरूपसूत्रसङ्कीर्तिताद्विनियोगान्तरस्यैव वाऽत्यन्तमप्र
 तिपत्ते । न हि करूपसूत्रादृते वेदाङ्गतयाऽवधारितात्किमप्यन्यत्प्रस्थानं न प्रम
 त्त्यवधारयितु विनियोग मन्त्राणाम् । अकरूपत्वादेव प्रस्थानान्तरस्य वेदान्तमिति
 सर्वकालम् । न ह्यनधिकृतार्थेन तन्त्रेण तत्रातरीय वस्तु विधानायाल वा निषे
 धनाय । सर्वेण सर्वस्यैव वस्तुनो निर्वर्त्यतापत्तेरपरिहार्यत्वाच्चदिदमध्यवसीयते विनि
 योग एक एवास्ति मन्त्राणां करूपसूत्रप्रस्थानसङ्कल्पो यथामानमिति । इतरथा
 स्वैरिमानवसमुद्भावितार्थनायालसहत्वलक्षणरिरक्षयिषासशीलिना ऽनु वेदाङ्गानां व्या
 कोपापत्तिः । प्रयोजनं तेषां "रसोहागमलब्धसन्देहाः प्रयोजनमि,"ति दर्शयन्त्या
 अनमनस्कात्यायनवाचोऽनुपादेयताप्रसक्तिश्च । एवञ्च पवित्रमित्यग्निरित्यादिवाचा
 मतप्ताङ्कनपरता च प्रायेण शेषकतेत्यवधेयम् ।

अथा"य यजुपि काठके पठ्यमान—चरण पवित्र वितत पुराण

६१ चरणपवित्र येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता । अति
 शक्तस्य द्वारमिषाम्नामप्रयास्युद
 रानमहिमाऽनुवर्णन
 निराकरणमुखेन क
 ष्यद्युपानबद्धो
 मनाविनियागाद्युपद
 र्शनम् ।
 पाप्मानमराति तरेम । लोकस्य द्वारमर्धिमत्पवित्रम् । ज्योति
 प्मद्भानमान महस्वत् । अमृतस्य घारा बहुधा दोहमानम् । च
 रण नो लोके सुधिता दधात्विति मन्त्रद्वय व्याख्यायत इति
 प्रतिज्ञाय मुदर्शनपरतया व्याख्यातेय मन्त्रद्वयी समीहितताय
 नयाल नो वैष्णवाप्रयायिनामिति चेन्मैवम् । आपाद्याख्याना

मिष्टीनां याग्मानुषाव्याया एव मुदर्शनतप्ताङ्कनात्सिस्पर्शसामा-याभाववत्या अप्र

निर्दिष्टत्वे तद्विषयविषयव्याख्याप्रवृत्तेर्वादिनोऽन्याय्यत्वात् । असिद्धे विषये स्वर्गो-
चरोपचयापचयचिन्ताया “भृगुतृष्णाभ्यसि स्नातः स्वपुष्पकृतशेखरः । एष बन्ध्या-
सुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः”, इति वच्छून्यार्थतयाऽकार्यकारित्वाच्च । न चायं
चरणशब्दः सुदर्शनाभिधायीति धानुष्कयज्वनाम्ना त्रिवेदीभाष्यकारेण व्याख्याना-
त्तोऽयं शब्दो देवताविशेषपर इति ज्ञानयज्ञाख्ये भाष्ये भट्टमास्करेण व्याख्या-
नाच्च सुदर्शनवचन एवायं चरणशब्द इति सन्तोष्यम् । धानुष्कयज्वनाम्नाः
त्रिवेदीभाष्यकारस्यैकेनापि ग्रन्थकारेण कचिदपि वा ऽनुदाहृतत्वात् । भट्टमास्कर-
कृतवृत्त्या तत्तदाम्नायभागे ऽनुभूयमानया चरणशब्दो देवताविशेषपर इति वच-
नव्यक्तेर्विष्णोरेव पादेन्द्रियाभिमानिदेवताविशेषतया निर्देशादनिर्दिष्टत्वाच्च तत्प-
दवेद्यतया सुदर्शनस्य । यथा चास्मायते “अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदादित्य-
श्चसुर्भूत्वा ऽक्षिणी प्राविशद्विशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नि ” त्यादि । स्म-
र्यते च “वागध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं च व-
द्विस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्ममित्याहुर्गन्तव्यं यच्च तद्वतम् । अधिभूतं
तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतमिति ॥

एतयोर्विस्पष्टाभिधेयप्रतिपादनप्रवणवार्तिककारिकाः पुनः “श्रोत्रम-
ध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् । अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवत
मिति”त्यारम्भ्य “हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यञ्च यद्ववेत् । अधिभूतं त-
दित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद्ववेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवत मिति,त्येवमाद्याः सम्भासन्ते । एतेन पा-
देन्द्रियाभिमानिन्या ननु विष्णुदेवताया अभ्यर्हिताचारनिर्वर्तनौपाधिकयोग्यतावत्या
“अग्निर्देवानामवमो विष्णुः परमः । अग्निरे प्रथमो देवतानां सज्जानानामुत्तमो
विष्णुरासीदि ” त्यादिश्रुतिविशेषसम्प्रतीतस्वेतरदेवतासमवायसहभाविनिजभावाया
वृत्त्यन्तरप्रत्यासत्या कथञ्चित्प्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि तल्लिङ्गाननुस्मारकाङ्कनकर्मणः
सम्पर्काभावमेव मानामावादाधिगच्छामो यतो ऽनुवाके किलाऽमुष्मिन्नुदीरितक्रिया-
याः सुदुराग्रहैकगृहीताया उदर्कादितामयीसामान्यविहीनायाः प्रागभावाप्रतियो-
गित्वमपि तद्वद्ध्वंसाप्रतियोगित्वञ्च । वस्तुतस्तु प्रस्तुतप्रयोज्यतालक्षणानामि-
ष्टीनामनुष्ठानात्मकसामर्थ्यापायकेन्द्रियपाटवं वा तदनुग्रहायत्तवेदार्थसमाचारश्च-
रणशब्दाभिधेयो नेतव्यः । एतावतैव प्रकरणस्यास्यानवद्यवेदार्थलक्षणस्य च-

रितार्थत्वात् । न हीष्ट्यधिकारे तापनप्रसक्तिर्देहस्य विचारसहा । यियैव हि
निर्विचारण्या समुपस्थापितत्वादर्थस्यास्य सुमन्दमतिभिः परम्परातः । इतरथा शी-
लितधीसहस्रव्युदासव्यापारास्पदा तस्मिन् स्यादेव दुर्निवारा । इत्यञ्च कल्पा-
दिप्रमाणमात्रनिर्णयनार्हो ऽयमर्थश्चरणश्रुनेरुपेक्ष्यते खल्वस्ति काभाससन्तसमात्राप्र-
याय्युद्भावित आसमन्तात् । कल्पादिप्रमाणकात्स्न्योऽजृम्भी तु विद्यारण्यमुत्पत्ति-
१२ उक्तमन्त्रा- तो ऽर्थो मनीषिमानवैकमान्यो यथा “चरत्यनेनेति पादेन्द्रियं ‘चर-
णामशेषवेदाङ्ग- णं’ शास्त्रीयाचरणं वा तेनोच्यते । तच्च ‘पवित्रं’ शार्द-
सम्मतमर्थनिवे- णं’ शास्त्रीयाचरणं वा तेनोच्यते । तच्च ‘पवित्रं’ शार्द-
चनं पुनरसीर्षा त- कारणं ‘विततं’ सर्वप्राणिविषयत्वेन विस्तीर्णं ‘पुराणं’ सृष्ट्या-
साङ्गनपरतादुस्- दिमारम्य प्रवृत्तत्वाच्चिरंतनं ‘येन’ चरणेन देवेन ‘पूतः’ शो-
हनावधूननञ्च । धितः पुरुषः ‘दुष्कृतानि तरति’ पापानि विनाशयति ‘पवित्रेण’ अन्यस्य
शोभकेन स्वयमपि ‘शुद्धेन’ तेन चरणदेवेन ‘पूताः’ वयं ‘पाप्मानमराति’
पापरूपं शत्रुं ‘अतिरेम’ अतिशयेन लङ्चयामः ॥

तत्रैव याज्यामाह । “लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्भ्रान्तमानं
महस्वत् । अमृतस्य घारा बहुधा दोहमानम् । चरणं नो लोके सुधितां दधातु”
इति । यदेतच्चरणाल्पं देवतास्वरूपं तदेतत् ‘नः’ अस्माकं स्वर्गलोके सुधितां
मुख्युक्तामवस्तिपतिं ‘दधातु’ सम्पादयतु । कीदृशं चरणं ‘लोकस्य द्वारं’ स्वर्गस्य
द्वारवत्प्रवेशसाधनं ‘अर्चिमत्’ अर्चनायुक्तं सर्वैः पूज्यं ‘पवित्रं’ शोधकं ज्योतिष्मत्
त्विषा प्रकाशनसामर्थ्येपेनं ‘भ्रान्तमानं’ स्वयमपि दीप्यमानं ‘महस्वत्’ माहात्म्ययु-
क्तम् । ‘अमृतस्य’ पीयूषस्य ‘घाराः बहुधा दोहमानं’ अनेकप्रकारेण सम्पादन-
शीलमिति श्रुत्यर्थो हि निरवद्योऽवधार्यताम् । न च तत्साङ्गनास्तिकैरनादिकालतो-
ऽनुग्रीयते तत्कलं च सर्वपाथनिवृत्तिः तत्पूर्वकमस्माज्ज्वालाकिरणतेजो हि शो-
भमानं सुदर्शनं परमपदे निरनिशयमुखं स्थापयत्वित्यभिनिष्पन्नतयाऽर्थवर्णनं चर-
णश्रुनेर्युज्यते न्याय्यं वादिनः । सर्वभ्यास्याऽविचारितरमणीयत्वात् । अधुनानै-
रप्याप्तिरननुग्रीयमानाप्रत्युत प्रत्यर्थं निरस्तिक्यमाणं नाम तत्साङ्गनाख्यं वस्तु-
नादिकाद्यप्रवृत्तैस्तरतमभावेनास्तिक्यसम्मीलिनात्मभिः कथद्वारमादृतं स्यादुच्छृ-
त्यम् । यथादृष्टाङ्गना एवास्तिका आसुर्नानाऽदृष्टाङ्गना इति द्रष्टुं तदाऽभ्युत्थरी-
त्या कृत्स्ना एव महाजनास्वरत्नरिदेवनादुर्निरीक्षणाक्रान्ता आस्तिक्यं ते सहेमरते
कथं वा सर्वतन्त्रसिद्धान्तिनो दुर्नयाधीनं सन्न्यायप्रणेनारः । न कथञ्चिद्वेति

निरूपणे साहजिके मिलिता एवालापा मृद्रेणुषु रेवायास्ताविकीनाः । परमपदनिरतिशयमुच्यते स्त्वद्दीरितयोरसम्प्रतिपत्त्या सम्प्रतिपत्तिस्तेन निरयपदनिरतिशयव्यसनयोरेव जागरूका । न च पुनः पापनिवृत्तिकामस्तत्रचक्रधारणलक्षणसंस्कारविशेषं कुर्यादिति परमपदप्राप्तिक्षणमोक्षकामस्तादृशसंस्कारविशेषं कुर्यादिति च विधिः फलिनो द्रष्टव्य इति वाचोयुक्तिर्पुष्का व्युत्पादकमन्यस्य । लिङादिप्रत्ययघटितस्य हि वाक्यस्याद्यावध्येकनमस्य वाऽङ्कनसंस्कारकर्तव्यताग्राहकस्य वादिनाऽनुधारितत्वात् । वाक्यस्याङ्कनकर्मण्येवमात्मनो भारत्या अप्याख्यातुमशक्यत्वं त्वधिगतमेवाभियुक्तैः । न चापि विधिः फलतोति सूक्ष्मदर्शिता दर्शनदूषितस्योपपद्यते कार्यकारिणी यतो वयं विध्युदयौपधिकपरिकरपारम्परीं मृष्यामहे विशिष्टावगत्यै विस्पष्टाभिधेयधीनिदानार्थवादवाक्यावल्या माभ्यमिकमतोन्मेषचमत्कारचित्तितत्वात् । “शेमुषी भक्तिरूपेति,, श्रीमाप्यप्रतिपादितमक्तेरेव श्रीनिवासनिष्ठायाः परमपदप्राप्तिहेतुनया निर्दिष्टाया विद्वत्विशेषापत्तिस्तयास्त्यङ्कनकर्मणः पुरो भागे मक्तेरप्यतिशयितयोग्यतापादकदुष्प्रत्ययवतोऽत्र वादिमानवादतस्य च । एतेनाप्यपार्थ एव पूर्वपक्षिणः समुन्मीलन्नुन्मार्जितो वेदितव्यः । न हि “चरणं प्राङ्गणे चक्र,, इति वचनं निषण्णौ वेदानां कचिदस्ति न वा नैरुक्ते । प्रागेवाऽत्र नैषण्ठकपाद्यपुराणश्रीशास्त्रवचनतेयोदाहृतपदपद्धत्या मृपात्वस्य विस्पष्टं प्रसाधितत्वात् । इत्थं चरणशब्दस्यामुदर्शनार्थत्वे सर्वतः सिद्धे सुदर्शनवस्तुप्रस्थायनानुकूलकुप्रवृत्तिं चरतेर्गत्यर्थकत्वात्प्रत्ययस्य करणार्थकत्वाच्च परगतसाधने च यौगिक चरणशब्दस्य विशेष्यपरत्वमन्येषां निर्वचनविवक्षया विशेषणपरत्वं “सुवितवसुधितनेमधिनधिप्यधिपीयचे,, त्यादिनाऽनर्थव्युत्पादनोपायलक्षणां विदाङ्कुर्वन्तु दोषज्ञगणाः । न हि पुनः “राज्यं हुत्वा ततश्चक्रं तदग्नौ प्रतते गुरु” । चरणं पवित्रमिति तच्चक्रेणाङ्गयेन्दुनमि,,ति वृद्धहारीतस्मृत्युपन्यासेन वा विनिर्गो मन्त्रस्यास्य न्याय्यो मन्तव्यः । हारीतोदाहरणवाष्ट्यस्योदाहर्तुरसकृदत्र प्रत्याख्यानं विहितं नूनं यायादेव विदुषां चेतोवर्त्मनि यस्मात् । तथा च मन्त्रयोरेतयोर्विधारण्यतीर्थोपचारिणप्रकरणार्थैव वेदाङ्गावतरणसमलङ्कृता च त्रिलोकीवन्द्येति स्थितम् ॥

इति विष्णोर्नुकम् । चरणं पवित्रम् । लोकस्य द्वारमित्यादिमन्त्राणां
षष्ठाङ्गनपरतानाङ्गानिरासः ॥

ननु “चमूषच्छयेनशकुनो विमृत्वा गोविन्दुर्दप्स आयुधानि विभ्रत् ।
 ६३ चमूषच्छये- अपामूर्ध्नि सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ती,, ति प-
 नेत्यृचस्तसाह्वन- न्वसमाम्मानवलाद्भगवद्गोविन्दचक्रादिलाञ्छनधारणस्य सुस्पष्टप्र-
 परत्ववर्णन वा- तीत्या कथङ्कारं तद्व्युदसनं विधीयतामिति चेन्मास्मैवं मंसा ।
 दिनो विराक्रिय- ते मानिस्समस्तै- भगवलाञ्छनलेशस्याऽप्यत्राप्रतिपत्तेः । सूक्तं हीदं “प्रमेना-
 रेवातितराम् । नीरि,,ति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनाख्यस्य राजपैत्र्येषुमं प-
 मानसोमदेवताकं विद्योतते । तथाचानुक्रम्यते “प्रमेनानीश्चतुर्विंशतिर्देवोदामिः
 प्रतर्दन इति गतोऽयं सूक्तविनियोगः । एवञ्च ऋच एतस्याः पूर्वापरासां ना-
 म सोमस्यैव देवतायाः स्वरूपसङ्कीर्तनलक्षणमहिमावबोधिनीनां पुनरतिरिक्तार्थावरो-
 धिनीनां परं विनियोगतात्पर्ययोगमकत्वे तद्वत्स्थान्तर्गतोपोद्बलकबलविभेदसमलङ्क-
 तत्वे हन्तर्चोऽमुष्या एव मध्यपातिन्याः पुनरपक्षपातिन्याः पाक्षिकाभिधेयगोचर-
 चिन्तासन्तानः सामञ्जस्यं नाशुवीत प्रमाणमूतानाम् । अन्यथाऽप्रस्तुतमप्यारा-
 र्थं मतिवैकल्याद्भोचयतामस्वाध्याऽनुगुण्येन सर्वत्र सर्वस्यैव सर्वार्थतापत्तिः । इ-
 स्थान्निष्ठमेवेष्टमर्थयतो वा देवानांप्रियस्य “ऋपिमना य ऋषिकृत्स्वर्षाः सहस्र-
 णीपः पदवीः कवीनां तृतीयं धाम महिषः सिपासस्तोमो विराजमनु राजति पु-
 ५ । मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न मृत्वा सनये धनानाम् । वृषेव शूपा
 परिकोशमर्पन्कनिक्रदच्चव्वो उराधिवेशे,, त्येवंरूपे ऋचौ स्वाव्यवहितपूर्वोत्तरे मा-
 रिके भवन्त्यौ । न ह्यमुयोः स्वान्तर्गतपदपूगेन सोमस्यैव ग्राहयिष्योरन्यतरा
 वा ऋग्भगवदायुधं वा तापनं तस्याभिधत्ते । यद्यगमिष्यद्विगानावकाशशीलित-
 या वाद्यमिहितप्रतिपत्तिस्तदा नाकरिष्यदेवोपेशां तदाकर्षणविपथिणीं भवन्नपि म-
 तिमानयमायुष्मान् । ऋचि त्वमुष्यामायुधगोविन्दुपदे यदृच्छया प्रतिपद्यमानः पु-
 नरप्रतिपद्यमान एवामिप्रायं तयोरयोनयदकस्मात्कुत्सिताभिधेयं सुधीतनितिरस्का-
 रमाननं सर्वशः । तितऽसत्तासमुच्छासितात्मानो न सेहिरे प्राञ्चो न वा सह-
 न्तेऽर्वाञ्चो वस्त्वेतत्तत्पदबोध्यतया शास्त्रस्थाः । “युध्प्रहरणे,, इति स्मरणाद्-
 णरङ्गकालीनघनुर्धारिसमुत्सादनानुकूलविशिष्टव्यापारकरणात्मा व्यक्तिविशेष आ-
 युधम् । तदिदं स्वस्वकालीनात्मसेतुभेनृदंतयमानवविमोहनायैव प्रयोगयोग्यमु-
 न्मार्गिपरिरक्षितान्कनरुर्माणे धातुशकलसम्पन्नोदिताय भगवद्विष्यदेहेकदेदीप्यमानं
 करणणादिवदभिन्नप्रतीतिमात्रसमास्पदं कथमन्यथा परिणेतुं स भगवान्स्वभक्तो

वा वियोजयितुं प्रभवेत्ततस्तदाभास इत्याशेषो वा समासेप्पुराराधकाभासदुर्देवक-
 थानुकार्थेवाऽपतत्यतितराम् । न हि नारायणो भगवान्पद्माद्भोविन्दात्मकादृते पदे-
 न गोविन्दात्मना कचिदपि सङ्कीर्तितः परितृश्यते । अत एवामरकोपादौ “वि-
 ष्णुर्नारायणः कृष्णः,, इत्यारम्य “गोविन्दो गरुडध्वज” इत्येवं प्रवर्तितायामभिधान-
 परम्परायां पश्यामः सर्वत्रापि “गोविन्दः,, इत्येतदेवाविशेषात् । तद्रूपप्रसाधन-
 न्तु योगेन केनचिदैच्छिकेन सम्पन्नप्रायमपि योगेन केनापि न भवत्येव वक्तुं वि-
 ष्णुदेवतायाः पदमेनत् । “वेदान्तो वैदिकाः शब्दा सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः,,
 इति पस्पशाह्निकधृतकारिकार्यपर्यालोचनयाऽपि गोविन्दं गोचरीकृत्य भगवन्तं प्रयु-
 क्तात्पदादन्यदेवेदं “गोविन्दुः,, पदं वस्तुन्तरवाच्येव प्रतिपद्यामहे । किं तदित्या-
 काङ्क्षायां यष्टृणां गवां लम्पकः सोम एवानुक्रमणिकाकल्पादिभिरधिगम्यते । त-
 स्यैवात्र प्रस्तुतत्वात् । न हि तृज्वद्भाषोऽत्र छान्दस इत्येतावता गोविन्दुपदनि-
 प्पातिः । विधानविशेषान्तरस्यापि तद्विषयस्याप्रदर्शितत्वात् । न वा तावत्रा
 तद्विग्रहलाभेन विग्रहान्तरवतो गोविन्दस्य कचिच्छाभ उपजायते । तृज्वद्भाषा-
 वादिकाया “द्वृक्पुत्रदेहनादेश्चे,, त्यादिवामनकारिकाया जागरूकत्वात् । “वि-
 न्दुरिच्छुरि,,ति पाणिनिस्मरणस्य तूपत्ययान्तत्वेन निपातनविधायिनस्तद्रूपापत्तिवि-
 घटनाच्च । “तुप्यतु” नयेनेदमादृत्यापि षष्ठ्यन्तं परिकल्प्य पदेनानेन शेषिभाव-
 मापाद्यमानस्यैव विष्णोर्गोविन्दस्य “द्रप्सः,, शब्दशब्दतयोपादीयमानशेषभावापन्न-
 स्य जीवस्य वर्णनमिष्यते सोपपत्तिकम् । गौणमुख्यादिसम्बन्धावगाहिमेदान्वय-
 स्वात्रात्यन्तानुपपत्तेः । अभेदान्वयस्यैवैकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितधर्मिसमनियत-
 स्येह “शकुनद्रप्ससचमानमहिषात्मकः,, पदबहुत्वगोचरस्य स्वारसिकत्वे विशेष-
 णात्मनस्तत्पारम्परीमध्यपातिनो “गोविन्दुः,, पदस्यापि तद्वत्तैव “ऋषिमनाः,, इत्य-
 व्यवहितपूर्वगर्गतसोमशब्दं प्रति विशेष्यभूतमानुषद्विकमुद्रया सम्पद्यते । न चेमां
 सदर्थव्याक्तिं परित्यज्यासत्पदपदार्थप्रलापो भवेत्तत्त्वग्राही । न वा गत्यन्तराभाव-
 कृतात्मकौशलप्रदर्शनं विचारसहम् । तस्यैवात्राप्रस्तुतत्वात् । यत्र हि तात्प-
 र्यानुपपत्तिलक्षणन्यूनताविशेषावाप्तिस्तत्रैव तदपोहनाय पदपदार्थस्वरूपव्यतिक्रमण-
 भूयस्यते न्याय्यं न स्तितरत्र । यथोक्तं “मीयमानपरित्यागो बाधके नास्ति स्फु-
 टे । दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नादृष्टपारिकल्पने”त्यत्रभवद्भिर्दृष्टपादैः ॥
 वस्तुतस्तु नेदं सूक्तं भगवन्तं वक्ति गोविन्दम् । न वा शेषशेषिभावा-

१४ पुनरपि ते- पञ्चयोर्जीवेश्वरयोः सेव्यसेवकमात्रं विवक्षते यतोऽत्र वादी "ममैवां-
नोपवर्णितस्याप्र- शो जीवलोके जीवभूतः सनातनः, इति स्मृतिमुदाहरन्नेवादेय-
कृतार्थस्य परा- कृतिः ।

चनः स्यात् । तदभावादेव हि मृष्टात्वं वादिनो व्यक्तीभवत्य-
त्युच्चैः । नापि शरीरशरीरिभावापन्नवस्त्वाधेयत्वशेषत्वलक्षणं किञ्चिद्वा नि-
र्दिश्यते । असङ्गतत्वादकिञ्चित्करत्वाच्च सूक्तार्थे । न हि द्रप्सशब्दोऽत्र
भूतजीववाची ज्ञातव्यः । अंशांशिभावभाग्जीवेश्वरव्यतिपद्मस्येह भावाभावात् ।
न ह्यसम्बद्धोऽर्थः सम्बन्धाधीनविशिष्टप्रकरणसरणौ प्रवेशयितुमीष्टे । स्वस्वमात्र-
विशेषापत्तेरनपेक्षत्वात् । एवञ्च "सुप्रसवणः, इत्यस्माद्रवणशील इत्येवमि-
धेये पर्युपेते स चासावत्र परिनिष्पन्नगुणातिशयशालिसोम एनाभ्युपेयते न तु जा-
तु जीवः । तस्य स्वभ्युदितगुणाऽक्रान्तत्वात्प्रकरणवाच्यत्वाच्च । न चेह सू-
त्रप्रतिपाद्ये ध्याते कर्मण्यायुषपदवेदनीयान्युपपद्यन्ते सुदर्शनादीनि । स्प्यक-
पाठादीन्येवायुषामि दश किल यज्ञे परिगणितानि यतः । न हि कश्चिदुरभिनिवे-
शो वादिनो वस्तुनि यागालये सुदर्शनादिकमायुषाभिधानामिधेयतयाऽलं ग्राहयितुम् ।
अभिनिवेशस्यैवमात्मनोऽभिनिवेष्टुः शिवालापमहायासैकवर्णिगत्वात् । न च पुनः कस्य
दप्सइति कस्याऽयुधानीति आकाङ्क्षाया उभयत्रोक्त्यानाच्छामकपदान्तराभावात्संनि-
हितत्वाच्च पूर्वोदाहृतश्रुत्यन्तराद्यैककण्ठ्येन सुदर्शनादिष्वयदायुषानि बन्धिसन्त-
पतत्संयोगन्याङ्कनद्वारा धारयन्सन्नित्यर्थनिरूपणशीली नूनं दग्धतनोर "ननुमा-
पणाः, स्यादिनिग्रहस्थानपराहता हतैव पर्युपेयते । वर्णितरीत्या संसर्गसंसर्गिणो-
रनवसराच्छ्रुतावस्या आकाङ्क्षाया एतस्या अनुत्थानादेव तच्छामकशब्दान्तर-
गवेषणमनावश्यकम् । न हि प्रागुदाहृताया अस्याः पुनः श्रुतेरितरेतरविलक्षण-
प्रकरणवदितत्वात्तादृशस्यैवार्थस्याभिधायित्वाच्च साक्षिष्यं वा संसर्गो वा आ-
काङ्क्षा वा भवत्यथ योगयोग्या । तप्ताङ्कनगन्धस्याप्यप्रत्ययसंसिद्धिवदुदाह-
ताया अमुष्या अपि सिद्धिरविषमं वर्णितवर्णयिष्यमाणाम्यां तावद्भक्तिम्यामुनी-
यते । न चात्र शत्रुनपदाच्छक्तिमत्ताया युक्तत्वेऽपि संसारादात्मन उन्नयनानुरू-
पा शक्तिः सा युज्यते प्रस्तुता । स्वसेवनोद्भूतसन्नियतगुणाविर्भावप्रयुक्तत्वाद्वाति-
ग्यनमानं प्रति वल्डीरसस्य सोमात्मनः मुख्यकम् । यत एवमनो "विभूता,
पदस्यान्येषामपि मरणसमर्थ इत्यर्थोऽन्युत्पन्नव्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वको नार्थः । अधि-
कारादत्र "हरनेरात्मनिनि," त्यादिना "कनिष्प," स्वयान्नम्यास्य स्वाधारभूतय-

ज्ञपात्रेषु विहरणशीलं इत्यस्यैवार्थस्य कल्पादिसम्मतत्वात् । नापि चमूपच्छब्दो नित्यसूरिपरिपदि सीदतीति व्युत्पत्तिं सहने । नित्यानित्यसूरिपरिपद एवात्रा-
प्रसक्तेर्दिव्यसूरि तावत्स्वीयशूद्रगुरुं 'मन्थमानस्येयमनुष्मृतिर्मिलिनात्मन आल-
क्ष्यते ॥

तत्त्वतस्तु सूक्तस्वामिनः सोमात्मनो विवर्तमूनस्यैव वल्लीरसस्य चमन्ति

६५ अत्र एतस्या- भक्षयन्त्यत्रेति चम्बश्चमसास्तेषु सीदन्वा अविपनणफलके वर्त-
स्तत्त्वार्थाऽऽवेदन-
म् । मानश्चमूपदित्येवार्थो वेदार्थो न तु जातु दग्धतनुजल्पितः क-

ल्पान्ते वा । अस्पृष्टनिरुक्तोऽपि तत्रत्यतया शकुनश्रेयनादिशब्दयोर्निर्वचनमवगा-
ह्यन्नायं दग्धात्मा मन्दाक्षमन्दाक्षतां नावत्त इत्याश्चर्यम् । नाप्यर्चिरादिगत्या
परमपदगमनदशायां नित्यसूरिभिरभिमूलमागतैरनुगम्यमानो गच्छतीति स्वारीसि-
कार्थवर्णनं तस्य प्रामाण्यमश्नुते तारम् । विगनासुरिवानिशं वर्तमानस्य हि दग्धा-
क्षस्य सुरासुरमानैरपरिहार्याभिववभूमित्वात्प्रत्युत निरयाध्वसन्धानाधीनविलक्ष-
णक्रियापारम्परीपरिवेष्टितत्वाच्च । सम्मुखागमनक्रयायाः कोऽवकाश इति चिन्त-
यन्तु चेतनावन्तः । न हि “तुरीयं धामे,, ति पदं विशेषणविशेष्यभावापन्नं वा-
सुदेवाख्यं परं तेजोऽत्राभिधत्ते । अपेक्ष्यैव सूर्यादिधामानि चान्द्रमसस्यैव धाम्न-
स्तुरीयपदेन प्रकृते विवक्षितत्वात् । “तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदि,,
त्याद्या श्रुतिस्तथात्वमेकधामान्नरितनियमनेनावेदयति । न हि “विवक्तिपदं, वि-
शिष्टवचनलक्षणस्तवनपरं न वा तत्र “तद्विप्रासो विपन्यवः । एतत्सामगायत्रास्त,,
इत्याद्याः श्रुतयो भवन्ति मानम् । सोमवाससमाश्रयीभूतलोकस्यैव प्रकृतत्वे न
ततोऽतिरिक्तस्तवनं विवक्षाविषयतां प्राप्नोति । स्थाने सदर्धत्वेऽप्यस्थाने तस्या-
पार्थत्वात् । ध्यानसमाभिसन्निवेशितचेतसां नाम ब्रह्मविदां स्वकाले साक्षात्कारवि-
षयीभूतनिरवाच्छिन्नप्रत्यक्नस्त्वैकमाहात्म्यानुभवस्वरूपमङ्गीर्तनस्यैवैवमादिश्रुतीनामर्थ-
त्वे स्तुतिस्तव्यस्तोतृलक्षणत्रिपुटीपर्यवसन्नभेदप्रतिपत्तेरवेदार्थत्वात् । विस्तरस्तस्या-
द्वैतसाम्राज्याटास्माकीनादवगन्तव्य इति बाहुल्यमयादिहोदास्यते । विलक्षणस्थला-
पेक्षया प्रयुक्तायाः किल निरुक्तेर्भूयस्या आख्यातानुरूपगणितायां माधवाचार्यैः
श्रीमद्भि “विवक्ति सिपक्ति जुपन” इत्येवंरूपायास्त्वयोदाहृताया व्याख्यानकात्स्न्यं
प्रति तेषा मान्यतरतामतिमत्ताऽवबोधनं त्वदादीन् न्याय्यमेव सर्वदा सर्वथा च । न
चकादिभगवत्पञ्चनधारी तर्तु स्वयं तारयितुं वेतरान्शक्नोति कथञ्चित् ।

“स्वयं नष्टः परात्राशयती,, ति न्यायात्पतितभावादमुष्य ससर्गिणा पातित्यात्
 सिरेवातितरा यतः । “पतितास्तत्सयोगिनश्चे”ति स्मृतिषु घण्टाघोषात् । न च
 ससारानिवृत्तिपूर्वकपरमपदप्राप्तिकाम प्रति गोविन्दायुधधारण कचिदप्युपदिष्टं
 इयामः । प्रत्युतोदाहृतोदाहरिष्यमाणवर्त्मना घोरतरससारपदावाप्तिहेतुभूतदेहादि
 निभिडतरवासनानिदानाज्ञानतमिस्रासमाच्छन्नतामेव दग्धतनूनामध्यवस्याम् । लज्ज
 नमेतद्भगवद्भावसम्बन्धं न भजते भजत्येव तु ज्वलदयोधाट्टिकासङ्गतिमहामोहमित्यस
 कृदवोचाम च । यस्तु “चमूपच्छयेन,, इति च “प्रते विष्णो,, इतीत्यृचौ “पा
 ठयेद्ब्रह्मवा पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च । गोविन्दस्यायुधान्यङ्गे विभ्रत्सुश्रोणि वै
 द्विज । तुरीय धाम तद्विष्णोर्महिष्ठ प्राप्नुयादि,,ति “चमूपच्छयेनश्शकुनो वि
 भृत्वतिऋगब्रवीदि, ति पारमेश्वरसहितास्कन्दपुराणवचनतयाऽत्रोदाहारि वचोनात
 तत्तुच्छम् । संहितादिनाम्ना वाङ्मनिकरस्यास्य दग्धाङ्गैरारचितत्वात्मायाविभि ।
 यदीय विनियोगवागार्थैव स्यात्तदा ऋषिभि कल्पसूत्रप्रणेतृभिराश्वलायनादिभिरुप
 स्पृष्टा पुनरात्मप्रनाड्या पर प्रवर्तिता स्यात् । नोपस्पृष्टा न प्रवर्तिता चेत्यलीकमे
 वोदाहरण वादिनोऽवधारयन्ति धीराधिराजा । श्रुतेरस्या योजनान्तराण्युपबृहणान्त
 राणि चान्यत्र द्रष्टव्यानीत्युक्तिर्वा तस्य किमात्मिकेति विचिकित्साया वचस्पृष्ट
 नात्मिकैवेति श्रुवते विच विपश्चिज्जना ॥

इत्यञ्चाश्वलायनादिकल्पसूत्रोपात्त एव विनियोगस्तदनुयायिविचारण्यो

१६ वेदाङ्गर
 हर्यैकसमलङ्क
 तधीविचारण्यभा
 ध्यापादाहरणम् ।

पवर्णितश्चार्थः सङ्ख्यावन्मान्यो यथा । “चमूपत् । चमति
 भक्षयन्त्यत्रेति चम्बश्चमसा । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्बावधि
 पणफलके । तयोर्वर्तमान इयेन शसनीयः शकुन शक्तः सा

मध्यकारी विभृत्वा । “हरतेरातोमनिजि” त्यादिना कनिष् । पात्रेषु विहरणशी
 लः । गोविन्दुर्यममानाना गवा लम्पकः । विन्दुरिच्छु । पा ३ २ १६९ ।

इत्युप्रत्ययात्तत्वेन निपातित । द्रप्सो द्रवणशील आयुधानि स्फ्यकपालादीनि वि
 भ्रद्धारयन् अपामुदकानामूर्मि प्रेरक समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षलोक
 सत्मान सेवमानो महियो महान् य एवविध सोमः स सोमस्तुरीय चतुर्थ धाम
 चान्द्रमस एषान विवक्षि सेवते । सूर्यत्रोक्तस्योपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति
 “यम पृनिव्या अपिपति स मावत्तित्यादिभिश्चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपति समा

वृत्तित्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायत” इति । एवं वादिनस्तप्ताङ्कनपरतयोपवर्णनं श्रुतेरस्या मृषामय-
मिति सिद्धम् ॥

इति चमूपच्छ्रुतिव्याख्यानमत्या-
ख्यानम् ॥

मनु शोः शतपथब्राह्मणे याज्ञवल्क्यकात्यायनसंवादरूपे दशानुवाके च-

६७ तप्तं चक्रं मि
त्यादिवाचा वेद-
पाद्यत्व पुनरेता-
मिस्तप्ताङ्कनासि-
द्धिरिति निरूप-
णम् ।

ब्राह्मणे प्रत्यनुवाकं परमपुरुषसायुज्यसालोक्यादिपुरुषार्थहेतुत-
या तप्तचक्राङ्कनमूर्ध्वपुण्ड्रधारणं च “तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्य-
मित्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्तस्माद्विरेखं भवति । ब्राह्मणः सायुज्यस-
लोकतां जयति य एवं वेदे” त्यादिवाङ्मिकरेण प्रतिपाद्यमानं

कथं स्वया पराहण्यतामिति । इत्थम् । सर्वं चेदं प्रलापजालं शिक्षापान्तमुपतिष्ठते
यत आदौ शतपथे नन्वनुवाकसङ्केतलक्षणसंज्ञाया एवात्यन्ताभावः । ब्राह्मणसं-
ज्ञाया एव तत्र निहितत्वात् । संज्ञा चेयं सर्वदेशीयवैदिकप्रणालीपठ्यमानपुस्त-
भारतपुरातनात्तात्पर्यसंचिनिकाच्चावाधितासन्दिग्धप्रतीतिविषयाऽवसीयते चतुर्दश-
काण्डेष्वप्यविशेषात् । न तत्र कुत्रापि मैत्रेयीब्राह्मणान्तर्यामिब्राह्मणज्योतिर्ब्रा-
ह्मणादिष्वचक्रब्राह्मणसमावृत्तं प्रकरणं किञ्चित्प्रतिपद्यामहे यत्र हि याज्ञवल्क्यका-
त्यायनसंवाद उपनिबद्ध इति मृषा रोदिपि वृथा पुनर्मन्दबुद्धे । यदि चेत्तत्र “त-
प्तं चक्रं द्विभुजे धार्य” मित्यादिपदपङ्क्तिः सत्या स्यात्तदा तदर्थगोचरसंदेहतो
वैदिकत्वादशेषा एव विद्वांसो व्यावृत्तमतयो भवेयुरेवाविवादम् । विभूयुर्वा छा-
न्दनानि किल तानि निर्वैरं प्रत्यर्थम् । न तेऽवर्तन्ते वा वर्तन्ते तद्विषयविषय-
विश्वासलेशमानो जातु चित् । प्रत्युनैतच्छाब्दनादिमन्मानवान्हुर्बुक्नुवन्ति दयार्द्र-
हृदया अप्यमत्सरः । शश्वद्गन्धाङ्कलपितवचोजातमेवैरूपं दाहार्थकं शृणुमूतं
निश्चिन्वाना विराजन्ते सद्ध्वन्येव तल्लाम्बनाद्यपलक्षणविधुरे वैदिके परमनादिनि-
धने स्मृतिकारकल्पकाराद्यपि साहस्योपरिसेविते विचारकाग्रेसराः । यदि चेच्छ्रु-
तपाञ्चक्रब्राह्मणमानीर्गच्छेत्तर्हि शङ्खब्राह्मणं स्वन्यायोदेव कुतो न ततो निर्याया-
त् । गदापद्मयोस्तद्दृष्टुमृद्रेस्तयोरपि स्वान्तर्हिततामूधीकयोर्विशिष्ट्यैव ब्राह्म-
णानि ततो निष्कासयितुकामोऽपि लज्जयैव कयाचिदप्रदर्शयितुमना व्यवतिष्ठमान
आलक्ष्यते । एवञ्च दुर्भगाग्रयाव्युपकल्पित “तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमि” त्यादिकं
वचोनालमतद्ब्राह्मणवर्त्यैव सज्जम्बुकालापपूर्वबन्धुमरसत्राहनयनमवजानीमहे । यद्या-

यस्यशक्यैककृततापनक्रियैश्च ब्रह्मणः सायुज्यसालोक्ये चेद्भवेतां तर्हि ब्रह्म वा दग्धतनूनां सायुज्यसालोक्ये वा काकणिकामात्रप्रतितन्त्राणीति कृतं व्याख्यानप्रज्ञ-
या माननीयशेमुषीकस्य नूनं देवानां प्रियस्य ॥

ननु च भोः “देवासः पितरो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयतास्त-

६८ देवामः पि-
तर इत्यादीन्य-
पि वचनान्यदे-
ववचनानि यत्
एतरेष्वनङ्कन-
चिद्विरिति प्र-
तिपादनम् ।

र्गं लोकमायन् । येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्म-
णास्तद्वहन्ति अग्निना वै होत्रा तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्वं
पुण्ड्रमालिखेत् । तस्माद्द्विरेखं भवति । पुनरागमनं न याति-
ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकतां जयति य एवं वेदे”ति श्रवणेन देश-
नां पितृणां च सुदर्शनधारणलक्षणसंस्कारमहिम्ना स्वर्गलोकप्राप्ति-

मनूनामपि तन्महिम्ना लोकसृष्टिशक्तिरामस्तादृशसंस्कारस्य ब्रह्मविद्यार्यमाणस्य
धार्यवादमर्यादया प्रदर्श्य तप्तचक्राङ्कनसच्छिद्रोर्ध्वपुण्ड्रधारणे परब्रह्मसायुज्यसारोक्त्य-
प्राप्तिलक्षणफलवती इति निरूपितं मया कथङ्कारमपाकुर्या इति चेदेतदेवं विज्ञा-
नीयाः । सर्वमेतत्सन्निपातसमयावच्छिन्नस्वच्छन्दात्पवित्रापसोदरमेवाभ्यवस्य-
न्ति विद्वान्सः । परिहृतमेतदनुवाकसंज्ञैव शतपथे नास्तीति पुनरपि “तप्तं चक्रं
द्विभुजे धार्य”मित्यादिवचो “वदेवासः पितरः” इत्यपि बाक्पटलं न भवत्येव तत्रेति परि-
हृयते मूले व्याख्याने तदत्यन्ताप्रत्ययादवच्छेदकावच्छेदेन । सामानाधिकरण्येन
प्रतीतिरेवं सत्येतस्याः प्रतिषेद्धेति विज्ञानीयाः । अभिलाष्याभिलाषकपौरुषादे
प्रचारवार्तायास्तयोः किमात्मकतेति परं मन्वीयाः । सत्यस्येवं ‘तुप्यतु’ नयेन वा-
चमेतामवतार्य विचारयताभो निमग्नत्यनीकभावापन्न “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यमेत । अक्षर्यं ह वै चातुर्मास्ययाग्निनः सुकृतं भवती”ति परिगणितविध्य-
वादवाग्वह्नीप्रतिपद्यमानवस्तुसमूहवर्हिर्मावमावित्वाङ्गस्तुन एतस्यैव तापनोर्ध्वपुण्ड्रा-
द्यात्मनो मृपात्मकैवापद्यने । त्वनो दाहेन जन्तुमन्त्रानसामान्यसंमीयमानेन हा-
हेत्यादिरूजिताक्रन्दनादिवृष्टफलातिरिक्तफलप्रत्ययस्यानौचित्यात् । न ह्यनुवि-
त उचितावगतिर्न्यायसिद्धा । सर्वेण सर्वस्य साध्यतापत्तेरपरिहार्यत्वात् । न
हि देवाः पितरो वा आनानासिद्धाः पुनर्विभूतिमन्तः सत्त्वोत्कटास्तामसकार्यमङ्गदा-
हापाधोर्युर्जातु चित् । न हि लोकमर्जनप्रज्ञावत्ये तन्त्रं भवत्यङ्कनं यत्साम-
योजकमामप्रयास्तपोयोगात्मिकायाश्च मानस्याः सकाशात्तिरस्कारगोचरं भवत्यप्यु-
च्येतश्च मामप्रया स्थमुयैव वितेनिरे केवञ्च मनवो वस्तुमृष्टिम् । न हि वस्तुनो

ब्राह्मण्यमाजो वहन्ति वा बाहयन्त्यङ्कनं कथंचित् । बाह्यात्प्राप्तप्रश्रयतापत्तेः प्र-
स्यासन्नत्वात् । न च सच्छिद्रोर्ध्वपुण्ड्रधारणं पुनरागमनादिप्रयासापनोदनं न्या-
य्यं पदयामः । सत्त्वशुद्धिप्रयोजनीभूतकर्मोपास्त्योर्वाङ्मातृत्वेनाभ्युपेतत्वे तिलका-
द्याधारस्य न तेन बाह्याङ्गभावमावितेनाभ्यन्तरविज्ञानलक्षणोपायातिशयसंलब्धपु-
नरावृत्तिनिवृत्तिरभिनिष्पद्यते नापि तत्फलभूतं सायुज्यादि नितराम् । तथा च
तिलकमात्रस्यैव रूपत्वे वेदवाक्यं चोक्तलक्षणमूर्ध्वपुण्ड्रप्रयोजकं पर्यवस्यत्यवि-
वादम् ॥

ननु “धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रवारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।

१९ धृतोर्ध्वपु- स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदिस्थितं परात्परं यं महतो महान्तम् ।
ण्ड्रइत्यादीनि वा ध्यायति न वेदा धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् । स्मृ-
दिगतानि ना- त्वा विमुच्येत नरः सनत्सैः संसारपाशैरिव चैव विष्णुः । हरेः
प्येतैरभिप्रेतार्थं पादाऽकृतिमात्मनो हितं मध्ये छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं यो धारयति स
वस्थापनम् । परस्य प्रियो भवति स पुण्यवान्भवति स मुक्तिमाप्नवती, त्या-

द्याभिर्ध्यानात्मं कठवल्लीमहोपनिषदार्थगानां श्रुतिभिः स्मृतिपाञ्चरात्रादिवाग्भिश्च
“ततो दिव्यं च हारिद्रं सामोदतुलसीदलम् । मन्त्रेण धारयेच्चूर्णं पुण्ड्रेषु द्वाहशे-
षु च । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु दिव्यचूर्णं च धारयेत् । श्रीकरं विजयं पुण्यं
सर्वशेषप्रणाशनम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु रजनीचूर्णमुत्तमम् । लक्ष्मीरूपधरं
नित्यं द्रव्यं तत्र विधारयेत् । विष्णुरूपेण संस्पृष्टं तच्चूर्णं शिरसा वहेत् । - त
स्याऽनुमानि नश्यन्ति पुण्यमार्गो भवेन्नरः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्य सच्छिद्रं सौ-
म्यमेव च । तदलङ्कारार्थाय हारिद्रं धारयेच्चूयम् । विलोक्य दर्पणं विद्वानूर्ध्व-
पुण्ड्रं मनोहरम् । कुर्यान्मङ्गलमाकाङ्क्ष्यं हरिद्राचूर्णसंयुतम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु
अन्यद्द्रव्यं न धारयेत् । विष्णुपुण्ड्रेण संस्पृष्टं हारिद्रं धारयेद्द्विजः, । इत्याद्या-
भिस्तद्व्याकाभिश्च निर्गणितलक्षणोर्ध्वपुण्ड्रधारणस्य विहितत्वे कथं त्वया । साह-
समात्रेणापन्ध्यते तदेतदिति । तन्न । सर्वस्यैवास्य वचोनातस्य वेदवेदाङ्गादिप्रतिष्ठा-
तममाणविप्रतिपिद्धत्वात् । न खलु “धृतोर्ध्वपुण्ड्रः” इत्याद्या वाचो विद्यन्ते कठव-
ल्लीमादौ पुरातनेष्वधुनातनेषु वा तालपत्रादिपुस्तनिचयेष्वेव सर्वदेशीयेषु स्मृत्यादौ
हारीतादेरुदितवचोविन्यासविशेषसम्भवेऽप्यनुपादेयतालक्षणाप्रमाणतायाः प्रतिपत्ति-
स्तेषां प्रागेवावेदिता नूनं दग्धतनुमस्त्रिनानुकूलक्षेपकतादिदूषणगणप्रस्ततासुविभासा-

याः । पुराणेषु पुनः स्वार्थप्रत्यर्थिप्रतिपादकगीर्जातं तावच्छतशोऽथ सहस्रशः प-
श्यामश्च विस्पष्टम् । तेन नो खलु वयमभिधेयं तमणुतरं वा प्रतिपत्तुं प्रभवामः ।
न च भवत्समीपे सर्वार्थवर्णशाखाग्रन्यस्याभावो यज्ञोपवीतमिति मंत्रस्य यज्ञोपवी-
तधारणे विनियुक्तस्यार्थवर्णिकस्य खिलत्वमभियुक्तोक्तं कथं सङ्गमनीयमित्याद्युक्ति-
स्तात्त्विकोपादानग्राहिणी शोभते हन्त सज्जनमनोनिरन्जनमप्राति व्यामोहविद्रावण-
स्य । विद्रावणाभासकर्तुरप्यभ्याशे स्वाम्युक्ताथर्विदेकतच्छाखाग्रन्यस्यासंभवादति-
राम् । यदीयं तदन्तिकेऽस्तित्वमावितो स्याच्छाखा तर्हि समूला सा स्वन्यायेन
स्वरूपविरूपविद्वन्मानवपुस्तकालयसंगृहीता विषयान्तरसहस्रवत्स्यादेवोपलब्धा ।
वस्तिस्त्वेया स्वसमीपेऽपि तदनस्तित्वं द्योतयन्ती वदनगाम्भीर्यमेवानभिज्ञमानवग्या-
मोहजननमावेदयत्यतितराम् । उत्सन्नशाखापुनरशेषाणामविशेषाद्विशेषतो ना-
रूपत्येव कस्यचिद्वा ग्रहणमिति न्यायोऽयं विश्वजनीनः । पठ्यमानया त्वच्चेर-
ध्यापकपरम्परया परिप्राप्तया भवितव्यमेवेति तदभावादेवावसीयते तदभावः ।
न हि यज्ञोपवीतमिति, मंत्रस्य यज्ञोपवीतधारणे विनियुक्तस्यार्थवर्णिकस्य खिलत्व-
खिलवेदवादिसम्मतं स “द्यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत् । त-
स्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यनेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षि-
णं उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्रा-
चीनावीतसंवीतं मानुषमि, तितैत्तिरीयारण्यकश्रुत्या पुनस्तदुपजीव्याश्चलायनापस्त-
म्बादिसूत्रसन्दर्भेण यज्ञोपवीतसंवीतनिवीतप्राचीनावीतभेदभिन्नधारणविशेषविनियो-
जकेनेतैरर्वाऽनुवादसहस्रैरुङ्गममाणमत्युच्चैः सङ्गतमेव भवच्च कथं सङ्गमनी-
यमिति सम्भावनाभाजनं भवेज्जातु चित् । एवं चानुवादसामान्यविनिर्मुक्ता स्व-
स्वसौ गीः प्रतिद्वन्द्विवागवर्णाप्रसारपराहता परमर्लीकैवापद्यते मृदोर्ध्वपुण्ड्रवादिनी
पुरो वेद्यार्थसंग्मीलितस्यान्तातिशयसमारम्भान्तान्तावत्संख्यावताम् ।

वस्तुतस्तु त्रिपुण्ड्रमेव श्रौततया पुनः श्रौतस्मार्तनित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठा-
नयोग्यतासम्पत्सम्पादकतया च संस्तूयते श्रुतिस्मृतिकल्पसूत्रे-
तिहासपुराणेषु । तत्किञ्च मुख्यया वृत्त्या विभूत्यपरपर्यायं भव-
ति तावद्भस्म । वृत्त्या तु भाक्त्या चन्दनाद्युपजायते । धा-
रणे चास्य धृतयः “शैवमां भूनिं नर्यां जिगायत । तनामो-
जिष्ठां देवहितां च ऋत्विजः । प्रसद्य भस्मना योनिमपथ पृ-

७- विभूत्यल-
ङ्घृतं त्रिपुण्ड्रमेव
तिलकसदृशं धो-
त पुनः सङ्कलक-
मौशसमाङ्गभूत-
ञ्च धियापार-
दिरय तथा स-
र्ववर्णाधर्मिणो वि-

दितमिति नि- धिवीमग्ने । स २ मृज्यमातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान्पुनरासद । व्य-
रूपणम् ।
म्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृता-
त् । व्यायुषं जमदग्ने । कश्यपस्य व्यायुषम् । यद्वेषु व्यायुषम् । तन्नो अस्तु
व्यायुषम् । अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म
व्योमेति भस्म । सर्वं २ ह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षूषि भस्मानित्येवमाद्याः
प्रतीततरा अधिगम्यन्ते । गृह्यकल्पकारा हि आपस्तम्बकात्वायनबौधायनसत्या-
षाढगोभिलपिप्पलादपुरोगमा विनियोगमेतेषामभिदधुर्बिभूतिधारणास्त्रायार्पणव-
स्थापकाः सोत्साहम् । त एते पूर्वपूर्वकल्पकुन्मुनिमण्डलीनिरूपणमनतिष्ठश्चमा-
ना मर्यादां किल सनातनीं प्रतिष्ठापयाम्बभूवुरद्वन्द्वः । अत एवाद्यावधि शिष्ट-
विशिष्टपरम्परापरिमाताः प्रत्यर्थमशेषा एव वर्णाश्रमिणः तद्वारणाधीनसदाचार-
शीलितचेतसो विजयन्ते तत्वरसिकाः । भस्मधारणात्मनस्त्रिपुण्ड्रस्य तु वैदिकत्वं
ताद्रूप्येण हि तस्यासन्दिग्धाधिपर्यस्तमहाजनसमाचारगोचरत्वं चादिमाश्रममार-
भ्यान्तिमाश्रमपर्यन्तमभिविहितशोचिष्केशसमाराधनाभिनिष्पन्नप्रत्यासन्नवस्त्वात्मनो
विश्वजनीनमनुभूयते । तद्वारणमन्त्रा अपि “मेषावी भूयासम् । तेजस्वी भूयास-
म् । वर्चस्वी भूयासमायुष्मान् भूयासम् । अन्नादो भूयासम् । सर्वसमृद्धो भूया-
समि” त्येते लसन्ति विश्रुता । तस्यै च भस्मनः परीक्ष्यमाणे त्वनवधिकातिशय-
शुचित्वोपहितं तावद्गोमयं भवत्यस्य मूलद्रव्यम् । प्रकृतिभूता खल्वस्य वि-
श्वध्रुत्यादिपारम्परीपरिपूयमाना किलास्ति जगद्वन्द्या क्षीरसर्पिरादिहोमीयवस्तु-
पूगप्रदानौपयिकयशोवर्चोवद्विशिष्टव्यक्तिभूता परमसाधारणसर्जनक्रियाभिगामि-
नी च महेशितुः । तथाच मन्त्रा “यत्ते चर्म शतौदने यानि लोमान्य-
घ्न्ये आमिषां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु । बृहस्पतिनाऽवसृष्टां वि-
श्वे देवा अधारयन् वर्चो गोषु प्रविष्टं यत्तेनेमां संसृजामसि । बृह० अ-
धारयन् तेजो गोषु प्रविष्टं यत्तेनेमां संसृजामसि । बृह० अधारयन् पयो गो-
षु प्रविष्टं यत्ते० संसृजामसि । बृह० अधारयन् यशो गोषु प्रविष्टं यत्ते० संसृजाम-
सि । बृह० अधारयन् रसो गोषु प्रविष्टो यत्ते० संसृजामसि । बृह० अधारय-
न्नि,त्येवंभूता अथर्वणसंहितायाः प्रकाशन्ते । कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यनेकवृत्ताभिनिर्वर्त-
नवेलायां दैनन्दिनधार्मिकव्यापारसामान्यशुचित्वापादकदर्भादिद्रव्यनिवहनिरुद्धस-
न्निवेशसमाकाङ्क्षितायामखिलैरेव स्मरणैः स्मर्तृणां भन्वादीनां पञ्चगव्यं ननु

गोमयगोमूत्रादिप्राप्तिसिक्तसत्तासमाकन्दिताभिधेयभूतं प्रतिपद्यन्ते पर्युपादेयतयाऽऽ
 स्त्रिकगणाः । अवैशेष्यादेव तस्मात्प्रत्युत ततो विशिष्टतया गोमयमुपादीयते
 कृते तावद्विभूतेः । यथाहुः स्मर्तारः “आग्नेयमुच्यते मस्म दग्धगोमयसम्भव-
 म् । तदेव द्रव्यमित्युक्तं त्रिपुण्ड्रस्य महामुने । अग्निहोत्राग्निनं मस्म विरसा-
 होमजं तथा । औपासनसमुत्पन्नं समिप्रभितसमुद्भवम् । समिदग्निमुत्पन्नं धार्य
 वै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रौत्रियागारपचनाग्निमुद्भवम् । अन्येषामपि सर्वे-
 षां धार्यं दावानलोद्भवमि”त्यादि । एवञ्च मस्मन उपादानोपादेयादियथोदित-
 स्वरूपसाक्षात्कारपर्यालोचनया वैदिकं पुरुरग्नितेनोविशेषपारिष्कारविग्रह “मग्नि-
 त्यादिभिर्भग्नैः शुद्धं ब्रह्माभिमन्त्रितम् । शिवमन्त्रेण तद्धार्यं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वा ।
 गायत्र्या वा च देवर्षे मन्त्रेण प्रणवेन वा । करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्त-
 मः । व्यक्तः शुद्धतरः सौम्यः शिवलोके महीयते । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण यः
 करोति त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा ध्रुतिचोदितम् । सौर
 पदमवाप्नोति गायत्र्या मुनिसत्तम । प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपं प्रणवेन न संशयः
 इत्येवमाद्यभिमन्त्रणाभिधायिवचोविशेषैः पुलस्तकस्य महीकृतमध्यवर्तीयते मस्म ।
 न चास्य धारणे शैवा एवाधिजित्यन्ते नेतरे वैष्णवादय इति अभितव्यं वा वञ्च-
 यितव्यम् । शिवविष्णवादिदेवता ऋग्वेद्या पुनः समष्ट्या समाराधयतः सर्वा-
 न्मृत्यविशेषेण तद्वारणविधानविशेषस्य संश्रवणात् ॥

यत्तुक्तमविचारकेण केनचिच्छैवानां त्रिपुण्ड्रमूर्ध्वपुण्ड्रं वा वैष्णवानां वि-

७१ वैष्णवादिम-
 तानाञ्च सम्प्रदा-
 यानां वेदवाक्यताप्र-
 तिपादनम् ।

हितं भवतीति तदुक्तम् । शैववैष्णवत्वादिभेदभित्तव्यवस्थाया
 एव वेदवाक्यत्वात् । नो खलु वेदे शैवाः शाक्ता वा वैष्णवा

इत्येवंभूताः शब्दाविशेषा अभिकृत्याधिकारिणः परिपठिताः क-
 विदपि दृश्यन्ते । उपासनमृते देवतायास्तत्तस्याः साम्प्रतिरुद्धगामयाम्युपक-
 स्तिनं वैष्णवादिमतं न भवत्येव लोचनविषयं विशिष्टविदुषाम् । अत एव मगव-
 चरणैः समूलमुन्मूलिता अभूवन्नेव दिग्विजयमहोत्साहे हेखयैर्वैते दुरात्मानो वै-
 ण्णवादिकम्भन्या मर्त्यान्तरानुषायिनश्च सहस्रशः । मृतानां तावत्तेषामुपजीवका
 अधुनातना अप्यमी मृतका एव सन्तः स्वस्वरूपानुरूपमेव निर्देजना जल्पन्तीनि
 पित्रं न जानुनि । नसिद्ध्यन्ति चेत्तैर्वैष्णवाद्यो वेदतः के तर्हि भवन्त-
 स्तदपरासीका इति चेदन्नाभिदध्यरे व्याकरणपरिवानकन्यायेन वनसिंहन्यायेन वा

औताः पुनरौपनिषदा भावामो वयमिति । न मनाक् शैववैष्णवादिशब्दाभिधेयाः स्मो
यनो वयमनावेयातिशयशारूपुपासनासु यथाप्रस्थानं मगवद्धरिहरादौ निरूढचेतः-
सञ्चारसाम्राज्यरञ्जिता अप्यखिलोपाध्यनवच्छिन्नप्रत्यगात्मज्योतिषो याथा
स्थपरिनिष्ठापरावृत्तिप्रयुक्तपरमार्थप्रमंशनमसहमानाः स्तोकोत्तरं वा । न हि
वैष्णवादिमतभेदाः स्वातन्त्र्येण वेदानां विषयतया सम्प्रदायापरपर्यायतया वा
उपादातव्याः । तत्तद्देवतामाहात्म्याद्यवबोधनाकारप्रवृत्तिमत्त्वेऽपि परमर्षीणां प्र-
स्फुरत्प्रतितन्त्रार्थसर्वस्वसन्दीपितात्मानो निरवच्छिन्ने परे सर्वतन्त्रसिद्धान्तभूत
अभिधानादिपास्तिकव्याहारसामान्यविषुरे च सर्वाधिष्ठाने प्रज्ञामात्मीयां प्रचो-
दितवन्तो महानुभावा नार्वाचीनविषमविषवल्लीसमानाकारवैष्णवादिमतविभेदानां
बीजिभावभाविता भवेयुः कथञ्चिद्वा । एवञ्च “पूर्वपूर्वैः स्वशिष्येभ्यः कृतस्यो-
पदेशस्य विषयीभूतो ह्यर्थः सम्प्रदायशब्दार्थ इत्युक्त्वा “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् । समित्पाणिनिः, तिमानञ्चाश्रोदामहार दुर्जनकरि-
७१ दुर्जनकरि- पञ्चानने तेह्णरङ्गाचार्यस्तच्च पुनरालम्ब्य “सम्प्रदीयने गुणगा
पञ्चानमन्यामो शिष्यायेति सम्प्रदायो वेद” इति कुमुमान्नख्यां वर्द्धमानोपा-
हविद्रावणमार्त- ध्यायकृतसम्प्रदायशब्दव्युत्पत्तिं तां न्यवेद्यद्वयामोहविद्रावणे
ण्डकृतां वाचवा- ध्यायकृतसम्प्रदायशब्दव्युत्पत्तिं तां न्यवेद्यद्वयामोहविद्रावणे
त्रार्थं सुशिक्षिता तदग्राह्यम् । अपास्तसमस्तवैष्णवाद्यश्रेयोवहसम्प्रदायस्याद्वन्द्व-
भवन्ति । तदग्राह्यम् । अपास्तसमस्तवैष्णवाद्यश्रेयोवहसम्प्रदायस्याद्वन्द्व-
हृदयाम्बुजातसौरभाविभासिविज्ञानिजनमहत्ससाक्षात्कारगोचरस्याखण्डार्थज्ञानैकस-
मधिगम्यमानस्यैवात्मतत्त्वस्य निज्ञासोरुपदेश्यस्य प्रतीततरसमीहाकृताधीकरणस-
त्ताकत्वेन तत्प्रत्येव प्रज्ञास्तृभावो ब्रह्मण्यानामुपपद्यते तत्रां यतः । व्युत्पत्ति-
व्योपाध्यायानां वेदविषया सा ययोदितदुःसम्प्रदायासहा न कथञ्चित्कैवल्यव-
ण्टापपकण्टकायितैवैष्णवादिस्सम्प्रदायान्वतालीकार्थितमस्तोमसमाच्छन्नानधिकुर्यादपि
वा द्वितीयावस्थायाम् ।

पञ्च “वृहदारण्यकमाप्यारम्भे आहुः शङ्कराचार्याः । “ॐ नमो ब्रह्मा-
दिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्यः” इतीदमुदाहरणार्थ-
तोऽसत्सिद्धान्ततमिस्रामयस्यैव सत्सिद्धान्तमार्तण्डस्य कर्ता च कश्चित्किञ्चिदशुद्धं
शुद्धाद्वैतं स्वीयसिद्धान्ततया मन्यमानो मुमुदे तन्मन्दम् । अमन्दमतिमननैकयो-
ग्यनिगूढाभिसन्धिसन्धानासमर्षचेतःपराहतत्वादुदितवाक्योदाहर्तुरासमन्तात् । न
खल्वसौ वाङ्मयव्यक्तिः प्रकृतप्रसङ्गानुकूलावाचीनैवैष्णवादिमतयापात्म्यव्यवस्था-

पनौपयिकदुःसामग्रीप्रवाहपातिता वा तस्याः समुत्तेजनविज्ञानबद्धादरा कथमप्यु-
 न्नीयते । प्रत्युत तयोरेतेयोर्विद्यतानिरूपकविरूपसामग्रीं त्रिभूणैव समीयते । न
 च निरस्तनिखिलोपाधेर्वज्रगो विद्यया परया प्रनीत्यास्पदतां भजमानस्य सकाशा-
 दपरया समधिगम्यमानवस्तुनोऽपि भाविकताव्युदाससम्भवे प्रमाणेतरविषयीभूत-
 बालमूर्तेर्वत गोपीशस्य स्त्रीवत्पामरमानसाविलासवासनाकर्मभूताया विशिष्टसार्थो-
 पादानसमास्थानलक्षणसम्प्रदायपद्वेदनीयता मन्त्रादिव्यक्तेर्वा प्राप्नोति स्वारस्यात् ।
 न ह्यनाधेयार्तिशयाद्वन्द्वब्रह्मविद्यासम्प्रदाय इव वैष्णवादिसम्प्रदायो वेदानां वि-
 षयो भवत्यवान्तरतया वा । उपास्तेर्भगवनो भोगीशभोगशयनस्यास्मान्प्रत्या-
 क्षितकशिखामणिमहेन्द्रान् परमाभ्यार्हितस्वेऽपि तज्जिर्वाहाय तत्सम्प्रदायस्य तेहल-
 षडहलसातानिभेदभिन्नस्य रामानुजीयस्याङ्गनेयदेवतोपाहितस्य तस्यैवानन्दतीर्थस्य
 गोपालबालमूर्त्याचारधनप्रधानस्य च वल्लभस्य तद्वद्राधारमणपरिचर्यापर्युपाधिभू-
 तनिम्बार्कस्येतेरेतरविभिन्नाकारविकारप्रकाराक्रान्तविलकादिसमुपादानमन्योपद्रवभू-
 यस्त्वप्रत्यवसितस्य वैरवैश्वानरज्वालामालाजटालस्यानुपदमनुगतकामक्रोधाधुर्ही-
 पनयया भगवत्कृपामाश्रयाद्मुखत्वेनान्तं गत्वा निरयपरम्परावगतेरप्रतीकाहृत्ता-
 त् । न हि भगवन्तं नारायणं स्वगो निश्चिह्नं किल लिङ्गं प्रामादिकमानवमनोवि-
 कल्पविषयीभूतकुङ्कुमहरिद्रासहभाविश्वेतमृत्तिकोर्ध्वपुण्ड्रस्याङ्गारसहकारिगोपीचन्द-
 नादिपुण्ड्रस्य कुङ्कुमगुलालपरिलालितपुण्ड्रान्तरस्य चेतरेतरविरोधालम्बनमनवीक्ष्य-
 ततरमयुक्तियुक्तमुन्माननिष्ठयनञ्च बलगेज्जातु चित् ।

यस्तु दुर्जनकरिपञ्चाननव्यामोहविद्रावणयो “स्तदा प्रभृति शुभाणि नि-

७१ रामानुजी-
 याद्युर्ध्वपुण्ड्र-
 मीतञ्चास्मात्-
 भिति मस्मात्त्रि-
 पुण्ड्रस्तु श्रीत-
 घत्तादिदमेवमेव
 भारणीयमित्या-
 रप्रतिपादनम् ।

त्वं पुण्ड्राणि धारयेत् ॥ सर्वैः श्वेतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं यथा वि-
 धि ॥ मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ मृत्तिके
 देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं मि”त्यादिबचनोपदर्शनपुरः-
 सरमूर्ध्वपुण्ड्रं मृत्तिकया परिकल्पितमालोक्यते तत्त्वनादेयम् । द-
 र्शितमत्या वेदादिबाह्यत्वाद्रामानुजमुखमर्दने निषन्धे तत्कृतपरि-

करविनयस्थापयार्थमातिष्ठापननद्धप्रानिज्ञे श्रीमाद्विर्भावार्थः सपरिकरमगाकृत-
 त्वाच्च तपानिधनयोदाहृत्तोर्ध्वपुण्ड्रस्य । न हि पुस्तकयोरेतयोरुदाहृतगीर्निकरः
 श्रोतो वाऽस्ति स्मार्त इत्यालोच्यतान्तावत् । वेदेषु तदत्यन्ताभाव एव संस्मृतिषु
 तु स्वीयैरुक्लिताम् प्रक्षिप्यमाणः सोऽयमुपयथादिसम्प्रमनाशेपनिधुततरस्मृत्यर्थनि-

प्रतिपिद्धो विभाव्यते यतः । न चैवमादिविरोधिवचनानां प्रतिपादिकृतिरन्वयमनु-
 द्वाद्य समन्वयं समर्थयन्तो भगवत्पादप्रभृतयो वृषामनिर्दमेप्रविश्या मर्त्युः । त्रि-
 ङ्च नास्तिका श्लेच्छहृणादयश्च सर्वे श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणानां कल्पितं वदन्ति
 कस्ततो भेदस्तदैकदेशस्य कल्पितत्वं वदतामित्येषा न चतुरस्या उक्तिर्यामोदवि-
 द्रावणकृत्तः सुतराम् । निर्विशङ्कं विरोधमिः परिकल्पितं वस्तु शनकृत्तः सम्प-
 रीक्ष्य यादृशं तु तादृशतयैवाज्ञापयता तेषां भगवतां यावदोभामध्यगहारपट्टीस-
 मुत्सादनौपाधिकसमवताराणां च नारायणवदेवाराध्यत्वात्वां प्रति वैष्णवमन्त्र्याग्ने-
 यादिभ्यः प्रशास्तृणां पुनरस्माकं विनयेमानवं सत्त्वासमन्तात् । न हीह “शुचिरे
 ह न मे पापमि” त्यादिर्मन्त्रो मृदोर्ध्वपुण्ड्रधारणं विधत्ते । न वा तस्मिन्स्ये न
 केनचिद्विनियुज्यत आपस्तम्बवावायनादेः मृत्युत स्नानादप्येव कर्मणि तदादि-
 श्रौतसूत्रैर्विनिबद्धमस्य विनियोगं विज्ञानतां तावद्व्याख्यानमनीहगेन सङ्ख्येपुण्ड्र-
 धारणप्रकारपरतां निराचष्ट इति विस्पष्टम् । न च स्नाने विनियोगवद्धारणेऽप्यु-
 र्ध्वपुण्ड्रस्य कथं न स्यादस्याः श्रुतेः स इति भ्रमितव्यम् । असत्येन कल्पप्रमाणे
 कल्पयिता किञ्च विनियोगस्य साहसिकत्वादनुपादेयवचनश्च पूतिद्विण्डिमममाश्रय
 उपसर्पेद्यस्मात् । दूषणमण्वपि मा भ्रमन्तीति कल्पसूत्रानुकूलमेव मायार्थमवगा-
 हनकालीनाभ्यर्थनाविशेषविषय मृदधिष्ठायाः खलु देवतायाः संस्मरणोपनायना-
 विध्यव्यक्तिकार “मश्वकान्ते रथकान्ते विष्णुकान्ते वसुन्धरा । शिरसा चौरपि-
 प्यामि रक्षस्व मां पदे पदे । भूमिर्धेनुधरणी लोकधारिणी उदन्तामि वगैश्च
 कृष्णेन शतचाहुनेति” मन्त्रान्तर्वर्त्यश्वकान्तेतिविशिष्टविशेषणपदार्थरामजिनमयना-
 रयन्त्येव मुमनोगणाः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारदृशनानः । न राशु मृदेषा वि-
 जनिमित्तान्महीकृतां निर्निमित्ते हन्तोर्ध्वपुण्ड्र उपक्रमपरामर्शोपमंद्धारयत्वादि
 -करणात्मनामनुते मनाग्वा । तदिदं सिद्धमस्या अपि श्रुत्यर्थयत्तेषां कल्पः, क.
 दबाहमेवोर्ध्वपुण्ड्रमिति । एतेन मल्लप्रयुगिमदापवदनन्यायनः मय्या दृष्टः
 णवसम्प्रदायमानिनो निरस्ता एवोर्ध्वपुण्ड्रवचनावलीकल्पयितारो नैराशः
 स्यालीपुलाकन्यायतश्च । न च मयूखादिसङ्ग्रहकारैरनुष्ठेयनयोरवशिष्टपुण्ड्र-
 स्मार्तेरिह सहसा कथङ्कारं त्वयाऽपाक्रियत इति चोदितव्यम् । अत्रैव
 लोचनायां प्रचलत्सम्प्रदायमानिमानवाऽचारमात्रानुवादितया तेषां विधि-
 , त्रिपुण्ड्रं भस्मना कुर्याच्चन्दनेन च सुवृतः । प्रातः समष्टिं कृत्वा कुर्यान्ते

गन्धमिश्रितम् । 'सायान्हे निर्जलं भस्म एवं भस्म विलेपयेदि' ति व्यावृत्त्येव
 गृह्यसूत्रेण च "भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽसे हृदि च व्याधुपमिति प्रतिमन्त्र-
 मिति" पारस्करेयेण वैदिकतथैककण्ठ्येन संस्तूयमानत्रिपुण्ड्रप्रच्छायाऽवलम्बितो
 वंशपत्राकारपरिलालितस्यैव सङ्कीर्तकतया च तदभिप्रेतश्रुत्यादिबाह्यसाङ्केतिको
 ध्वपुण्ड्रस्वरूपनिरूपकत्वाभावात् । न चा "प्यथाचारालभते धर्ममाचारास्त-
 मते धनमि"त्यारभ्यो "ध्वपुण्ड्रं धारयेदि" ति गौतमसूत्रमस्मदूर्ध्वपुण्ड्रप्रशंसा-
 रायणं ननु नालमन्ययितुमिति व्याहर्तव्यम् । सूत्रस्याप्यस्योदितवंशपत्राका-
 रपुण्ड्रस्यैवावेदकत्वात् । यतोऽत्रापार्थक्यसम्प्रदायवज्जनविकल्पितेरेतराविर्द्धेपु-
 ण्ड्रानुकार्युल्लेखस्यैवास्त्यन्तिकोऽस्त्यभावः । न हि मदिरामत्तविलक्षणेषुनेनाल-
 क्षितमपि वस्तु जह्यान्निजभावं जातु चित् । न वा तस्य स्वरूपविदो जहति
 तत्त्वमतनुमतयः । न चैतावता वैष्णवसम्प्रदायोऽस्माकीनः स्थवीयानेव सन्नप-
 लापनेनान्यथामावं नाप्नुयात्तावकीनेनेत्यभिनिवेष्टव्यं सुमन्दमतिभिः । निरूपि-
 तम् । यथोक्तवैष्ण-
 वमतिनामप्युपा-
 सनाया परामा-
 ताऽद्वैतप्रसङ्ग-
 वास्तीति ताड्ये-
 वनादस्य विष्णुभ-
 क्त्यैव तत्त्वे वि-
 निगमनायां शिव
 महिमानं महिमास
 प्रदर्श्य धियो य-
 थोक्ताया स्थिरी-
 करणम् ।

तगत्या सम्प्रदायानां तावद्वैष्णवानां वेदबाह्यतासंसिद्धावद्वैतप्र-
 ह्लाविद्यासम्प्रदायस्यैव कर्मोपास्त्योरपेक्षया निरतिशयवैदिकत्वे
 काण्डत्रयाचारप्रचारौपयिकसम्प्रदायपदाभिधेयाभ्युपगममात्रत्वे
 च श्रुतयस्ताव "दथाश्वलायनो भगवन्तं परमेश्चिन्तं परिसमेत्यो-
 वाच । अधीहि भगवन्प्रह्लाविद्यां वरिष्ठाः सदा सद्भिः सेव्य-
 मानां निगूढां ययाऽचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमु-
 पैति विद्वान् । तस्मै सहोवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तियानयो-
 गादवेही"त्येवमात्मान उज्जृम्भन्ते खलवादावेव कैवल्योपनिषद् ।

एताभिरिह प्रश्नप्रतिवचननात्पर्यपर्युपेताभिरनवच्छिन्नवस्तुयाथात्म्यमेवास्मत्स्येनो-
 पदिश्यते निरस्तसमस्तेतरवस्तुमत्तारुञ्च सर्वकालम् । मध्ये पुनरुपनिषदो
 "विविक्तदेशे च मुक्तासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरः शरीरः" इत्येतया क्लि-
 श्रुत्येकान्तावाससम्पादनाधीनाऽसनादितापनविभेदसन्दुब्धावान्तरप्रकरणप्रतिपादि-
 न्या "ऽस्त्याश्रमस्यः सकलेन्द्रियाणि निरुद्धानि भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य । हृत्पुण्डरी-
 के विरजं विशुद्धमि" स्याद्यव्यवहितोत्तरगीर्णमसम्पिपादयिपाविशेषविषयीभूत-
 सगुणध्यानसमितिर्कृतव्यताकृतकृत्यया यातः परं "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति मूत-
 योनिं समस्तप्राप्तिं तपसः परस्तात् । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सो-

विदो नैवैवंविधद्वुरालापसौभगभूम्यां विमुह्येयुः । न हि समाग्रेयसौरमसम्भारा हि
प्राणव्यक्तिरगन्धं वा दुर्गन्धमुत्सहं द्रोचरीकर्तुं ह्यञ्चित् । तदिदं देवासाविवरणा-
भासमुपेक्षितत्वेनापि प्रत्युक्ततरं वेदितव्यम् ॥

इति ब्रह्मणः सायुज्यम् । देवास इत्यादिवाक्यार्थयोरुपमर्दनम् ॥

अथ “निचिक्षेपमुपणं मिथ्यमानममध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनम् । विष्णोरिदं

७५ पुनरपि क- भूरिदं भूरितेजः प्रधर्षति दिवानकं विभूयस्तज्जनासः” ॥ १ ॥
ल्लितवाक्योदा- इत्येषा याज्ञुषबृहदारण्यकशास्त्राश्रुतेः सुदर्शनोपनिषद्यपि प्राप्ति-
हरणच्छलेन त- द्वायाः सद्भावेनानवधमेव नञ्चकाङ्क्षनादिविधानम् । तत्र । अ-
साङ्गशङ्कायां तभिरासः । त्यन्तावद्यत्वात् । न ह्यध्वर्युशास्त्रासु शुरुकृष्णाभिधानभेदमिच्छासु

बृहदारण्यकशास्त्रा का चिदस्ति यतस्तज्जदो विद्वद्भिर्मन्येत । नापि सुदर्शनोपनि-
षदुपनिषत्स्वस्ति काचिन्माननीया । उभयतोऽप्यमानविषयत्वात् । सर्वशोऽधीय-
मानबृहदारण्येऽप्यतीतवाक्यप्रकरणायेतुस्तच्छास्त्राभेदस्य तद्वततया च वाक्यस्या-
स्य कल्पनाकरणे कोन्यत्र स्यात्परिश्रमः । तत्रापि खिलश्रुतिरिति सन्ज्ञां तस्या
महतीं जनयामास । इदमपि महदेव साहसम् । परमत्र शोचयितव्यन्वेतावदेवात्र ज-
गत्यामध्येतुपरम्पराकप्रवीरा अनुगृह्णीयुर्वा निगृह्णीयुरिति । दुरावेशस्तूभयीमपि
विचारणान्न स्पृशेदवाल्पापपीति नावतरत्यक्तापि विस्मयो विदुषाम् । यदीयं तत्रत्या
स्यात्तदा दग्धविप्रहावयवा एव विजानीयुरितरे पुनस्तान्त्यजेयुः श्रुतिवाचमिति न
शक्यते नियन्तुम् । खिलमपि वचनं वचनमेव सद्ब्रह्मनीयार्थानामवचनदेशीयव्यव-
हारं नोपादद्यात् । अविशेषेणैव विज्ञानानाम्स्तद्वचनं तदर्थं पुनः श्रद्धाभरमात्मीयं
प्रकुर्युर्वा स्वप्रसङ्गात् । न विज्ञाने न वा प्रकुर्वते तमेतं प्रत्युन शब्दार्थयोः श्र-
वणादेव प्रस्ताः सर्व एव वा प्रायशः । तादृगरूपाः कथङ्कारममुमभिधेयं स्वयमनु-
निष्ठेयुरनुप्रापयेयुर्वा नरानितरान् । उभयोरपि विचारणालावण्यरञ्जितत्वात् ।
अर्थादग्न निर्विचारचेनसाभियन्वेष्टा शश्वच्चिचर्चायते । सेयं विचारशालिभिश्च
निश्चिनमतिभिर्व्यपोद्देवापचने शनशस्तयाहि । ये खलु तत्साक्षास्ते बाहुमूलम-
ध्ये मनिविभ्रमाल्लोहशलाकामेव तप्तां निक्षिपन्ति तथैव विहितं परिदृश्यते हा-
हेत्यादिरूग्मिनाऽऽक्रन्दनपुरस्सरं तन्मध्यम् । न तु सुदर्शनेन कथञ्चन महता-
मपि कालप्रयत्नेनप्रापयेयं च विष्णोरेव दिव्यदेहसद्वमनिना । न हीदं वस्तुत-
स्तेदेहादिकामति । भगवतो निवनायुधत्वात् । नापि देवज्ञाना वा भोगुरेतन्मु-

वान्विष्णुं विददार मलैः खरैः । चर्माम्बरो महावीरो वीरभद्रो बभूव ह । स
 एको रुद्रो ध्येयः सर्वेषां सर्वसिद्धयः” इति वाग्भ्यो ब्रह्मविष्णवादेर्नयितारं पुनः
 सर्वशस्तत्रियन्तारं महेश्वरमेव सर्वेश्वरं प्रतिष्ठापयन्तीभ्यो “ब्रह्मैव शरमः सा-
 क्षान्मोक्षदोऽयं महामुन, इत्यन्तिमवाचा महेश्वरमूर्त्यन्तरशरमस्य ब्रह्मत्वमोक्षप्रद-
 त्वयोः समर्पयन्त्या परित्कृततराम्यो व्यूहमेव वैष्णवम्भक्त्यानां समूलमुन्मूल्य-
 न्तीभ्योऽस्मदभ्युपेतं तावदद्वैतब्रह्मविद्यासम्प्रदायमेव निखिलोपनिषत्परामित्तन्वि-
 सन्धानात्मानमशेषयुगीयमहाजनसामान्यसमाचारगोचरमानन्दतरङ्गिणीविशेषैकजन-
 नं कुतो न आत्मनः कृतकृत्यतायै सुविभावयेः । दुरावेशमेव तथाऽविभावने
 निदानं मनुषे तदा तु सौभाग्यकथा ते दुर्दैवहता नूनमारण्यककुस्तुम्बुरुण्येवानु-
 पते विवृषां समीक्षया । सकला अप्युपनिषदो भवदभ्युपेतविरूपविग्रहापनेदि-
 शारमणस्वरूपावेदकपदकैवल्येनाप्यलम्भावमनापन्नास्तसम्प्रदायमेव स्वाभिप्रायहीनं
 हन्त वैष्णवं न सहन्ते स्वग्रान्तेऽपीति मन्वीयाः । समासहस्रेणापीतरेतरविरु-
 द्धोऽसौ सम्प्रदायो मन्त्रा वा नियमा वा तिलकानि वा आचारा वा न प्रसिद्ध-
 ण्ति ताम्यस्तत्प्रत्यायकपदस्य वा वाक्यस्य तत्राप्रत्ययात् । प्रत्युत भवन्त्येव
 गह्वरपदं तन्मानात् । मानान्तराणि तु मन्वादिस्मरणानि च कल्पाः सर्वश एषां
 विरोधिन इत्यसङ्कदवादिष्म । अनुमयाऽप्यमी अर्था अपार्थतयैवाध्यवसीयन्ते तथा-
 हि श्वेतशृङ्गारिणीमाहिहरिद्रातिलकञ्च सपादं तेङ्गलरामानुजीयानामपादेन हि तेन
 बडहलामां वैमत्याभावं नापद्यते निजरुचिमात्रहस्तग्राहगृहीतत्वादितरेतरम् । य-
 देवन्तदेवम् । यथा हीक्षणे त्रियामान्धदिनान्धयोः । माध्वं तिलकमङ्गारविनि-
 वेशमङ्गिशृङ्गारैश्रीविलासलास्येन बाहुमेन तिलकेन न सम्प्रतिपत्तिं विभ्राणम-
 यगम्यतेऽन्योन्यमान्ययैव मत्याऽन्योन्यस्मिन्ननादेयताविषयत्वात् । यत्नैवं तलै-
 बम् । यथा चार्कफलसुमनसी । परिशिष्टा अपि तत्सम्प्रदायमानिनो विरु-
 पविन्यासवत्तिलकविशेषं स्त्रीकुर्वाणास्तामेवामान्यसरणिमात्मीयां विनिवेदयन्तीति
 नैकोऽपीतरेतरसन्निधौ प्रामाण्यमभ्युपेयात्सम्प्रदायो न वा तदस्तीभूय तद्यापार्थ्य
 मार्गमाणानां सम्मुखे सम्प्रतिपत्तिं कथञ्चन प्रत्यायेयत् । एवञ्च चक्राङ्कनो-
 र्ध्वपुण्ड्रे तु सन्दर्शितवाक्येभ्यो हन्त वादिना शब्दार्थान्ध्याम्प्रतिकूलतरेभ्यो व्यर्थं
 पुनरनर्थं ऽवधार्यते । दशायामेवंविधायां “देवास” इत्यादेर्वाक्यस्याङीकयोग्य-
 तावतः वा वा चक्राङ्कनविधानावगाहिविवरणशोभा यतो जगत्यां प्रामाण्यप्रकार-

विदो नैवैवंविधदुरालापसौभगभूम्यां विमुह्येयुः । न हि समाग्रेयसौरमसम्भारा हि
प्राणव्यक्तिरगन्धं वा दुर्गन्धमुत्सहं द्रोचरीकर्तुं ह्यज्चित् । तदिदं देवास्तविवरणा-
मासमुपेक्षितत्वेनापि प्रत्युक्ततरं वेदितव्यम् ॥

इति ब्रह्मणः सायूज्यम् । देवास इत्यादिवाक्यार्थयोरुपमर्दनम् ॥

अथ “निक्षेपमुपणं मियमानम्मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनम् । विष्णोरिदं

७५ पुनरपि क- भूरिदं मूरितेजः प्रधर्षति दिवानक्तं विभूयस्तज्जनासः” ॥ १ ॥
ल्लितवाक्योदा- इत्येषा याजुषवृहदारण्यकशास्त्राश्रुतेः सुदर्शनोपनिषद्यपि प्राप्ति-
हरणच्छलेन त- द्वायाः सद्भावेनानवयमेव नश्चक्राङ्कनादिविधानम् । तन्न । अ-
साङ्गशङ्काया तद्विरासः । तन्तावद्यत्वात् । न ह्यध्वर्युशास्त्रासु शुरुकृष्णाभिधानभेदमिन्नासुं

वृहदारण्यकशास्त्रा का विदस्ति यतस्तज्जदो विद्वद्भिर्मन्येत । नापि सुदर्शनोपनि-
षदुपनिषत्स्वस्ति काचिन्माननीया । उभयतोऽप्यमानविषयत्वात् । सर्वशोऽधीय-
मानवृहदारण्येऽप्यतीतवाक्यप्रकल्पायितुस्तच्छास्त्राभेदस्य तद्वत्तया च वाक्यस्या-
स्य कल्पनाकरणे कोन्वत्र स्यात्परिश्रमः । तत्रापि खिलश्रुतिरिति सञ्ज्ञां तस्या
महतीं जनयामास । इदमपि महदेव साहसम् । परमत्र शोचयितव्यन्वेतावदेवात्र ज-
गत्यामध्येतुपरम्पराकप्रवीरा अनुगृह्णीयुर्वा निगृह्णीयुरिति । दुरावेशस्तूभयीमपि
विचारणाञ्च स्पृशेदेवाल्पावपीति नाशतरत्यत्रापि विस्मयो विदुषाम् । यदीयं तत्रत्या
स्यात्तदा दग्धविग्रहावयवा एव विज्ञानीयुरितरे पुनस्तान्त्यमेयुः श्रुतिवाचमिति न
शक्यते नियन्तुम् । खिलमपि वचनं वचनमेव सद्ब्रह्मणीयार्थानामवचनदेशीयव्यव-
हारं नोपादधात् । अविशेषेणैव विज्ञानानास्तद्वचनं तदर्थे पुनः श्रद्धाभरमात्मीयं
प्रकुर्युर्वा स्वप्रसङ्गात् । न विज्ञानते न वा प्रकुर्वते तमेतं प्रत्युत शब्दार्थयोः श्र-
वणादेव त्रस्ताः सर्व एव वा प्रायशः । तादृग्रूपाः कथङ्कारममुमभिधेयं स्वयमनु-
तिष्ठेयुरनुप्रापयेयुर्वा नरानितरान् । उभयोरपि विचारणालावण्यरञ्जितत्वात् ।
अर्थादत्र निर्विचारचेतसाभियञ्चेष्टा शश्वच्चित्रीयते । सेयं विचारशालिभिश्च
निश्चिन्मतिभिर्विषयैर्वापद्यने शतशस्तथाहि । ये खलु तस्माद्वास्ते बाहुमूलम-
ध्ये मनिविभ्रमाल्लोहशलाकामेव तस्मा निक्षिपन्ति तथैव चिन्हितं परिदृश्यते हा-
हेत्यादिकूजिताऽऽकन्दनपुरस्सरं तन्मध्यम् । न तु सुदर्शनेन कथञ्चन महता-
मपि कालत्रयेनत्राविषयेण च विष्णोरेव दिव्यदेहसद्वसतिना । न हीदं वस्तुत-
स्तद्देहादपकामति । मगवतो नियतायुचत्वान् । नापि देवदानवा वा मरेयुरेतन्मु-

वान्विष्णुं विददार भलैः खरैः । चर्माम्बरो महावीरो वीरमद्रो बभूव ह । स
 एको रुद्रो ध्येयः सर्वेषां सर्वसिद्धयः” इति वाग्भ्यो ब्रह्मविष्णवादेर्जनयितारं पुनः
 सर्वशस्तत्रियन्तारं महेश्वरमेव सर्वेश्वरं प्रतिष्ठापयन्तीभ्यो “ब्रह्मैव शरभः सा-
 क्षान्मोक्षदोऽयं महापुनः, इत्यन्तिमवाचा महेश्वरमूर्त्यन्तरशरभस्य ब्रह्मत्वमोक्षप्र-
 स्वयोः समर्पयन्त्या परिष्कृततराम्यो व्यूहमेव वैष्णवम्भक्त्यानां समूलमुन्मूल्य-
 न्तीभ्योऽस्मदभ्युपेतं तावदद्वैतब्रह्मविद्यासम्प्रदायमेव निखिलोपनिषत्पराभिसन्धि-
 सन्धानात्मानमशेषयुगीयमहाजनसामान्यसमाचारगोचरमानन्दतरङ्गिणीविशेषकन-
 नं कुतो न आत्मनः कृतकृत्यतायै सुविभावयेः । दुरावेशमेव तथाऽविभावेन
 निदानं मनुष्ये तदा तु सौभाग्यकथा ते दुर्दैवहता नूनमारण्यककुस्तुम्बुरुण्येवानु-
 पते विबुधां समीक्षया । सकला अप्युपनिषदो भवदभ्युपेतविरूपविग्रहापत्रेन्दि-
 शारमणस्वरूपावेदकपदकैवल्येनाप्यलम्भावमनापन्नास्सम्प्रदायमेव स्वाभिप्रायहीनं
 हन्त वैष्णवं न सहन्ते स्वग्रान्तेऽपीति मन्वीयाः । समासहत्वेणापीतरेतरविरु-
 द्धोऽसौ सम्प्रदायो मन्त्रा वा नियमा वा तिलकानि वा आचारा वा न प्रसिद्ध-
 न्ति ताम्यस्तत्प्रत्यायकपदस्य वा वाक्यस्य तत्राप्रत्ययात् । प्रत्युत भवन्त्येव
 गर्हापदं तन्मानात् । मानान्तराणि तु मन्वादिसंस्मरणानि च कल्पाः सर्वश एषां
 विरोधिन् इत्यसकृदवादिष्यम् । अनुमयाऽभ्यमी अर्था अपार्थतयैवाध्यवसीयन्ते तथा-
 हि श्वेतशृङ्गाणिग्राहिहरिद्रातिलकञ्च सपादं तेज्जलरामानुजीयानामपादेन हि तेन
 बडहलानां वैमत्याभावं नापद्यते निजरुचिमात्रहस्तग्राहगृहीतत्वादितरेतरम् । य-
 देवन्तदेवम् । यथा हीक्षणे त्रियामान्धविद्वान्धयोः । माध्वं तिलकमङ्गारविनि-
 वेशमङ्गिशृङ्गारशैलीविलासलास्येन बाल्येन तिलकेन न सम्प्रतिपत्तिं विभ्राणम-
 बगम्यतेऽन्योन्यमान्ययैव मत्याऽन्योन्यस्मिन्ननादेयताविषयत्वात् । यन्नैवं तलै-
 बम् । यथा चार्कफलसुमनसी । परिसिद्धा अपि तत्सम्प्रदायमानिनो विरु-
 पविन्यासवत्तिलकविशेषं स्वीकुर्वाणास्तामेवामान्यसरणिमात्मीयां विनिवेदयन्तीति
 नैकोऽपीतरेतरसन्निधौ प्रामाण्यमभ्युपेयात्सम्प्रदायो न वा तदस्थीभूय तथापार्थ्यं
 मार्गमाणानां सम्मुखे सम्प्रतिपत्तिं कथञ्चन प्रत्यायेयत् । एवञ्च चक्राङ्गनो-
 र्ध्वपुण्ड्रे तु सन्दिशितवाक्येभ्यो हन्त वादिना शब्दार्थाम्बाम्प्रतिकूलतरेभ्यो व्यर्थं
 पुनरनेयं ऽवधार्यते । दशायामेवंविधायां “देवास” इत्यादेर्वाक्यस्यालोकयोग्य-
 तावनः वा वा चक्राङ्गनविधानावगाहिविवरणशोभा यतो जगत्यां ग्राम्यार्थप्रकार-

संवेदनावाची पवित्रपदाभिधेयभूततयाऽत्रोपादीयत इति साम्प्रतम् । शब्दैरैतैः
सुदर्शनस्यागम्यमानत्वे वाक्यादेतस्माद्वाक्यान्तरयोरतीतान्तरयोरवश्यमेवोदाह-
र्यत्वात् । अलीकवर्णावलीं प्रति त्वेनामलीकतरवाक्ययोः पूर्वापरीभूतयोरुपस्था-
पने खिद्यन्मानसस्य प्रवृत्त्यभावोपपत्तिरुचितैवोपनायते । यदीदं वाक्यं सत्यं
स्यात्तर्हि पूर्वापरे अपि ते ससंभ्रमं प्रदर्शिते स्याताम् । नोदाहार्यन्यतरदपीत्येवं
मेव तन्मानसमवसीयते । “तुष्यतु, नयेनाभ्युपेत्यापीदं वाक्यं सुदर्शनं वा तेन
हि दाहो वा देहे नाभ्युपेयते । अपि त्वग्निरेव यागादौ परमेश्वरस्य प्रतीकभूतपवित्र-
मित्यादिविशेषणविशेषान्वितश्चाभिमन्यते । तथा हि । यथाऽनकलूतप्रतिपादनबलादिह
च सामानाधिकरण्यबलात्पवित्राग्निपदयोः प्रथितस्तुमावात्वग्निदेवतैवा “अिरस्मि
जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातूरजसो विमानोऽजस्रो
घर्मो हविरस्मिनामे” त्युक्त्वा यथोदिताशयातिशयसम्भृतया संस्तूयते सेयं देवता
“सहस्राग्नेमि” पदवाच्यताविभेदं गत्या तया तया भजमाना विराजते सकलास्तेव
संस्थासु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमापराभिधानास्वतिवेष्टम् । तथैवेह नेमिपदवेद्यता-
मुपयातयाऽग्निदेवतया यावद्यागनिर्घसनालम्बनभूतया तप्ततनु निजतन्ववच्छेदेन
तपिनोपस्थाप्यमानसम्पादितयागापूर्वमहाविभवोऽनशनादिवृतविभेदसंस्कृतात्मा य-
जमानो निष्कामकर्मण एतस्य हि महिम्ना ब्रह्मणः सायुज्यसालोक्यावाप्तिप्रयो-
जकीभूतचेतोर्निर्घस्यमात्मान्तिकमभिपद्यत इत्येवार्थस्माधीयान् । न तु तप्ततनु-
पदं तप्तलोहशलाकया देहावयवदाहं श्रूते । तस्य तु पश्चादिसाधारण्यात् । साः
क्षारसुदर्शनेनापि दामोदरदेहदेदीप्यमानेन ब्रह्मसायुज्यादिकलानवाप्तौ किम्पुनर-
प्रयोजकतमेन कार्णार्थसेनैतेनेत्यज्ञेनापि भिज्ञातव्यत् । न च “चक्रध्याकः पविर्ने-
मिः पृथक् चक्रस्य वाचक्रा” इति माषवाचार्थवचनविरोधो मन्वव्यः । पृथक्पद-
प्रयोगस्त्वारस्याच्चक्रस्यैव रथादिगमनप्रयोजकीभूतस्य सम्प्रत्ययात् । उपस्थित-
न्ताद्यकं भीमपहायानुपस्थितस्य सुदर्शनस्य नूनमुपादाने तत्राप्यभाव एवास्ति
विनिगमकस्यानुक्रमणिकायाम् । सुदर्शनस्य हविन्त्वे “चक्रध्याकः” इति पु-
ष्टिनिर्देशोऽपि न युज्यते । यदीदं वचनमेतत्प्रयोजननिर्वाहाय शरणीकरोपि तर्हि
“मध्यमुत्तारिध्वंसिनी रामानुममुखमर्दभादौ तैरैतैः समार्चनं तस्माद्गन्तव्यं कुतो
न विभायते । यदीदं हास्याप्यभिमतमभाविष्यत् एते सण्डनमस्यादरभरैस्तत्र
गान्धर्व नारिष्यन् । कृतान्त एव ते सन्ति तत्र तु निरस्तरार एव मशकाव-

हूर्त्तमात्रं महाबला । अत्यल्पबलानान्तु मानवानां तद्धारणनामश्रवणस्यैव भेरवादा-
 रत्वे साक्षादेव धारणविधानवाष्ट्यं न कश्चित्कल्पान्ते वा कर्तुं प्रभवेत् । तस्मि-
 न्नैव देवतात्मनि भूरितेजोवत्त्वेऽप्यभितसलोहशकले काकणिकामात्रमूलम्ये देह-
 दाहैकफलप्रदानृत्वमृते जीवच्छवसमानाकारविशदमशेषशिष्टजनस्पर्शनभाषणादिना-
 द्यमन्यन्न किञ्चित्प्रतिपद्यन्ते फल प्रदग्बगात्राः । नाहुर्मूलमध्ये मन्यमानमेवंरूपं
 सुदर्शनं शरीरनाशे विनश्यमानं प्राग्भिरेव भस्मान्तं यातैस्तथारूपैः सहास्तमयामी-
 दिति साम्प्रतिकानां भस्मैव तस्यावतिष्ठमानं संसेव्यमापद्यते त्वदादीनाम् । उ-
 त्तरकालीनानामपि तदेव तस्याराधनाय वत्तिर्प्यत इति तद्भस्मसन्तानसंसेवकाः
 सन्तु चायुष्मन्तो युष्मादृशाः सर्वदा जगत्याम् । तत्सुदर्शनस्यैतादृशदुर्गतिकत्वं
 तदापेदकतया श्रुतितया च दग्धतनुभिः सयोनिनपदावल्ल्या “निचिक्षेपमुपणामि”
 त्येवविधायां शब्दार्थनिर्वचनसौभाग्यं किमात्मकमित्युदासीना विभावयन्तु दोष-
 झाः । विशिष्य तन्निर्वचननिरासपरतायामस्माकं कालहानिरेव केवलीमिति वि-
 श्यते ततो नीरसादित्यलमेतावता ॥

इति निचिक्षेपेति कल्पितवाग्व्यूहभस्मीकारः ॥

अथ “पवित्रमित्याग्नि । अग्निर्वै सहस्रारः । सहस्रारो नेमिः । नेमिन

७६ पवित्रमित्या- तत्तनुः । ब्रह्मण सायुज्यं सलोकतामामोती,, ति सामवेदीय-
 दिवचसा समुदि- मैत्रायणशास्त्राश्रुतिः साक्षादेव चकाङ्कनविधानमवबोधयन्ती कृ-
 तप्रामाण्यवलेना- तार्थानेवास्मानातनुते । मैत्रं वादीः । तत्त्वस्यास्यान्यथाभूतस्यैवे-
 नङ्कनयोग्यताक- ह ग्राहयितव्यत्वाद्विचारकवरान् । तदेतत्परिहृतवाक्यनालस्व-
 त्वादिप्रतिपादन- र्म । रूपसंवेदनाधीनविकृतप्रकाराकारमेव सर्वज्ञान्तरेण व्यतिरिच्यमानद्रूपणभावमाधत्ते ।

पवित्रपदवाच्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य नानात्व एकत्वेनावधारणस्य स्वाभिनिवेश-
 विभेदसञ्चोदितस्यापाकरणैकपात्रत्वात् । यथोक्तं निरुक्ते “पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः
 पवित्रमुच्यते येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति । रश्मयः
 पवित्रमुच्यन्ते गभीरिष्ठो नृभिरद्रिभिः सुत इत्यपि निगमो भवति । आपः पवि-
 त्रमुच्यन्ते शनपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बिहूदका । अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः
 पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते
 इति । अग्निः पवित्रं स मा पुनानु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रन्ते मा पुन-
 न्तिवत्यपि निगमो भवती” ति । न च प्रकरणस्यास्य सुदर्शनाविषयतयाऽग्निरेव

सिद्धेवनाची पवित्रपदामिधेयभूततयाऽत्रोपादीयत इति साम्प्रतम् । शब्दैरेतैः
सुदर्शनस्यागम्यमानत्वे वाक्यादेतस्माद्वाक्यान्तरयोरेतीतानन्तरयोरेवश्यमेवोदाह-
र्येत्यत्रात् । अलीकवर्णावलीं प्रति त्वेतामलीकतरवाक्ययोः पूर्वापरीभूतयोरुपस्था-
पने विद्यमानस्य प्रवृत्त्यभावोपपत्तिरुचैवोपनायते । यदीदं वाक्यं सत्यं
स्यात्तर्हि पूर्वापरे अपि ते ससंभ्रमं प्रदर्शिते स्याताम् । नोदाहार्यन्यतरदर्पात्येवं
मेव तन्मानसमवसीयते । “तुप्यतु,, नयेनाभ्युपेत्यार्पादं वाक्यं सुदर्शनं वा तेन
हि दाहो वा देहे नाभ्युपेयते । अपि त्वग्निरेव यागादौ परमेश्वरस्य प्रतीकभूतपवित्र-
मित्यादिविशेषणविशेषान्विनश्चानिमन्यते । तथा हि । यथाऽवस्तुसमतिशान्दबलादिह
च सामानाधिकरण्यबलात्पवित्राग्निपदयोः प्रथितानुमावात्त्वग्निदेवतैवा “अग्निस्मि
जन्मना जातवेदा घृतं मे घसुरमृत म आसन् । अर्कस्त्रिधातूरनसो विमानोऽनन्नो
द्यमो हविरस्मिन्नामि” त्वृथा ययोदिताशयातिशयसम्भृतया संस्तूयते सेयं देवता
“सहस्रारनेमि” पदवाच्यताविभेदं गत्या तथा तथा भजमाना विराजते सकलास्तेव
संस्थासु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमापराभिधानास्वतिवेलेम् । तथैवेह नेमिपदवेद्यता-
मुपयातयाऽग्निदेवतया यावद्यागनिर्वर्तनालम्बनमूनया तप्ततनुः निजतन्ववच्छेदेन
तपिनोपस्थाप्यमानसम्पादितयागापूर्वमहाविभक्तोऽनशनादिब्रूतविभेदसंस्कृतात्मा य-
जमानो निष्कामकर्मण एतस्य हि महिम्ना ब्रह्मणः सायुज्यसालोक्यावाप्तिप्रयो-
जनीभूतचेतोर्नेमिस्त्वमात्मन्तिकमभिपद्यत इत्येवार्थस्माधीयान् । न तु तप्ततनु-
पदं तप्तलोहशलाक्या देहायवदार्हं भूते । तस्य तु पश्यादिसाधारण्यात् । साः
क्षात्सुदर्शनेनापि दामोदरदेहदेदीप्यमानेन ब्रह्मसायुज्यादिकलानवाप्तौ किमुनर-
प्रयोनकनमेन फार्णापेक्षेनेनेत्येतेनापि निज्ञातव्यम् । न च “चक्रध्याकः पविर्ने-
मिः पृथक् चरस्य वानका” इति माधवाचार्यवचनविरोधो मन्त्रव्ययः । पृथरूपद-
प्रयोगेस्त्वारस्याच्छरैश्च रसादिस्पर्शप्रयोगेऽप्युक्तस्य सम्प्रत्यक्षात् । अत्राग्नि-
न्यायचक्रं भीममहायानुपस्थितस्य सुदर्शनस्य नूनमुपादाने तत्राप्यभाव एवाग्नि-
विनिगमकस्यानुगमणिकायाम् । सुदर्शनस्य हविन्नत्वे “चक्रध्याक” इति पु-
दिन्ननिर्देशोऽपि न युज्यते । यदीदं वचनमेतत्प्रयोननिर्वाहाय शरणीकरोषि तर्हि
“यत्पुनरिच्छंमिनी रामानुममुषमर्दमादौ तैरेतैः समर्थितं तस्माद्भूतदौरात्म्यं कुनो
न विभागेः । यदीदं हास्यायाप्यभिमतमपरिप्यत एते तद्वहनमस्पादरमरस्तत्र
धान्यत्र नारिष्यन् । कृतवन्त एव ते सानि तत्र तु निरस्पर्श एव मशकाय-

क्राणां मुखदेशादिति । अनृत्तरमेवोत्तरं वास्तवमस्ति वादिनः । दर्शनश्रवणयो-
रेव स्वेषां वा स्वस्य रत्नाकाररत्नावलीसुमनोहरकान्तिश्रवणसमानयोगक्षेमत्वात् ।
एवन्तर्हि वपुषा विष्णोश्चक्रस्य हि सुदर्शनस्य धारणे कल्पान्तेऽप्यसम्भवतरं
कथमेते निभृगुर्मलिनात्मानः । को वा निभर्त्येवं वक्ता विभ्राणं वा तमेतं को
न्यत्र प्रत्येति विभ्राणो वा परान्प्रत्यापयाति के वा पुनः सुस्थात्मानो धारणे व-
तास्मिन्सुदर्शनीयतया विश्वस्युः किन्तु कार्णायसवस्तुनो मुद्रणमेव दात्रादितुल्ययो-
ग्यतावतो यावच्छरीरपातमनुभवन्ति । एतावता भगवतः सुदर्शनस्य कथा क
वाऽन्तर्धानमयासीत् । अयोमय्या मुद्राया नन्वस्या मनोवाकायमालिन्व्यमूर्त्तिरेव
प्रभवन्त्यनुभूयते । दशावामेतस्यां धीतरागैर्यतिभिर्ज्ञानविज्ञानपरिपूतैर्मभिः समं
क वा साम्यं स्यात् । तस्यैव स्वप्नालोकितलोकजाततुलनावत्वे तद्गतेः कै-
वल्यस्य न कथञ्चिदेयामर्हता कल्पान्ते वा स्यात् प्रत्युत ज्ञानसाधनाविरोधिता-
मप्रयामेवमात्मिकायां निपण्णाः खल्वमी ज्ञानैककलीभूतपरमपदप्रतिद्वन्द्विस्थिरतरनि-
रययात्राया एवार्हाः स्युरिति व्यातिरेकमुद्रयाऽधिगम्यते । न च गिरा किञ्चनया
मन आत्मीयं व्यसनाक्रान्तं वा क्रोधाक्रान्तं विपरिणयम् तेषां सति सुदर्शनमपि
कुध्येदेवाय शक्यैस्तापभरैरात्मनोऽवहेलाञ्जगत्यां मानवाधमाः कुर्वन्तीति तत्क्रो-
धे हि यूयं तस्य मक्तमन्या अनिष्टपरम्परामापत्स्यध्वे तस्मिन्दृढता अपि । एतेन
“ तस्माच्चक्रं विधानेन तप्त वै धारयेद् द्विजः । सर्वाश्रमेषु वसता स्त्रीणाञ्च श्रुति-
षोदनादि ” त्यादिहारीतपाग्नीयादितयोदात्तवचोनिचयो निरात्मकतामभ्यागच्छे-
देवेति न किञ्चिदेतत् ।

इति चक्रं विभर्त्तित्येतस्या वाचस्तदर्थस्य च विदम्बनादिगदर्शनम् ॥

नन्वेवमपि “ एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिन्हैराङ्किता लोके सुभगा भवाम तद्विष्णोः

७८ “ एभिर्वय- परमं पदं ये गच्छन्ति हि लाञ्छिता ” इत्याध्यागिकश्रुतिर्नन्ना-
मिलादि ” पद प- प्ताङ्कनप्रक्रिययाऽऽद्भुतोत्प्रेय यथार्हमिति चेदिदं किञ्च प्रत्यव-
दृष्ट्या वा क- स्थितया नाङ्कन स्थानं पुनः प्रतिविधानमभ्युदिताभ्यां तावत्ताभ्यां नातिरिच्यत
मिदिरिति प्रति- इत्याचक्ष्महे । तत्रोपन्यस्तयुक्तिपूगप्रमाणपूगाविहाप्यनुसन्धात-
पादनम् ।

व्यौ । अधिकं त्विदमेव हि यच्छमदमयोगज्ञानारूपांतरक्षासङ्कीर्णसाधकन-
मनान्तरीयकत्वासंसृष्टस्यैकस्यैवाकिञ्चित्करत्रियाकोटिकवाक्योपादानमकार्यं शरा-
र्यं शरीरत्वं तमेतमास्यायोक्तपशानुवाच्युत्तराविक्रयमध्यवसानव्यम् । वस्तुतस्तव-

स्माद्वचनान्मुमुर्षुस्वरूपानुसन्धानमेवाकलनीयं न तु मुमुक्षोरीपद्मा । फलस्य हि
 दृष्टात्मन एतस्यैवोपपत्तावदृष्टात्मनो नास्त्येव प्रतिपत्तिः । मानसामान्यविप्रतिपि-
 द्धत्वात् । भारद्वाजीयतयाऽत्रोदात्तद्वतवादिवचस्तु वर्णितरीत्याऽभारद्वाजीयत्वेनाका-
 र्यक्षममिति पर्यवसन्नम् । वचनगतवाधितप्रतिपत्तेरसद्वस्तुमात्रैकप्रमापकत्वात् ।
 न हीदं चिन्हधारणं सर्वस्वामिनो विष्णोर्युज्यते । धारणस्य त्वस्य त्वचो विद्या-
 या अयःपिण्डपिण्डिकामात्ररूपितायाः सर्वानुभवसिद्धत्वे कल्पान्तेऽपि सर्वस्वामि-
 निन्हधारणसंसर्गसार्पिषो वाऽत्यन्तासम्भवात् । मगवदायुधमिति तल्लान्छनमिति
 तेन पावित्र्यमिति तदेतन्मुक्तेः साधनमिति च वाक्प्रलापो बालिशतरानैवालं व्या-
 मोहयितुम् । कुशलमतयस्तु जहमुर्हसन्ति हसिष्यन्ति त्रैकालिका इति स्थिते म-
 रद्धानादयश्चतुष्पात्कृत्यङ्गिमिति वा वचोभिरात्मीयैः प्रमापयेयुरिति स्थूलाक्षं वि-
 भिद्य निश्चिनुयाः समाश्रित्यैव महाभागान्विशिष्टैर्वेदाननेत्रेणासमन्तात् ॥

एभिर्धयमित्यादिकल्पितपदपदार्थपरीहारः ॥

ननु “प्रते विष्णो अठनचक्रे पवित्रे जन्माम्मोर्धि तर्तवे चर्पणन्द्रिः ।

७९ “प्रते विष्ण-
 वि,, आदिवच-
 नादप्यतिशान्तव-
 चनसजातीयाद-
 इत्यनुराचारदूरी-
 करणम् ।

मूले बाहोर्धतेन्ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति,, इत्यु-
 गेदीयवाक्फलशाखावाक्यस्योक्तार्थानुग्राहकस्य सत्त्वात् नो न्यु-
 नता समुदीरितार्थप्रतिपत्तृणामिति चेन्मैवम् । शाखायाः किञ्चा-
 स्या उत्सन्नत्वे तद्वततयोदाहृत्यं वागनितराध्ययनाध्यापनानु-

ष्ठानानुष्ठापनादिव्यवहारगोचरा श्रुतिशरणैः श्रुतितयाऽविश्वास्या यतः । न हीयं
 गीः प्रक्रियामिमामवतार्य कल्पसूत्रप्रणेतृभिरितरैर्वा शास्त्रस्थैरात्मनिबन्धेषूपनिष-
 द्धा कचिदप्यालक्ष्यते । यदीदं वचः शास्त्रागतमेवामविष्यत्सर्वेषामेवादराविशेषे-
 णोपादानविषयतामुपापत्स्यत् । परमेतच्छृण्वन्तः शब्दतो वाऽर्थतो नाम्युपगच्छ-
 न्तीति किमात्मिकाऽत्र श्रुतिमत्तायाः प्रतिपत्तिः । अन्तरा तां तादृष्येण ग्रहणा-
 फारा प्रवृत्तिरपार्थिकी पर्युषेयते । सति चैवं तदालम्बनाधीनतत्ताङ्गनप्रक्रिया ननु
 निर्वर्णितवाक्यामासप्रतीतिसामान्येनाप्यपाकृता प्रमाणसर्वस्वपराहतेत्यवगच्छामः ।
 एतावतैश्वर्यनत्वस्यास्य चरितार्थत्वात् । “तुष्यतु” नयेनेहापि पदपदक्तिमा-
 लम्ब्यास्वारस्यनिरूपणोपायैकविचारणायामुत्तरसङ्कल्पतसामग्र्योपपास्तसमस्तसङ्-
 रण्यवच्छेदासामान्यामुपादाय यथोदितदूषणपटल्येवानुसन्धातव्या तावतैवालम्बान-
 स्यामत्यहृत्वात् ॥

यत्तु रामार्चनचन्द्रिकायामानन्दवनेन रामनाममाहात्म्यनामकपुस्तकान्तरे पुनरच्युताश्रमेण निर्णयसिन्धौ भट्टकमलाकरेण चेदृशानुपूर्विका श्रुतिरसावुदाहृता दृश्यत इत्यन्योक्तीरवलम्बमानम्मन्येनावेदितं वादिना तत्र । भानन्दवननामा रामानुजाय एवास कश्चिदेवं योजयिता यतः । यद्वा स चासौ तन्नामा तदस्मीभूय प्रसङ्गसङ्गत्या दुराचारमेतमुपन्यास्यत्पराभिमतस्यार्थस्यानुवादकतया यथायोगम् । न च शारदापीठपूर्वदेशिकान्तर्वर्तिनो वा बहिर्वर्तिन अच्युताश्रमनामानो रामनाममाहात्म्यप्रख्यापयितारो ह्युदपद्यन्त । तदभिरूपया विख्यातानान्तावत्त्रयाणामपि निर्विकल्पब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादकानिबन्धनिर्मातृत्वा तन्नाममाहात्म्यवर्णनप्रवृत्त्युत्पत्तेरनुपपत्तेः । वस्तुतस्तु तन्नाममाहात्म्यकृदच्युताश्रमनामा स्वामी-ष्टसंसाधनाय परैरवकृत्यो भवतीत्यवगम्यते । यदपि निर्णयसिन्ध्वादौ तदादिवाक्यमुदाहारि भट्टकमलाकरसूत्रिणा तदपि दग्धतनुवर्त्तमानव्यवहारानुवादमात्राभिप्रायकमुश्रयम् । न तु तावद्व्यवहारस्यास्योपादेयतानिर्ग्राहकं जातु चित् । श्रुतित्वेन कल्पितवाक्ये किलास्मिन्नलीकप्रतीतिमत्तया पृथक्पदपदार्थपरीक्षणप्रयासो मनीषिणामसम्मत इति तद्वैरात्म्यं न संस्पृशामो वृथाऽऽलापपूरितत्वाद्दलावरुण्याः ।

इति “मते विष्णवि” त्यादिकृत्रिमवाक्यार्थतिरस्कारः ॥

अथैवमपि “दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभृयाद्वै सुदर्शनम् । सव्ये तु शङ्खं वि-
८० “दक्षिणे तु भुजः, इति, वा-
क्यस्य पर द-
ग्धतनुकल्पितस्य
यथावदेवतत्रार्थे
तिरस्कारणम् ।
दृष्टतरतया दृष्टदुराचारनिरूपकतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वस्य सु-
तरामग्राप्रत्ययः । यावतीरत्र प्रायशः श्रुतितया वाचो योजयामास सर्वास्ता निर्व-
र्णितस्वरूपानतिरिक्तस्वरूपस्य एवोदाहृताः । यद्यपि वाचन्तान्तामनभिज्ञमान-
वविमोहनकृते स्पष्टविभेदसञ्ज्ञानादिव्यक्तीकारकृतां वर्त्तयामास तथापि सूक्ष्मतर-
समीक्षावशादखिलोऽयमुद्यमो वादिनो गारुडचेष्टितकविक्रमविशेषमेनानुकरोत्यत्यु-
च्चैः । दुरावेशसमायोगात्कचित्कश्चिदावेदितोऽप्यर्थोऽत्रविचारविषयतां मनमानः
पौरुषरुक्त्वादिद्रुणप्राग्भारेण प्रतिपन्तुसमाधानाविभेदनानुरूपकृत्यात्मना ह्रीयमाणः
पर्युषेयतेऽथाप्यपार्थविज्ञापकवचनतम स्तोमसमाकलनप्रभवप्रासातिशयं सद्गुणा-
वनां विदधानस्तन्तेषां संसर्गकषावितमतिवैचित्र्याणां वा ताद्रूप्यमेवापादयति वैरू-

प्याह्वयविकृतप्रत्ययोपधानसाक्षिकं पुनः पुनः । नैकाऽपि पदपङ्क्तीरुचिरार्थमुन्मु-
दिताऽप्रमाविलासलालनाशीलं ग्राह्यत्यणुतरं वा । एतदर्धविषयनानुकूलपूतिग-
न्धाधिकरणभूरिभाषासमास्तरणशीलितत्वादेवासमन्तात् । “दक्षिणे तु भुजे विप्रा वि-
प्रत्यायसलञ्छनम् । शङ्खचक्रादिदुर्मत्या कलिमालिन्यमीलिता” इत्येव विश्रुततर-
स्य वाक्यस्य हि बृहन्नारदीयस्यात्तार्थे ज्ञापयितव्यत्वाच्च । यदि स्याः स्वीय-
वाक्यैकपरिगाम्यावेशवासितस्वान्तस्तदा विनिगमनाविरेहेण नारदीयवाक्ये तथाभूत-
किञ्च स्याः । विनिगमकं चेत्तानिध्यादिलक्षणमभिव्याहर्तुमुत्सहसे तर्हि तस्मा-
मान्यविधुरतयाऽस्ति प्रतिपादनं तावकीनमित्यवोचाम चासकृत्प्रागेव । बल्लक्षण्यं
चेत्केनाचिदंशेन व्याहर्तुमुपनरीहसे तथाऽपि प्रतिपादितोपपत्तिशतात्तदपि प्रत्याख्या-
तं वेदितव्यम् । उत्तानार्थकमित्यमपार्थक्यवाक्यं हीदं कृत्रिमतरमेव । कृत्स्नप्रामा-
ण्यविगर्हितत्वात् । नैव त्वमात्मानमास्तिकञ्जानानो वा ज्ञापयमानः प्रवचनमात्रेणै-
व नारदतरेण भवेरास्तिकः कस्यान्ते वा । न खल्वङ्गदाहादिकं कर्मास्तिकता-
यामस्ति किञ्चित्तन्त्रम् । नास्तिक्य एवामुरचयसिमालम्बनभूते सदैवास्य तन्त्र-
त्वात् । पृथक्जनैककूट एव प्रचारयोगाय प्रतारकैरुपादीयमानोऽर्थो मतिमन्मान-
वेष्पधरपरिस्पन्दाय वा युज्यते कथञ्चित् । सत्यैव ह्यसारतरवस्तुज्ञातप्रमाहिण्या
तदादेर्न्यङ्कारसमास्पदत्वात् । न च महेशाद्याराध्यतमैवदेवतादिभ्यो विमुखीभूताश्च
निरुद्धनिगमागमगम्यमानसमाचारेभ्य आस्तिरव्यपदेशमावमश्नुवीरलंशतो वा
मानवा हन्त भवन्तः । न च पुनर्विप्रतिपत्तयो मुष्मदादिविगीतसमाचारशीलिन्यः
समुत्सादयितुमुदपचन्त इत्यद्भुतं नाम नामत आत्मवताम् । यथाऽवास्थितवस्तु-
व्यवस्थित्यै प्रवृत्तेस्तासां कृतकृत्यत्वात् । तप्ताङ्गनादिव्यवहारः पशुधर्मो न वेत्या-
कारां परित्यज्य विप्रतिपत्तिं तप्तचक्राङ्गनादिधर्मो वैदिको न वेत्येवंरूपामपि
वा कश्चिदास्तिकात्मा प्रयुञ्ज्यात्परिहारकणाम् वा । न कोऽपि कदाचिदेवं कु-
र्यादिति कृतमेतावता ॥

इति “दक्षिणे तु भुज” इत्यर्वाचीनवचननिराकरणम् ॥

अप पाञ्चरात्रमहावक्त्रमहीरुहं तावच्छरणमुपयातानां नो ययोदिता-

८१ पाञ्चरात्र-
स्याप्रामाण्यप्रसा-
धनपुराणं त-
साङ्गनुराचार-
तिस्कारः ।

ङ्गनावश्यानुष्ठानतत्प्रभनफलममृद्धेरल्यप्रतया भद्रमेव सद्भूता-
नामिति । अपैवं पर्यनुयुज्यते किमिदं पाञ्चरात्रमृगादिभेदप्रा-
माण्योपनीतपदार्थप्रत्यायनविशिष्टयोग्यताकृतयाऽभिमन्यत उत

तदङ्कपुरोगमप्रत्यर्पितवस्तुसन्तानसन्धायकतयाऽऽहोस्वित्स्वातन्त्र्येण स्वार्थसमुद्योत-
नसत्तावदिति । नाद्यः । यथाऽवक्लृप्तोपन्यासघोरणीभिरनवशेषविशेषप्रसाधिनी-
भिः स्वप्रतिपादनानार्थप्रतिपत्तोर्विनिर्णयितृत्वात् । नो खलु मानव्यक्तिविधाविभे-
देषु “स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यं अनुमानश्चतुष्टयमि” ति मन्त्रप्रकीर्तितेषु पुनस्तज्जा-
तीयवचोविशेषप्रत्ययसितेषु पाञ्चरात्रस्याऽसङ्ख्यानात् । न च “प्रत्यक्षमनुमानञ्च
शास्त्रञ्च विविधागमम् । अयं सुविदितश्चार्थन्वर्गशुद्धिमभीप्सता । आर्पणमोप-
देशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्त्वेकैकानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतर” इति स्म-
रणान्मनोर्विविधागमपदोपवृंहितात्पाञ्चरात्रस्यावगतिः सम्प्रतिपत्तेति साम्प्रतम् ।
विविधागमपदेनेह वा पाञ्चरात्रपरिग्रहस्यावास्तवत्वात् । अत्र हि शास्त्रपदं वे-
दस्यैव भगति वक्तृ पुरुषहितविशेषशासनात् । तदिदं मन्त्रार्थवादतिहासपुरा-
णादिना विविधागमपदविभेदबोध्येन प्रतीत्यालम्बनमित्येवोचितं नापरया । लौकि-
कागमानामितरेतरमतिमात्रपरिकल्पितानां मन्योन्यविरोधावभासभासितानाञ्चानुपादे-
यैकदेशीयत्वात् । यथाहु “रतीन्द्रियार्थविज्ञाने प्रमाणं श्रुतिरेव हि । श्रुत्युक्ता-
चारतो ब्राह्मणं ह्यगमानां प्रसज्यते” इति । अभ्युक्तीत्या श्रुत्युक्ताचारसामा-
न्यविरुद्धत्वादाचाराणाञ्च पाञ्चरात्राणां स्मृतिरेषा पञ्चरात्राणि नाभिमन्यत
एवेति फलितम् ॥

नन्वितिहासरत्ने पञ्चरात्रमहिम्नः सङ्कीर्तिततया कथं तदपमानो विधीय-
तामिति । नैष दोषः । नारदादिपञ्चरात्रातिरिक्तपञ्चरात्रपदवेदनीयमन्यराशेरन्या-
दृशस्यैव ततो निगम्यमानत्वात्तेन च ब्रह्मात्मना समापादितैक्यातिशयानां तावद्दे-
वतानामभेदप्रतिपत्तिप्रयोजकोपास्तेर्बाभत्सादिदूषणसमापन्नाङ्कनादिवेष्टाविशेषविधुरा-
या आदिष्टत्वात् । अंशेनैकतमेन यथाकथञ्चित्सम्प्रतिपत्तावप्यंशैर्भूयोभिर्विप्रति-
पत्तीनामेव प्रख्यातप्रमाणप्रत्ययातिशयशालिनीनां निष्कृष्टत्वात् । न हि ताव-
त्तीर्षकारा गौतमजैमिन्यादयो मेनिरे हन्त पञ्चरात्राणि न्याप्यानि न वा निजनि-
मन्थेऽप्यंशतो वा निवन्धुस्ते तानि कुत्र चित् । प्रत्युत तया तया वाचोयुक्त्या
तानिमानि न्यक्कुर्वाणाः सन्दृश्यन्ते सहैव धार्तिरुकारैः । नापि कृष्णद्वैपायनाचा-
र्याः प्रत्युतैतान्येते “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता” इति ब्रह्मसूत्रेण नि-
राचक्षते स्म । न चेदं मेयमेव पीत्वादिखणं निराचष्टे सूत्रमिति सन्तोष्यम् ।
मेयापनोदनविनोदस्य मानावधूनफलपर्यवसायित्वे तद्व्यपदेशादिहापि पञ्चरा-

अप्रत्याख्यानस्याम्यहिततरत्वात् । न च पञ्चरात्रे तवाप्यभिपूज्यस्य विष्णो-
 र्भगवतः संस्तूयमानतया वैदिकतरतया च तत्तत्त्वप्रतिपादकग्रन्थराशेरस्य कथं
 स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्कितव्यम् । तत्त्वस्य हि विष्णोरनापेक्षिकस्य संवन्नीयत्वे
 ऽपि तन्मिषेण विकृतालापप्रलापमयस्य तु पञ्चरात्रस्याप्रामाणिककृतिविशेषको-
 टिप्रविष्टस्यापाक्रियामात्रपात्रत्वात् । अभिधामात्रप्रत्ययमृते विष्णोरभिधेयविधेयधी-
 र्वा तत्कैङ्कर्योपायप्रयोगशैली नालङ्कितार्थापूर्वोत्पादनप्रयुक्ताय कर्हि चित् ।
 एवञ्च समुत्सादितवचनसजातीयवचनजातविग्रहावयवं नूनमिदं पञ्चरात्राद्वयं व-
 स्तु नान्यादृशतिरस्कारप्रयासविस्मयायावकरूपते । न हि चार्भतर्चवर्णपरिमाणमृ-
 ते किमप्यपूर्वमस्यां वा पश्यामः पदपङ्क्तौ । न हि पुनर्“वर्धस्य दहनं नास्ती”
 ति न्यायं पैङ्गलानां पराशुशन्तो निरसनकर्म्मण्यस्य प्रवर्त्तामहे प्रायशः समाश्रित्या-
 वयवान्वाक्यात्मनो नाम तन्निष्ठान् । तथा ऽप्यपभाषणविशेषमाग्रहरणार्हेन्तु वृत्तं
 तावच्च तत्रापाकरिष्यते । तथा हि “तपस्तपोसि तीर्थानि पुण्ड्रो नाम नम-
 स्क्रिया । आम्नायाः सकला मन्त्राः क्रतवः पूजनं हरेरि” ति पुरस्कृत्य कृत्रिम-
 वाक्यं तापसंस्कारस्य सर्वतपस्तमुदायसमानस्कन्धत्वं पुण्ड्रसंस्कारस्य सर्वपुण्यती-
 र्थस्नानसमानस्कन्धत्वं नामसंस्कारस्य सर्वकालकृतमगवजमस्कारसमानस्कन्धत्वं म-
 न्त्रसंस्कारस्य सर्ववेदाध्ययनसमानस्कन्धत्वमित्यादिकं प्रललाप तन्निधम् । यथो-
 क्तिदिशा भारद्वाजीयतपोदाहृतसंहिताया एवाप्रामाण्ये प्रसाधिते तद्वाक्यावयव-
 स्यास्य सुतरामेव तथात्वाविगमे तदेतदास्थाय कृतश्च विकृतालापः समं तपःस-
 मुदायसर्वपुण्यतीर्थस्नानमगवजमस्कारसर्ववेदाध्ययनैर्देहदाहलक्षणतापसंस्कारपुण्ड्रसं-
 स्कारनामसंस्कारमन्त्रसंस्काराणां पारिभाषिकाणामपि परमुपवर्णितगत्या प्रत्याख्या-
 तानां प्रतिष्ठापनसरणिषामान्यसौष्ठवविहीनानां सम्बन्धसामान्यवन्धनासम्भवात् ।
 तापनक्रियायाः पशुधर्मतया परिकीर्तिताया यावत्प्रमाणबाह्यरत्वे नामग्रहणमात्रा-
 दपि किंस्त्रिपाधायकत्वे पुनस्तपश्चारणयोग्यतापरिभार्जकत्वे च कथं सर्वतपःस-
 मुदायसमानस्कन्धता । पुण्ड्रकर्मणोऽप्यकिञ्चित्करत्वे च विफलप्रयासविषयत्वे
 सर्वपुण्यतीर्थस्नानसमानस्कन्धना वा किमात्मिकेति मतिं मतिमतामाराधनयोपादाय
 यथावद्विभावये । दाम्भिकनामसंस्कारस्यापप्रभाविभेददूषितस्य ते निरर्थस्य श्र-
 णादेव ताममप्रत्ययसमुत्पादनैकयोग्योग्यत्वे श्रोतॄणां कथं नु सर्वकालकृतमगव-
 जमस्कारसमानस्कन्धत्वम् । मन्त्रसंस्कारस्य तु प्रायेणवैदिकस्य पुनः परमशि-

अदिदेवनाविद्वेषरूपितस्य सर्ववेदाध्ययनसमानस्कन्धत्वं ननु “मुखमस्तीति वक्तव्यं
 इहस्ता हरीतकीति” न्यायमुपसेवत एव । यागसंस्कारस्य वा यथाऽवस्थित-
 यावद्यागवस्तुव्यवस्थापराभूतस्य च शिष्टापरिग्राह्यस्य सर्वकृतसमानस्कन्धत्वकथनं
 पूयजनैकसंमोहनयैवात्तं न तु जात्वधिगतशास्त्रीयाविचारसरणीनां पुरोऽवधानाया-
 षकल्पने । न हि “यत्ते पवित्रमार्च्यम्ने विततमन्त्रे” त्यादिका श्रुतिरीपद्वा व्य-
 वहारानमून् संस्कारतयाऽभिधत्ते प्रत्युत तात्पर्यमर्यादयेतेषामपार्थवर्गीयतामेवाभिद्यो-
 तयत्युचितगत्या । न चेह पावित्र्यपदं कुत्सितार्थं त्वदभिप्रेतं तत्प्राङ्मनादिलक्षणं
 ध्वनयति किं तर्ह्यभिगतं हविःप्रदानादिना सन्तर्पयन्तं यष्टारं भूरिप्रमाणोपलक्षित-
 पावित्र्यमात्मकामनाप्रपूरणाय प्रवृत्ते । इतरथा सूक्तस्योपक्रमपरामर्शोपसंहा-
 राणां प्रतिपत्तिर्हि सन्नियता प्रतिबध्येत । न हीदमवरोधनं सहन्ते कल्पसूत्राणि
 लेशतो वा नापि तेषां विगर्हाविषयः प्रचारलेशाय वाऽलं मतिमतामितिस्थिते
 उक्तिर्हन्ते तावकीना निरात्मिकेति विमानते हि वेदविदः । न च पवमानसूक्तमु-
 दितार्थश्रवणमस्त्युपन्यस्तरूपोपपन्नत्वात् । पराकृता अपि दुर्युक्तयो नेह पुनः प-
 राकरणमर्हन्ति । स्रुतप्रयुक्ताया एवं हि पराकृतेः सर्वत्र कृतकृत्यत्वात्पौन-
 रूत्यप्रसङ्गासम्भवाच्च ॥

यस्तु पाद्यसंहितां पुरस्कृत्य “यथाज्ञमालां ग्रीवायां लम्बयेत् सायकः शु-

८१ पाद्यपादि- तावचनानां पु-
 ह्यारदीयादिवि- चक्रशङ्काकृति यथा तथा । शार्ङ्गलङ्गगदाकारं लाम्ब्यन्तं ला-
 पक्षवचनीनैराक- ष्ण्टयेत्सुधीः । शिरस्यवयवे बाहोर्वशोभूवि चतुर्मुक्त । चक्रा-
 रणप्रदर्शनम् ।

दिपञ्चाभिज्ञानलक्षिताङ्कपारिष्कृतम् । पुरुषं दूरतो दृष्ट्वा भूताया मयाविन्महाः ।
 विद्रवन्ति तथा घोराः पापा वीक्षणमाव्रतः । विनश्यन्ति तथा पुण्यपुञ्जानि प्र-
 विशन्ति च । प्रणमन्ति तथा देवा देवार्पप्रवरास्तथा । अकृत्यमपि कुर्वाणो
 मुञ्जानो वा यतस्ततः । पापैर्न लिप्यन्ते देही चक्राद्यायुधलाञ्छितः । हव्यं कव्यं
 च दातव्यं तस्मै दातव्यमत्तरमि” ति वचोनातं प्रक्षिप्ततरमुपन्यस्तं तदेतद्यथोप-
 पादितप्रमाणरचोभिः पुनः प्रत्यर्थिप्रमाणनामिः “पतितं त्वत्तलिङ्गाद्व्यं चक्राङ्कि-
 तमयाऽपि वा । बाह्माग्नेणापि नार्चयेत्, त्याद्याभिः प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् । न
 चेह वाक्ययोः पाक्षिकयोरनयोर्नञ्जविविचारणया यल्लवता स्तोदरहृत्तानामस्तीति
 वा युक्तमोवदयितुम् । प्रमाणकार्त्तर्योपशोभि “पतिने” त्याद्युत्तरपक्षीयपद्यानामेव

मध्यन्त्रात् । सत्येकस्मिन् वा बाधके साधकसहसूस्याप्यकिञ्चित्करत्वाच्च ।
विपर्ययेणातो यावन्मानवचनोपद्रुततया 'शार्ङ्गशङ्खगदाकार, मित्यादीनां दौर्बल्य-
स्याथ निप्रास्यतायाः सम्प्रत्ययात् । तप्ताङ्कनादिचेष्टाविशेषकर्तृणां घोरतरताम-
साकारतया पुनः पाप्मप्रमत्रविरूपविन्यासतयाऽऽत्मदर्शनमात्रत एव विद्वन्ती-
ति युक्तमेवोक्तम् । ततोऽप्यमीषां विलक्षणभूतादिजन्मधारित्वात् । वितश्यन्ती-
ति तु न युक्तम् । भूतजन्मोपमर्दकसंस्कारमादुर्भूतेरप्रस्तुतत्वात् । सति चैवं पुण्य-
पुञ्जप्रवेशनमुपपद्यते दूरापास्तम् । दर्शनकर्माभूतानाममीषां पुण्यसरण्या एव
दयीयम्भवात् । "मृणमन्ति तथा देवा देवार्पेप्रवरास्तथे" ति पदविन्यासं परित्य-
ज्य "प्रकुप्यन्ति नराः सर्वे नाय्यो वा भार्यभाविता" इत्येव न्यायः प्रति-
पत्तव्यः । पापप्रचारा लामी अङ्कितगात्रा न लिप्यन्ते पापैरित्युक्तिः पुर एव पा-
प्यार्पतामा प्रवर्त्तता हव्यकव्यदानविषया वा सा कदाचिदित्यलमलीकवस्तुकीर्त्तनेन॥

यद्यपि विष्णुमन्दिरसंहितावचनतया "प्रतिष्ठादिवसञ्ज्ञात्वा ऋत्विग्भि-
र्द्विजसत्तमैः । एकान्तिमुनिमुख्यैस्तु कृतचक्रादिलक्षणैः । यजमा-
नः प्रकुर्वीत वेद्यादिस्थापनं पुर" इति विनिवेदितं तदप्येतदधि-
गतातीतयिषयावतारितलण्डनयुक्त्यादिसदनमेवावसीयताम् । अ-
भिफन्तु मेदवालोऽयमर्धस्तसाङ्गनदुर्नामा ऋत्विग्द्विजसत्तममुनिमुख्ययजमानवे-
द्यादिसम्भारेभ्यो नियुतयोननविमकृष्टो न तैरेतैः सन्निकृष्यते कल्पान्तेऽपीनि वे-
दितव्यम् ॥

पदप्येतदुच्यते । "एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मीद्रः
८८ अत्रार्थं त-
त्प्राप्त्यायनायया-
भूतनिराहृती
कृतार्पण ।
स्याद्यास्तथाऽन्ये च न तद्विहविर्बहिताः । भवेयुस्तर्षदा तस्मा-
च्छङ्खचक्रगदाङ्कुमैः । ङीर्हरनलसन्तप्तैस्तत्तन्मन्त्राधिसिंहाः ।
पुनितैरर्थगन्वाधैराङ्कितव्याः क्षणेन तु । घट्यन्तज्ञानसम्पन्ना
मर्गाङ्गाभारनिष्ठिताः । विप्राद्यास्ते च शूद्राश्च यदेवं कृतलक्षणाः । तदा तु
गोत्रा विंशत्यात्मवयश्चवणादिषु । शार्ङ्गेदितामु सर्वांषु सामग्रीषु महामते । या-
गोपकृष्णाग्नेयमर्षपाद्यादिकान्यपि । संलान्दृष्ट्यानि यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्ष-
णाः । तस्या गानासामादीनि पार्थ्याणि यत्नतः । स्वात्मोपकरणं सर्वमा-
सानादिनिर्गमिषु । तस्मिन्पणीपर्वकम् । चक्रादिछाद्रितं कु-
र्वासादीमाषणम् ।

शूद्रादयः । छाद्रित-

व्या यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्षणैः । आधारकाद्याः कर्मण्या एवं चक्रादिलाञ्छिताः ।
 देवतान्तरचिन्हस्तु अकर्मण्यास्तु लाञ्छिताः, इति पारमेश्वरसंहितावाक्यतया तत्प्रत्यु-
 च्यते । अर्थे हन्तास्मिन्दुर्गाग्रहग्रस्तमानवापसदैरारचितोऽयं बाह्निकरो नार्यो
 वाऽस्ति न वा तदनुयाय्यपकल्पिनः । अपि तु बालिशसमाचारशैलीसमाश्रयो
 विभाव्यते किञ्चाकिञ्चित्करवस्तुवर्णनाभासमलिनीभवन्मानसत्वादेवैवमादिनिरूपका-
 णाम् । उदिनयावद्वस्त्वकाशैकदेशावच्छेदेनाङ्कनपेक्षयावदेशावच्छेदेनैव चेद-
 निप्रेयेत तदा दाहमत्ययम्यस्तिदीभूतवस्तुमर्वस्वमनुभूयमानमाकृतिमेव भस्मनो ज्ञा-
 पयतीति सेवका एवासमन्तात्तस्य पर्यवस्येयुर्मन्त्रादृशाः सर्व एव हीति वैमनस्यमेव
 तस्मिन्नुज्जितैव वर्तिनव्यमापद्यते यथावत् । एवञ्चेमां प्रक्रियामङ्कनस्योपाददानै-
 रुत्सादयितव्यैव स्मशानभूमिरात्मव्यापारप्रत्यनीकमावभावितादासमन्तात् । वस्तु-
 तस्तु न हि वाक्यनिकरविनिवेदनमुपादानायालं साहसमात्रेण समासादितवस्तुवृ-
 त्तानाम् । उपादानयोग्यतापरिष्कृतवाक्यव्यक्तेरेव भूर्धनुवादसम्पत्सम्पन्नाया वि-
 चारवन्मतिपयसमारोहार्हत्वात् । न चार्वाचीनचेनोविभ्रमसम्जननमात्रेणैवात्मानं
 कृतकृत्यमन्येयाः । विचारकशार्दूलानां समीक्षावलत्तदादिदौरात्म्यव्यक्तीकारस्यै-
 वारादुपस्थिततरत्वात् । नो रत्नत्वासलविषटनाविशेषसम्भारानननुसन्वाय स्वा-
 मीष्टघटनानुकारिणां चेष्टां कथन निश्चिनुयात्मुस्पात्मेनि स्थितौ वस्तुसर्वस्वदाहन-
 कर्मणो विकलप्रवृत्त्यात्मनो बीभत्सानिलयकिल्बिषविशेषपुत्रो विरम्यतां तावत् ।
 समाचारिततदुःसमाचारसन्नातादेनसो विनिवृत्त्यर्थमुपपन्नप्रायश्चित्तप्रक्रियामवल-
 म्ब्य यथाशास्त्रम् । तेन चात्मानं पापयस्व यथादेशं यथैव गत्या पातकवन्तः
 सार्वकालिकान्तेभ्योऽपावृत्तप्रायाः प्रतिप्रच्यन्ते लोकनशशास्त्रतश्च ॥

यत्पुनरुच्यते “एवं विज्ञापिताः शिष्याश्चक्रादिद्वयसामन्विताः । देवा एव

एव पुनरेवायं भवन्त्येते नान्येषां कर्मकारकाः । इति तेनाभ्यनुज्ञानश्रवण-
 पुत्राचारानाम-
 न्याशानामु-
 मन्तम् । लिङ्गधरो भवेत् । संस्कारो व्यञ्जितात्मानः पतिविद्वेन ला-
 न्छिताः । देवाभिधानवन्तश्च त्वत्कास्यदपरिमहाः । तमेव स-

र्वपारेण मंत्रयान्तु महामुने । यज्ञादिधारणं पुमां परमम्बन्धवेदनम् । पवित्रता-
 निमित्तं हि यथादिविभूषणमि, त्यमात्रेण वाक्यसमूहो विष्णुवत्पटश्रीय इति
 सोऽपि यथोपपन्नस्तत्रायमहोदरायमाणो यथोपशान्तिरूपगणप्रप्तो वर्त्तन एव
 विस्तरताः । विनोपन्तु निनयकाङ्कनं निस्महायं माभूदिति सहाधीकृतयत्र वि-

मलवन्त्वात् । सत्येकस्मिन् वा बाधके साधकसहसूस्याप्यकिञ्चित्करत्वाच्च ।
 विपर्ययेणातो यावन्मानवचनोपद्रुततया 'शार्ङ्गशङ्खगदाकार, मित्यादीनां दौर्बल्य-
 स्याथ निग्राह्यतायाः सम्प्रत्ययात् । तप्ताङ्कनादिचेष्टाविशेषकर्तृणां घोरतरताप-
 साकारतया पुनः पाप्मप्रमत्तविरूपविन्यासतयाऽऽत्मदर्शनमात्रत एव विद्वन्ती-
 ति युक्तमेवोक्तम् । ततोऽप्यमीषां विलक्षणभूतादिजन्मधारित्वात् । विनश्यन्ती-
 ति तु न युक्तम् । भूतजन्मोपमर्दकरास्कारमादुर्भूतेरप्रस्तुतत्वात् । सति चैवं पुण्य-
 पुञ्जप्रवेशनमुपपद्यते दूरापास्तम् । दर्शनकर्षीभूतानाममीषां पुण्यसरण्या एव
 दवीयन्त्वात् । "अगमन्ति तथा देवा देवार्पिप्रवरास्तथे" ति पदविन्यासं परित्य-
 ज्य "प्रकुप्यन्ति नराः सर्वे नाय्यो वा बाल्यभाविता" इत्येव श्याम्यः प्रति-
 पत्तव्यः । पापप्रचारा ह्यमी अङ्कितगात्रा न लिप्यन्ते पापैरित्युक्तिः पुर एव पा-
 पार्थतामा प्रवर्त्ततां हव्यकन्यदानविषया वा सा कदाचिदित्यलमलीकवस्तुकीर्त्तनेन ॥

यदपि विष्णुमन्दिरसंहितावचनतया "प्रतिष्ठादिवसञ्ज्ञात्वा ऋत्विभि-
 ८३ पुनरप्यङ्- द्विजसत्तमैः । एकान्तिमुनिमुख्यैस्तु कृतचक्रादिलक्षणैः । यजमा-
 नकर्मणि कलिप- नः प्रकुर्वन्ति वेद्यादिस्थापनं पुर" इति विनिवेदितं तदप्येतदधि-
 त्वावयविराकृ- गतातीतविषयावतारितस्त्रण्डनयुक्त्यादिसदनमेवावसीयताम् । अ-
 तिः । धिकन्तु वेदबालोऽयमर्थस्तसाङ्गनुर्नामा ऋत्विग्विजसत्तममुनिमुख्ययजमानवे-
 द्यादिसम्भारेभ्यो नियुतयोजनविप्रकृष्टो न तैरेतैः सन्निकृप्यते कल्पान्तेऽपीति वे-
 दितव्यम् ॥

यदप्येतदुच्यते । "एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मौहः
 ८४ अत्रार्थे त- स्याद्यास्तथाऽन्ये च न तच्छिह्नविवर्जिताः । भवेयुस्तर्षदा तस्मा-
 ज्जातीयवायया- च्छङ्खचक्रगदाश्वजैः । औहैरनलसन्तप्तैस्तत्तन्मन्त्राधिवासितैः ।
 न्तरानिराहृती- कल्पान्तरेण । पुनितैरर्धगन्धाद्यैराङ्कितव्याः क्षणेन तु । अथ्यन्तज्ञानसम्पन्ना
 यथोक्ताचारनिष्ठिताः । विप्राद्यास्ते च गृद्धाश्च यदेवं कृतलक्षणाः । तदा तु
 योग्या विज्ञेयास्तमयश्रवणादिषु । शास्त्रोदितासु सर्वासु सामग्रीषु महामते । या-
 गोपकरणान्येवमर्थेषाद्यादिकान्यपि । संलान्छयानि यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्ष-
 णैः । तथा यानासनादीनि विभोस्तर्षाणि यत्नतः । स्वात्मोपकरणं सर्वभा-
 सनादिविवर्जितम् । अङ्गुलीयरूपन्यतं सर्वमुष्णीपपूर्वकम् । चक्रादिलाञ्छितं कु-
 र्यात्तदीयाश्च गदादयः । विप्रादिवस्लाञ्छितव्यास्तदीया मूलादयः । लाञ्छित-

न्या यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्षणैः । आधारकाद्याः कर्मण्या एवं चक्रादिलाञ्छिताः ।
 देवतान्तरचिन्हैस्तु अकर्मण्यास्तु लाञ्छिताः, इति पारमेश्वरसंहितावाक्यतया तत्प्रत्यु-
 च्यते । अर्थे हन्तोस्मिन्दुग्ग्रहग्रहप्रस्तमानवापसदैराचितोऽयं वाङ्मिकरो नार्पो
 वाऽस्ति न वा तदनुवाद्युपकल्पितः । अपि तु बालिशसमाचारशैलीसमाश्रयो
 विभाव्यते किलाकिञ्चित्करवस्तुवर्णनाभासमलिनीभवन्मानसत्वादेवैवमादिनिरूपका-
 णाम् । उदिनयावद्वस्त्वकाशैकदेशावच्छेदेनाङ्कनपक्षे यथादेशावच्छेदेनैव चेद-
 मिप्रेयेत् तदा दाहप्रत्ययपर्याप्तदीभूतवस्तुसर्वस्वमनुभूयमानमाकृतिमेव भस्मनो ज्ञा-
 पयतीति सेवका एवासमन्तात्तस्य पर्यवस्येष्टुर्मवाङ्मुखाः सर्व एव हीति वैमनस्यमेव
 तस्मिन्नुज्जितैव वर्तितव्यमापद्यते यथावत् । एवञ्चेमां प्रक्रियामङ्कनस्योपादानै-
 रुत्सादयितव्यैव स्मशानभूमिरात्मव्यापारप्रत्यनीकभावभावित्वादासमन्तात् । वस्तु-
 तस्तु न हि वाक्यनिकरविनिवेदनमुपादानायालं साहसमात्रेण समासादितवस्तुवृ-
 त्तानाम् । उपादानयोग्यतापरिष्कृतवाक्यव्यक्तेरेव भूर्यनुवादसम्पत्सम्पन्नाया वि-
 चारवन्मतिपथसमारोहार्हत्वात् । न चार्वाचीनचेतोविभ्रमसञ्जननमात्रेणैवात्मानं
 कृतकृत्यम्भन्येथाः । विचारकशार्दूलानां समीक्षाबलात्तदादिदौरात्म्यव्यक्तीकारस्यै-
 वाराद्रुपस्थिततरत्वात् । नो सत्त्वत्यासन्नविघटनाविशेषसम्पारानननुसन्धाय स्वा-
 भीष्टघटनानुकारिणीं चेष्टां कश्चन निश्चिनुयात्सुस्थात्मेति स्थितौ वस्तुसर्वस्वदाहन-
 कर्मणो विफलप्रवृत्त्यात्मनो भीमत्सानिलयकिलिन्नविशेषभुवो विरम्यतां तावत् ।
 समाचारिततदुःसमाचारसंज्ञातादेनसो विनिवृत्त्यर्पमुपपन्नप्रायश्चित्तप्रक्रियामवल-
 म्बस्व यथाशास्त्रम् । तेन चात्मानं पावयस्व यथादेशं यथैव गत्या पातकवन्तः
 सार्वकालिकास्तेभ्योऽपावृत्तप्रायाः प्रतिप्रचन्ते लोकतश्शास्त्रतश्च ॥

यत्पुनरुच्यते “एवं विज्ञापिताः शिष्याश्चक्रालिङ्गसमान्विताः । देवा एव

पुनरेवात्र भवन्वेते नान्येषां कर्मकारकाः । इति तेनाभ्यनुज्ञातश्चक्र-
 दुष्टवाक्यानाम-
 न्याहसानामुप-
 र्जनम् । लिङ्गधरो भवेत् । संस्कारो व्यञ्जितात्मानः पतिचिह्नेन ला-

ञ्छिताः । देवाभिधानवन्तश्च त्यक्तास्पदपरिग्रहाः । तमेव स-

र्वभावेन संप्रयान्तु महामुने । चक्रादिधारणं पुंसां परसम्बन्धवेदनम् । पतिवृत्ता-
 निमित्तं हि बलयादिविभूषणमि, त्यसावपि वाक्यसमूहो विष्णुतत्त्वपट्टीय इति
 सोऽपि यथोपन्यस्तवान्यसहोदरायमाणो यथोपदर्शिनदूषणगणप्रस्तो वर्त्तन एव
 विस्तरशः । विशेषस्तु निजचक्राङ्कनं निस्तहायं माभूदिनि सहायीकृतमत्र लि-

ज्ञाङ्मन योजकजनेन समानयोग्यतावत् । न हि लोके वलयादिभूषणमनन्यपति-
काया एव पत्न्या उपपद्यते । अनेकपतिकास्वपि वाराङ्गनास्वनवरतमेव तद्दर्शना-
त्प्रत्युत तदेताद्विन्यासविशेषत्राहुल्यैः । किमभिप्रेत्येदमुदाहरणप्रदर्शनमिति चेत्प्र-
चलद्व्यवहारसरण्याऽप्यपरिज्ञानप्रयोज्यमेवैतदिति विनानीया । न च निरभिप्राय-
प्रसाधनेन देवव्यपदेशपुरस्सरमभिकल्पितविकृताभिधानेनासम्पृक्तसमस्तेतरसत्ताम-
ग्रीपरम्पराकेण देवावाप्तिर्युक्तग्रहा । तदवाप्तिप्रयोजकनियतव्यक्तीनामभिधान-
स्यैतादृशस्यान्यथासिद्धत्वात् । न चापि त्यक्तास्पदपरिग्रहताऽस्त्यङ्गदाहवताम् ।
परिग्रहपिशाचीप्रेताभिरूपसन्धारणस्य त्वस्याशेषानर्थकार्मणस्य तैरेतैः परिगृहीत-
त्वात् । न चेह तस्माद्वा भगवद्दास्यवन्तो वा तदाज्ञानुवर्तिनो भवेयुस्तदनन्यथा-
जिनो जातु चित् । दास्योर्दरमपि तत्सलोहशलाकामात्रगोचरत्वात् । एवविधाना-
च्चेद्देवसङ्गाव्यपदेश्यत्वं तदा देवा हन्त किमाश्रयेयु वैदिकधर्मानुष्ठातारो निर-
यनिजाचारशीलिनः कं वोपसर्पेयु । एव तर्हि बायसगणा मरालभावमृच्छेषु म-
राला पुनर्हीनपदभाजो भवेयुरित्यानिष्टमेवासमन्तादिति स्थिते तत्त्वं वस्तुनो द-
श्वतनूना विभावयन्तु सुधीवराः ॥

नन्वेवमपि “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा” इत्यस्याः श्रुतेरङ्कितगात्राणामु-

८६ “यज्ञेन”ति श्रु दीरितयोग्यतावत्वमव्याहृतम् । मास्मैवं मतिं कुर्याः । शिवा-
ति देहदाहिन्यायां रुदितगान्धर्वगानयो स्वरूपसौरम्यसमानयोगक्षेमत्वापत्तेरपरिहा-
योजितवतो दुरा र्थत्वात् । क वा जम्बुकालापाविलापावष्टापात्मा दद्याद्गुर्वा-
त्मनो भिक्कारवि- भेद ।

द । क वा पुनर्दिव्यानन्दसन्दोहदायिश्रुतिभगवतीतात्पर्यलक्ष्मीविलासः । न
स्वास्तिर्यं दश्वतनूना कर्माण्यभिवृत्ते श्रुतिव्यक्ति । किं तर्हि यज्ञमेव वल्पादिक-
रूपपादपविनिबद्धमनार्थजननदुर्वासना ऽसहा विरानते । न हि श्रुतौ “यज्ञो वै
विष्णुरि” त्येतस्या विष्णुपदं तदभिप्रेतविकृताकारतया तमेतमावेदयति । अपि तु
तदसम्पृक्तप्रत्ययविभेदसमास्पदीभूतमप्रमेयस्वरूपप्रतिष्ठं निर्धेते । तस्यैव तत्तात्पर्य-
विशेषविविधत्वात् । अस्तु वा “तुप्यतु” नयेन तदभिधाय्यसौ यथाकथञ्चित्तथा-
पि तदभीष्टं विप्रत्ययेवाङ्मनकृत्यमग्न्यसहमानं सत्समुदितमानावलीसन्निवेशवश-
वदमत्यादरात् । यथा च व्याकारि “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाऽग्नि-
मयमन्त देवाः । अग्निः पशुरासीत्तमात्रमन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणमिति” पर-
मर्पिणा याम्येन । नापि देवशब्दस्त्वदम्पूहिनः अञ्चिनतन्मूर्तिर्दिशति तस्य प्रजा

पतिप्राणरूपाणां मयवदादिरूपाणामवबोधनात् । " यत्रर्पयः प्रथमज्ञा ये पुराणा " इत्यपि श्रुतिवचः प्रकरणान्तरपठितत्वाच्चेहोदाहरणमर्हति । उदाहरणेऽपि "यज्ञेने" ति मन्त्रवर्णवदुदीरितार्थसमन्वयमाग्युच्चीयते । अस्यैव वैशम्पायनधानञ्जय-दिमाप्योन्नतित्वादर्थरत्नस्येति जानीहि ।

न च "ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः । ६० काष्ठमालावि- ये वा ललाटफलके लङ्घूर्ध्वपुण्ड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवि- पयकविचारप्रस- प्रयन्ती"ति वचनं मन्तव्यं निराबाधम् । "ते वैष्णवा भुवनमाशु- फौवदुतरोपपाते- विनाशयन्ती " ति स्कान्दवचसा तय्यांशं प्रकटीकुर्वता परा- यत्नान्मानयायत्ना- हतत्वात् । तुलसीदलमाक्षसंसेवनस्यैव युक्तत्वे न तु तत्काष्ठ- ष तद्धारणाप्रा- माग्यप्रतिपादन- म् । कणिकाविनिर्मितमालाया धारणं सफलं वा महाजनमान्यं वा श्रुतिस्मृतिप्रमाण- सन्दृढं बोधयते । त्रिभिरप्येतैः प्रमाणवर्त्मभिरस्पृष्टत्वादशेषजनसमाराध्यैः । न हि नलिनाक्षणामपूर्वोत्पादकगुणवत्ताऽस्ति । गर्भस्यैवामुदितार्थप्रयोजकवि- कारभावगृहीतत्वादतोऽन्यस्या अपि योग्यताया मृग्यत्वाच्च । न च "सुवर्णम- निमुक्तास्फाटिकपद्मपत्रबीजाक्षणामन्यतमेनाक्षमालां कुर्याद्व्यायन्मामहस्तोपरि ध्या- गणयेदि " ति शङ्खस्मृत्या विहिता खलु नलिनाक्षमाला मनोहरा कथङ्कारं त्वयाऽपह्नूयत इत्याशङ्कनीयम् । मूरिपुस्तकपाठेभ्यः स्फाटिकाक्षणामन्यतमे- नाक्षमालां कुर्यादित्यस्यैव पाठस्य पद्मपत्रबीजपदांशवर्जं ननु सम्प्रत्ययात् । अन्ते त्वक्षमालां कुर्यादित्यबाधितासन्दिग्धपदविशेषसमायोगाच्च । न च काष्ठस्यापि तुलस्याः समुपादेयता मालाकारव्यापारे सुग्रहा । बिल्वकाष्ठस्यापि तथात्वग्रह- स्य दुर्निवारत्वापत्तेः । बिल्वानां पञ्चानां सामान्येन तस्मिन्नितरेषु वा त्रिष्वपि परिशिष्टेषु तथात्वाभावेन युज्यत एवातथात्वाभावस्तुलमांकाष्ठेऽपि स्वन्यायात् । न चापि जम्बीरामलकबिल्वादीनां मालागारपरिणामयोग्यताविह्वलत्वेऽप्यन्येष- तद्वत्ता तत्माधारण्याभावेन काष्ठे खलु तुलस्या इति साम्प्रतम् । बिल्वत्वावच्छि- त्तत्वे च मूलस्कन्धशाखापत्रशतत्वावच्छिन्नत्वस्य सामयिकतया प्रतिपद्यमान- स्यादित्यप्येव मालाकारयोग्यतापरिणामाभावत्वस्याप्यविरूपात् । नो मूलत्वेन- त्काष्ठगतवैलक्षण्यविशेषाभिवाये वचनं किञ्चित्पश्यामः श्रुतीनां वा स्मृतीनामा- युर्वैदप्रामाण्यगानां वा कुत्रचिन् । कण्ठगनविमृतिविशेषनिर्माणतया धारणमस्य मन्त्रमानं जानीषे तर्ह्यवयवान्तराप्युदेन बिल्वान्तरविकारविशेषोपयोगप्रकारस्या-

रोम्यविभेदजननस्य ताम्य एवावगम्यमानस्य प्रक्रियाविभेदमापद्यमानस्य च समा-
 नयोगक्षेमत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिस्तस्य तस्य तस्मिंस्तार्हिथ्यार्थ इति वाच्यम् ।
 तादृग्रूपप्रतिपत्तेस्तया तथा प्रत्यासत्या युक्तत्वेऽपि प्रकृत्या किलाधिकारिकप्रक्रि-
 यया समन्वयासम्भवात् । यदि वाचो नानारूपाः प्रदर्शयस्यन्नार्थे तदा तासां
 विपक्षायितास्ताः कुतो न प्रतिसन्दध्याः । न च प्रत्यनुसन्धानमृते सन्धानगोच-
 रसमावेशो नालङ्घ्यतत्त्वं किञ्चिन्निर्धारयितुम् । यथाहुः “उपायं चिन्तायित्वा तु
 अपायमपि चिन्तयेदि ” नि तीर्थकाराः । इत्यञ्च स्वगतसामञ्जस्योऽनम्भुप-
 गन्तुवाक्यकदम्बापनायकनिराभासवाक्यविभेदगरिमाणमननुविद्यात्मगतमेव गरिमा-
 णं श्रद्धध्यास्तावता भागे भवन्नभागभाविनि भागवतो हन्त भागादवश्याश्रयणी-
 यात्प्रच्यवमानो न प्रभवस्याभातुमीपद्धा वस्तुनस्तत्त्वम् । न चेदं युज्यते विमृ-
 श्यैवाहमेवं गृहीतवानस्मीति । धियं तावन्निर्विचारणाभाश्रितवतो व्यापारस्योदि-
 तात्मनस्ते निरर्थकत्वात् । यदि चेत्साहसभात्रेण सार्थकमेव मन्यसे तर्हि विमृ-
 श्यैव भूयो भूयः पर्यायेण प्रतिपत्त्यसे निरात्मकं पुनर्निरर्थकं तदेतत् । विमर्श
 एव विपक्षपक्षावलम्बी नेप्यते न इति चेदविमृश्यकारीत्वमकर्मण्यमूर्द्धन्य एवेति
 धिक्त्वां दग्धाङ्गाजलं तत्त्वदृकसान्निध्यादित्यभिभवभूमिरास्व त्वमासमन्तात् । अथ
 चेच्छास्तृणां नो निर्व्याजकारुण्यमेव दुर्दैवं तावकीनमपनुदेत्तदा विचारणामर्हति
 हि प्रमाणभगवतीपर्यादतां यथायोगं तथा हि । अत्रैवं विचार्यते श्रुत्या किलेयं
 माला काष्ठस्याभ्यनुज्ञायते उत स्मृत्या प्रतीतिमापन्नयाऽऽहोस्विदितिहासादिवा-
 चाऽथवा शिष्टसमाचारेणेति । नान्त्यः । शिष्टेषु धारणस्यास्य श्रौतस्मार्त्तधर्मा-
 नुष्ठायिषु चाधिगताशेषवृत्ततत्त्वेऽप्यत्यन्तानुपलम्भात्प्रत्युत विगर्हाविषयत्वाच्च पर-
 म्परां पूर्वपूर्वमारम्यैतेषामद्यावधि । न च तथाविधा एवास्मानु मालाविमां
 विभूणा आलक्ष्यत इति वाच्यम् । धारणे किलास्या अतद्योग्यतावत्तायास्तद्यो-
 ग्यतावत्तायां पुनरतद्धारणस्यासंशयं तज्जातीयेषु वा प्रतीतिविषयत्वात् । एतावता
 प्रयोजकवत्ताया एवाभावो गम्यमानः कथङ्कारं सत्तां तां प्रतियोगिनो निरूपये-
 दिति कलना किल कृतधियां कार्पण्यं नापत्ते । न तृतीयः । इतिहासादिवाचां
 तावत्तद्धारणनिषेधिनीनां भूयसीनामेव तद्विषयिणीभ्यो विशिष्याभिगम्यमानत्वात् ।
 न च तासामाक्रोशो विचालनायालं केन चिद्विरावेतावता । वस्तुवृत्तयस्तेनापरा-
 मार्त्तनोऽस्यानपक्रियायोग्यत्वात् । नापि द्वितीयः । स्मृतिषु तु प्रतीतास्तेतद-

म्यनुज्ञानस्पर्शनासम्प्रत्ययात् । नो खलु मोक्षस्मृतिष्वस्यानुज्ञेत्यवगतिर्वा वास्तवी
व्यपगतयावन्मानसैर्भगानाम् । वस्तुतस्तासां बन्धनस्मृत्याभिरूपाया एवान्वर्थक-
त्वात् । तादृशार्थप्ररूपापेक्षकमूर्तिमत्यस्तास्तद्भावात्तमुच्यन्ते कथञ्चिद्वा । न च
मोक्षस्मृतय इत्युक्तिमात्रत एव भवेयुस्ता मोक्षग्राहिण्यः । बद्धार्थानामेव नि-
न्दितमत्या तथाभिधानादमङ्गले किञ्च वासरे मङ्गलवासरत्वाभिधानवत् । न ह्यभि-
धानान्यभिधेयार्थवत्ताज्ञापनबद्धसन्धान्येवेति नियन्तुं शक्यन्ते । न हि कस्तू-
रिकोपाभिधानाः खलु कुटुम्बिनस्तत्सौरममास्वराः समीक्ष्यन्ते । मेचकदौर्गन्ध-
स्यैव निवेशनेषु तेषामनुपलभ्यमानत्वात् । तदिदमेतासां वस्तुस्थित्या बन्धन-
स्मृतिमत्त्वं युक्तमुत्पश्यामः । न वा आदिमः । श्रुतेरेव धारणेऽस्य मृग्यत्वात् ।

धारणे तु रुद्राक्षस्य प्रसिद्धयन्ति श्रुतयः । यथा चाग्नायते “अथ भग-
८८ श्रीतत्त्वोद्दे- वन्तं सनत्कुमारं कात्यायनः पप्रच्छ । अधीहि भगवन् रुद्रा-
तु देवादिमानवा- शोत्पत्तिं धारणविधिं समन्त्रमधिकारिभेदात् । सोऽब्रवीच्छू-
न्तानां रुद्राक्षधार- यतां कात्यायनोत्पत्तिं यां श्रुत्वा परमाप्नोति । कदाचिद्दे-
णविधानव्यवस्था- पनम् ।

वा रुद्रमस्तुवन् परस्त्वं परापरस्त्वमाकाशस्त्वं मरुत्वमसि त्वमापः सितिस्त्वं
यज्जातं जायमानं तत्त्वमसि । त्वं पाहि लोकान् सगणान्निशालाँल्लोकस्य पाछा-
न् भुवनानि विश्वा । जहीहि दैत्यं त्रिपुरं महान्तं यस्माच्च लोके त्रिपुरान्त-
कोऽसि । श्रुतेरतो देवतानां प्रतीतान्यक्षाणि चैव सकलं तत्पिनाकम् । चक्राणि
वेदाः परिधिः प्रजापतिर्विष्णुश्चैव त्रिपुरस्यान्तकश्च । तदाऽप्य दृष्ट्वा त्रिपुरा-
मन्तरूपं तेजोराशिं मीलितासः शिवोऽभूत् । दिव्यं गतं वर्षसाहस्रमात्रमुद्धाटना-
दधुबिन्दुः पपात । जातास्तु रुद्राक्षवरस्य वृक्षाः शुमाननाः सर्वकालं फलन्ति ।
तान्सिद्धमावान्सुकृती समीक्ष्य नरो जायते सर्वपापैर्विमुक्तः । रुदन्ति पापानि
पिलोकेन द्राक्सलिकर्षादशुभं प्रयान्ति । शान्त्यादियोगं परमार्थमूषणं रुद्राक्षमे-
तन्मुनयो वदन्ति । तेषां हि वक्राणि चतुर्दशानि वक्त्रे वक्त्रे फलमुग्रं ह्यवेहि ।
एकं वक्त्रं शिवरूपं प्रशान्तं परात्परं परतत्त्वस्वरूपम् । तद्धारणाद् ब्रह्महत्यां व्य-
पोष्य परे तत्त्वे प्रैति धीरः शिखायाम् । द्विवक्त्रमेनाच्छिरसि प्रयुक्तं तद्धारणाद-
र्थनारीश्वरत्वम् । व्यपोष्य पापानि परावराणि प्रैति प्रेमाणमर्द्धनारीश्वरोऽपि ।
शिविक्रमः परितः वर्तितः श्यासिमुत्तानां वा धारणाच्छीलमावान् । तद्धारणा-
न्मन्त्रके सत्यशीलस्त आत्मानं शङ्करं साम्भमेति । प्राणापत्यं धारितं मध्यमा-

लादेशे धरैर्गुरुहत्यां व्यपोह्य । शिवं साम्नं शान्तरूपं समन्ताच्चतुर्वक्त्रं ब्रह्म-
भावं प्रयाति । पञ्चास्यकं पञ्चमुखस्वरूपं सर्वैर्यद्धारितं ब्रह्म विद्धि । पञ्चा-
त्मकं सर्वपापं व्यपोह्य परे तत्त्वे शान्तरूपत्वमेति । पद्वक्त्रमेतन्मुनिभिः प्रपु-
क्तं गौरिपुत्रं दक्षबाहौ धृतं यत् । लोकान्विश्वान्नक्षरुद्रेन्द्रमुख्यान्प्रीत्या धीरं
सर्वपापापहारि । यत्सप्तवक्त्रं सप्तमात्राधिदैवमारोग्यदं कामविवर्धनञ्च । ऋणतपं
मुनिभिर्गीयमानं ददात्यस्मै कामितार्थान्विचित्रान् । अष्टौ वक्त्राण्यष्टमूर्तेः स्वरू-
पाण्यष्टौ बन्धान् नाशयेयुः क्रमेण । मन्दाकिन्या धारणाद्देवसूनां कण्ठधृते शान्त-
तामेति सत्यम् । नवात्मकं नवशक्त्याधिदैवं वामे हस्ते धारितं यन्त्रिकोष्ठे ।
भुक्तिर्भुक्तिर्यत्प्रसादात्सुखभ्या धृत्या चान्ते शाङ्करं रूपमेति । विश्वात्मकं दोष-
हरं परं यत् भूतापहं दशवक्त्रं विभाति । धृत्वामुमुक्षुः सततं सत्यवादी परात्परं
चित्तशुद्ध्या समेति । एकादशास्यं शिवबीजं परं यद्धृतं शिखायां सततं शा-
न्तिदं स्यात् । फलं लब्ध्वा सर्वयज्ञाभिजातं रुद्राधिदैवं परमं रूपमेति । गोमे-
धयज्ञायुतपुण्यदं स्याच्छिरोधृतं द्वादशास्यं महात्मन् । प्रभाकरो लोकपतिः
सुरेशः प्रीतात्मा यद्धारकस्य प्रशान्तः । त्रयोदशास्यं परमं पवित्रं स्यात्कामदं
सिद्धिविवर्धनञ्च । बाह्योर्धृतं मानवानां प्रशस्तं भूतापहं कामदेवप्रियं स्यात् ।
चतुर्दशास्यं शिवनेत्रजातमारोग्यदं शान्तिकरं नराणाम् । सन्दर्शनात्तारयते दि-
दृक्षन् धृत्वा स्वयं लोकपूतः प्रतिष्ठः । एतेषां नामोच्चारणेन गोप्रदानफलं भव-
ति । दर्शनस्पर्शनाभ्यां तद्विगुणं त्रिगुणञ्च स्नानविधिना । स्नात्वा शुचिरा-
ग्नेयस्नानं त्रिपुण्ड्रधारणं वाञ्छं ॥ ब्रह्मतेजोविधानं कृत्वैकवक्त्रादिचतुर्दशवक्त्रान्तं
शिरसि । ईशानेति कण्ठे । तत्पुरुषेण हृदये । बाह्येऽध्याचोरेण पञ्चाभिर्ब्रह्म-
न्मैर्महामालां धारयेत् । पदे पदे सौऽश्वमेधफलं प्राप्नोति । तानि ह वा एतानि
त्रयो वेदा धारयन्ति । तयो विचारयन्गच्छंस्तिष्ठन् स्वादन्वदन्स्वसान्मपन्नमि-
पन्वसन्सर्वेभ्यः पापेभ्यो विमुक्तो भवति सिद्धोपासनो भूत्वाऽऽत्मनः कृतकृत्यताम-

८८ एव द्वादशोप-
निषदा तद्धारण-
तामहाफलमुपनिष-
दुपबृंहणमृतदेवी
भागवतवाङ्मयो
वर्द्धाकियते सवि-
स्तरम् ।

द्रनुत आत्मनः कृतकृत्यतामश्नुत इत्युपनिषदि, ति सामवेदे रु-
द्रासोपनिषदो वचोनातम् । ऋगुगक्षरार्थः । वचनेरेतद्गतैरनिवि-
शदमाहात्म्यप्रकाशनेरुद्राक्षाणां धारणमभ्यनुज्ञायते । एतदुप-
बृंहणरूपा वाचो देवीभागवतस्यैकादशस्कन्धे सदाचारवर्णने
मृतीयाध्याये परिगणिताः “ स्नानाद्गतर्पणं कृत्वा देवार्पितृतो-

पकम् । शुद्धे वस्त्रे परीवाय जलाद्वाहिरुपागतः । विभूतिधारणं कार्यं रुद्रा-
क्षाणञ्च धारणम् । क्रमयोगेन कर्त्तव्यं सर्वदा जपसाधकैरिति । एताम्यो हि स्ना-
नतर्पणवस्त्रपरीधानविभूतिधारणमिव रुद्राक्षधारणमपि श्रोत्रियाणां कीर्तितं भवत्य-
त्यादरात् । न चेदं धारणविधानं शैवानेवोद्दिश्य संवृत्तं न नो वैष्णवानन्यादृ-
शसमाचारानिति भावितव्यमुपपत्त्यामासन्नद्धिर्नातु चित् । शैववैष्णवादिप्रदायि-
गोचरश्रुत्यादिप्रमाणाभाव एव प्रागत्रावधारितो यतो यतो वा ब्राह्मण्याद्यवच्छेदेनैव
शैववैष्णवाद्युपद्रवसंस्पर्शाभाववता ऽवगाहनतर्पणादिक्रियाविशेषप्रवाहान्तःपातितया
परिकीर्त्तनं धारणस्य रुद्राक्षाणां यथावत् । न चापि शिवविष्ण्वादिदेवतोपासन-
परतैव शैववैष्णवादिव्यवहारव्यपदेश्यतायां तन्त्रमिति मन्तव्यम् । एव तर्ह्य-
ग्न्याराधकानामागनेयपदव्यपदेश्यताप्रवृत्त्यापत्तिः । नो खल्वग्निहोत्रं सायंप्रात-
र्जुहन्तो निर्वृत्ताशेषसोमसंस्थाका वाऽऽग्नेया इति साङ्केतिकप्रत्ययभाजोऽजायन्त वा
जायन्ते । तत्रैव निर्भरपरा अपि श्रौतक्रियासु ब्राह्मणत्वात्मनो न भिद्यन्ते वि-
शिष्टव्यवहारात्कवचिदपि वा यतः । एवञ्च शिवविष्ण्वादिदेवताराधनवतामशे-
पाणामेव ब्रह्मक्षत्रादीनां रुद्राक्षधारणस्य सकलमाङ्गल्यसम्पादकतायां सिद्धावाराध-
कदेहे तद्धारणदेशास्तज्जन्यं पावित्र्यं तत्कृतमहिमा तदधारणकृतदौर्गत्यमित्यादयो
विशेषास्तदुत्तरश्लोकेभ्यो विज्ञातयन्त इत्येवं यावदध्यायपरिसमाप्तिं “रुद्राक्षान्कण्ठ-
देशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशतिद्वे पद् पद् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वाद-
श द्वादशैव । बाह्वोरिन्दोः कलाभिर्नयनयुगकृते त्वेकमेकं शिखायाम् वक्ष-
स्यष्टादशं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठ ॥ ब्रह्मा स्वर्गेन रुद्राक्षं रजतेनाथ वा
मुने । शिखायां धारयेन्नित्यं कर्णयोर्वा समाहितः । यज्ञोपवीते हस्ते वा क-
ण्ठे तुन्देऽथ वा नरः । श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव प्रणवेन तथाऽपि वा । निर्व्याजभ-
क्त्या मेधावी रुद्राक्षं धारयेन्मुदा । रुद्राक्षधारणं साक्षाच्छिवज्ञानस्य साधनम् ।
रुद्राक्षं यच्छिञ्ज्यायां तत्तारतत्वमिति स्मरेत् । कर्णयोरुभयोर्ब्रह्मन् देवं देवीञ्च
भावयेत् । यज्ञोपवीते वेदोश्च तथा हस्ते दिशः स्मरेत् । कण्ठे सरस्वतीं देशीं पा-
वकं चापि भावयेत् । सर्वाश्रमाणां वर्णानां रुद्राक्षाणञ्च धारणम् । कर्त्तव्यं
मन्त्रतः प्रोक्तं द्विजानां नान्यवर्णिनाम् । रुद्राक्षधारणाद्बुद्धो भवत्येव न संशयः ।
पश्यन्नपि निषिद्धोश्च तथा शृण्वन्नपि स्मरन् । जिह्वन्नपि तथा चाश्वत्थपत्रपि
संतनम् । कुर्वन्नपि सदागच्छन्विसृजन्नपि मानवः । रुद्राक्षधारणादेव सर्वपापै-

न लिप्यते । अनेन भुक्तं देवेन भुक्तं यत्तु तथा भवेत् । पीतं रुद्रेण तत्प्रीतं घृतं
 घृतं शिवेन तत् । रुद्राक्षधारणे लज्जा येषामस्ति महामुने । तेषान्नास्ति विनिर्मा-
 णः संसारजन्मकोटिभिः । रुद्राक्षधारणं कृत्वा परिवादं करोति यः । उत-
 त्ती तस्य साङ्कर्यमस्त्येवेति सुनिश्चयः । रुद्राक्षधारणादेव रुद्रो रुद्रत्वमाप्नुयात् ।
 मुनयः सत्यसङ्कल्पा ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागतः । रुद्राक्षधारणाच्छ्रेष्ठं न किञ्चिदपि
 विद्यते । रुद्राक्षधारिणे भक्त्या बलं धान्यं ददाति यः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
 शिवलोकं स गच्छति । रुद्राक्षधारिणं श्राद्धे भोजयेत् विमोदतः । पितृलोकम-
 वाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । रुद्राक्षधारिणः पादौ प्रक्षाल्याद्भिः पिबेन्नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते । हारं वा कटकं वाऽपि सुवर्णं वा द्विजो-
 त्तमः । रुद्राक्षसहितं भक्त्या धारयन् रुद्रतामियात् । रुद्राक्षं केवलं वापि यत्र
 कुत्र महामते । समन्त्रकं वा मन्त्रेण रहितं भाववर्जितम् । यो वा को वा नरो
 भक्त्या धारयेन्नृज्मयाऽपि वा । सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।
 अहो रुद्राक्षमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्याद्रुद्राक्ष-
 धारणम् ” ।

पुनरपि रुद्राक्षाणां पूज्यामिपूज्यतायां निदानगोचरनारदजिज्ञासया तत्की-
 १० तत्र रुद्राक्षपू- र्त्तनपुरःसरमीश्वरवदनारविन्दात्तदुत्पत्तितद्विभेदतद्धारणफलविशे-
 ष्यतायां कारणक- पादिनिरूपिकाः खल्वनुशासनवाचो विनिर्याता, नारद उवाच
 यनपूर्वकं तेषामन्ते- पामुलमाहात्म्यवर्ण- “ एवंभूतानुभावोऽयं रुद्राक्षो भवताऽनघ । धर्मेतो महतां
 नम् । पूज्यः कारणं तत्र किं वद । नारायण उवाच । एवमेव पुरा पृष्ठो भगवान्गिरि-
 शः प्रभुः । पण्मुखेन च रुद्रस्तं यदुवाच शृणुष्व तत् । ईश्वर उवाच । शृणु पण्मु-
 ख तत्त्वेन कथयामि समासतः । त्रिपुरो नाम दैत्यस्तु पुराऽऽसीत्सर्धदुर्नयः ।
 हतास्तेन मुराः सर्वे ब्रह्माविष्णवादिदेवताः । सर्वैस्तु कथिने तस्मिन्स्तदाऽहं त्रिपुरं
 प्रति । अचिन्तयं महाशस्त्रमधोराख्यं मनोहरम् । सर्वदेवमयं दिव्यं ज्वलनं
 घोररूपि यत् । त्रिपुरस्य वधार्थाय देवानां तारणाय च । सर्वविघ्नोपशमनम-
 योरास्त्रमचिन्तयम् । दिव्यवर्षमहस्रन्तु चक्षुरुन्मीलितं मया । पश्चान्ममाकुला-
 शिष्यः पतिता जन्मचिन्दवः । तत्राश्रुविन्दुतो जाता महारुद्राक्षवृक्षकाः । ममा-
 ज्ञया महामेन सर्वेषां हितकाम्यया । समुद्युक्ते च रुद्राक्षा अष्टाधिशत्प्रमेदतः ।
 सूर्यनेत्रममुद्भूताः कपिला द्वादश स्मृताः । सोमनेत्रोत्थिताः श्वेतास्ते षोडशविधाः

क्रमात् । वह्निनेत्रोद्भवाः कृष्णा दशमेदा भवन्ति हि । श्वेतवर्णश्च रुद्राक्षो जा-
तितो ब्राह्म उच्यते । क्षात्रो रक्तस्तथा मिश्रो वैश्यः कृष्णस्तु शूद्रकः । एकवक्रः
शिवः साक्षाद् ब्रह्महत्यां व्यपोहति । द्विवक्रो देवदेव्यौ स्याद् द्विविधं नाशयेदघम् ।
त्रिवक्रस्त्वनलः साक्षात्त्रीहत्यां दहति क्षणात् । चतुर्वक्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां
व्यपोहति । पञ्चवक्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः । अभक्ष्यमसृणोऽद्रुतैरग-
म्यागमनोद्भवैः । मुच्यते सर्वपापैस्तु पञ्चवक्रस्य धारणात् । षड्वक्रः कार्तिकेय-
स्तु स धार्यो दक्षिणे करे । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्युच्यते नात्र संशयः । सप्तवक्रो
महामागो ह्यनङ्गो नाम नामतः । तद्धारणान्मुच्यते हि स्वर्णस्तेयादिपातकैः । अ-
ष्टवक्रो महासेनः साक्षाद्देवो विनायकः । अत्रकूटं तूलकूटं स्वर्णकूटं तथैव च । दु-
ष्टान्प्रयत्नैः वाऽथ संस्पृशंश्च गुरुस्त्रियम् । एवमादीनि पापानि हन्ति सर्वाणि
धारणात् । विघ्नास्तस्य प्रणश्यन्ति याति चान्ते परं पदम् । भवन्त्येते गुणाः
सर्वे ह्यष्टवक्रस्य धारणात् । नववक्रो भैरवस्तु धारयेद्दामबाहुके । भुक्तिमुक्तिप्रदः
प्रोक्तो मम तुल्यबलो भवेत् । मरूणहत्यासहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि च । सद्यः
प्रलयमायान्ति नववक्रस्य धारणात् । दशवक्रस्तु देवेशः साक्षाद्देवो जनार्दनः ।
महाश्वैव पिशाचाश्च वेताला ब्रह्मराक्षसाः । पञ्चगाश्चोपशाम्यन्ति दशवक्रस्य धा-
रणात् । वक्रत्रैकादशरुद्राक्षो रुद्रैकादशकं स्मृतम् । शिखायां धारयेद्यो वै तस्य पुण्य-
फलं शृणु । अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । गवां शतसहस्रस्य सप्तरदत्त-
स्य यत्फलम् । तत्फलं लभते शीघ्रं वक्रैकादशधारणात् । द्वादशास्यस्य रुद्राक्षस्यैव
कर्णे तु धारणात् । आदित्यास्तोपिता नित्यं द्वादशास्ये व्यवस्थिताः । गोमेघे चा-
श्वमेघे च यत्फलं तदवाप्नुयात् । शृङ्गिणां शस्त्रिणां चैव व्याघ्रादीनां मयं न हि ।
न च व्याधिमयं तस्य नैव चाधिः प्रकीर्तितः । न च किञ्चिद्भयं तस्य न च
व्याधिः प्रवर्तते । न कुतश्चिद्भयं तस्य सुखी चैवेश्वरो भवेत् । हस्त्यश्वमृगमा-
र्जारसर्वभूषकदर्दुरान् । खरांश्च श्वशृगालांश्च हत्वा बहुविधानपि । मुच्यते नात्र
सन्देहो वक्रद्वादशधारणात् । वक्रत्रयोदशो वत्स रुद्राक्षो यदि लभ्यते । का-
र्तिकेयसमो ज्ञेयः सर्वकामार्थसिद्धिदः । रसो रसायनञ्चैव तस्य सर्वं प्रसिद्धय-
ति । तस्यैव सर्वयोग्यानि नात्र कार्या विचारणा । मातरं पितरं चैव भ्रातरं वा निह-
न्ति यः । मुच्यते सर्वपापैर्म्यो धारणात्तस्य, पण्मुखः । चतुर्दशास्यो रुद्राक्षो यदि
लभ्येत पुत्रक । धारयेत्सततं मूर्ध्नि तस्य पिण्डः शिवस्य तु । किं मुने बहुनोक्तेन

वर्णनेन पुनः पुनः । पूज्यते सततं देवैः प्राप्यते च परा गतिः । रुद्राक्ष एकः शि-
रसा धार्यो भक्त्या द्विजोत्तमैः । पञ्चविंशद्भिः शिरोमाला पञ्चाशद्वृद्धयेन तु ।
कदासैर्बाहुवलये अर्काक्षैर्मणिबन्धनम् । अष्टोत्तरशतेनापि पञ्चाशद्भिः पद्म-
नन । अथ वा सप्तविंशत्या कृत्वा रुद्राक्षमालिकाम् । धारणाद्वा जपाद्वाऽपि ह्यन-
न्तं फलमश्नुते । अष्टोत्तरशतैर्माला रुद्राक्षैर्वार्यते यदि । क्षणे क्षणेऽश्वमेधस्य
फलं प्राप्नोति पण्मुख । त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य शिवलोके महीयत,, इत्यधिगम्यन्ते ॥

अथापि रूपान्तरेण रुद्राक्षधारणमाहात्म्यं ब्रह्मविष्ण्वन्द्राद्या देवता ऋ-
६१, पुनरप्येषा षयो मुमयश्चाशेषा एव भवन्ति रुद्राक्षाणां धारिणो धारणपु-
माहात्म्यधारण-
फलयोनिरूपणम् । ष्यातिशयान्मानवा वा देवतामावं सम्मनेरन्निषेधमादयो विप-
यविशेषाः “विष्णुः पुच्छं भवेच्चैव भोगमोक्षफलप्रदम् । पञ्चविंशतिभिश्चाक्षैः
पञ्चवक्त्रैः सकण्ठकैः । रक्तवर्णैः सितैर्मिश्रैः कृतरन्ध्रविदभिः । अक्षसूत्रं प्रकर्तव्यं
गोपुच्छवलयकृति । वक्त्रं वक्त्रेण संयोज्य पुच्छं पुच्छेन योजयेत् । मेरुमूर्ध्वमुखं
कुर्यात्तदूर्ध्वं नागपाशकम् । एवं सद्ग्रथितां मालां मन्त्रसिद्धिप्रदायिनीम् । प्र-
क्षाल्य गन्धतोयेन पञ्चगव्येन चोपरि । ततः शिवाम्भसाऽऽक्षाल्य ततो मन्त्रग-
णान्यसेत् । स्पृष्टा शिवास्त्रमन्त्रेण कवचेनावगुण्ठयेत् । मूलमन्त्रं न्यसेत्पश्चात्पू-
र्व्वरकारयेत्तथा । सद्योर्जातादिभिः प्रोक्ष्य यावदष्टोत्तरं शतम् । मूलमन्त्रं समुच्चार्य
सिद्धभूमौ निधाय च । तस्योपरि न्यसेत्साम्बं शिवं परमकारणम् । प्रतिष्ठिता
भवेन्माला सर्वकामफलप्रदा । यस्य देवस्य यो मन्त्रस्तां तेनैवाभिपूजयेत् । मूर्ध्नि क-
ण्ठेऽथवा कर्णे न्यसेद्वा जपमालिकाम् । रुद्राक्षमालया चैवं जप्तव्यं नियतात्मनः ।
कण्ठे मूर्ध्नि स्तदि मान्ते कर्णे बाहुयुगेऽथवा । रुद्राक्षधारणं नित्यं भक्त्या पर-
मया युतः । किमत्र बहुनोक्तेन वर्णनेन पुनः पुनः । रुद्राक्षधारणं नित्यं तस्मादेत-
त्प्रशस्यते । स्नाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे मुरार्चने । प्रायश्चित्ते तपा श्राद्धे
दीक्षाकाले विशेषतः । अरुद्राक्षवरो भूत्वा यतिकञ्चित्कर्म वैदिकम् । कुर्वन्निप्रस्तु
मोहेन नरके पतति प्लवम् । रुद्राक्षं धारयेन्मूर्ध्नि कण्ठे सूत्रे करेऽथवा । मु-
वर्णमणिसंभिन्नं शुद्धं नान्यैर्धृतं शिवम् । नाशुविधिरयेदक्षं सदा भक्त्यैव धार-
येत् । रुद्राक्षतरुमभूतवातोद्भूतवृणान्यपि । पुण्यलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदु-
र्लभम् । रुद्राक्षं धारयन्पापं कुर्वन्नपि न मानवः । सर्वं तरति पाप्मानं जाचाशु-
तिराह हि । पशवो हि च रुद्राक्षधारणाद्यान्ति रुद्रताम् । किमु ये धारयन्ति

स नरा रुद्राक्षमालिकाम् । रुद्राक्षः शिरसा शेको धार्यो रुद्रपैः सदा । ध्वंसनं
सर्वदुःखानां सर्वपापविमोचनम् । व्याहरन्ति च नामानि ये शम्भोः परमात्मनः ।
रुद्राक्षालङ्कृता ये च ते वै भागवतोत्तमाः । रुद्राक्षधारणं कार्यं सर्वश्रेयोऽभिभि-
र्नृभिः । कर्णपाशे शिखायाञ्च कण्ठे हस्ते तयोदरे । महादेवश्च विष्णुश्च ब्रह्मा
तेषां विभूतयः । देवाश्चान्ये तथा भक्त्या खलु रुद्राक्षधारिणः । गोत्रर्पयश्च,
सर्वेषां कूटस्था मूलरूपिणः । तेषां वंशप्रसूताश्च मुनयः सकला अपि । श्रौत-
धर्मपराः शुद्धाः खलु रुद्राक्षधारिणः । श्रद्धा न जायते साक्षाद्वेदशुद्धे विमुक्तिदे ।
बहूनां जन्मनामन्ते महादेवप्रसादतः । रुद्राक्षधारणे वाञ्छा स्वभावादेव जायते ।
रुद्राक्षस्य च साहात्म्यं जाबालैरादरेण तु । पठ्यते मुनिभिः सर्वैर्मया पुत्र । तथैव
च । रुद्राक्षस्य फलं चैव त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । फलस्य दर्शने पुण्यं स्पर्शात्कोटिगुणं
भवेत् । शतकोटिगुणं पुण्यं धारणालभते नरः । लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिश-
तानि च । जपाच्च लभते नित्यं नात्र कार्या विचारणा । हस्ते चोरंति कण्ठे च,
कर्णयोर्मस्तके तथा । रुद्राक्षं धारयेद्यस्तु स रुद्रो नात्र संशयः । अवध्यः सर्व भू-
तानां रुद्रवाद्धि चरेद्भुवि । सुराणाममुराणाञ्च वन्दनीयो यथा शिवः । रुद्राक्ष-
धारी सततं वन्दनीयस्तथा नरैः । उच्छिष्टो वा विकर्मस्थो युक्तो वा सर्वपात-
कैः । मुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्राक्षस्य तु धारणात् । कण्ठे रुद्राक्षमाबध्य श्वापि-
वा म्रियते यदि । सोऽपि मुक्तिमवाप्नोति किं पुनर्मनुषोऽपि सः । अपध्यानवि-
हीनोऽपि रुद्राक्षं यदि धारयेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः ॥ याति परमां गतिम् । एकं
वाऽपि हि रुद्राक्षं कृत्वा यत्नेन धारयेत् । कुलैकार्षींशतिमुद्धृत्य रुद्रलोके महीय-
त” इत्यन्तैः किल पदैस्तदुत्तराध्याये निरूपिता भवन्ति ॥

पुनरपि तद्धारणेनालौकिकमहिमाऽवबोधकाः प्रश्नोत्तरपुरस्सरम् । ईश्वर

११ पुनरप्येत- उवाच । “महासेन कुशग्रन्थिपुत्रा जीवादयः परे । रुद्राक्षस्य
देव ।

तु नैकोऽपि कलां नार्हति षोडशीम् । पुरुषाणां यथा विष्णुर्ब्रह्माणाञ्च यथा रविः ।
नदीनान्तु यथा गङ्गा मुनीनां कश्यपो यथा । उच्चैःश्रवा यथाऽध्वानां देवानामी-
श्वरो यथा । देवीनान्तु यथा गौरी तद्वच्छ्रेष्ठमिदं भवेत् । नातः परतरं स्तोत्रं-
नातः परतरं व्रतम् । अक्षय्येषु च दानेषु रुद्राक्षस्तु विशिष्यते । शिवभक्त्या शा-
न्ताय दद्याद्रुद्राक्षमुत्तमम् । तस्य पुण्यफलस्यान्तं न चाहं यन्तुमुत्सहे । धृतर-
द्राक्षकण्ठाय यस्त्वज्जं सम्प्रयच्छति । त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य रुद्रत्रिकं स गच्छति ।

यस्य भाले विभूतिर्न नाङ्गे रुद्राक्षधारणम् । न शम्भोर्भवने पूजा स विप्र श्रवण
धमः । खादन्मास पिबन्मद्य सङ्गच्छन्नन्यजानपि । पातकेभ्यो विमुच्येत रुद्राक्षे
शिरसि स्थिते । सर्वयज्ञतपोदानवेदाम्यासैश्च यत्फलम् । तत्फलं लभते सद्यो
रुद्राक्षस्य तु धारणात् । वेदैश्चतुर्भिर्हस्तपुण्य पुराणपठनेन च । यत्तीर्थसेवनेनैव सर्वं
विद्यादिभिस्तथा । तत्पुण्यं लभते सद्यो रुद्राक्षस्य तु धारणात् । प्रयाणकाले रुद्रा
क्षं बन्धयित्वा म्रियेद्यदि । ॥ रुद्रत्वमवाप्नोति पुनर्जन्म न विद्यते । रुद्राक्ष धार
येत्कण्ठे बाहोर्वा म्रियते यदि । कुलैकविंशमुत्तार्य रुद्रलोके वसेन्नरः । ब्राह्मणे
वाऽपि चाण्डालो निर्गुणः सगुणोऽपि च । मस्मरुद्राक्षधारी यः स देवत्वं शिवं
वृजेत् । शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि तथाऽमक्ष्यस्य भक्षक । स्लेच्छो वाऽप्यथ चा
ण्डालो युतो वा सर्वपातकैः । रुद्राक्षधारणादेव स रुद्रो नात्र सशय । शिरसा
धारिते कोटिः कर्णयोर्दशकोटयः । शतकोटिर्गले बद्धो मूर्ध्नि कोटिसहस्रकम् ।
अयुत चोपवीते तु लक्षकोटिर्भुजे स्थिते । मणिबन्धे तु रुद्राक्षो मोक्षसाधनकः प
रः । रुद्राक्षधारको भूत्वा यत्किञ्चित्कर्म वैदिकम् । कुर्वन्विप्रः सदा भक्त्या म
हदाप्नोति तत्फलम् । रुद्राक्षमालिका कण्ठे धारयेद्भक्तिवर्जितः । पापकर्मा तु यो
नित्यं स मुक्तः सर्वबन्धनात् । रुद्राक्षार्पितचेता यो रुद्राक्षस्तेन वैधृतः । असौ मा
हेश्वरो ह्योके नमस्य स तु लिङ्गवदि"त्येवमादयो वाक्यनिकरास्तबुत्तरतराध्याये
विद्योतन्ते । एवजानीयान्युपबृंहणवचनान्युपलभ्यन्ते सहस्रशः कूर्मपाद्मशैववैष्ण
वादिपुराणपरदैवतेषु चेतिहासमारतादिषु । न तावदेतेषां वचनानीवाज्ञायार्थसम्भ
राणि वचासि तु काष्ठमालाधारणार्थानि क्वचिदप्यभिमतानि भवन्ति कृष्णद्वैपायना
चार्याणाम् । काष्ठेतरसामान्यात्काष्ठस्यापि तुलस्या बित्तवानि वा फलानि तेषां
१३ एतत्प्रसङ्गात् गृह्यमाणान्यपि परिह्रियन्त एव काष्ठानि तेषाम् । उपादीयमा
त्काष्ठमालायां वा नान्यपि कमलकुसुमादीनि न तन्मालिका उपादीयन्ते । सत्से
जकत्वयोन्यवस्था व्यमानान्यपि शमीपत्राणि न तत्काष्ठचयं परिसेव्यते । न च
पनम् । शमीसमिद्धिराहुतयो दीयमाना गम्यन्त इति वक्तव्यम् । समिधामधिकारे परि
पठितानां तावत्तासां मालाधारणाधिकारे निर्मानत्वात् । न वा मालामधिकरोति
तुलस्याः श्रुतेर्गीर्वा स्मृतेरिति पराहतं प्रागेव । अमी हि सम्प्रदायिनो मोक्षमेव मा
लामिमामात्मसेवकाक्षम विद्याविचारहीनवाणिज्यादिजीवनान्सस्त्रीकान्भावयमाना
अविभ्राणान्तमेतान् वेदवेदाङ्गादिविद्याविशारदानपि ब्रह्मण्यानपवित्रतया ग्राहयन्तो

वैरं पुनः पुरुनरं तेन्यः प्रयोजयन्तः कृतकृत्यनमिन्द्रियारामा आत्मनो मन्य-
न्ते । परमेने व्यर्थमेव जीवन्तो भविता नो निरयवर्त्मानः । दुर्भागैर्पदेशध्वहत्वा-
दनमिद्वानवान् । यत्र हि पवित्राणामधिकारे काष्ठमात्रं न व्याहृता तामेतां कथ-
ङ्करं त्रिमृग्युर्नना नः शुद्धिकामाः । पवित्राणि तु “अपस्तपो होम उपवामो दान-
मुपनिषदो वेदान्ताः सर्वेभ्यः रुद्राः पुरुषमूक्तं राजनरोहिणे सामनी बृहद्रथन्तरे पुरुषगनिमहानाम्यो महाविराजं महादिवाकीर्त्यं
अष्टमिद्वानामन्यतमद्वहिष्यमानं कूष्माण्डानि पावमान्यः सावित्री चेति । पावनानि ।
पवित्रं वा आपः । पवित्रं वै दर्मा” इति धृतिस्मृतयो ज्ञापयन्ति । नेह वाऽन्यत्र
पवित्राधिकारे काष्ठस्यास्त्यनुप्रवेशः । दाहकर्मण्येव तेषां नियतोपयोगित्वात् ।
नष्टुदितवाक्येऽनुदाहृतमपि यज्ञोपवीतं ध्रियमाणमानुभविकं भवर्नात्युपपद्यते ।
“यज्ञोपवीत्यवाचीर्यात । निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं संवीतमि” त्यादिश्रुतिभि-
रेव गीयमानत्वाद्यज्ञोपवीतस्य । स्मृतिरूपमूलाणि तु सन्त्येव स्वप्रकरण इति
कोन्वेनेन सम्बन्धो यज्ञोपवीतेन च श्रौतनरेण काष्ठधारणस्य अन्यनमनार्तायसे-
व्यमानस्य पुनरकिञ्चित्करस्येत्यङ्गरपि विज्ञायते । न चैवं सति रुद्राक्षधारणम-
प्युदिताऽऽशङ्कमित्याशङ्कनीयम् । मर्वविवादेव मानात्तन्मान्यतायाः संस्थापिताया
अप्रस्मर्तव्यत्वात् । काष्ठाकारव्याकीर्णतया व्याहृतमपि तत्र तत्र मूढाभावाद्गुरावेश-
चेतश्चाभ्युत्पन्नदुःसाहमं हन्त क्षेपकवचनमावाणिमावाच्छासनगोचरमेवादिशान्ति
सन्तः सर्वे एव सार्वदिकाः । एतेन मर्व एव काष्ठमात्रावरा वज्रवस्त्रदायमानिनो
निर्वृता वेदिन्याः । कण्टप्रदेशकटुर्गोकरण्ययोननानिरिक्तप्रयोननामाव आनुम-
विको मन्द्रात्मनामपि विचारणार्थीयसैव ॥

न्धस्य वादरायणसम्बन्धायितत्वात् । एवञ्च शब्दतो वाऽर्थतः त्रुटौषा पांमुलामि-
मामर्षव्यक्तिमस्पृशन्ती स्तवमेव वृत्रघ्नो विधत्ते तथाहि “ तिग्ममायुधं मरुता-
मनीकं कस्त इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष । अनायुधासो असुरा अदेवाश्चक्रेण ता अपवप
ऋजीपिन् । हे इन्द्र ते तव स्वभूतं तिग्मं तीक्ष्णमायुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं
घनुः । तत्र मरुतां त्रयः पटिसंख्यानां त्वत्सहायानामनीकं सङ्घन्ते त्वदीयं
वज्रञ्च कः को वा देवो मनुष्यो वा प्रतिदधर्ष प्रतिकूलमभिमवति । अभिभावुको
नास्तीत्यर्थः । धृप प्रसहने । आधृपाद्वा । वा. पा. ३४ इति विभाषित णिच् ।
तदभावे लिटि रूपम् । अत एवानायुधासो घनुराध्यायुधवर्जिता अदेवा देववर्जिता
देवद्विषो येऽसुराः सन्ति हे ऋजीपिन् । अपार्जितोऽभिपुत्यः सोम ऋजीपी तद्व-
न्निन्द्रे तानसुराञ्चक्रेण चक्रसमानवर्षेण चक्ररूपेण वज्रेण वापवप । अपगता-
म्कुरु अपनुदेत्यर्थः ॥

एवञ्च विष्णोरेवात्र प्रसक्त्यभावे तदायुधानां प्रसङ्गानवराशात्तद्व्यामेन

१५ अपार्थदंशिनो
वादिनो दुर्गतिवि-
शेषोपदर्शनं यथा-
यत् ।

तसायसपिण्डिकाकृताद्गदाहप्रयुक्तात्महत्यायाः सुतरामनवसर
एवेति तत्त्वम् । न च देहदाहलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तास्ततो वि-
निवृत्ता यथाक्रमं भगवदाज्ञानुवर्तिनो देवास्तदाज्ञाऽतिलङ्घिन-

श्चासुरा भवन्तीति दुर्बलं वादिनः फलाभावकल्पते । दग्धतनुरयं दहनक्रियाया
एव दासो भवन्प्रेतात्मा न जन्मनां सहस्रैर्वा भगवदाज्ञास्वरूपस्य ज्ञातोपपत्स्यते ।
तदाज्ञास्वरूपाज्ञानतमोवर्धनानुकूलायसपिण्डिकाकैर्द्रव्यस्थैवानेन परं स्वीकृतत्वात् ।
देवासुरपदाम्ब्यां प्रकृते प्रेतात्मनः श्रुतिघटकाभ्यामावेशवशंवदकुत्सितार्थस्यानवकाशः
एवादावासमन्तात् । नो खलु दग्धाङ्गा देवपदव्यपदेश्या भवेयुर्न वा तदङ्गनहीनाः
असुरपदव्यपदेश्याः कथञ्चित् । तत्त्वतस्तत्पदाम्ब्यामधिगम्यमानयोर्देवासुरयोरि-
न्द्रादिवृत्राद्योर्विख्यातत्वेऽन्यथा नयनमुन्मादसन्तानमेव वक्तुर्ग्यक्तीकरोत्युच्चैः ।
न ह्यनन्ततार्क्यविष्वक्सेनादीनामङ्कितगात्रता स्वप्नेऽपि सम्भाव्यते । ज्ञानातिशयप-
र्यङ्कितात्मप्रभावाणां तावत्तेषां प्रेतस्वरूपापादकतसाङ्गनक्रियागन्धस्य कचिदप्यव-
स्थायामात्ममनःकुहरसमारोहानर्हत्वात् । न हि पुन “द्वेषय” इति पदं दग्ध-
गात्राम्युहितदेवानां भागवताप्रेतराणां पन्थानमभिधत्ते । दग्धतनूनां हन्त तेषां
प्रेताप्रेतराणाम्नात्महननफलभागिनां पिशाचपथस्थैव स्वरूपानुरूपत्वात् । यद्येता-
दृशपिशाचिक्रयोनैनेषोत्तेनयेयुर्भगवन्तोऽपि आप्यभागे तदा प्रेताप्रयायिन एतस्मै

त एत उपादेयव्याख्याना उपजायेरन्कयञ्चित् । व्याख्याने तु तस्मिन्नुत्तमवर्गी-
यतया दिवि देवाधिकृताधिकाराः सन्तः कुतस्ते तत्सकाशात्प्रस्वेदनात्मनस्तद्या-
ख्यापराप्तमहास्वादः सम्प्रतिपन्नस्वरूपसत्तावानुपतिष्ठेत् । गरलरसास्वादवासना-
परिवासितानां तु गरलधारापारम्पर्या एवात्मानुगुण्येनाभिनन्दनभूमित्वादिति ता-
वत्येव मोदितव्यम् । प्राग्भवेव नीरसचर्चा पुनः पौनरुक्त्यादिदूषणगणग्रस्ता लेख-
नबाहुल्याभियाऽत्राप्युपेक्ष्यते । पूतिगन्धमुपप्युर्पुर्पाददानस्यापि निर्हीनगतिमत्तया
परिलक्ष्यमाणत्वात् । यद्यप्येवं तथापि व्यलीकोदाहरणैर्भूयोभिर्देवपितृपदे श्रुतिव-
र्तिनी वैष्णवमन्यदग्धाङ्गपरतया नेतुं प्रयतते कृतावासातिशयोऽयं दग्धतनुस्त-
थाऽपि “तपः श्रुतञ्च योनिश्चे” त्यादिमहामाप्यवर्चास्युदाहरणभावायाकृष्टतराणि
नोदाहरणाभासभावायापि प्रमेयेयुः । नापि “ये वै के चास्माहोक्ताप्रयन्ती” त्या-
दीनि प्रत्युदाहरणभावाय प्रकल्प्यन्ते न वा “वसुरुद्रादितिमुता” इत्यादीनि प्रकृ-
तार्थपरिकरामासमंशलिनाय वाऽलं कथञ्चिन् । द्वयोरप्येतयोः पयोरस्मदभ्युदित-
कल्पसूत्रोक्तीतामलाभ्यायार्थानुष्ठायिनामेव देहदाहादिपांसुलव्यापारविद्वरगानामधि-
काराधिकृततया प्रेतात्मनाममीपामनुव्यवहारं धृत्कारकारित्वात्समन्ततः । अमीपान्तु
यपोदितपदद्वयीनिरधिकारतया पदङ्किल तृतीयमेवावच्छिन्नं प्रतिपद्यते । तथा
चान्नायते । “अथेतयोः पथोर्न कतरेण च न तानोमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तानि भू-
तानि भवन्ति । जायस्व त्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमि” ति । ननु “कर्मणा वि-
तृलोको विद्यया देवलोकः, इति बृहदारण्यकश्रुत्या कर्मविद्याविभूतियोगानां नो न
१६/अद्वितानां तृतीयस्थानमावत्वमिति नैष दोषः । तप्ताङ्कनादितामससम्भार-
देवत्वादिप्राप्ति- सम्भृतात्मनां वो विद्याकर्मणोर्वा तामसमहामहीरुहफलविभेदप्र-
रित्यादिदुरालप- सवतया तामसान्तस्थावरभावस्यास्वरूपाननुरूपत्वात् । न ह्य-
परीहारपुरस्सर- ध्वगत्या हि यस्येच्छा तस्योर्ध्वं पुण्ड्रमुच्यते । ऊर्ध्वं गत्वा तु
यादिन सन्तर्ध- रिकर निरूपणम् ।

देवत्वं प्राप्नोतीह न संशय” इतिनारदपुराणवचनयोदाहृतं वचोऽङ्कनकर्मवतां
परमपदप्राप्ति वा देवत्वप्राप्ति वाऽऽख्यातुं क्षमते । एतदर्थप्रत्याख्यानबद्धप्रतिज्ञस्य
ह्याश्वलायनवचसो “देवलोकं रिरंसूनां गायत्री तप उत्तममि” त्यादिकस्य जाग-
रुक्तत्वात् । न च तपोऽप्येतदस्मात्स्वस्त्येवेति वाच्यम् । दग्धतनूनां तावद्युष्माकं गाय-
त्र्याद्यनुष्ठानयोग्यताविलोपबाहुल्यमेवाद्यावध्यस्माभिर्निरयङ्कि प्रमाणपटलीमिर्यतः ।
“तिर्नामुठी” “तमल” प्रबन्ध एव वो अघन्यजातीयचान्द्रस्यशालिनि धर्मानुष्ठानयो-

गृतायाः पर्याप्तत्वात् । न चैकत्र पर्वाप्तमन्यत्र सङ्क्रमणायार्हति वस्तु वस्तु-
त्वा । निपतानिपतप्रवृत्तयोरितरेतरस्वरूपसंस्थानपरिवाधात् । एवञ्च देवत्वं तत्र
तप्तायसपिण्डिकास्वेव निवसत्यनलं प्रेतधर्मसञ्चोदनाधीनसमयातिशयामुता । न
हि “अहो ह्येकान्तिनः सर्वान्ग्रीणाति भगवान्हरिः । विधिप्रयुक्तान्पूर्णां च गृह्णा-
ति भगवान्स्वयमि” त्यारम्भ “एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदमि” त्या-
दयो वाक्यसङ्घाः शान्तिपर्वस्या देहतापं नावबोधयन्ति । तद्ग्राहकपदाभावात् ।
न च पदोपस्थितनिवृत्ते पदार्थप्रतिपत्तिः कुहस्त्रिद्व्यास्तवी । तदवश्यम्भावितालक्षण-
वाचकतानियमस्यैवात्सादनात् । “अर्थगत्यर्थः शब्द” इति महामाप्यवचनव्या-
कोपापत्तेश्च । तस्यैवेहात्यन्ताऽनृततया “येन देवाः पवित्रेणे” ति श्रुतेरुपबृंहण-
वचनानां कोऽवाऽवकाशोऽस्त्यलीकभावव्याविद्धानाम् । न ह्यस्या उपवर्णननिरु-
क्तनिर्वचनविरोधिव्याख्यानमुपबृंहणैः शन्यते विधातुम् । विनिवेद्यमानं वा तदे-
तत्प्रागेव निरुक्तनिर्वचनसमालोचनादापातरमणीयम् । तत्त्वतस्त्वयमपार्थः “पवित्र-
न्त” इति वेदार्थनिरूपणप्रस्ताव एव समूलमुन्मूलिनोऽस्त्यत्रैवेति भूयो रोदनं वा-
दिनो नासकृद्विनिवारणमर्हत्यग्रे प्रतिपन्नधियाम् । न हि “चक्रालिङ्गधराः सर्वे
समयवृत्तनिष्ठिनाः । चक्रलिङ्गधरो विप्रः प्रतिष्ठां कर्तुमर्हति । तेन प्रतिष्ठितस्तत्र

१७ शङ्खचक्रादि-
मिषेणाऽऽयस्य-
कल्लेरेवात्मदेह-
हयतो पुनः प्रेता-
द्यात्मतामापन्नानां
दीरात्म्यस्वरूपो-
पवर्णनम् ।

सन्निधत्ते सदा हरिः । गृहस्पः श्रोत्रियो विप्रो नित्यकर्मरतः
शुचिः । शान्तश्चक्रधरो दान्तः सद्भक्तो दोषवर्जितः । शास्त्र-
ज्ञः कर्मदक्षश्च प्रतिष्ठां कर्तुमर्हति । सर्वपापविनाशार्हं रथाङ्ग-
स्य तु धारणम् । सर्वकल्याणदमिह पञ्चातसंसारनाशनम् । च-
क्रं शङ्खं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः । सुदर्शनं नमस्ते-

ऽस्तु पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते । इति मन्त्रं समुच्चार्य नमस्कुर्यात्पुनः पुनः । चक्रञ्च
पाञ्चजन्यञ्च तस्मिन्नग्नौ विनिक्षेपेत् । य एतेन विधानेन शङ्खं चक्रं च धार-
येत् । त्रिषु लोकेष्वसंदिग्धं मद्भक्त इति गीयत” इति विष्णुतत्त्वसंहितापराशर-
संहितानारदीयपद्धतिविहगेन्द्रसंहितादिवचनतयोपदर्शितवचनकूटं नालङ्घ्य ले-
शतो वाऽङ्कनकर्म किञ्चित्करतयाऽपि मावयितुं अपिस्त्वकिञ्चित्करतयैव । वर्णित-
विधया मानसामान्यपरिदूषितमिदं वचोनालं दग्धाङ्ककिरातारातिमिरैवावकल्पितं
यतो यतश्च कल्पान्तेऽपि कार्णायसविकारकृतमेव दहनं वाह्यादौ त्वचञ्च कि-
स्त्रिपविशेषवासिनीं प्रेतधूमदुःसहदुर्गन्धिनीं चाऽऽनिधनं विभ्राणः शिष्टसमूहै-

स्तिरस्त्रियमाणपिशाचाकारतां धारयमाणो जीवन्निरयदशां भुञ्जानश्चावधार्यसे
 प्रत्यर्थम् । न खल्वत्र शङ्खं वा चक्रं किञ्चिदस्ति यस्तु सत् न वा वर्तितव्यम् ।
 अपि तु कार्ण्यासशकला एव सन्तापितास्तत्र तन्त्रम् । त एवैते एतैः स्वसे-
 वकैर्विष्णवेमानिभिः शङ्खतया च चक्रतया सेव्यमानाः स्वस्वरूपानुरूपमेव फलं भू-
 तप्रेतादिजननार्हं प्रयच्छेयुः । शकलाः किलैते स्वकाले दर्व्यादिभावमापन्नाः पा-
 कादिकरणनामनुभवन्तः परोपकारितया परिगीयन्ते । दग्धाः पुनरैतैस्तु प्रेतात्म-
 तया विप्रियमेवाचरन्ति प्रतिप्रत्ययन्नेषां सेवका इति सेव्यसेवकयोराकारावैरूप्ये-
 ऽपि वर्तनवैरूप्यमपिप्रतिपन्नमेव प्रतिपद्यते । शङ्खचक्रादीनि हि भगवदायुधान्येव
 सन्त्यनन्यलभ्यान्यासुरमानववांमुल्लेख्यगोचराण्यात्यान्तिकविडम्बनाभूमयो न भ-
 वेयुर्वा कल्पकल्पान्ते । अन्युत विडम्बनाकारिभ्यो हन्तैर्वाविषेभ्यः कोपायमाना
 अमाङ्गल्यकालकालानलमेवैतेभ्यः प्रतिपादयेयुरत्यर्थम् । मा त्वं शाङ्खं वा तेजश्चा-
 कृमायसशकलेष्वाविर्भेन्मन्त्रसामर्थ्यादिति श्रूयाः । तत्तेन प्रादुर्भावप्रत्यायकम-
 न्त्राणाममीषाममत्वात् । न च “मुदर्शनं महाज्वालं कोटिमूर्यसमप्रभं” त्यादयो
 मन्त्रा एवेति सन्तोष्यम् । प्रागेवैवमादीनां मन्त्रतायाः प्रतारकमानवमावितायाः
 परामृतत्वात् । तदेतत्त्वया सर्वत्रैवाप्रस्पर्त्तव्यमायुष्मता । न ह्याविर्भावयितुर्दोरा-
 र्थ्योपनीतोत्कण्ठाकूनमाविर्भावमात्मीयं सहन्ते मुदर्शनादयो वस्तुषु तेषु स्वान्य-
 त्राविर्भावाभावादेव स्वाधिष्ठाने स्वेषां भगवद्देहेऽप्रतिहतवास्तव्यत्वात् । न चापि
 शङ्खादीनां छाया वा शकलेषु तेषूपपद्यते । शकलानान्त्वायसानां भगवद्विष्यदेह-
 ज्जायाया अपात्रतमत्वे तानेतानधिष्ठाय शङ्खादिदृष्टायाया अवभासे वा नीचतमस-
 माश्रयदूषणगणमागित्वात् । अस्यैवैवं दृदर्शासहस्रसञ्चरणे त्वधि पुनस्त्रिषा-
 तुमालिन्यसमावृतायां ननु मानवानां तयोश्चायाया वा पुनरनुप्रवेशो निरात्मैव
 कैमुत्येनोपजायते । वस्तुतस्तु अङ्कनमेतन्मूले प्रतारकजनावकल्पितं सदेहदाह-
 लक्षणस्फुटतरचिह्नेन कस्मिंश्चिदप्याह्नि विन्यासविभेदैरन्यादृशं पन्थानं निरातिशयम-
 पि न शक्नुयुः प्रवेष्टुं नोत्सहेरज्जनुष्ठातुं घर्मान्वाऽन्यादृशान् । प्रत्युताङ्कनसा-
 मर्थ्यात्प्ररूढदुरावेशवासनाविहङ्गमा महामागेभ्योऽपि सम्प्रदायवैधर्म्याद् द्रागित्येव
 स्पर्धेरन्नमेवाम्युपायोऽस्मत्सम्प्रदायस्याभिवृद्धय इत्यादिदुर्भावनाशतेनायं तसा-
 ङ्कनमार्गः परिचोदितो विपशास्त्रीवावर्द्धते दिने दिने तथाऽपि मिर्मतीनामेवास्मि-
 न्प्रवेशो न तु तावन्मतिमतामात्मवक्त्या । प्रवृत्तप्रज्ञास्तु जवन्त्यजातीया अपि

तत्तत्तन्मत्या शश्वत्पशुमायानेव जानानाः स्थित्या पुनः शृगालप्रेतात्मतया निश्चि-
न्वानाः प्रसङ्गतस्तिरस्कुर्वाणाश्च रागन्ते साटोपमित्यसावर्थः श्रेयस्कामानां चेतोम-
ञ्चान्नावरोहमभ्यागच्छतु कदाचिद्धा । यदपि नृहृद्ब्रह्मसंहितागततया “ऽना-
युधासो असुरा” इत्यारम्य “आसुरो विद्यते मावो यावदेषां द्विजन्मनां, न ताव-
दधिकारोऽस्ति ममारोपनकर्मणी” ति मध्ये पुनः परामृश्यान्ते “श्रद्धया धार-
यिष्यन्ति मम चक्रं सुदर्शनम् । ज्ञात्वा सर्वपदार्थेषु शुद्धिस्तेषां पदे पदे । शा-
खायां भाजने वल्ले ग्रहोपकरणेषु च । चमसोल्लखले पीठे पक्वान्ते चक्रमुल्लिखेद्दि”
त्यादिकं वचनजालमपाङ्क्तेयजनविशेषसज्जनस्वितं तदपि “पतितं चक्रल्लिङ्गाद्यं च-
क्राङ्कितमथापि वा । वाङ्मात्रेणापि नार्हेत पाखण्डाचारतत्परमि” त्याद्युपदार्थ-
तत्सिद्धार्थवचोराशिनाऽनुपदं पराहतं वेदितव्यम् । विशेषतस्तु जिहोपस्थयो-
समस्तमानवादिभ्यो दुस्तरस्वेदप्रदायितया भगवत्प्राप्तिहेतुभूतयमादिरमानिर्मानक-
तया चामन्दप्रमादसन्तानसमावहत्वेन शतकृत्वस्तयोस्तप्ताङ्कने सर्वानर्थनिवृत्त्या
साक्षिध्वं भगवतो नारायणस्याञ्जसा प्राप्नुयादेव दग्धाङ्गभक्तः स्वच्छन्दम् ।
बाहोस्त्वल्पतरापराधपात्रत्वेन न तयोर्निगृह्य दहनं कार्यकार्यालक्ष्यते शेषिणौ ता-
वपेक्ष्य जिहोपस्थौ शेषयोः पुनरेतयोर्निर्हृद्देशाविशेषजुषोः । नापि देहाङ्गहिर्भा-
विनां तावच्छालामाजनवस्त्रगृहोपकरणचमसोल्लखलपीठपक्वान्नामङ्कनेनानापन्नचेत-
नानां प्रियं किञ्चिदुपजायते । प्रत्युत विप्रियमेव यथावस्थितभोग्यभावसमन्वि-
तानामङ्कनविकारादवगतं सत् भोक्तारो विकृतफलपर्यवसानाः सङ्गम्यन्ते ।
किञ्चैयमविस्तराविटम्बना वस्तूनामदोषोपहतानां धर्मापदेशेन दग्धतनुवच-
साऽवसीयते ॥

नष्टृपयो यन्मात्रा वाचो विकीर्षितास्त एतेऽत्र दग्धतनवः । किन्तहि

६८ पाञ्चरात्रा-
दिप्रणेता नासी-
देव नारायणः
अपि स्वाधुनिक
एव यं वादिदि-
ति स्थिते तन्मि
वेणाप्यङ्कनसिद्धि-
विरह इति प-
र्यवधानम् ।

भाम्ना तेषां वचनप्रकरूपयितारोऽर्वाचीना एव वैष्णवभूम्य-
निगम्यन्ते । न हि पाञ्चरात्रमभ्युपेयते श्रीमन्नारायणमुक्ता
विर्मूततया कथञ्चिद्धा शास्त्रस्यैः । तत्र खलु वादानां वेदवा-
दपराहतानां हन्त प्रायेणातत्त्वविज्ञानमनोव्यामोहापस्मारसम्भा-
राणां प्रतिप्रकरणमध्यवसीयमानत्वात् । यदि नारायण एवा-
स्य स्यात्प्रणेता तर्हि प्रणयनमेतन्मन्वादीनामिवाप्रतिपन्नप्रमेय-

ग्रामसम्भरेमवासम्भ्रमं स्यात् । आदिष्येत चाशेषैरेवाविशेषेण शिष्टगणैः सार्धं

दिकैः । न ते सुतरामुपाददते तदिति किमात्मिकाऽस्य पाञ्चरात्रस्य नाराय-
णकर्मकता । स्यादेतत्केनचियोगेन नारायणनामा कश्चिदाधुनिको दग्धतनुर्व-
स्तुगत्या तदुन्नेतेति । ननु न च ब्रह्मविद्याभागनिरूपणैदम्पर्यप्रवृत्तपाञ्चरात्रे
हन्तासौ दुःसम्भावना युज्यते । नेत्युच्यते । सम्भावनायाः किलास्या मान-
देवतासत्तासामान्याविशेषसत्कारपुरस्कृताया वस्तुसत्या अतयात्वात् । तदिदमुदि-
तानां तत्त्वं वचनानां वेदितव्यम् । एवञ्च यावद्देहाहादिदुराचाराननुवर्तनं
यावच्च हरिहरयोरितरेतरभावानुरोधिसमाराधनसम्प्रत्ययो यावदेव ययोदाहृतक-
ल्पितवाक्याननुसरणं तावदेव प्रत्याशा काचिदभ्युदयपारम्पर्या उपादीयते वेदैर्वा
वेदविद्भिः । इतरथा तु विष्णोरपि करुणार्णवस्य कारुण्यवैमनस्यातिशयपुरः-
सरं निरययातनावशवर्त्तितैवाभ्युक्ताङ्गनादिदुर्वर्त्तनानामप्रत्यूहेति स्थिते पाञ्चरात्रा-
दितोऽपि तप्ताङ्गनादिकर्माणि दुष्कर्माण्येवेति कृतमेतावता ॥

इति पाञ्चरात्राद्युपकल्पितस्यापि तप्ताङ्गनदुराचारस्य तद्वदेव तिरस्कारः ॥

नन्वेवमपि साक्षात्परमसम्पन्ननारायणोपासनलक्षणमोक्षकारणवेदमागनिरू-

८८ विशिष्टधर्म-
शास्त्रीयवचनव्या-
जेनोपस्थापिता-
या अप्यावाङ्मा-
यास्तद्विप्रामाण्य
प्रतिपादनमहिम्ना
पराहारः ।

पणैदम्पर्यप्रवृत्तानां तावद्विशिष्टधर्मशास्त्राणां प्रायस्तप्ताङ्गनक-
र्मणः प्रतिपादकताऽस्त्येवेति । मैवम् । मोक्षस्तूपासनालक्ष-
णो नास्तीति नापि तथा सा सेत्स्यतीति ज्ञानैकतन्त्र इति
च श्रीमाप्यदुरालापनिराकरणपुरःसरमतिविशदासिद्धान्तमहाधाम्नः

प्रागेवेह प्रतिपादनात् । न हि मन्त्रमैत्रावरुणिषाज्ञवल्क्यगौतमादिस्मृतिभ्यः
स्मृतयो विशिष्टाः कुहस्वित्प्रथन्ते । प्रथमानाः खल्वमूस्तद्भावं माधमाना एवा-
न्यगनं महीयन्ते । तेन च तथाविधप्रथावतीरेव ताः प्रभवन्त्यमूस्तस्थापयितुम् ।
न हि धर्मशास्त्रस्य सामान्यविशेषभेदाभिन्नता कुतश्चित्प्रतीयते । प्रसङ्गवशवर्त्ति-
नस्तत्रत्यास्तसर्व एव विषया. सामयिकतया तमेतमसहमानाश्च भेदे स्वकाले स्ववृ-
त्त्यौन्नत्यमहिम्ना विशेषतयैवाभिप्रेयन्ते यत् । सामान्यं वा विशेषं द्रुवाणेन भे-
दिका तत्सामग्री प्रदर्शनीया स्यात् । समान एव विषये सामान्यविशेषभावो
नियतिनिरूपणो न विषये विषये । अत्रापि किमपेक्ष्य सामान्यं किं वाऽपेक्ष्य
विशेष इति साहजिका जिज्ञासा । अपेक्षागोचरवस्तुन खल्वभावं किलात्यन्तिक-
मवसाय ओमिति चेत्तदा स्मृतिविषयसामान्यविशेषोपाखण्डो दुरावेशो जगामास्त-
मत्यासन्नतयेत्यत्रापि च्युततरवाद एवासि त्वं साहसिन्मुदिताङ्गोऽपि दम्भाङ्गः ।

सेवेतेति पदपारम्पर्यं सङ्क्षेपतस्तापादिपञ्चमंस्कारादिलक्षणमोक्षान्तरङ्गसाधनप-
रविद्याङ्गभूतमगवद्धर्मदीक्षास्तदाङ्गिका उपनिपत्पठिताः श्रीमदष्टाक्षरादिमन्त्रलक्ष-
णापरविद्याश्च मोक्षार्थं ग्राह्यतया विधीयन्त इति महता यत्नेन व्याकारि त्वया
तत्तुच्छम् । नापादिदृष्टसंस्काराभिप्रायकशब्दस्यैकतमस्य वा श्लोकयोरमुयोर-
त्यन्तानुपलम्भात् । नत्तं पदप्रतीतिमर्थप्रत्यय उत्पत्तिमापद्यते शब्दस्थाने पा-
पाभिनिवेशं विनिवेश्य प्रतीतिमापादितोऽर्थः पापात्मैवानुजायते न तु जातु पुण्या-
त्मा । तस्य तु शुचिशब्दसमवायसम्जननाधीनत्वात् । प्रकृते तु स्मृत्योरमु-
योरयमेवार्थो महर्षिमेधातिथिमारम्य कुल्लूकभट्टान्तैर्व्याख्यातो “वानप्रस्थ एता
दीक्षा एतान्नियमानन्यांश्च वानप्रस्थशास्त्रोक्तानम्यसेत् । औपनिषदीश्च श्रुतीः
उपनिपत्पठितानि ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये ग्रन्थ-
तोऽर्थतश्चाभ्यसेत् । यस्मादुक्तमृषिभिर्ब्रह्मदर्शिभिः परिव्रजकैर्गृहस्थैश्च वानप्र-
स्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयोर्वैद्वद्व्ययमुपनिपच्छ्रुतयः सेविता. तस्मादेताः सेवेतेति पूर्व-
स्यानुवादः, इति । सकलेतरश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणशिष्टाचारसम्मतो नित्यानिर-
वद्योऽध्यवसीयते । स्मृत्योर्षृषिपिप्रब्राह्मणशब्दाः प्रयुक्ताः । त एते ब्राह्मणा
ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवन्तः परमहंसपरिव्रजकाः प्रसिद्धयन्ति । त्वदीया हि त्रि-
दण्डिनो विष्णोः सेवकास्त्वमिव शिवादिविद्वेषिणो नार्हन्ति ब्रह्मणः प्रसादाय क-
स्यान्तेऽपि भिन्नमातिकर्दमाः । नापि यूयं वैष्णवमन्या ऋषिपिप्रब्राह्मणशब्दैः
प्रयोगमर्हथ । त्रयाणामप्यमीषा शब्दानां त्वदुक्तरीत्या सामान्यधर्मशास्त्रियश-
ब्दतया त्वदादीनामवाचित्वात् । त्वदादेस्तु त्वत्कथनानुगुण्येनैव कल्पिताविशेष-
वैष्णवधर्मशास्त्रानुयायितया स्मृतिम्यस्तावदेताभ्यो बहिष्कृता व्यर्थात्मानः पर्य-
वस्यथ । तत्त्वतस्तु यत्र कुत्रापि स्मृत्यर्थं वा न व्यज्ञासीर्यदेवं प्रत्यपत्थाः ।
यद्वा निष्ठागतिर्विपरीतार्थवादितया शिषयितव्यस्त्वं यथापराधम् । यदवोचस्त्व-
मुपनिपत्पठिताः श्रीमदष्टाक्षरादिमन्त्रलक्षणाः परविद्याश्च मोक्षार्थं ग्राह्यतया वि-
धीयन्त इति । तदसत् । नष्टाष्टाक्षरमन्त्रः परविद्या । न वा निःश्रेयसाय
सन्नियतः । विष्णुदेवताकतया तस्य तावन्मात्रफलदत्त्वे ज्ञानैकनिगम्यमानकैव-
ल्याफलकत्वात् । न हि देवतागोचरा मन्त्राः परविद्यायां प्रवेष्टुमीशते । नि-
र्विशेषब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्तिलक्षणाखण्डार्धरीवाञ्छितमहिमावमासिनी यतः । अ-
न्यथा पञ्चाक्षरीपुरोगमा मन्त्रार्थवादेतिहासकल्पसूत्रादिप्रमाणनिचयैर्महीकृताः

“किं जप्येनैवामृतत्वमश्नुते ब्रूही” ति प्रश्नं ब्रह्मविदां प्रस्तुत्य “स होवाच याज्ञ-
वल्क्यः शतरुद्रीयेणेति एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि भवन्ति । एतैर्ह
वाऽमृतो भवती” त्युत्तरवचनं याज्ञवल्क्यवक्त्रांभुजातान्जिर्यां जाबालोपनिषदा-
भ्रातं सत्कैवल्यान्तरद्गहेतुभूतनिर्विशेषधीजननास्तावच्छतरुद्रीययाश्च मन्त्रा व्याकु-
पेयस्युः । न चेते शिवदेवताकास्तथा विधातुं नालमिति शक्तोप्याख्यातुम् । वि-
ष्णुदेवताकानां तेषामष्टाक्षरादीनामपि तथात्वापत्तेरप्रत्यूहात् । एवमन्यातामपि
देवतानां समापादितैर्विधापादना एव सन्तो मन्त्रास्त्वदभिप्रेतं निर्भिन्दन्तीति भव-
त्वं तृष्णीमासमन्तात् । वस्तुतस्तुदितोपनिषद्वचनाभिसन्धिरनपायो निरपायं स्वार्थं
सफलकरोत्येवेति सन्तुष्येः । मा स्मगमः स्ववैमनस्यं सिद्धेऽर्थे जातु चित् ।
सति चैवं पशुप्रायसमाचारार्हाणि कर्माण्यङ्कनादीनि वैदिकविज्ञानकर्मसन्निधाने
साद्गुण्यगन्धमप्यविज्ञानन्ति वैगुण्यदुर्गन्धधारामेव सर्वस्यां खलु क्रियायामापाद-
यन्तीत्यसकृदुपवर्णितवचनानिचयैर्विज्ञानन्तु विद्वांसः । यदपि “शुचित्वं निपतं
तस्य यो विभर्त्यापुवानि मे । सुदर्शनाग्निना तप्त्वा शरीरं यद्विशोध्यत,, इति मा-
रुद्वाजीयादिनयोदाहृतं वचनं तदपि तन्नाम्ना ख्यापितमात्रं न तु तदीयम् । कि-
न्त्वङ्कितमननल्पितमेवेति पराहृतं प्रागिहाप्यवधेयम् ॥

यद्यु “ततो धर्माणि धारयन् विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि प-

१०२ “ततो ध- स्पर्श,, इत्यर्थेचमुदाहरता ‘धर्माणी’ ति पदं पुनर्दिव्यायुधला-
र्माणी” ति म- ङ्कनादिरूपाणीति विवृण्वताऽऽत्मच्छलनं निरदेशि तदेतदस्त्ये-
प्रवर्णन्याजेन त- ङ्कनादिरूपाणीति विवृण्वताऽऽत्मच्छलनं निरदेशि तदेतदस्त्ये-
साङ्गन प्रमापय- व ताडनविशेषभाजनं यथावत् । कृत्स्नप्रमाणधिविक्रयगोच-
तो वादिनोऽपार्थ- रत्वादायुधलान्छनरूपस्यार्थस्यास्य सर्वशः । इह हि ‘धर्माणि’
तरमन्ताङ्गेन रा- पदमग्निहोत्रादीनेव धर्मानभिधत्ते । एषामेव कल्पसूत्रप्रणे-
दर्थप्रत्यवभासनेन च तद्वाङ्मन्य- निर्धारितत्वात् । प्रकरणमप्यन्यान्यविषयं नास्त्येन ‘यज्ञेन यज्ञ-

मयनन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्ति,, त्यत्र “धर्माणि,, पदमेवमर्पणया
“चोदना” सूत्रे विवृतत्वाद्वाप्यकृद्भिः । यद्यप्यनुष्ठेयमामान्यविषयोऽनगम्यते
धर्मशब्दस्तथाऽपि प्रकृतेऽनुष्ठेयविक्रयविषयोऽयं “धर्माणि,, शब्दः प्रकरणगतता-
व्यपौर्वापर्येपर्यालोचनया वस्त्वन्तरं न द्रष्टे कथमपि वा । ऋच्येतस्यां वा
पूर्वार्द्धे “धर्माणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोवा अद्राम्य,, इत्येतद्विचक्रमावतारधारि-
णो भुवनत्रयीपादसङ्क्रमणमव्याहतमभिदधत्तान्येवालौकिकावस्वरूपधरत्वीदिनि

कर्माण्युत्तरार्द्धेनाभिधीयन्ते यथायोगं न तु स्तुतिपूजादीनि । एतैस्तु नानुमोद्य-
ते विष्णुः स्वयमन्येषामेवाराधकानां कृत्यत्वात् । न हि सेवककृत्यं सेव्ये स्वी-
यंतयाऽवेति । कृत्यं हि स्वं स्वं तयोः स्वात्मानमेव गोचरीकरोति य-
तः । न च तप्तलाञ्छनधरा ननु मानवाः प्रेतात्मानो यथोक्तान्यन्यानि च ज-
गत्पालनादीनि कर्माणि विष्णोः साक्षात्कर्तुमनुष्ठानं वा शक्नुयुः । न हि वि-
ष्णौ विराजतां तावद्धर्मणामपरिमितानामेकतमं वाऽनुपादितसता सर्वधैवाप्रसक्तम-
विद्यमानं तप्तलाञ्छनमधर्मभूतं तत्सम्बन्धितया धारितुं शक्यते मानवयोनिना । न
हि लोके धर्मशब्दं शृण्वन्पुत्रस्तप्तलाञ्छनमवगच्छेदभ्रान्तो वा ऽजिज्ञः ।
“ धर्मिष्ठमानय ! धर्मिष्ठं पृच्छस्व । धर्मिष्ठं सेवस्वे ” ति वाक्यश्रवणसमनन्त-
रमनविगतार्थगोचरा मतिरुत्पद्यमाना इष्टापूर्तादिमन्तं पुनरुपासितसत्यादिवृत्तमेव पु-
रुषपुङ्गवं गोचरीकरोत्याञ्जनस्येन । तदुत्तरं तथाविधानेवानवन्ति च पृच्छन्त्य-
संशयं सेवन्ते प्रेक्षावन्तः । न मनामपि तप्ततनुमानपेयुः पृच्छेयुरूपसेवेरन् भ्रा-
न्ततरा वा प्रतिपत्तारः । उपस्थितेरेवास्या लोकप्रत्ययाविषयत्वात्पक्षगोचरवदप्रा-
माणिकत्वाच्च । अत एव “ धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उ-
पसर्पन्ति । धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ती ”
ति श्रुतिस्त्रैतिरीययाज्ञिकोपनिषद्भूता इष्टापूर्तसत्याद्यात्मानमेव धर्मपदाभिधेयतया
रूपापयन्ती तद्वन्तमेव धर्मिष्ठतया प्रत्याययति न तु आतु पापजन्मानमायसशकल-
विदग्धदेहावयवं भगवती । एतेन न कथञ्चिदप्यधर्माग्रयाधितया तिरस्क्रियमा-
णस्तप्ततनुधर्मादिपदाभिधेयव्यवहारार्हस्त्वप्रे वा युज्यत इतिस्थिते देहदाहलक्षण-
पशुधर्मासंस्पर्शा हि प्रकरणभेदोऽयं भगवद्दामनापरनामाग्निक्रममहिमानमवबोध-
यन् “ वामनो ह विष्णुरास ” इत्यादिशतपथाम्नानानुगृहीतो वरीवर्त्तीति यास्क-
च्यारुथाना “ दिदं विष्णुर्विचक्रम ” इतिपूर्वर्गोचरादभिगम्यते । तथाहि । “ य-
दिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निषत्ते पदं तेषां मावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे
दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्गवामः समूढमस्य पाशुरे-
ऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पक्षाः शेर-
त इति वा पंसमीया भवन्तीति वै ” ति । अत्र “ पृथिव्यामन्तरिक्षेदिवी ” नि
पदत्रयी हि भूर्भुवःस्वलोकानामाक्रमणमात्मदेहेनावगमयति त्रिविक्रमस्य । तत्प्र-
तिकृतिपदतुल्यतया “ समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसी, ” ति पदत्रयं गयादिस्थ-

लीभ्रितयं निर्माहयत्यवतारानुगतप्रतीतिकृते जगत्यामुत्तरोत्तरम् । तद्व्याख्यान-
मल्लभ्योऽयमर्थः समाश्रीयतां यतस्तप्तायसचिह्नानां कोन्वजावसरः पैशाचि-
कयोनीनाम् । प्रागेव शाण्डिल्यवचनतयोपदर्शितानां विशिष्टधर्मशास्त्रीयतया
सङ्केतितानाञ्च पराकरणा “त्यशुपुत्रादिकं सर्वं गृहोपकरणानि” च । मुद्रयेच्छ-
खचक्राभ्यां नाम कुर्याच्च वैष्णवम् । कारयित्वा सुवर्णेन पद्मायुधगणं हरेः ।
बध्नीयात्कण्ठदेशे तु मालानां सूतिकागृह” इत्यादीन्यपि कुटिलवर्चासि पराकृ-
तानि वेदितव्यानि ॥

ननु “विना यज्ञोपवीतेन विना चक्रस्य धारणम् । विना द्वयेन वै

१-१ पुनरपि विप्रश्चाण्डालत्वमवाप्नुयात् । विधिना शङ्खचक्रादिधारणं
तप्ताङ्कनपरदुर्वा-
क्यतिरस्कारः । चोर्ध्वपुण्ड्रकम् । उपवीतं शिक्षाबन्धं विप्रस्य सततं स्मृतम् ।
चक्रलाम्बनहीनस्य द्विजत्वं निष्कलं भवेत् । अचक्रधारिणं विप्रं यः श्राद्धे भो-
जयेन्नरः । रेतोमूत्रपुरीषादीन्स पितृभ्यः प्रयच्छती” त्यादिवचननिचयं पराश-
रविशिष्टधर्मशास्त्रीयमुपसेवमाना भवामो वयमेव पूतात्मानो महात्मानश्च । मैव-
म् । स्मृतौ पाराशर्या प्राचीनार्वाचीनानेकवृत्तिपरिशोभितायामुक्तानाममूपाभ-
टकत्वात् । उचितं चैतस्मत्त्यन्तरासङ्गृहीतैतदर्थानमिधायिवाक्याघटकत्वमस्या-
मपि तद्वर्गान्तर्वासेतया स्मृतौ सर्वशः । इतरथा विकृताकारव्यक्तीकारव्यापार-
मिदं वचनजातमर्याविभेदप्रत्यासत्या निगृहीतं स्यात् । निगृहीतं चातितरां प्र-
सङ्गसङ्गत्या वृत्तिकृद्भिस्तत्र तत् । न च स्मृतेरेतस्या विशिष्टधर्मशास्त्रमवशिष्यते
किञ्चिद्वा । विद्वत्प्रतीत्यविषयत्वात् । न हि वालिशप्रतीत्यास्पदं वस्तु कार्या-
य प्रभवेत्कस्मै चित् । अकार्यकारित्वादेवासमन्तात् । कार्यकारितावैपरीत्यन्तु
बुद्ध्यतविभेदाधायकचोष्टितशरीरतयाऽध्यवसीयते । “आयसाङ्कनयोगेन तापये-
न्नजगात्रकम् । मतिहीनो मनुष्येषु पैशार्ची योनिमाप्नुयात् । आयसाङ्कनयु-
क्तस्य मनुजत्वे तु निष्कले । द्विजत्वं स कथं बिन्देज्जन्मजन्मान्तरेऽपि वा ।
यस्तं श्राद्धे नियुञ्जानो दैवे वा कर्मणि क्वचित् । श्राद्धादिकन्तु तस्यैतदासुरन्ध्रं
भवेद्ध्रुवम् । ते शपित्वा पितृगणाः पातयेयुरसंशयम् । गुणान्तरयुतं वाऽपि
तत्ताङ्गं न स्मृशेच्छवम् । शवादिपि निहीनोऽयमसंमाप्यो द्विजन्मनामि” ति का-
त्यायनवचनान्यश्रावगम्यन्तान्तावत् । एवद्यामिनेव तु सन्ततं चक्रमादाय वै
द्विजः । उपवीती शिक्षा विप्रश्चक्रलाम्बनसंयुतः । उपवीतादिवद्वार्याः श-

चक्रगदादयः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते नरः । द्विजातिरेकना-
तिश्च विभृयादग्निसंयुतम् । चक्रञ्च पाञ्चजन्यञ्च विभृयादग्निसंयुतम् । त्वा-
दिवृद्धपराशरयमशङ्खवृद्धमनुविष्णुव्यासादिवचनतयोदाहृताः कृत्रिमवाचस्तहै-
वैताभिरपाकृता वेदितव्याः । वस्तुत एषां स्मृतिषु तास्वत्यन्ताभावाद्वचनानामनुपा-
देयतमार्थाविगाहित्वाच्च । सनकवचांस्यप्यतद्वावाभावीन्येव तिरस्कारगोचराण्या-
पतन्ते । ब्रह्मात्मैकत्वपरितुन्दिष्टत्रैकालिकप्रज्ञामराणामेव तेषां हेयाकारदेहावमा-
सकृतोपद्रवशतादनिशमपरामृष्टस्वरूपाणां मन्त्रार्थवादेतिहासादौ सङ्कीर्त्यमानत्वात् ।
तत्त्वतस्तु धारणं यज्ञोपवीतस्य ब्रह्मचारिणमारम्य हंसपर्यन्तानामेव विहितं भव-
त्याश्रमिणाम् । न तु ब्रह्मात्मैकत्वविदां महाभागानाञ्च श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
कानाम् । तेषान्तु कृत्स्नाया अप्याश्रमप्रक्रियाया ज्ञानात्मतया तस्मिन्नेव कुं-
तकुल्यत्वात् । “ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं ते-
षां पवित्रं ज्ञानमुच्यते । अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शि-
खीत्युच्यते विद्वान् नेतरे केशधारिणः” इत्यथर्वणिकाम्नायसर्वस्वं खलु गम्यते
यतः । इदमत्र विस्तरशो निरूपितं पुरुषार्थसङ्गीविन्यां च यथासम्भवं । चक्रधारणं
त्वापसतप्ताङ्गनापरपर्यायं जघन्यजस्यापि मनुजस्थाननुष्ठेयमश्रेयोवहमपुरुषार्थप्रद-
मिति स्थिते तयोरावेदनं वाक्यावष्टम्भेन यादिनस्तदादिधारणवशात्सैनः कर्मचा-
ण्डालत्वादिवुरुद्धरपाणिमोलायकमधिगम्यते । शुचीन्खलु विप्राजिमन्त्रणामन्त्रणादि-
भ्यः प्रच्यावयितुं तदौपाधिकशङ्काविभेदोपस्थापनेनात्मप्रक्रियासम्मुखीकरणस्य च
कृते दुष्टकृतिवचनोपन्यस्तनं प्रकृतमदसीयमवसीयतान्तावत् । इत्यञ्च केनापि स्मृ-
तिवचसा कयाचिदपि कृत्या तप्ताङ्गनस्यासिद्धौ तदर्थां पुनर्योजनां वादिनो निराकु-
र्षणाः सद्युक्तीरुपदर्शिताः प्रमाणसहभाविनीर्विभावयन्तु सुधीवराः ।

नन्वितिहासवचनानि “भवतां भ्रमतामत्र विष्णुमंथयमुद्रया । विनाशा-

१०४ इत्यत्र त- मङ्गकृत्रैव भविष्यति नरः कश्चिदि” त्येवमादीनि विष्णुचर्मव-
ज्जातीयवचननि- र्त्तान्यात्मकिङ्करान्प्रति यमोक्तानि चकाङ्कनं नो निरूपयन्तीति
राकरणम् ।

चेत्तत् । अस्यापि च वचनस्य यथोपन्यस्तदुरितात्मनः कुक्षिम्बरत्वाद्यापादकतयैव
गतार्थत्वान् । अतिपातकमहापातकोपपातकादिवशात्सैनमेव यमाडयार्हस्ते तेषु
त्पङ्कनस्यासङ्ख्यानात्कर्मविपाकेऽप्यस्याकपनादुक्तिरेपाऽपार्थिका पर्यवस्यति । अ-
र्थोऽयमपार्थनर इत्येतावता भूयो निरूपणेन पराकृतः । किञ्चा“क्षितः कश्चिदप्यङ्गे

क्रमेणैकेन केवलमि"त्यादिना भरद्वाजीयवचनतया सङ्कीर्तनमत्र प्रतिज्ञातेतिहासप्रमाणोपन्यसनाननुवर्तनप्रयुक्तव्याघातपराहृतं प्रसिध्यति । नेहास्त्यपूर्वता शब्दतो वाऽर्थत इति पराकरणमप्युपावृत्तजातीयमेवानुसन्दध्याः ।

यच्च "मघक्राङ्कितदेहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः । नैवाप्नोति वशं मृ-

१०५ इतोऽपि स्योरप्याज्ञामङ्गकृत्तरः । नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं निरीक्ष-
तवादिभोक्तृना- येत् । नान्यप्रसादमारोहेजान्यदायतनं विशेषत् । चक्राङ्कितः
मुपमर्शनम् ।

सदा तिष्ठेमद्भक्तः पाण्डुनन्दने" ति मास्वीयतया च यमकृष्णार्जुनसंवादात्मकत-
या विनिवेदितं तदसाधु । आनुशासनिकपर्वोक्ततत्तद्व्युपदिष्टशिवसाहस्रीपर्वुपास-
नाव्यादरस्य हि यदुनन्दनस्यैवंविधवचनप्रवक्तृताऽनुपपत्तेः । न हि तावच्छिवमा-
राचितवतो देशवर्मजातिवर्मकुलधर्माश्चास्त्रायैरविरुद्धानादरमरैराश्रितवतो यथोदित-
पदपट्ठी समुपपद्यते । दुर्वाससो महर्षेः शिष्याप्रयायिनो भूतिरुद्राक्षधारिणश्च हि
मगवतो वासुदेवस्य तस्माङ्कनानुज्ञानशिवविदेवतान्तराराधननिरीक्षणाद्यतनप्रवेशनापा-
करणउत्पन्नोच्छास्त्रमवृत्तिरयुक्तियुक्ता । अन्यथा ऋषिपितृतरासु च प्रजास्वनाद्यवि-
च्छिन्नहरिहरादिदेवताराधनवद्भक्तभक्त्यासूपादेयवचनैवासांशायं तस्य सद्यः समुच्छि-
येत । एवञ्च महेशादिदेवतान्तरवहिर्मुत्तानां पुनर्निमित्तप्रत्ययानामन्याद्व्ययेवासी
कुटिलगतिर्देवाङ्गानां प्रतिपद्यते । एतेन "चक्रादिवारणं पुंसां परसम्बन्धवेदनम् । १-
तिवृतानिमित्तं हि वलयमादेविभूषणमि"त्यादिविष्णुतत्त्वसंहितागततयोदाहृताः कुटि-
ला वाचो निरर्थकवैष्णवजनमहिमावगाहिन्यः पराभूता वेदितव्याः । यमयातनावि-
दूरवर्तितायां करणत्रयशुद्धयतिशयसम्भादितायां कायिकशुद्ध्योपयिकतया स्नानदा-
नसदाहारादेरेव सन्निवृततया प्रेतरूपापादकतप्ताङ्गनकथायाः पशुप्रायजनस्त्रोम-
व्यमोहमाश्रयननत्वस्यानुभविकत्वात् । वस्तुतस्तु न तावत्तप्ततनवो मानवा भवन्ति
मगवद्भक्ता न वा वैष्णवा न वा सात्विका अपि तु तेभ्य ऐवैतेभ्यो धर्मेभ्योऽस-
म्बद्धतरा अनीपत्करास्तामसतरा अशुद्धतरा दुर्गतिधरा आसुरकराः पैशाचिकमया
आपद्यन्ते । नातः परतरं किमप्यस्त्येषा महेशादिदेवताविद्वेषवतां विभूतिवहिर्भूता-
नां मतमारस्येदावताण्डवविहङ्गजनानां पुनर्विष्णो वा रूपान्तरेण समर्पितदूष्यमाव-
सम्प्रीकितनयनानां सकलास्तिकप्रयाविषाविधानाभ्युदयाविहीनानां परिणामसौमर्गं
मनागप्याऽप्रतीक्ष्यम् । तदावेदरुमानवचनानां ननु सोऽपत्तीनां प्रत्यर्थमाप्रदर्शित-
रान् । यदपि भीष्मेण "आद्यजैः शशिवर्षेभ्येरि" त्यादिना तप्ताङ्गनमप्यपा-

यीति तदप्यनुपपन्नम् । विष्णोर्महिम्न एवात्रभवता तेन प्रतिपादनादङ्कनावगाहिव-
चनस्यैव तत्रात्यन्ताऽनुपलम्भाच्च । यत्पुनरुक्तं “ कृतादिषु नरा राजन्कलावि-
च्छन्ति सम्भवम् । कलौ खलु भविष्यान्ति नारायणपरायणाः । कचित्कचिन्महारा-
जद्रविष्ठेषु च भूरिश ” इत्याद्येकादशस्कन्धस्थवचनजातमङ्कनं निर्माहयतीति तदपि
दुरुक्तम् । अङ्कनावेदकवचस एवामावे तथाविधभावनाया मुद्याप्रतीतिविषयत्वात् ।
यद्यप्यत्र “ नारायणपरायणा ” इति पदमवगत्य तत्परायणताऽवगतिरुदिताङ्कना-
द्यनुवर्तनरूपाऽभिप्रेयेत तथाऽपि नारायणमोचरभक्तिव्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानात्मिकैव
परायणता साऽवगन्तव्या । न मनागप्यङ्कनावगमः । तदावेदकवर्णावस्था एव
पद्ये तु तेष्वभावात् । न ह्यात्महत्यासहोदरायमाणदेहदाहप्रक्रियया नारायणो निर्धूत-
वेहेन्द्रियाद्युपाधिः परितुष्येत् । तोषणं त्वहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिमहा-
विकृतमेव प्रतिपत्तव्यं प्रमाणतो युक्तितश्चेति स्थिते बालिशजनार्थोऽसावसैरपि
निर्माद्य उपजायते ।

यस्तु तत्तत्तत्क्राद्यङ्कनादिलक्षणाऽस्ति वैष्णवदीक्षेति तस्या आवश्यकत्व-
मिति च तस्तु समुत्सवेवानुपपन्नम् । भावनाप्रकर्षवशमुपादीयमानविष्णुदेवताकमन्त्रा-
राचनादेरेकोपासनादशायां विवक्षितत्वात् । न हि विष्णुदीक्षेऽप्युच्यमाने तत्तत्ता-
म्यनसहभाविनी साऽधिगम्यते । न हि गायस्वेत्यादेष्टे तत्स्वरणभूतवीणावण्डेन
तन्त्र्या वा तुम्बीफलेन गातुर्देहे मुद्रणपुरःसरं गानं कश्चिद्विजानीयात् । न वा
तैरैतैर्गता स्वयमात्मानं मुद्रेयत् । अकार्यकारित्वाद्विकल्पप्रवृत्तिपर्यवसायित्वात्प्र-
त्युत पामर्शप्रत्यनुसन्धानस्थिरीभावाच्च । इदमेवमसैरपि विज्ञायते । भारद्वाजीयत-
पोदाहृतवचनानां प्रागेव पराकृतत्वा “ जनमेजयेन तच्छ्रुत्वा कृतं सम्यग्यथाविधि ।
यूयं हि तत्ततनवः सर्वे च चरितवृत्ताः । शौनकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्वे द्विनो-
त्तमाः । यनध्वं सुहुतैर्यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरमि ” त्यादिकमपि तद्वततयोदाहृतं
कृत्रिमवाक्यजातमनादेयमासमन्तात् । यैश्चाविकल्पवहारस्यास्य जनमेजयादिभ्यो राज-
र्षिभिर्द्विनोत्तमैश्चाहृतत्वकथनस्य प्रमाणकात्स्न्यपराहतत्वादत्यर्थम् । संस्काराधि-
कारे तत्प्राङ्गनस्य श्रुतिस्मृतिकल्पसूत्रेतिहासपुराणादावत्यन्तासंश्लेष्यव्यवस्थापनस्य
प्रागेव वृत्तत्वात् । इत्यञ्च नारायणीगोपाख्यानमारुणाति केवलमात्मनो महिमा-
नम् । न मनागपि तत्प्राङ्कनायामुरचेष्टितं कथन्निद्रा । “ न चक्राङ्का न वक्राङ्का न
पचाङ्का यतः प्रजा । लिङ्गाङ्का न भगाङ्का च तस्मान्मोहेश्वरी प्रजे ” त्यादिना तत्प्रा-

कुनायासुरचिह्नानां पुनः श्रेतभावपारम्पर्यसमापादकानां महाभारतेऽप्यतितरागुन्म-
थितत्वात् । महाभारतस्य मान्यत्वेऽपि पाण्डुरात्रादीनां तावत्तत्ततनुपरम्पराप्र-
क्षिप्तानां प्रतिष्ठापितमप्रामाण्यं प्रागेव यतो न काश्चिदपि वार्त्तं तत्रत्यां गृह्णाति
शिष्टगणो जगत्याम् । तद्गृहीतारो हन्त मानवाः शिष्टविगर्हितापार्याऽचारचारिण
एवेत्यवधेयम् । तथा च “ केचिच्चक्राङ्कितास्तत्र प्राणिनः पुण्यदर्शना ” इत्यादिकं
वचः पुण्डरीकारुयानगमपि ताद्रूप्येण निरस्तं वेदितव्यम् ।

इति इतिहासेभ्योऽपि तस्माङ्कनदृष्टिक्रियातिरस्कारः ।

अथैवम“एगमिहोत्रं यथानित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं

१०६ उदितार्थे तत्तत्तत्क्राङ्कधारणमि, त्यादिपाद्यादिपुराणवाचो नोऽग्निहोत्रवेदा-
बहुतरद्वयकथा-
नामुपमर्शनम् । ध्ययने इव तत्तत्तत्क्राङ्कनमत्यासन्नतया विदधत इति । तत्र । न

हि तावदग्निहोत्रवेदाध्ययनाद्यवधानुष्ठेयवस्तुव्यवस्थापकमन्त्रब्राह्मणकल्पसूत्रादाव-
ङ्कनमेतत्सहपठितम् । यदि ताभ्यामस्य तुल्ययोगिता स्यात्तदधिकारेऽधिकृतमिद-
मवश्यं स्यात्तत्ताङ्कनविचारणम् । तथा सत्यग्निहोत्रवेदाध्ययनसम्पादादवितारस्तत्स-
मानप्रत्यासत्याऽत्यादरेणैव तनुमप्यात्मनः प्रदाहयेयुः । नो खल्विदं तत्र सहपठितं
न वाऽग्निहोत्रस्य होतारोऽभ्येतारो वा वेदानामादिमध्यमान्तावस्थासु वयसस्त्वेवाम-
नुतिष्ठन्ति । न वा तानेतान्पितृषाध्यायाऽदयोऽनुप्रापयन्ति । नापि तत्कथां प्रव-
र्त्तयन्ति । न वा वस्त्वेतदनुमनन्ति भावयन्ति स्मारयन्ति च । प्रत्युत तत्कर्त्तृनुभवि-
अनुसन्धातुसंस्मर्तृमानवान्वत दुष्कृताचारचारितया विगर्हन्ते कृपावन्तोऽपि श्रोत्रियो-
त्तंता अथ पुनस्तदेतत्साहसमात्रेण विदधानानात्मश्रेण्या बहिष्कुर्वाणाः संश्रूयन्ते च प-
रिदृश्यन्ते समन्ततः । शूद्रा अप्यात्मनातेरेवंरूपान्दुर्मागीतया निष्कासयन्तो विनिन्द-
न्न्वाधिगम्यन्ते । सति चैवमलीकार्थप्रणेतृताम्रयुक्तपाष्ट्र्यातिशयः किमूल इति विचार-
णायां निर्मूल एवेति वदामो यथावत् । न चोदाहृतपुराणान्तर्हृदयमेतद्वचोनातममू-
लं यथोपन्यस्तं पवित्रन्त, इत्यादिमन्त्राणामेव तन्मूलत्वादिने मन्तव्यम् । मन्त्राणाम-
मीपापमेतदर्थसंपर्शगन्धस्याप्यभावः प्रपञ्चेन भूयसा प्रागेव प्रतिष्ठापितो यतः ।
एवञ्च पुराणान्तर्हृदयवचननिचयतयोदाह्रियमाणपदपङ्क्तैर्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराण-
राशेरावेप्रतिपक्षप्रत्ययाधीनाभ्युपगमयावाभ्युपेतादङ्कनकर्मसुदूरपराहतमध्यवस्थामो
व्यवस्थापितवन्तश्च प्रतिप्रकरणमध्यारोपितविकृतवाक्यकदम्बमविप्रतिपक्षप्रमाणग-
ौरूपशक्तिसहमाविभिरद्वन्द्वम् । यद्यप्येतावन्तैव निष्कृष्टार्थप्रत्ययोस्तितराङ्गसती

कृतविभेदनिर्भराणां तथाप्यङ्कनदुरावेशदूषितहृदयेनेनरेतरविनातीयवाङ्मिकरमुप-
 क्षितमापातप्रतीत्याऽपि न प्रतिपेक्षन्तमीदृशका इति स्थालीपुलाकन्यायेन तान्यपि
 वाक्यानि निर्धारयितव्यामो यथार्हं, तथा हि । न तावत्पाञ्चपुराणोत्तरखण्डे वमिष्ठ-
 दिलीपसंवादे नारायणब्रह्मनारदसंवादरूपे “ सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सुवर्णेन प्रकारये-
 त् । रौप्येण वाऽपि ताम्रेण कास्येनापि प्रकारयेत् । तस्मिन्नमौ शिपेच्चक्रं शङ्ख-
 च्च द्विनसत्तमः । षडक्षरेण जुहुयादाज्यं विंशतिसंख्यया । प्रतप्तं चक्रमादाय
 मन्त्रेणैवाङ्कयेद् गुरुः । शङ्खेनैवाङ्कनं कुर्याद्वाहोर्दक्षिणसम्ययोः । एवमुक्त्वा विधा-
 तारं देवदेवो हरिः पिता । स्वचक्रेणाङ्कयित्वा तं तस्य मन्त्रं ददौ स्वयम् । सर्व-
 लोकेश्वरो देवो ब्रह्मा मम पिता प्रभुः । ममापि विधिवन्मन्त्रं प्रददौ मुनिसत्तमाः ।
 तस्माद्यं मुनिश्रेष्ठा धारयित्वा सुदर्शनम् । नारायणपदद्वन्द्वं गच्छत्त्वं शरणं द्वि-
 जाः । इत्युक्त्वा मुनयः सर्वे नारदेन सुरार्पिणा । द्वायाधिकारिणो भूत्वा पाता वि-
 श्णोः परं पदम् । तस्माच्चमपि रामर्षे त्रिपुणसायुज्यमिच्छसि । दीक्षामार्गविधानेन
 धारयित्वा सुदर्शनम् । नारायणपदद्वन्द्वं तदेकं शरणं व्रज । सर्वलोकेश्वरः सा-
 ताद् ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । ममापि नारदस्यापि प्रोक्तशान्मन्त्रमुत्तमम् । शौनकादि-
 महर्षीणां नैमिषारण्यवामिनाम् । नारदः प्रददौ मन्त्रं प्रपत्ति शरणागतिम् ।
 एतद् गुह्यतमं राजन्न जानन्ति महर्षयः । देवताश्च न जानन्ति सिद्धसाध्याश्च
 दानवाः । मत्तश्च प्राप्नवान्मन्त्र शक्तिपुत्रः पराशरः । इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीना-
 रायणं द्वयम् । रानेस्तत्रापि वक्ष्यामि प्रपत्ति शरणागतिम् । द्वायात्परतरं मन्त्रं
 नास्ति सत्यं ब्रवीमि त ” इत्यादिवाक्यसमूहो बाष्पदाहृतो वास्तवो मन्यते । नो
 बलु नारायणो ब्रह्मा नारदो वसिष्ठो दिलीपः शौनकादयो महर्षयो देवताः सिद्ध-
 साध्या वा दानवाः शक्तिपराशरादयो वाऽर्वाचीना अप्यासादितसदाधारशिक्षा-
 र्थातुर्ब्रह्मकास्तप्ताङ्कनप्रक्रियामाश्रित्यन्ते स्म समधिगताशेषवेदार्था आनानसिद्धा
 श्रौतस्मार्तक्रियानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठाः करतलवदरमिवात्मतत्त्वं साक्षात्कुर्वाणाश्चराच-
 रबाह्याभ्यन्तरतत्त्वकोविदा आत्महत्यासमानपाप्मजननीं बीभत्साप्रत्ययविभेदोत्पा-
 दिनीं मेननाऽऽपादकविशदतररूपोत्पादनप्रपावतीं चापामरमसद्यस्वशब्दश्रवणदौ-
 र्भाग्यां मुभृशंते । ते सत्त्वेते वसिष्ठादय आसुरमेनदङ्कनाह्वयं वस्तु कपिदप्यात्मसृ-
 निषु वा प्रयोगसन्दर्भेऽप्यपदपि न धनयन्ति स्म । न वा शौनकनारदादयो वि-
 श्रुतप्रयोगावगाहनीषु हन्त स्मृतिषु स्वास्तमुमर्षं वचमा नन्वेकेनापि कुहम्बिद्रा

निबन्धुः । नापि पुनर्नारायणब्रह्मणावध्यात्ममाहात्म्यपरिस्फुरत्स्वरूपसत्ताव-
न्तावध सर्वात्मानावमुमर्षे विशाचमावावभासिनं प्रतिपादयेतां जनाविभियमेव
सुभृशमभियोजयमानौ । परिशेषादमुष्यार्थस्य निर्मातारो रामानुजीयाद्युपजीव्योप-
जीवकभावावलम्बिन एव मानवा नारायणब्रह्मवसिष्ठशौनकनारदादिकृत्रिमनामानो
ऽध्यवसीयन्ते । नर्ते तानेतान्दुर्मागलोचनशीलाः केचित्प्रयन्ते पृथिव्यामिन्यपि
नापूर्वं यत एते देहदाहा मन्त्रतिलकादिमिषेण वैकुण्ठावाप्तिभगवत्सान्निध्यादिसम-
वाप्तिर्विवक्ष्यन्त्यादिसंप्राप्तियमावश्यकत्वादिसुकीर्त्तिपूरोगमानलीकार्थान्प्रमाहयन्तस्त-
मेव शर्वरीमज्ञजनतामाच्छादयन्ति च परं व्यामोहयन्ति प्रत्यर्थम् । न क्षमीमिः
परिकल्पितं मन्त्रजात दीक्षायै कस्यै चिद्वा मोक्षमार्गविधायिन्या अवकल्पते । गा-
यत्रीपञ्चाक्षर्यष्टाक्षरीद्वयसूर्यादिपञ्चदेवतामहामन्त्रदीक्षाया एव उपपद्यते वा सम-
ष्ट्या ऽनुष्ठानविधामभिपजायाः समाश्रयणीयत्वात् । न स्वमी पदस्यार्थदयस्ताड्येति-
कंप्राक्रिययाऽऽवह्नाः श्रेयोविशेषसम्भिन्नदुदितमन्त्रनिर्व्यपेक्षाश्च श्रेयःपदमाधायुवी-
क्षते । तत्पदाधायकप्रधानमन्त्रानुष्ठानादरवैमुख्यादेव फलोदयवैमुख्यममुख्यानामा-
ञ्जनं यतः । एवञ्चैषां मन्त्रा वा तद्वाहकप्रकारा वा प्रधानवाद्या इति स्थिते प्रा-
गिह पुनः पुरुषार्थसंज्ञीविन्यां च विस्तरोऽस्या अवसीयताम् । न हि “ वासुदे-
वाङ्मनं कुर्यादात्मनो बाहुमुख्योः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते । ये
केचिद्यत्र पुरुषा विष्णुचक्राङ्गमुद्रिताः । तेषां दर्शनमात्रेण महापातकनाशनम् । भू-
तप्रेतपिशाचाश्च ङाकिन्यश्च वसुध्वरे । तत्सर्वं प्रशमं याति यत्र चक्राङ्कितो वसे-
दि ” ति वाराहपुराणस्थतयोदाहृतवचनभातं वास्तवमुपपद्यते । “ भूतप्रेतपिशा-
चादेर्ङाकिन्यादेश्च मूर्तिमान् । यत्र कुत्र वसेद्भूम्यां तप्तगात्रो नराधमः । ईशणा-
देव तस्याऽऽशु मास्करं समुदीक्षयेत् । अन्यथा पथगव्याद्यैः स्नानमेव समाचरे-
दि ” त्यादिग्राह्यपुराणवचनानामुपस्थितत्वात् । न वा “ चक्राद्यायुधमन्त्रेण भु-
हुयात्पोदशाहुतीः । विष्णुचक्राङ्कितं गात्रं पवित्रमिति वै श्रुतिः । चक्राङ्किताय
दानं हव्यं कव्यं द्विनोत्तमैरि ” त्यादिगारुडीयतयाऽऽनेदितं वचनं सुवचनं
प्रतीयते । गुणिमनविदूषणद्वारेण हव्यकव्यादावात्मोदरपूरणार्थमेव दुरितकारैश्च
द्विर्वैर्दुर्नयगणस्वेवभूतस्य शतशो निर्माय तत्र तल्ल तदा तदा प्रसिप्यत्वात् ।
नाहि “ दाहयेत्सर्ववर्णानां हरितालोऽयसिद्धय ” इति वा वाग्यास्तवी । “ भङ्गि-
तावपशमान्तु साधोऽयं स्यात्पिशाचक ” इति वाचा पुनः सत्यावगतिवादिन्या वै-

अथवा पराहतत्वात् । नापि पुनर्वसति मनसि यस्य सोऽन्ययात्मा पुरुषवरस्य
न तस्य दृष्टिपाते । तत्र गतिरथवा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यचलस्य सोऽन्यलोक्य ।”
इति विष्णुपुराणगततयोपदर्शिनवचनार्थो न्याय्य आपद्यते चक्राङ्कितमानवमाहा-
त्म्यपर्यवसायी । विष्णोर्ध्यानैकपर्याप्तस्वान्तस्य विगलितदेहादिवासनस्यैव पुरु-
षपुरुषस्य स्वरूपपर्यावेदने तत्प्रसङ्गात्सुदूरपराहतस्यात्यन्तमेवाविषयीकरणाद्वा-
ङ्मस्य न प्रेतपिशाचादिसमानयोगक्षेमवतः । न च ‘चक्रप्रतिहते’ स्यादिपदा-
मर्थान्त्वोक्तार्थसिद्धिरिति मन्तव्यम् । स्वाधिकारे ज्ञानस्यैवेह चक्रवदविभवावि-
षयत्वात् । पश्वादिबदायसशकलैर्बाह्यादावङ्कनवतां कल्पान्ते वा सुदर्शनसम्बन्धा-
त्मनश्चाच्च पैशाचिकयोनीनाम् । ‘अन्यलोक्य’ इत्यस्य देहेन्द्रियातीतात्मलोकै-
कसाक्षात्करणवानित्येषा अर्थव्यक्तिर्युक्ता । “ अनन्यादिचिन्तयन्तो मामि ”
त्वाद्याभिः स्मृतिभिरस्मदावेदितार्थस्यैव निरूढत्वात् । न हि सङ्कल्पसार्पप्रतीतिम-
वस्थाप्यैच्छिकार्थव्युत्पादना कचिदपि प्रमाणसहा । इतरथा समुच्छृङ्खलप्रत्ययाना-
मेव सम्प्रसारणे प्रक्रिया किल कृत्स्ना वातपुत्रीया प्रसज्येत ।

यस्तु “ स्वपुरुषममिवीक्ष्यप्राशस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले । परिहर
मधुसूदनप्रपञ्चान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानामि ” तिवचनं वैष्णवेतरनरमात्रमभु-
त्वमेवात्मनो न तु वैष्णवमानवकर्मकं तदिति तात्पर्यबोधकमुपवर्णितं तन्तु तूष्णी-
मात्मश्लाघागोचरमेवास्ति वैष्णवमानिनः । तत्प्राङ्मुखादयश्चुक्रियायाः कायिकदो-
षविशेषमूर्धन्यायाः सुस्पष्टे स्वप्रयोज्यवाचिकमानसिकदोषविभेदरूपितात्मना ताव-
द्वैष्णवमानिनां यमानुशासनवशात्तत्त्वस्य निरूपितप्रमाणशनेभ्योऽवाधात् । न
हि “ तत्तच्चक्राङ्कनं विष्णोरेकादश्यामुपोषणमि ”ति हारीतगी. स्वघटकेकादश्यु-
पशामानृशंस्यसत्सद्भादेः सकलेतरस्मृत्यन्तरसमुदाहृतस्यावगाहिनी च स्वार्थे सम्प्र-
तिपत्ता चक्राङ्कने विप्रतिपत्ता पुनरप्रतिपत्तोपनायते । दर्शिनगत्या स्वस्यादय ११-
बोद्ध्या मुहुरङ्कनक्रियाया. प्रमाणभृत्पत्वादकार्यकारित्वाच्च । वचनानामङ्गीकानाद-
ङ्गीकमानससमुपस्थापितानामर्थोद्गाहित्वेऽप्यङ्गीकार्यमात्रात् मुच्यन्ते गिर एता हा-
रीतस्य । यथाहु “ रत्यन्तामत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दं करोति ह्रीति ” । एतेना-
प्यनादेयभिषेयविषया वाक्किमात्मिकेति विवेक्यम् । न चाम्बरीपारिमकोष्टक-
द्वैतमननिरसनरुने सुदर्शनदेशोत्पिनिरमृदिष्टुतिर्युक्तिवत् । यामुदेवदेशिकनथां
मर्षेण गीतमानस्य हि भगवतो दुर्बाम एकादशकद्राशावरणवत्तया प्रथमानस्य

पराभूतेरेव सुदर्शनसकाशादत्यन्तमनुपपत्तेः । नो खलु यदुनन्दनसमस्तार्थशिक्षा-
वनो दुर्वाससस्तदायुषभूतसुदर्शनतेजोऽभिभावकतायां निष्पद्यते वाऽऽलक्ष्यते ।
एवञ्चात्महत्याऽपरपर्यायतत्प्राक्कनदुराचारो यमकिङ्करपारवश्यैकनिरूपणो भवन्नेव
निरयगमननिर्णेता सम्पीयते । यच्चा “न्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ने ।
यनन्ति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्यैकमूर्तिकामि”ति दशमस्कन्धेऽकूरस्तेन गम्यमान-
यनयटकपदे हन्त ‘संस्कृतात्मान, इति तत्प्राक्कनपरतया न्यवेदयत्तत्तुच्छम् ।
“महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते सनुरि”ति गौतमस्मृत्या ब्रह्मज्ञानप्रयोजकस-
त्त्वब्रह्मपादकपञ्चमहायज्ञयज्ञान्तराणामेवेह संस्कारपदाभिधेयभूतत्वात् । न मना-
गपि चतुष्पादवत्काष्ठाप्यसत्तत्त्वखण्डमन्तापनोपनीतदुष्टिक्वावन्तस्तथोच्यन्ते । प्रस्तु-
तविषयविशेषपनीचत्वावाप्तेरपरिहार्यत्वात् । न चेह ‘बहुमूर्त्यैकमूर्तिकामि’ति वाचा-
सुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धादिमूर्तिद्वारकनारायणमूर्तिं तदभिधेतां ब्रूते । “एको
विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । क्षीन् लोकान्व्याप्य भूतात्मा मुक्ते विश्व-
भुगव्यय” इति पैप्पलादभुत्या त्रैलोक्यस्य भगवन्मूर्तिमत्त्वावधारणेन वासुदेवादि-
वारिभाषिकमूर्त्युत्पत्तेस्तथा भगवदाकारसङ्कोचचेष्टाविधानद्वारात्म्यप्रज्ञापकत्वात् ।
दुर्नयेन वतानेन वैष्णवभूमयेन नारायणस्वरूपविडम्बनं किङ्किन्न विधीयेतेत्याऽस्त-
वास्तिक्यम् । यदुक्तं “पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुञ्जेऽप्यङ्कनोपेषु सरित्सरस्सु । अ-
नन्तलिङ्गैः समलङ्कृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्य” इत्यादितृतीयस्कन्धवार्त्तिवि-
हुरतीर्थयात्राप्रकरणगतवचने ‘प्वनन्तलिङ्गै’ रित्यादिपदानां सुदर्शनादिदिष्ट्यायुषवि-
ज्ञानीने तद्वदुक्तम् । पुरोपवनाद्रिकुञ्जतोयसरित्सरस्सु किञ्च लिङ्गानां पुनः प्र-
तीतानामितोऽन्धानामेव मुमहत्वात्तथाहि । पुरलिङ्गानि हि चतुरङ्गलादीनि पा-
ण्डुराभ्रनिमानि पुनर्हर्म्याणि समस्तसम्पत्समृद्धान्यन्यान्युद्यानादीनि गम्यन्ते । उ-
पवनलिङ्गानि नानाविधफलपलाशकुमुदसौरमादीनि । आदिलिङ्गान्यौजस्यगुहातल-
भृगेन्द्रादिसन्चारार्थानि । कुञ्जलिङ्गानि बर्हिपुरोगमनिहङ्गममधुररवाः । तो-
यलिङ्गानि स्फीतस्वच्छत्वमधुरत्वशैत्यादीनि । सरिलिङ्गान्यनिशमुपनायमानप्र-
वाहगाम्भीर्यादीनि । सरोवरलिङ्गानि तोयसौन्दर्यकुशेशयमराळादिविहाररूपा-
ण्येव । न मनागप्यन्यतमे वा तेषु देहदाहादयो लिङ्गान्युपपद्यन्ते । प्रेयादि-
त्येव तेषां मुमहत्वात् । न क्षेत्रविषयीकत्वेतपरीतदेशेषु तत्त्वार्थविदो विदुरस्य
सम्बरणमुपपद्यते न्याय्यम् । नर्ते तस्य तादृगनावलोकनेन सुगुप्तात्पादनमि-

अतिक्रमप्यर्जनाहं तदादौ स्यात् । न वा तदादीन्प्रत्यकृत्वा भर्त्सनं तस्य ततः
 प्रतिनिवृत्तिः स्यात् । वृत्तं चेदं विदुरस्यादेहवासनात्मकं मलिनतमसंस्कारपरा-
 हतप्राणिनिरीक्षणसमं स्वप्ने वा सम्भवेत् । न हि तावत्तप्ताङ्कनं भगवाद्दिव्यायुध-
 अम्बुधनम् । किन्तार्हि पशुबल्लोहलान्धनमेव । तेन तु लान्धिता जनाः प्रेता-
 षात्मानो यथार्हमध्यवसीयन्ते न तु जातु देवसञ्ज्ञाः परमैकान्तिनः । इमे चे-
 देवाः स्युस्तार्हि पिशाचयोनयो देवाधिदेवाः किञ्च स्युः । एवञ्च देवत्वं क्रीडन-
 काकारं यथेच्छं व्याकुलीक्रियेत । तथाचैवंविधतप्ताङ्कनदूषितैः प्रतिष्ठापितदेवता-
 यतनानि वा प्रतिमा अपाविध्यैकसङ्कलिताः स्युः । तन्माप्रापन्नाम कालुष्यमिति
 वैविध्यादिकार्येषु पिशाचादिधर्माणो दग्धाङ्गा विपद्यपि घोरायां न प्रवेशयितव्याः
 श्रेयस्कामैः । ननु “ श्रोत्रियो विष्णुमक्तस्तु गृहस्थः शास्त्रवित्तमः । चक्रलिङ्ग-
 धरो विप्रः प्रतिष्ठां कर्तुमर्हति । तेन प्रतिष्ठितस्तत्र सन्निधत्ते सदा हरिः । देव-
 तान्तरमक्तो वा समबुद्धिरथापि वा । नास्तिको वेदहीनो वा न प्रतिष्ठां समाच-
 रेत् । वज्र्याः पापण्डशैवाद्यैः स्थापिताश्च तथाऽर्चिता ” इत्यादिविष्णुतत्त्वमर-
 द्धानसंहितावचनेभ्यो नोदीरितदूषणगणप्रस्ता भवामो वयम् । मैवम् । दग्धा-
 नानामुक्तलक्षणाऽनाक्रान्तत्वस्यैव वास्तवत्वात् । आदरमराच्छतरुद्रीयाद्यध्यय-
 नमकुर्वणाः प्रत्युत तदादिबेदमागान्निन्दमाना वैष्णवम्मन्या न स्युः श्रोत्रियाः । उ-
 पासकान्तरपूज्यमानप्रतिमां वा शालग्राममनर्चयन्तः प्रत्युत विद्विषन्तो जना वि-
 ष्णुमक्ता नोच्येरन् । शास्त्रप्रतिपाद्यशिवादिविद्रोहिणः शास्त्रज्ञातारो नाभिमन्ये-
 रन् । चक्रलिङ्गधरा ननु जीवत्प्रेताकाराः शूद्रभावायाप्यनर्हा न कथञ्चिद्वि-
 मत्त्वापावकत्वेरसिति सर्वतन्त्रसिद्धान्ते तद्वर्हितवृत्तिर्मेद्वेष्यमानिकृता प्रतिष्ठा ना-
 ष्ठेत्पादनायालङ्घयिष्यत् । माळिन्यादेरेव तत्र परम्प्रसक्तौ दूरोपास्तमेवास्ति
 सान्निध्यं हरेः सर्वशः । वैष्णवादिमतिकर्दमानबलिष्णानुष्यहारजातानामेव
 सर्वप्राण्यन्तर्यामिणः प्रेमभागमगितायाः सम्प्रतिपन्नत्वादिष्टरश्मयः । “ नमो
 गिरिशाय च शिवविधाय च । विष्णुः शिवविष्ट ” इत्यादिमन्त्रवर्णितरेतरात्म-
 ताया हरिहरयोर्गम्यमानत्वात् । न हि गम्यमानस्याग्निं कुहम्बिदगम्यमानना ।
 भेदस्य तयोरुपरिष्ठाभिराकरिष्यमाणस्य भेदप्रत्यवगम्यमानस्य प्रत्याख्यानादेवास्वरूप-
 मिद्वत्त्वात् । इह तु लिप्ताया परं यया प्रेर्यमाणवाङ्मनःकायाः स्थानुरूपप्र-
 वृत्तिप्रयुक्ताः पर्याधीयन्ते न ते निनरां स्थाधिकारविशेषादान्नायनिहृतिनाद्धीय-

न्त इत्यैकात्म्यकनकाचलशिखरमधिरोहतां देवतान्तरगोचरान्तरप्रत्ययविभेदस्यैव मृ-
 ग्यतया तत्प्रयुक्तपरमाहात्म्यसंस्थानवद्भिरेव कृतायाः किल प्रतिष्ठायाः पुनरर्चाया
 ह्योर्निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वं सुस्पष्टमस्ति शास्त्रसर्वस्वात् । न च सममर्त्या वस्तुव्य-
 त्ययलेशो वा वास्तवः । विद्धातुस्वरूपसत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वामावस्यौपाधिक-
 विरूपप्रत्ययसन्तानासहस्य निर्वाधान् । न हि निर्वावं दुरुध्या वस्तु काश्चिद्वावि-
 तुं प्रमवेत् । न हि तावद्दिग्देशायनवच्छिन्नचैतन्यसत्ताऽसूयकादस्ति काश्चिन्ना-
 स्तिको वैष्णवधम्मन्यात् । नो खल्वीर्ष्या यथाकथञ्चिदधिगतवेदो वा तदुक्तानु-
 स्थानन मान्यहीनः पुनरसौ वेदहीनसमानयोगक्षेमतां नातिशेते । न वा पापण्ड-
 शैवपूर्वभ्राताऽसौ तादृशानपि शैवानर्हति वञ्चयितुम् । इत्थञ्च नासीद्दिदुर-
 स्त्वादृशो विष्ण्वर्चयिता । अपि त्वखिलव्यापिरूपैकसंस्कृतमना भक्तिमसंस्कृतां
 नाचकार सार्वीत्म्यवित् । विस्वं चास्योद्योगपर्वणि परञ्च वा प्रसङ्गैर्भूयोभिर्यथा-
 पदवगम्यते वचनैरेव स्वीयेः । तथाच मात्वं मौर्ख्यमात्मनस्तत्त्ववित्स्त्वनपवदनीय-
 संविन्माहात्म्यविद्योतमानेष्वाधारोपय कृत्रिमवाग्भिर्मेनाम्वा । मा च तन्मिषेणा-
 सुरर्षैर्मरनमिज्ञान् व्यामोहय । मा हि पुनः पैप्पलादश्रुत्यवष्टम्भेनास्मन्निरूपित-
 मूर्त्यैकमूर्तैकगतिपदव्याख्यानपर्यादृतश्रीधराविद्वत्तनिरूपितरसातिशयमबुद्ध्या हा-
 रोदकरसविकासैरात्मवचनैरात्मानमभिकल्पयेः । एवञ्च निराकृतवाक्यसहोदर-
 वाक्यगणाः कृत्रिमदेहाः सर्व एवोपरितना दर्पणगता मुद्गरघातन्यायेन प्रत्याख्या-
 ता वेदितव्याः ॥

पुण्ड्रसंस्कारः समनीते दूषित एव ग्रन्थे यथावत् । अनः परं नाममन्त्रया-
 १०७ परिभाषिक- गसंस्कारा मिताक्षरैर्वेदवाह्यतया परिहित्यन्ते तथाहि वेदप्रदेशो-
 नाम्निदेसस्कारा- नु च स्मृतिषु “ द्वादशेऽह्नि पिना नाम कुर्यादि”त्येवमादिवचो-
 क्तमपि यथाशास्त्र निराकरणम् । निर्नामकरणं सलु सकृदेव विधीयते । नासकृत्कुलचिद्धा ।
 आचारोऽप्येवमेव सार्ववर्णिको महान्नप्रचारश्चाली सार्वदिकः सम्प्रथते । अतएवा-
 भ्रमवद्रामावीन्पुरोहितपुङ्गवो वसिष्ठः सकृदेवोदितोऽहनि नाम मङ्गलमयं निरदिश-
 त् । न चोत्तरकाष्ठं तेषां वा परेषां नामसंस्कारवादि पश्यामः प्रमाणं कुहस्वि-
 त् । न च हारीनस्मृतावसां संस्कारो वर्णतोऽस्ताति सन्तोऽष्टव्यम् । तस्य म-
 न्वाद्योपस्थितिकारासंस्पृष्टस्यैवतमेनाप्याम्नायवचसा हन्तासंगृहीतस्य प्रामाण्यं नो-
 पार्धने । यद्यपि नामसंस्कारं प्रकृत्य “ वृत्तिहरामकृष्णार्यं दासनाम प्रकल्प-

के । शक्या दशाष्टताराणा वर्जयेन्नाम वैष्णवः । नाम दद्यात्प्रयत्नेन वैष्णवं
पापनाशनम् । यस्य वै वैष्णवं नाम नास्ति चेत्तु द्विजन्मनः । अनामिकः स
विज्ञेयः सर्वकर्मसु गंहित ” इत्यादिना बाह्निकरेणाकल्पयन्नामसंस्कारमृषिहारीत
इति गम्यते तथाऽपि स्वसजातीयविजातीयस्मृतिकारानभिप्रेतविरूपवस्तुविशेषनिर्दे-
ष्टव्या नोपादेयवचनतामापद्यते । स एष प्रस्तुतेऽर्थेऽपि वा परमार्थः । “ शू-
द्रो दास इति स्मृत ” इति सकलस्मृतिकृन्मतव्यपेतकार्ये तन्नाम ननु नामान्तं पु-
नरशेषगृह्यकारसरणिसमतिक्रान्तोद्यतप्रयोगप्रसाधनाविधायिश्रुत्येकतममर्यादयाऽप्य-
सम्बद्धमनादेयविषयतामाभिधायाद्यतः । न च नृसिंहरामकृष्णादीनामुपासकत्वे
ऽप्युपासकस्वरूपावेदकतया पर्यवस्येद्दासनाम न्याय्यम् । तादृशवेदनस्य दा-
मिकप्रचाराकारतयाऽदाम्मिकमक्तिप्रक्रियाप्रवणस्य हि नृसिंहादेरभिमतत्वासिद्ध्या
अज्ञातात् । प्रत्युत भक्तमन्यानामत्यल्पमतिमसैवाध्यवसीयते स्वस्वार्थवियो-
जिका । न हि तद्व्यात्मिकामुपाददाना मर्त्ति दासत्वादिरूपिताभिधानसामग्री
कपञ्चिद् गृहीयुः । गृह्णानाः पुनस्तदामासा एवोपजायन्ते निमप्रकृत्या । दाता-
स्तु दासपदव्या गुर्वामासा दासजनार्थापहर्तृतयाऽप्युपायमधिकमेवाम्यूहितवन्तो
विकृतकरणाः । न चेदमभ्यूहनमस्ति हि हारीतस्यैव न तु नोमनागपीति सा-
म्भनम् । स्मृतावस्य क्षेपकनाऽवधृतेः प्रागेवोद्गाहिताया ऋष्यभ्यूहनाचीनशब्दा-
सम्पर्कविमर्दकत्वात् । न हि जातकर्मसमनन्तरमाविनामसंस्कारमनुन्यदितप्रक्रिया-
षट्कमुन्मार्त्तिकसामग्री काचिदुपतिष्ठते या खलु श्रुत्या वा स्मृत्यन्तरेण स्यादिह स-
म्माननीया या चेनामन्यादृशी नामसंस्कारसम्पदमुररीकुर्यात् । न नेमां वाचं
नामग्रीं पश्यामः क्वहस्वित् । न वा द्वितीयनामसंस्कारविधानमक्तत्वा कचिद-
प्युदागहार । यदादे नाम प्रामाणिकं स्यात्तदुदीरितरीत्यवलम्बिनपाऽऽवेद्यमा-
नमुनिगणनाम्नामशेषाणां पुरुषान्तरनिरूढानाम्च नामान्तरमसहमानानां पसिष्ठव्या-
मवैशम्पायनादिरूपाणां व्याकोपः स्यात् । साङ्केतिकेन च नाम्ना किलैवमृतेन
दिशयेन प्राथमिकं नाम बाधिनं नाम स्यादप्रत्यूहम् । न चेयं बाधिनप्रतीति-
रनुपनिविषया युक्त त्रिद्वोपपद्यते । न चानुत्पद्यमाना सा बाधकप्रतीतिं कचि-
दपि वा सत्त्वे परार्थप्रतिपत्तये । स्वार्थप्रतिपत्तिर्ता तस्यमृता निराश्रयेनेति के-
वाश्र प्रत्याशा तद्विषयिणी स्यात् । एवञ्च “ एतं हि नामसंस्कारं कुर्यात् द्वि-
जसत्तमः । गुणयोगेन चान्यानि निष्कार्णवानि लौकिके । विशिष्टं वैष्णवं नाम

न्त इत्यैकात्म्यकनकाचलशिसरमधिरोहतां देवतान्तरगोचरान्तरप्रत्ययविभेदस्यैव मृ-
 ग्यतया तत्प्रयुक्तपरमाहात्म्यसंस्थानवद्विरेव कृतायाः किल प्रतिष्ठायाः पुनरर्चाया
 हरोर्निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वं सुस्थमस्ति शास्त्रसर्वस्वात् । न च सममर्त्या वस्तुव्य-
 त्ययलेशा वा वास्तवः । विद्वानुस्वरूपसत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वामावस्यौपाधिक-
 विरूपप्रत्ययसन्तानासहस्य निर्वाधान् । न हि निर्वाधं द्रव्येभ्यो वस्तु काश्चिद्वाधि-
 त्तुं प्रभवेत् । न हि तावद्दिग्देशाद्यनवच्छिन्नचैतन्यसत्ताऽसूयकादस्ति काश्चित्ता-
 स्तिको वैष्णवमन्यात् । नो खल्वीर्ष्या यथाकथञ्चिदधिगतवेदो वा तदुक्तानु-
 ष्ठानन मान्यहीनः पुनरसौ वेदहीनसमानयोगसेमतां नातिशेते । न वा पापण्ड-
 शैवपूर्वभ्राताऽसौ तादृशानपि शैवानर्हति वञ्चयितुम् । इत्यञ्च नासीद्विदुर-
 स्वादृशो विष्ण्वर्चयिता । अपि त्वखिलव्यापिरूपैकसंस्कारमना मक्तिमसंस्कृतां
 नाचकार सार्वार्थ्यवित् । विश्वं चास्योद्योगपर्वणि परञ्च वा प्रसङ्गैर्भूयोर्मिथ्या-
 यदवगम्यते यच्चनैरेव स्वीयैः । तथाच मात्वं मौर्ख्यमात्मनस्तत्त्ववित्स्वनपवदनीय-
 संविन्माहात्म्यविद्योतमानेष्वाधारोपय कृत्रिमवाग्भिर्मेनाम्वा । मा च तन्मिषेणा-
 सुरर्षर्भरनभिज्ञान् व्यामोहय । मा हि पुनः पैप्पलादश्रुत्यवष्टम्भेनास्मन्निरूपित-
 मूर्त्यैकमूर्त्तिकगितिपदव्याख्यानपर्यादृतश्रीधराभेदद्रव्यनिरूपितरसातिशयमबुद्धा सा-
 रोदकरसविकासैरात्मवचनैरात्मानमभिकल्पये । एवञ्च निराकृतवाक्यसहोदर-
 वाक्यगणाः कृत्स्नमदेहाः सर्व एवोपरितना दर्पणगता मुद्गरधातन्यायेन प्रत्याख्या-
 ता वेदितव्याः ॥

पुण्ड्रसंस्कारः समतीति दूषित एव ग्रन्थे यथावत् । अतः परं नाममन्त्रया-
 १-७ परिभाषिक- गसंस्कारा मितार्त्तसंवेदबाह्यतया परिहित्यन्ते तथाहि वेदप्रदेशे-
 नान्दिसंस्कारा- नु च स्मृतिषु “ द्वादशोऽहि पिता नाम कुर्यादि”त्येवमादिवचो-
 न मपि यथाशास्त्र निराकरणम् । निर्नामिकरणं खलु सकृदेव विधीयते । नासकृत्कुलचिद्वा ।
 आचारोऽप्येवमेव सार्ववर्णिको महान्नप्रचारशाली सार्वदिकः सम्प्रयते । अतएवा-
 ध्रमवद्रामादीन्पुरोहितपुद्गलो वसिष्ठ सकृदेवोद्दिनेऽहनि नाम मङ्गलमयं निरादिश-
 त् । न चोत्तरकालं तेषां वा परेषा नामसंस्कारवादि पश्यामः प्रमाणं कुहम्वि-
 त् । न च हारीशमृतावसौ संस्कारो वर्णितोऽस्तीति सन्तोषव्यम् । तस्य म-
 न्वाप्यनेपमृतिशारासंगृह्यस्यैकमेनाप्याग्न्यायवचसा हन्तासंगृहीतस्य प्रामाण्यं नो-
 पपाद्यते । यद्यपि नाममन्त्रारं प्रकृत्य “ नृसिंहरामकृष्णारयं दातनाम प्रकृत्य-

येत् । शक्त्या दशमताराणां वर्जयेन्नाम वैष्णवः । नाम दद्यात्प्रयत्नेन वैष्णवं
 पापनाशानम् । यस्य वै वैष्णवं नाम नास्ति चेत्तु द्विजन्मनः । अनामिकः स
 विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ” इत्यादिना वाङ्मनिकरेणाकल्पयन्नामसंस्कारमृषिहारीत
 इति गम्यते तथाऽपि स्वसजातीयविजातीयस्मृतिकारानभिप्रेतविरूपवस्तुविशेषनिर्दे-
 शतया नोपादेयवचनतामापद्यते । स एष प्रस्तुतेऽर्थेऽपि वा परमार्थः । “ शू-
 द्रो दास इति स्मृतः ” इति सकलस्मृतिकृन्मतव्यपेतकार्ये तन्नाम ननु नामान्तं पु-
 नरशेषगृह्यकारसरणिसमतिक्लान्तोद्यतप्रयोगप्रसाधनाविधायिश्रुत्येकतममर्यादयाऽप्य-
 सम्बद्धमनादेयविषयतामाभिधायाद्यतः । न च नृसिंहरामकृष्णादीनामुपासकत्वे
 ऽप्युपासकस्वरूपावेदकतया पर्यवस्येद्दासनाम न्याय्यम् । तादृशावेदनस्य दा-
 मिकप्रचाराकारतयाऽदाम्भिकमक्तिप्रक्रियाप्रवणस्य हि नृसिंहादेरभिमतत्वासिद्ध्या
 कलात्मात् । प्रत्युत भक्त्यन्वयानामत्यल्पमतिमसैवाध्यवसीयते स्वस्वार्थवियो-
 मिका । न हि तथ्यात्मिकामुपाददानां मक्तिं दासत्वादिरूपिताभिधानसामग्रीं
 कपञ्चिद् गृह्णीयुः । गृह्णानां पुनस्तदामासा एवोपजायन्ते निजप्रकृत्या । दाता-
 रस्तु दासपदव्या गुर्वामासा दासजनार्थपिहर्तृतयाऽप्युपायमधिकमेवाभ्युहितवन्तो
 विकृतकरणाः । न चेदमभ्युहनमस्ति हि हारीतस्यैव न तु नोमनागपीति सा-
 म्यतम् । स्मृतावस्य क्षेपकनाऽवधृतेः प्रागेवोद्गाहिताया ऋष्यभ्युहनाधीनशङ्का-
 सङ्कविमर्दकत्वात् । न हि नातकर्मसमनन्तरमाविनामसंस्कारमनुन्मृदितप्रक्रिया-
 वटकमुन्मार्जकसामग्रीं काचिदुपतिष्ठते या खलु श्रुत्या वा स्मृत्यन्तरेण स्यादिह स-
 म्माननीया या चेमान्यादृशीं नामसंस्कारसम्पदमुररीकुर्यात् । न चेमां वाचं
 जाग्रतीं पश्यामः कुहस्वित् । न वा द्वितीयनामसंस्कारविधानमक्तस्ता कचिद-
 प्युदानहार । यदीदं नाम प्रामाणिकं स्यात्त्वदुदीरितरीत्यवलम्बितयाऽऽवेद्यमा-
 नमुनिगणनाम्नामशेषाणां पुरुषान्तरनिरुद्धानाम्ब नामान्तरमसहमानानां वसिष्ठव्या-
 सवैशम्पायनादिरूपाणां व्याकोपः स्यात् । साङ्केतिकेन च नाम्ना क्लिष्टव्यूतेन
 द्वितीयेन प्राथमिकं नाम नाधितं नाम स्यादप्रत्यूहम् । न चेयं बाधितप्रतीति-
 रनुभूतिविषया कुत चिद्वोपपद्यते । न चानुत्पद्यमाना सा बाधकप्रतीतिं काचि-
 दपि वा सहते परार्थप्रतिपत्तये । स्वार्थप्रतिपत्तिर्वा तथ्यभूता निराश्रयैवेति के-
 पात्र प्रत्याशा तद्विषयिणी स्यात् । एवञ्च “ एवं हि नामसंस्कारं कुर्वीत द्वि-
 जमत्तमः । गुणयोगेन चान्यानि निष्णोर्नामानि लौकिकेः । विशिष्टं वैष्णवं नाम

सर्वकर्मसु चोदितमि”त्यादिपदनातं हारीतस्य प्रमाणान्तराननुगृहीतमयुक्तियुक्त-
मकिञ्चित्कराक्षरनिकरमेवेति विज्ञायते । यदीदमृपावसम्मतं स्यात्तर्हि प्रक्षेप्तयेव
तदेतदसंशयमभिमन्यतां तावत् । तथा च नायं नामसंस्कारः श्रुतिसम्मतो न
वा समस्तेतरस्मृतिसम्मतः । स्मृतौ हारीतस्य घटकोऽपि न स्वयं स वाक्याना-
ममीषां प्रमाणमृपानां निर्माताऽस्ति किन्तर्हि हारीतनामा रामानुजीय एवैषां कश्चन
प्रक्षेप्ताऽऽसीत्संस्काराणामिति स्थिते । “ नातकस्यान्वर्थकं नाम कुर्यादि”ति
धर्मसूत्रबलाद्देवज्ञसम्मत्याऽर्धकस्य जीवनचर्यामवधार्यान्यर्थमेव नाम नामान्तरसङ्की-
र्तनासहं सकृदेवेति कर्तव्यतामापद्यते । तावतैव सर्व एव नामवन्तः कृतकृत्या म-
वन्ति न तु नामान्तरपरिग्रहो हविर्यज्ञसोमसंस्थासमलङ्कृतपुरुषधौरेयादीक्षितपौ-
रुषनामधेयभाजः प्राप्नोत्यन्यत्र । यथा चाज्ञायते । “ तस्मादीक्षितो द्विर्ना-
मे”ति । न चायमपि प्रक्रियामन्यादृशीमास्थाय नामदीक्षावानेष सन्न ततो
व्यतिरिच्यत इति साम्प्रतम् । हविर्यज्ञसोमसंस्थावतामेव दीक्षितपदमागित्वात् ।
इदमेवाभिसन्धाय “ एवं दीक्षितो भवती”ति- व्यपदेशास्तथाविधप्रक्रियावन्तमेवा-
भिदधते । नेतरान्हन्त साङ्केतिकाचारदूषितात्मनो मनागपि । इतरथा सर्व एव
स्वावेशवशवर्तिनो व्यापारमात्मीयमास्थाय दीक्षितपदव्यपदेशाः स्युः । सति चैवं
विनिर्दिष्टदीक्षितारमानो न विशिष्येरन् । इत्थञ्चानिष्टम् । तथा च हविर्यज्ञसो-
मसंस्थागोचरदीक्षाधरेष्वेव दीक्षितपदामिधेयभूतेषु तथा व्यवहारः नेतरे निरुक्तवे-
दवाङ्माचाराः कथञ्चित्तदादिपदबोध्यतामर्हन्ति ।

यत्तु “ अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् । अवैष्णवाद् गुरोर्मन्त्रं यः
पठेद्वैष्णवो द्विजः । कल्पकोटिसहस्राणि पच्यते नरकात्मना । अचक्रधारिणं
यस्तु मन्त्रमभ्यापयेद् गुरुः । रौरवं नरकं प्राप्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयादि”ति
दृश्यते हारीतवाक्यजातं तच्चनिवार्यमनोमलोत्थापितकूरतरकृत्यानामेव मानवा-
घमानां स्मृतौ तस्यां सङ्ग्रथितमवधार्यते न मनागप्येतदपेक्षामुच्योपपद्यते । यदी-
दमस्यैवेति साहसमात्रेणाभ्युपेतं स्यादविचारमतिभिस्तदा ऋषित्वं वा स्मृतिकार-
भावो वाऽस्य स्वकाल एवर्प्यन्तरेणोपमर्दितः स्यात् । वस्तुतस्तु श्रवणाकादिसप-
क्षभूतमनुष्यवर्चस्यमून्याभिजात्यमात्मनो निर्ग्राहयन्ति किञ्चिदत्यर्थम् । नातः पर-
तरं मूलमस्योपजायते प्रतिपदप्रयोगवैसरीपर्यवेशयेति स्थिते कृतममीभिः संस्कारैः
श्रुतिस्मृत्यादिगर्हितैरातिवैलम् ॥

इति श्रीवैष्णवम्पन्यानां पुण्ड्रादिसंस्कारपरीहारः ॥

अथात्र निस्सीमदौरात्म्यनिष्पादनानिदानमूताः श्रीभाष्योक्तीः समासतः प्र-
 १०८ श्रीभाष्यप्र- त्याख्यास्यामो यथाशास्त्रं, तथा हि । अथ “मीमांसापूर्वमा-
 तिपादितस्य तु क गज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वादुपांरितनमागावसेयस्य ब्रह्म-
 मैत्रक्षमीमांसयोरे- कशास्त्रस्य नि- ज्ञानस्यानन्तास्यफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरं तत एव
 राकरणम् ।
 हेतोर्ब्रह्मज्ञातव्यमित्युक्तं भवती”ति निष्कृष्टार्थमावेदयन्नामानुजो निजार्थश्रद्धाद्-
 विभे ‘वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं’ ब्रह्मविविदिषेत्युदाजहार वृत्तिकारवचनं तन्नो-
 पपद्ये । कर्मब्रह्मणोरितरेतरविरुद्धस्वभाववतोरभिधायकग्रन्थव्यक्त्योरन्योन्यविलक्ष-
 णप्रकृतिकत्वे कर्माधिगमब्रह्मविविदिषयोः पूर्वापरीभावस्यास्वरूपसिद्धत्वात् । न
 चाल्पास्थिरफलत्वमपेक्ष्यानन्तास्यफलत्वप्रतिपत्तिरुदितार्थे तन्त्रम् । तादृष्येण
 तयोर्ज्ञातत्वेऽपि न तावता कर्मज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मज्ञातव्यतोपजायते यतः । नो
 सत्त्वेतद्वृत्तिकृद्भवः प्रकृतार्थमनुगृह्णाति । तस्याप्यस्य यथाकथञ्चिदुपपन्नेऽधिका-
 रिण्युपपत्तावप्यतथामावमाविनि नियन्तुमवमक्षमत्वात् । न हीह कर्मपदम-
 ध्वरमीमांसाप्रतिपाद्यमेव वस्तु कर्माख्यं श्रूते । ततोऽतिरिक्तब्रह्मचर्यतपस्तत्त्वव-
 दनशमदमाहिंसादीनामसङ्कीर्णानामत्याश्रमैकसंसिद्धानां पुनस्तन्त्रान्तरप्रतीतानामप्य-
 मिधायकत्वात् । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामपि कर्मात्मनां तत्र पुनः प्रयोजनमप-
 श्यतां निवृत्तिरेव तेभ्यः कुहस्वित्स्यात् । यथा चाम्नायते “किमर्था वयमध्ये-
 प्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । प्रवृजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्यानादस्मी”ति
 बृहदारण्यके । यथा पुनः स्मर्यते “संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारादिदृष्टया ।
 प्रवृजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिता ” इत्यद्विरसा । एवञ्च प्रागेव गार्हस्थ्य-
 प्रतिपत्तेरात्यन्तिकवैराग्यवतः पारिव्राज्यप्रतिपत्तौ गार्हस्थ्यसन्नियतकर्मणामनुष्ठितेरे-
 वात्यन्तमनुपपत्तौ च ‘वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषे’त्युक्तिवृत्तिकाराणा-
 मनुपपन्नोपजायते । तथा च किमभिप्रेत्यायं भाष्यकारम्मन्यो वृत्तिकारवचनमुप-
 नीवेदुज्जीवेद्वा यतो ये च केचिज्जन्मनैव विरक्ता अभिगम्यन्ते । परे तु कर्मसु
 प्रवृत्ता अप्याविरक्ता विद्याविद्वेषिणो विलोक्यन्ते । एवञ्चाधिकारतारतम्य-
 वैषम्ये चाविमृश्य प्रवृत्तं वचो वृत्तिकाराणामसुप्रार्थरहस्याशंस्येनावेहि । त्वद्विद्व-
 तन्मतमनुवर्त्तमानः कुतो न आन्ततरोऽस्यासमन्तात् ।
 अथैवमपि वक्ष्यति च “कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्रं संहितमेतच्छारीर-

कं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वासिद्धिरित्यतः प्रतिषिपादायिपितार्थभेदेन
 पदकभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेद इति । तदपि न । कर्मब्रह्म-
 मीमांसयोरैकशास्त्र्याभावात् । कर्मब्रह्मणोर्विशदतरस्वरूपसतोरितरेतरानिर्व्यपेक्ष-
 योः शेषशेषिभावामावितयोरैकशास्त्र्यवार्त्तवानादेयतरा स्यात् । न च तयोः
 समुच्चिचीपया शेषशेषिभावो वृत्तिकृन्मान्य इति मन्तव्यम् । आलोक्यतमसो-
 रिष नकुलीव्याख्योरिष च सुधागरलयोरिष समुच्चय एव तयोरसम्प्रतिपन्नो यतः ।
 नो ह्यत्र तयोः स्वरूपपरिणामविवक्षया वा तथाभ्युपगमो न्याय्यः । आरम्भे त-
 दसम्भवे परिणामे तत्सम्भवस्यानुभूतिबाह्यत्वात् । न तावद्विरूपाभिसन्धिसन्धा-
 नशालिनोर्जैमिनिवादरायणाचार्ययोरन्योन्यविसदृशानुभूतिभावनास्मरणादिसामग्रीस-
 मवेतात्मनोः स्वानुरूपाभिधेयप्रयोगपारम्परीप्रसूत्यैकनियामकयोः क्वचिदप्यैकशा-
 स्त्र्याभ्युहनमैकान्तिकं स्यात् । न हि जैमिनीया षोडशलक्षणी कुहस्विद्वास्तवी ।
 द्वादशलक्षण्या एव तदीयतयाऽधिगमात् । प्रकृते त्वस्या एवोपेयात् । यदि षोड-
 शलक्षणेव जैमिनीया स्यात्तर्हि चतुर्लक्षण्या संहिता नन्वेषा विंशतिलक्षणेव जा-
 येत । न तु जातु षोडशलक्षणी । यदि पुनरैकशास्त्र्यमेव स्यात्पृथक्कृत्य
 द्वादशलक्षणीसंहितमेतच्छाररैकं तयेत्युक्तिरेवासङ्गता स्यात् । न च पदकभे-
 दवदध्यायभेदवच्चास्ति तयोर्भेद इति वा वाच्यम् । पदकाध्यायपादभेदानां
 स्वान्तर्गतानामेव प्रकृतत्वे स्वेतरगतानां नूनमेवामप्रकृतत्वात् । स्वेतरभावस्तु सं-
 हितमेतच्छाररैकं जैमिनीयेनेति पार्थगव्यविदेकस्वीयवचनेनैवावगम्यते । न हि
 ह्युवाणो भेदमभेदमाख्यातुं क्षमते । प्रीतात्मनो वा तयोरभेद उपायवैकल्याद्वैक-
 स्यवानेवोपेये पर्यवस्येत् । न च पुनः प्रतिषिपादायिपितार्थभेदेन पदकादिभेदव-
 दित्युक्तिर्युक्तिपुक्ता । न हि स्वप्रकरणे प्रतिषिपादायिपितार्थभेदः साधयेदप्रकर-
 णे ग्रन्थभेदं कृच्छ्राद्वा यतः । इतरथा दर्शने कस्मिंश्चिदर्शनान्तरविषयमुदाहर-
 न्वतात्मदर्शनेनैकात्म्यतयोपादध्यात् । एवं तर्हि तथा तथा प्रत्यासत्या ते तेऽर्थाः
 शास्त्रान्तराणामुपादीयमाना ऐकशास्त्र्यमेव भजेरन्निति न मनाग्वा मिथेतात्रेतर-
 तरं शास्त्रजातम् । एवञ्च तद्भेदप्रतीतिगोचरैः सर्व एवाध्ययनाध्यापनानुष्ठाना-
 नुष्ठापनादिव्यवहाराः परस्परविरूपसंपारसमास्पदाः सर्व एवोच्छिद्येरन् । शा-
 स्त्रिदकवृद्धिशब्दनदीशब्दार्थावधिकस्मार्ततन्त्रग्रन्ताभ्यां नन्वेताभ्यां पुनश्शब्दार्था-
 भ्यामैकशास्त्र्यमापेयताम् । न च “वृद्धिरादैच्यस्यारूयौ नदी”त्येकलक्ष-

भावम् शब्दार्थावुत्तरकालीनात्मावयवोपचयादिसंस्थानलक्षणशब्दार्थम्यामत्यन्तास्व-
रूपाभ्यां क्वचिदप्यन्वितौ वर्तेते । न चापीयमसङ्गताऽस्ति कल्पना परस्परान-
न्वितशास्त्रविषया इह तु मीमांसयोरेकप्रत्ययाविषयतामापन्नयोरस्त्वनपायमैकशा-
स्त्रमिति साम्प्रतम् । मीमांसयोः शब्दगाम्येकप्रत्ययाविषयतामापन्नत्वेऽप्यर्थगा-
म्यनेकप्रत्ययाविषयतापत्तेरप्रत्ययहत्वात् । इदमेवाभिसन्धाय कर्ममीमांसाब्रह्ममी-
मांसेति प्रयोगभेद उपपद्यते । मीमांसापदार्थस्यैकत्वेऽपि तद्वोचराभिधेययोर्भेदस्य
कर्मब्रह्मात्मनोरपरिहरत्वात् । न हि “ दूरं पूर्वोत्तराद्योर्ही ” त्यत्र विवक्षितयोः
पूर्वापरशैलयोरैकात्म्यमभिधेयते । तयोस्तावदाधारनामरूपाणामितरेतरपार्थक्यस-
म्पादकानामन्योन्यं समुपस्थितत्वात् । न हि “ पुनश्चरणं पूर्वोत्तरभ्रात्रोरिति ” त्यत्र
वा ज्येष्ठकनिष्ठभ्रात्रोरभ्याहृतचारित्र्यसम्पत्तिपर्यवेक्षया स्वरूपैक्यं वस्तुवृत्त्योपपद्य-
ते । नापि “ पूर्वोत्तरपथोर्ज्ञाता नाहमस्मि विशेषतः ” इत्यत्रापि परस्परविरुद्ध-
दिशेशसङ्कल्लस्योर्मार्गयोर्द्विशंदाविशदाविन्यासवैरूप्यप्रतीतयोरैकमार्ग्यमुपपद्यते ।
तथैवेह कर्मब्रह्ममीमांसयोः परस्परव्यतिभिद्यमानानुबन्धचतुष्टयसमाश्रितयोरैकशा-
स्त्रमप्रामाणिकमन्याय्यं च स्यात् । प्रणेत्रोरप्येतयोर्मीमांसयोर्जैमिनिवादरायणयोः
परस्परपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नवस्तुवृत्तप्रसाधनानियन्त्रोरनुभूतिभावनास्मरणादिसाम-
ग्रीभेदविशेषप्रतिपन्नोद्वैकशास्त्रयामात्रे विशदतरं हेतुमात्रं प्रतिपद्यामहे । अत एव
“ द्वाविभावय पन्थानौ यत्न वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च
विभाविते ” ति भगवद्वादरायणोक्तिर्महामारते प्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यवर्त्मद्वयावबोधनी च
तत्स्वरूपाभिवातृतया द्वयोरपि मीमांसयोरवगाहयन्ती शुकाचार्यं प्रत्युज्जृम्भते ।
यत्तु “ सम्पत्तेरिति जैमिनिः । अन्यार्थन्तु जैमिनिः । परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।
ब्राह्मेण जैमिनिरिति ” त्यादिब्रह्मसूत्रैरेव जैमिनेर्ब्रह्मस्वरूपतद्गुणतदुपासनतत्फलाद्यभ्यु-
पगमस्य प्रतिपन्नत्वमस्तीति तत्र साम्प्रतम् । “ धर्मं जैमिनिरत एव । पूर्वन्तु
वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ” इत्याद्यैर्ब्रह्मसूत्रैर्गमादिलक्षणस्य धर्मस्यैव फलदातृत्वं
जैमिनेराचार्यस्याभिमतं यतो यतश्च वादरायणाचार्यस्य त्वीश्वरादेवाभिमतं तदेतत् ।
एवन्त्रैतयोराचार्ययोः कर्मब्रह्मलक्षणेतरविजातीयाम्युपगमवत्त्वस्य साम्प्रतीत्या
स्वकाले जैमिनेर्ब्रह्मस्वरूपतद्गुणतदुपासनतत्फलाद्यभ्युपगमस्याप्रतिपन्नत्वात् । न
हि निर्विशेषपत्रह्मात्मैकत्ववादिनो निवृत्तिवैलायां सगुणोपासनतत्फलाद्यभ्युपगमो
जैमिनेरानुभविकः । तदाद्यभ्युपगमस्य तन्त्रान्तरेणैव मन्दाधिकारिणः प्रति संवृ-

तत्त्वात् । न च “सम्पत्तेरिति जैमिनिरि”त्यादिभिर्वा सूत्रैरस्याभिप्रेतार्थासीद्वि-
 र्वादिनः । तेषामपि बादरायणाचार्याद्वैमत्याविशेषानिरूपणपरत्वादाविवादम् । अ-
 नुवादो वा तेषां पूर्वतन्त्रामिप्रेतपार्थगर्थमेवैकशास्त्र्याविघटनानुरूपव्यापारपरायत्तं
 प्रत्याययति । इतरथाऽनुवाद एव तेषामकिञ्चित्करः स्यात् । न हि महामा-
 रते ह्यग्रविोपाख्यानादावत्रभवद्वासाचार्योपदेशप्राप्तपरमात्मतत्त्वज्ञानवत्ता जैमिने-
 स्त्वदाख्याताऽभिप्रेता । निरस्तसमस्तविशेषे पुनः सञ्चित्सुखात्मनि निमज्जय-
 जयतः परमर्षेरस्य स्वदम्पूहितविष्णुतत्त्वज्ञानत्वानावश्यकत्वात् । त्व“न्त्वस्मि-
 ष्शाले परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादिनिखिलदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगु-
 णात्मकस्य महाविभूतेः प्रतिपन्नतये”त्यादिकां पदावलीं व्याहृतवानसि । व्याहर-
 णमेतथावद्प्रमाणगर्हितमिति ॥ ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधि-
 कातिशयात्तद्व्युत्पन्नकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयत ॥ इत्यस्य माध्यस्य ख-
 ण्डनावसरे निरधार्यस्माभिः । यत्तु “धूर्तस्वामिकर्पादिकर्तृकापस्तम्बसूत्रव्या-
 ख्यानस्य व्याख्येयैक्यादेकप्रमन्धकत्वं हि दृष्टं पाणिनिसूत्रपूर्वोत्तरवृत्त्योश्च वामन-
 जयादित्यकर्तृकयोर्व्याख्येयैक्यादेकव्याख्यानतत्वं दृष्टं तस्मादुपपन्नमैकशास्त्र्यमि”त्यु-
 क्तं तद्विरुक्तम् । भगवदापस्तम्बसूत्रप्रस्थानस्य पाणिनिसूत्रकदम्बलक्षणव्याकरण-
 प्रस्थानस्य आनाकाङ्क्ष्यानन्यतालक्षणतन्त्रात्मकतया वृत्त्योस्तयोर्विशदतरन्मूनाधि-
 कभावभावित्वेऽपि व्याख्येयभूतयोस्तन्त्रयोस्तयोः पूर्वोत्तरभेदप्रत्ययामागित्वात् ।
 पूर्वोत्तरार्थादिप्रक्रियायास्त्वध्येतृमतिस्तौर्क्यमाश्रयनिर्वाहिकायास्तत्र तत्र प्रत्युक्तत्वे-
 ऽप्यापस्तम्बसूत्रतायाञ्च पाणिनिसूत्रतायां तद्वेदगन्धस्याप्यप्रत्ययात् । इह तु
 कर्मब्रह्ममीमांसे इतीतरेतरविभिन्नप्रस्थानकयोरेव शब्दयोरभिप्रायरूपोः प्रतीत्या-
 भिन्नप्ययोरप्यभिधेययोर्विधोश्च तयोर्भेदप्रतिपात्तेरिव सुतरां सूत्रपादा । तस्मा-
 दनुपपन्नमेव तमाभेकशास्त्र्यमिति स्थिते मीमांसाशास्त्र “मयातो धर्मनिज्ञासे”त्यार-
 म्य “अनावृत्तिः” शब्दादि,त्येवमन्तं सङ्कृतिविशेषेण विशिष्टक्रममि”त्युक्तिर्वा
 श्रीमाध्यस्यासङ्कृतिकतयाऽविशिष्टक्रमे मीमांसे स्वस्वोपक्रमपरामर्शोपसंहारौपयिक-
 भेदमूर्त्ती अधिकृत्यापार्थिकाऽवसीयते । यदि मीमांसयोरुभयोरैकशास्त्र्यं स्या-
 त्तदा पूर्वोत्तरयोः षट्कयोरन्यतराध्ययनेनान्यतराध्ययनावशेषेणापरिपूर्तिमध्ययनस्य
 मन्यमाना अधिगम्यन्तेऽध्येतारस्तथैवानध्ययने “नाथातो ब्रह्मनिज्ञासे”त्यारम्य
 “अनावृत्तिश्शब्दादि,त्यन्तब्रह्ममीमांसाया अमीमांसकतामात्मनोऽविध्नं मन्येर-

१ । न तथा मन्यन्ते हि शास्त्रान्तरतया प्रेक्षावन्तः । न तानेतानध्येतृ-
 ष्वपिशिष्टमीमांसाध्ययनानाचक्षते शास्त्रविदः । इयमेव सरणिर्ब्रह्ममीमांसाया अ-
 ष्वपिशिष्टा प्रतिपद्यते । इतोऽपि तयोरेकशास्त्रमनुपपन्नतरं प्रतिपत्तव्यम् । एता-
 वताऽविमृश्यमानसुन्दरे श्रीमाध्यश्रुतप्रकाशिकानिरूपणे हन्तैकशास्त्र्यपौर्वापर्यनि-
 यमशास्त्रारम्भणीयत्वगोचरे पराभूते वेदितव्ये । अथ पुनः प्रथमं तावत् “स्वाध्या-
 योऽध्येतव्यः” इत्यध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते । तच्चा-
 ष्वयनं किंरूपमित्यादिकं प्रवृत्तमुत्तरवाक्यं श्रीमाध्यस्थं तदप्यसङ्गतप्रार्थं प्रतीयते तथा
 हि । “मानपूजायाः, मित्यस्माद्धातोरभिनिष्पन्नोऽयं मीमांसाशब्दः पूजितविचा-
 रशास्त्रवचनोऽधिगम्यते । सेयं विचारणा वेदवाक्यानामेव । तानि तु “स्वा-
 ध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यध्ययनविध्यापादितार्थवद्वेदराश्यपरपर्यायाण्याऽऽसते । त-
 दध्ययनं नाम गुरुपादोपसर्पणपुरःसरमर्थावगत्यलङ्कृतविशिष्टवर्णपदवाक्यादिवेद-
 शास्त्रापरिग्रहः । सोऽयं पूर्वभावी सन्परिग्रह उत्तरभाविर्नी नामार्थावगतिमभि-
 युक्ते । सेयमवगतिः कर्मावबोधकवाक्यानामेव प्रायेण सामिप्रायम् । न तु
 विशेषेण ब्रह्मस्वरूपावबोधकानां नाम तेषाम् । तथा स “त्यचीत्य छायात् ।
 अनवीत्य गुरुकुलात् समावर्तितव्यमि”त्यादिप्रमाणबललभ्यगार्हस्थ्यप्रत्यापत्तिरमी-
 ष्णागोचरा प्रतिबध्येत । किञ्च “आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मान्यवस्तेस्ती-
 रि, ति श्रुतिव्याकुप्येत । तत्स्वरूपावबोधकवाक्यार्थपरिचिन्तया ननु विशिष्टसंस्का-
 रसङ्घीचीनया गार्हस्थ्यमिमुखप्रवृत्तिवैमुख्यसम्भावनायाः प्रत्यासन्नत्वात् । ननु “वेदः
 कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने, ति स्मरणं तावद्ब्रह्मस्यपदवेद्योपनिषदर्थवि-
 चारणापरायणता शुभपदेव बोधयति । न । अध्ययनविध्यापादितार्थव-
 त्वस्याविशिष्टत्वेऽप्यात्मपरिपाकाकलिना तावद्दशविशेषव्यक्तिं पुरस्कृत्यैव विचार-
 णायात्तस्याः कृतकृत्यत्वात् । अत एव तादृशदशविशेषसमलङ्कृतपुरुषधौरेययो-
 ग्यतातिशयपर्यालोचनया नाम प्रमाणसर्वस्वसम्मानितया साधनचतुष्टयसम्पत्सम्प-
 न्तानन्तर्यमेवायशब्दमभिधेयभूतं तदुत्तरञ्च ब्रह्मनिज्ञासा उपतिष्ठते सप्रमाणम् ।
 न तु जातु श्रीमाध्यकृदुक्तगत्या “वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषे, त्यु-
 क्तिवृत्तिकारस्योपपद्यते । उपनयनोपाकर्माध्ययनादिप्रक्रियाया गृह्यसूत्रप्रत्या-
 नैकसन्नियताया न कर्मब्रह्ममीमांसे समास्थाप विचारणानर्हत्वाच्छारीरकश्रीमाध्य-
 भवे वा स्वस्मिन्निशिष्टरूपं तथा हि प्रथमं तावत्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्याद्युक्त-

यो यथाप्रकरणं सहचरन्ते । “ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथ-
मान्यासन्ति,,त्याद्या श्रुत्या यज्ञारुह्यस्य कर्मण एव श्रौतस्या”धातो धर्मनिष्ठाते,,
ति पूर्वमीमांसया श्रुतीरवतार्य पूर्वकाण्डगता जिज्ञास्यत्वात् । “ब्रह्म त्वं विद्धि ।
आत्मानं विजानीया,, इत्याद्या च श्रुत्या परनिष्पन्नात्मनो ब्रह्मणो निरस्तसम-
स्तोपासनादिविशेषस्य च श्रौततमस्य श्रुतिप्रकाण्डानवतार्योत्तरकाण्डगतान्तरं जि-
ज्ञास्यत्वात् । इतश्चानैकशास्त्र्यं पूर्वोत्तरयोर्मीमांसयोः । यच्च “ सत्सन्तान-
प्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्याचार्यो-
च्चारणानुच्चारणमक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्यवगम्यत” इत्युत्तरश्रीमाप्यस्थवच-

१०९ अच्ययन-
न्वर्थावगतिपर्यव-
सायेव । न स्वक्ष-
रराशिग्रहणमान-
मिति मिरुपणम् ॥

स्तदस्य साम्प्रतम् । अर्थपरम्परीसमुदयसम्पादनाधिनाधिप्रेतफलप्र-
काण्डपयविदकत्वादध्ययनप्रवृत्तेः । अत एव “विद्वान् यजते विद्वा-
न्याजयती,,त्याद्याभिः श्रुतिभिर्विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रवृत्तते ।

किञ्च “ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव धीर्यवत्तरं भवती,,ति श्रुति-
रपि पुनश्चन्द्रोक्तानामतिशयिताधिप्रेतार्योपयिकयोग्यताकत्वमर्थावसिद्धिभूतिव्यापा-
रपरायत्तमभिप्रेयति तराम् । इतरथा गिर इव कीराङ्गनानामापद्येरन्वाचस्ता
वेदानामुपनयनोपाकर्मसंस्कारपुरस्सरमासादिता अप्युपाध्यायसकाशादादरमरैः ।
यद्यपि “ यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं
गच्छती,, त्यादितैत्तिरीयारण्यकश्रुतिरध्ययनमात्रादप्यध्वेतुरध्यायादिप्रतिपाद्य-
मानार्थफलभागित्वं गमयति तथाप्यपौरुषेयवेदमहिमैवैतावताऽधिगन्तव्यो न-
त्वर्थावगतिगोचरादराभावो विज्ञायताम् । तथा सति “स्थाणुरयं भारहारः किष्णमू-
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूत-
पाप्मा । यदधीतमविज्ञातं निगदैनैव शब्दयते । अनन्नाविव शुष्कैघो न तज्ज्वल-
ति कर्हिचिदि,,त्याद्याः श्रुतयो ऽर्थापरिज्ञानवन्तमपुरुषार्थैकपर्यवसायिनं ननु छिन्न-
शास्त्रनिव चानद्वाहं विदूयन्तस्तद्व्यतिरेकेणार्थज्ञानवन्तं तावत्सकलश्रेयःपदपा-
रम्परीपराधिकारितयोद्योतयति । नचेदनिन्दनं निन्दामात्रपर्यवसायाधीयते । अपि
तु विधेयभूतार्थाधिगमप्रवर्त्तनद्वारा कृतकृत्यानेव प्रेक्षावतो विदधाति । सति चैव-
मक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्युक्तिः श्रीमाप्यकारस्यापार्थका पर्यवस्यति । नो-
खलु पञ्चावस्थां सत्सन्तानादिविशेषणयोग्याचार्यकर्तृकोपनयनसंस्कारकर्माभूतत्वं
माणवकस्थापपाद्यमानं निरुद्धप्रमाणसहमुपेयते । “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्या-

मैद्दिनः । साङ्ख्य सरहस्यञ्च उपाध्यायः स उच्यते,, । इति स्मृतिर्हि गौतमा-
 धीनामुक्तलक्षणाक्रान्तोपाध्यायाधीनमेवाध्ययनादि माणवकस्याभिधत्ते न त्वाचा-
 र्थानिम् । तस्य “त्वाचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते
 क्त्वात्तमाचर्य विदुर्बुधाः,, । “आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमि-
 ति वे ” ति गौतमयास्कार्पिनिर्वचनमाहिम्ना विशिष्टार्थप्रशास्तृत्वमध्यवर्तीयते ।
 व तावदुच्चारणानूच्चारणमाश्रमेवालं विशेषणमध्ययनाय । स्वरवर्णमात्राबलादिविशि-
 ष्टविशेषणयोगित्वस्यापि तत्रावश्यकत्वात् । यथा च । तैत्तिरीयकैराग्नायते “शी-
 षां व्याख्यास्यामः वर्णस्वरः मात्रा बलं साम सन्तान” इति । शिक्ष्यते वर्णाद्युच्चा-
 रणलक्षणमनयेति शिक्षा । शिक्ष्यन्ते ऽनया वर्णा इति वा । शिक्षैव शीक्षा दैर्घ्यं
 हि ज्ञानदसम् । तां शीक्षां व्याख्यास्यामः वित्पट्टमासमन्तान्निरूपयिष्यामः ।
 कसिञ्च वा ख्याज्जादिष्टस्य व्याङ्ग्यपूर्वस्य व्यक्तत्वात्कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णः
 अकारादिः । स्वर-उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं- प्रयत्नविशेषः । साम च
 वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । सन्तानः सन्ततिः संहितेत्यर्थः । एष ह्यध्ययनवे-
 द्यायां शिक्षितव्यो ऽर्थो माणवकानाम् । न, चोच्चारणानूच्चारणमात्रादध्ययनमर्थस्ते-
 शुपहर्तीति मन्तव्यम् । उच्चारणानूच्चारणयोरध्यापकाध्येतृगतयोः प्रायेण प्रामा-
 दित्वस्याप्यानुभविकत्वाच्च तथा । एतदेवाभिप्रेत्य “मन्त्रो हीनः स्वरशो वर्णशो वा
 मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽप-
 राधादि” ति श्रुतिरुदाहारि शिक्षायां परमर्षिणा पाणिनिना । न “वाध्ययनं
 स्वाध्यायसंस्कारः । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति स्वाध्यायस्य । कर्मस्वाध-
 गमात् । संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । संस्कार्यस्वन्व स्वाध्याय-
 स्य युक्तमि”ति युक्तम् । अर्थस्यास्य प्रमाणबाह्यत्वात्तयाहि । न तावत्स्वाध्यायः
 संस्कारकोटौ प्रवेष्टुमीष्टे । संस्कारेष्वस्य त्वपाठात् । ते हि “गर्माधानपुंसवनसीमन्तो-
 जयनजातकर्मनामकरणाग्नप्राशनचौलोपनयनं चत्वारि वेदव्यातानि स्नानं सहधर्म-
 चारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणाभेतेषां चाष्टका-
 पार्षणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्राश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्था । अग्न्याधेयमग्नि-
 होत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यनिरुद्वपशुबन्धसौत्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसं-
 स्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशिवर्जयेयोऽतिरात्रोऽष्टोर्धाम इति सप्त-
 सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः,, इति सङ्ख्यानाः । नैत्रेष्वेव स्वाध्यायसंस्कारः

परिपठितः । न चाशेषार्थावबोधकस्वाध्यायस्य स्वातन्त्र्येण संस्कारता किञ्च स्यादित्याशङ्कनीयम् । अस्य तु प्रमाणान्तरप्रतीतोपाकर्मसंस्कारकार्यत्वेनैवावगमात् । संस्कारः किञ्च सकृदेव प्रयुज्यमानः सन्नियतकृत्यन्तरोत्पादनाऽऽपादको विशिष्टक्रियाविशेषः । न तु कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । अनुमितिं प्रति कार्यात्मिकामसंस्कारभूतायां वत व्याप्तावतिव्याप्तेः । स्वाध्यायस्तु “अहरहः स्वाध्यायमधीयीत । मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत । वृज ५ स्तिष्ठन्नासीनः शयानोरण्ये ग्रामे वा यावत्तरस ५ स्वाध्यायमधीतः, इत्याद्याभिस्तैत्तिरीयारण्यकादिश्रुतिभिः स्वाध्यायाध्ययनस्यान्वहमनुक्षणं च कर्त्तव्यतयाऽऽदरेण विहितत्वाच्च । यदि स्वाध्यायः संस्कारवर्गीयः स्यात्तर्हि सकृदेवासावुपनयनादिसंस्कारान्तरवत्सम्प्रयुक्तः स्यात् । न ह्युदीरितमानेनानुक्षणमासंस्तवविषयोऽसावाञ्जनैसासंस्कारतामावहन्मनाम्बा संस्कारपदवाच्यतां मज्जेत । किञ्च “वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेधादिर्द्विजन्मनः । कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च । गर्भेर्होमैर्जातकर्म नाम चौडोपनायनैः । स्वाध्यायैस्तर्पणैश्चैव विवाहः स्नातकव्रतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं कियते तनुरि, तिस्ररणेन परं गौतमीयेन संस्कारसामान्यनिर्वर्त्तनां प्रति वेदमन्त्राणां प्रयोजकतमतया न तन्मन्त्रापरपर्यायः स्वाध्यायः स्वप्रयोज्यभूतसंस्कारपङ्कावर्हति प्रवेशयितुम् । अन्यथा प्रयोज्यप्रयोजकयोरनन्यतया स्वस्वभावादेवैतौ विमुच्येयाताम् । तथा चानिष्टम् । न च स्मृताविह “स्वाध्यायै, रिति पदमस्त्येव स्वस्यापि संस्कारमात्रं प्रतिग्राहकमित्याशङ्कनीयम् । पदस्यास्य ब्रह्मयज्ञपारायणविशेषप्रक्रियामाश्रमाहिस्वात् । तस्मादेष श्रीमाप्यार्थः प्रत्यारूपेणो वेदितव्यः सहैवोक्तिभिः श्रुतप्रकाशिकाकारस्याङ्गैरैकपर्यवसायिनीभिः ।

यस्तु कर्मब्रह्ममीमांसयोराशयातिशयमजानानो दुरावेशप्रहाकारवशवर्त्ती सन्वावन्मानावलीपर्यभिषिक्तसाधनचतुष्टयारूपं वस्तु वृत्तिवचनच्छब्दना पुनः सूत्रार्थभ्रंशनप्रवृत्तिप्रकृतिसहस्राविना निराधिकीपुच्छोत्तरमविद्यानिवर्त्तकं विज्ञानमखण्डार्थाद्वयमपनिनीप्तुं श्रैतदुक्तं भवति-ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाऽविद्याभूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्धमूलम् । बन्धश्चापारमार्थिकः स च सम्लोऽपारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव निवर्त्यतः, इत्यारम्भा “तः कर्मज्ञानस्यानुपयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यमि, त्यन्तेन यथाकथञ्चित्परतत्त्वमुपन्यस्याश्रोच्यते । यदुक्तमविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः सा च ब्रह्मज्ञानादेव भवतीति तदभ्युपगम्यते । अ-

नैवानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम् । किं वा-
 क्यार्थज्ञानमात्रम् उत तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति स्वमतमारममाणो
 विकल्प्य पुनरनूदितार्थे किञ्चिज्जगज्ज च रामानुजः श्रीभाष्ये तदेतदनाराजविजा-
 तीयवाञ्छल्यसहोदरायमाणमुपजायते तथा हि । अविद्यानिवृत्तिलक्षणो हि मोक्षो
 ब्रह्मविज्ञानमात्रसमधिगम्योऽभ्युपगम्यन इतीमां महतीं हि प्रतिज्ञां प्रवर्तयन्नयं
 प्रह्वयः किमायुष्मानेतावतैवात्मानमयं चरितार्थयत्याहो पुनर्विकलतामात्मनो वैदि-
 क्राद्धान्तरहस्योवेदनमतिमान्धाविशेषसाक्षिणीं शमायित्वाऽपि वा । नाद्यः । अज्ञा-
 नाख्यनिग्राहस्थानदूषणगणप्रस्तत्वात् । नान्त्यः । प्रतिज्ञासंन्यासशस्त्राघातपराह-
 तत्वात् । न तावत्परपक्षं निष्कृष्टाभिधेयसंशोभितात्मानमनवसाय लेखन्याः प्रवृत्तिः
 पण्डितमन्यस्य युज्यते जातु चित् । सोऽयं निष्कृष्टाभिधेयः प्रकृते विज्ञातोऽपि नो-
 पात्तश्चेत्तदनुपादाननिमित्तं किमप्यन्वेपणीयं स्याद्यथायोगम् । तच्च छलनमेवात्यन्तिकं
 परमाहात्म्यासहनसमाश्रयं पर्ववस्यतीति नेदं निरूपकमन्यस्य क्वचिदप्यात्मेच्छा-
 समर्थनयोगयोग्युपपद्येत । प्रत्युत कथकपट्क्तेः परिवारितव्यक्तिकोटिक एवोपनमते ।
 अस्तु वा तस्य नैसर्गिकमेवंजीवनम् । प्रकृते स्वज्ञतमं तमेतं प्रातिभोष-
 यामोऽऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः, इति तैत्तिरीयादिभाष्यादौ भगव-
 त्पूज्यपाददेशिकेन्द्राणां वचनामृतमार्पाय निजोत्सुस्यापिपासामुपशमयेरिति । नो स्व-
 स्वविद्यानिवृत्त्या केवलया मोक्षं ते प्रत्यपादयन् । किन्तार्हं तानिवृत्तिपूर्वकमात्मन्य-
 वस्थानमात्मसाम्राज्यापरपर्यायमशेषप्रमाणराशिसमर्पितमखिलमहामागसम्प्रार्थनीयमे-
 वाप्तमन्तान् । नहि प्रतिबन्धक्षयादेवामीष्टासिद्धिः । अपि तु तत्प्रसयपुरस्स-
 रमुत्तरकाळीनपरिनिष्पन्नदशासमापत्तेरेव । न ह्यामयविद्यानिवृत्तिमात्रमारोग्ये
 स्वातन्त्र्येण तन्त्रम् । अपि त्वेताभ्यो विसदृशदशासाधकसंयमसाकल्पसम्पत्तिमहि-
 म्ना । न हि नद्याः परतीराग्रहारमेष्मुस्तस्याः सन्तरणमात्रेणैवात्मेच्छां प्रसाधयेत् ।
 अपि तु परतीरव्यवहिताग्रहारात्राप्ल्यौपयिकपरिशिष्टविशिष्टव्यापारमहिम्नैव । इत-
 रथा घटप्रागभावमात्रविनाशादेव घटोत्पत्त्यापत्तिः स्यात् । अस्तु वा तवात्र विपरी-
 तागमो यपाक्रयाञ्चित् । तथाऽपि तावन्मात्रादेव तदभ्युपगमप्रकटयितुस्तद्गोचरविष-
 येनप्रतीतिरनानुभविकी । न च वाच्यमभ्युदितार्थप्रतिपत्तेः स्वारसिकत्वेऽप्यन्त-
 राष्टविचारणयाकथितसाध्याधिप्रमादनिर्मापिकया न भवितव्यमिति । तथा सत्य-
 म्प्रागमोक्तिर्वातशालीकजननी स्यात् । न ह्यजीकप्रकृतिको विचारकः सत्याध-

प्रतिपन्तुं प्रमवेन्मनावा । न “वाऽविद्यानिवृत्तिः प्रतिबन्धनिवृत्तिः साधनाद्वि-
 त्वसाध्यद्वित्वनिरासोऽभिमत इत्यर्थः” इति पदं तदेतद्विवृण्वन्पुनः श्रुतप्रकाशिकाकृ-
 न्मूलकारमहाउलनात्रेहीनतद्भावश्चकास्ति शब्दाडम्बरदुर्व्यूहे । अत एतयोरलीकार्थ-
 विचारणारहस्यमुद्धाटयिष्यामः ।

यः “त्वविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सतं ज्ञानं किरूपमिति विवेचनीय-

११० ज्ञानमेव मो- मि, त्यालोचितं तदसाधु । प्रायशो भेदप्रकारावलम्बिप्राचीनकाण्ड-
 क्षे हेतुर्नोपासनमि- गोचरस्यानुज्ञानपरीहारशरीरस्य हि ज्ञानस्य, सविशेषत्वेप्युत्तर-
 ति निरूपणम् ।

काण्डप्रकाण्डगोचरस्य तु तस्य निर्विशेषनाया आधिक्येन तद्वाक्यवि-
 हितज्ञानस्वरूपविवेचनचोदितजन्य धायसदन्तपरीक्षणसंकाशमेव स्यात् । अत्रैवं
 पर्यनुयुज्यते किं वेदानां पूर्वोत्तरकाण्डयोरितरेतरभेदं पूर्वोत्तरपट्काध्यायादिवद्वा-
 ऽभ्युपैपि न वेति । यदि चेत्तथा मन्त्रब्राह्मणारण्यकप्रतिपाद्यवस्त्वनुष्ठानवेलायां
 विशेषाश्रिततथा प्रयमानं नाम ज्ञानमभ्युपेयं सविशेषमेव तर्हि । तदाद्यशेषवि-
 शेषविहीनस्य ब्रह्मणोऽखण्डाद्वितीयस्यैव वेदान्तागमवाक्यैकगम्यत्वात्प्राचीनाशेष-
 प्रमेयेभ्यो विलक्षणत्वादप्रमेयस्य हि तस्य ज्ञानमप्यप्रमेयानर्थान्तराखण्डार्थमेव प-
 र्यवस्यत्यप्रत्यूहम् । यद्युत्तरकाण्डप्रमेयविषयस्याप्याग्रहबलात्पूर्वकाण्डविषयज्ञा-
 नादनन्यतां मन्यसे तदा काण्डप्रमेयप्रतिपत्त्याद्यैवैलक्षण्यप्रयुक्त एव वस्तुन्यापतिते
 स्वाभ्युपेतभेदव्यवस्था सा दुरुपपाद्या स्यात् । न हि तावद्विधाम्यामेताभ्यां वि-
 धान्तरानुमाणिनं ज्ञानं किञ्चिद्विचिन्त्ययामो विद्यासु कासु चिद्वा येन तत्स्वरू-
 पपरिचिन्ता कथञ्चित्स्यात् । न च किं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रमिति विकल्पो
 विचारसहः । शक्तिलक्षणान्यतरतानिर्धारणनिदानोपपदप्रकरणविशेषबललभ्य-
 सन्धानमहिम्नोपपद्यमानस्य हि वाक्यार्थस्यातोऽतिशयाप्रसक्त्या तन्मात्रगोचराश-
 ङ्का वास्तवी स्यात् । वाक्याद्वि पदकद्रुमकात्मन आकाङ्क्षायोग्यतासाक्षिध्या-
 दिसंक्षिप्ततत्सामग्रीसङ्घीचीनाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिमविरूपामविवादमन्यन्ते प्रैविद्यवृद्धाः ।
 सनि चैवमुत तन्मूलकमुपासनात्मकं ज्ञानमिति विकल्पान्तरमसङ्गतं स्यात् । उपा-
 सनेने ज्ञानमिति च प्रख्यामेदापरपर्यायभूत एकात्मनां तयोर्बाधते तराम् । शब्द-
 योरभ्युयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य तथाऽभावे गमकत्वात् । वस्तुतस्तूपासनाज्ञानयो-
 रितरेतरात्मत्वप्रत्यारूपानपुरस्सरमुदिताखण्डार्थज्ञानस्यैव मोक्षं प्रत्यात्यन्तिकोपायता
 प्रागेवेह प्रसङ्गात्सप्रमाणं निबन्धे प्रतिष्ठापिता । उपासना तु विशिष्टचेतःपरि-

पाकोत्पादकनयेदृशज्ञानोत्पत्तावन्यतमो हेतुरिति च । न च “ ज्ञानं न ताव-
द्वाक्यजननं तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः । तावन्मात्रेणाविद्यानि-
वृत्त्यनुपलब्धेदचे, ” इति कृतविकल्पपरीहारोऽस्ति वास्तवः । यथामृतघ्नघ्नात्मैकत्वविषय-
ज्ञानस्याचोदनातन्त्रता तत्र प्रवर्तकप्रमाणवचनानां ना“मात्मावाऽरे द्रष्टव्य, ” इ-
त्यादीनामहेयानुपादेयवस्तुगोचराणामविद्याप्रत्युपस्यापितनैसर्गिकवाङ्मनःकायप्रवृ-
त्तिविषयवैमुख्यैकप्रयोजनानां प्रवृत्त्यतिशयतात्पर्यवैशेष्यैताद्विकल्पपरिहारयोरस-
ङ्गतिर्यतो यतश्च ज्ञानमात्रादाविद्यानिवृत्त्या “ ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । ज्ञानाग्निः
सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने, ” त्यादिस्मृतिभिरनेनैवाविद्यानिवृत्त्युपलब्ध्युपपत्तिः ।
न चैवं रूपं ज्ञानमुपासनामयमेव न मनागपि केवलं वाक्योत्थितामिति मन्तव्यम् ।
उपासनाद्यनेकपूर्वोपकरणेष्वलक्षितमप्यात्मप्रद्योतनवेलायामात्मन एवापास्तसमस्तक-
रणग्रामस्यात्मात्मना प्रत्ययान्तरमनापन्नस्य रूपमभिसिद्धयेज्ज्ञानाख्यं ननु सर्वाप-
वाचकं यस्मात् ॥

यत्कृतं “ वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलमयवाऽनुवर्तत इति बालिशमाषित-
म् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु बाधकसन्निधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः पारमार्थितिमिरादि-
दोषस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावेनाविनष्टत्वान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धा प्रबलप्रमाणवा-
पितत्वेन मयादिकार्यन्तु निवर्तते । अपि च भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्प-
त्तिमन्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति भेदवासनाया अनादिकालो-
पचितत्वेनापरिमितत्वात्ताद्विरुद्धभावनयाश्चारूपत्वादनया तन्निरासानुपपत्तेः । अतो
वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सित-
मिति । तच्चुच्छम् । दुर्मतमतिविभ्रमप्रणालीविगर्हितत्वात्कीर्तनस्यास्य यथोद्दे-
शम् । यद्यद्वैतविद्यासु मुशिक्षितास्मा स्यादज्ञानविनृम्भितमेवं निश्शङ्कन्नावश्य-
त् । अवोचच्चासावासिद्धान्तवस्तुजातमिति तदसौ यथार्हं शिक्षयितव्यः श्रीमा-
त् । अथोक्तत्वार्ये । भेदज्ञानं हि जायमानं कस्माज्जन्यत, इति सन्देहे वासना एव
तास्तास्तज्जनन्यो मानानुभवाम्यामवधार्यन्ते । नो खलु नर्ते वासना नानाकारा
आकारिगोचरं भेदज्ञानं कस्य चिदुपजायते । जायमानन्तदेतद्वासनाः पुनर्मन-
सीरवगमयति तदात्मनो विशदाविशदप्रतीतिमागन्वर्षम् । वासनाः स्वस्वेताः स्वतो
वाऽप्यपरतो वा प्रपन्त इति जिज्ञासायामनेकात्मनाममूषामेकात्मना कया चिद्भ-
वितव्यं मूलव्यक्त्या । सा तूज्जृम्भते यावद्यन्नाप्येति च तावदेवात्मसन्तानं ता-

स्व

परस्वरूपानुरूपं प्रत्याययत्यतिविशदम् । तच्चाज्ञानमित्याविद्येति च मायेति शब्दप्रत्ययमागम्यते । ज्ञानेन तस्मिन्स्वरूपं याते तत्सन्तानमूतवासनाः पुनर्भेदो मयबन्धनादिसन्धानात्मा न काप्यवतिष्ठेदित्यनुव्यवहारं बाह्यव्यवहारकुशलैरप्यवधार्यमाणं “मयवाऽनुवर्त्तत,” इति स्तोत्रावितदूपणार्हं न स्यादेव कदाचिद्वा । न च नाहमेवं ब्रवीम्यपि त्वनुवदाम्यर्थमेव तावकीनमिति वाच्यम् । अस्मद्वैदिकराज्ञानानिमिषतस्त्वेनानुवदनं वा तावकीन मर्त्सनापात्रं किञ्च स्यात्सति चैवं बालिशमापितमिति द्रुवाणो योग्य एवासि तद्योनेर्मुहुर्मुहुः । न हि द्विषन्द्रज्ञानादौ मिथ्याज्ञाननिदानतिमिरादेरागन्तुकस्य परमार्थतोपपद्यते । न हीदं त्वत्समयानुसारेण व्यावहारिकसत्यतामापद्यत एवेति वा युक्तिर्युक्ता । राज्ञान्ते किलास्माकीने नानामावविरहितत्वात्मन एव वस्तुनः परमार्थत्वाभ्युपगमे तद्वोचरमेव ज्ञानं वास्तवं पर्यवस्यति । यथा च “ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते,”ति समामनन्ति पैङ्गवाः । न च “तिमिरादिदोषस्य ज्ञानबाध्यत्वामावेनाविनष्टत्वान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धे,”ति वचो वास्तवम् । पूर्वोत्तरकालयोरस्यास्तित्वमाविताबुद्धेरनुद्यस्यैवाविध्नं बाध्यतायां नियामकतया विनष्टिधिषयप्रतीत्यालम्बितया च मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरेवाविरुद्धत्वात् । मा त्वं “ प्रबलप्रमाणबाधितत्वेन मयादिकार्यन्तु निवर्त्तत,” इति जानीयाः । कारणानिवृत्तौ कार्यावस्थितेर्घ्नोव्यस्यैव सन्नियमात् । एतेन रज्जुसर्पभ्रान्तिमत्पुरुषापेक्षया मयादिकार्यनिवृत्तिरित्याद्युक्तिः श्रुतप्रकाशिकाकृतोऽपि मृत्युक्ता वेदितव्या ।

यच्च “ भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिमितत्वासाद्विरुद्धमावनायाधारपत्वादनया तन्निरासानुपपत्तेरिति”त्युक्तं तदवयवम् । नो खलु भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वापरिमितत्वे ज्ञानानुत्पत्तौ तन्त्रम् । अनादिकालोपचिनत्वापरिमितत्वाभ्यां नाम घर्माभ्यामभ्युपेतस्यापि शालिवासीमहाकूटस्य कणमात्रसंयोजनोदेव वैश्वानरस्य क्षणमात्रेण यस्मिन्सात्करणमुपपद्यते यतः । वासनैव “ वज्रं वज्रेण भिद्यत,” इति न्यायाद्व्यासनाया अस्त्यपनाधिका । शुभाऽशुमयोर्ही वासनयोर्ज्ञानाज्ञाननन्त्रयोरनादिकालमवृत्तयोरप्यन्तं यात्वा बाध्यबाधकभावो भवत्येवातुल्यबलतया । कैषाऽत्र बाधिका कैषा वा बाध्येति चिन्तायां शुभैव नाधिका बाध्या पुनरशुमेति प्रमाणमवस्थादवगच्छामो निरपायम् । यथाचान्नायते

“शुभाशुभाम्भ्यां मार्गाम्भ्यां वहन्ती वासनासरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनी-
या शुभे पथि । अनुभेषु समाविष्टां शुभेष्वेवावतारयेदि, त्युपनिषदि हि मुक्ति-
कायाम् । उपदेशा अप्यनुज्ञापरिहारात्मानो “मित्रमुपसेवितव्यम् । शत्रुः परिह-
र्त्तव्यः । ऋणौ मार्गामुपेयात् । गुर्वङ्गनां नोपगच्छे” दित्येवंरूपा व्यावर्त्यैव दुर्वा-
सनाभ्यश्चोभनवासनास्वेव प्रवर्त्तयन्त्यभ्युदयवाञ्छिनो वत्सलतया । व्यावृत्तिर्हि
दुर्वासनाभ्यस्ताद्विकृतप्रचारणाविरामप्रकर्षाम्भ्यासपूर्वकशोभनवासनापरापूर्वभूते वस्तु-
स्थित्या निरुक्तप्राक्रियाविभागभागिनिज्ञान एवाभ्युदययातनासन्तानातीते सलिष्ठा ।
तद्वलादेव शिशितात्मनां भेदवासनानिरसनमनायासम् । यथा घाम्नात-
“मध्यात्मविद्याऽधिगमः साधुसङ्गतिरेव च । वासनासम्पारित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधन-
म् । एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ध्याविद्याजये किले” त्यादिकं तत्रैव । दशायां त-
र्हि तादृश्यां ज्ञानोत्पत्तिराञ्जसी । यदप्युक्तं “तद्विरुद्धभावनायाश्चास्पत्वादनया
तन्निरासानुपपत्तेरिति । तदप्यसत् । कृतमुकृतातिशयानामुक्तगत्या तद्विरुद्धभावना-
ऽभ्युच्चयप्रकृतिकत्वात्तन्निरासः करतलवदरमिश्रोपजायते । न चाथापि वासनानि-
र्माणनमसम्पाद्यमेवेति शङ्क्यम् । दुष्प्राप्यस्याप्यस्य यत्नतः सम्पादनीयतायामे-
वादेशविशेषाणां प्रवृत्तेः । यथा च श्रूयते “लोकं वासनया जन्तोः शास्त्रवासनया ऽपि
च । देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायत” इति । एवञ्च समस्तश्रेयःपदप्रतिप-
न्धिनी तावद्वासनामदूरीकुर्वन्मानवाधमः शिष्य एवामवन् श्रुतिशास्त्र्या नार्हत्येव
मुतरां श्रौतपदवीम् । अतो ध्यानोपासनादिशब्दवाच्याद्वस्तुनो महावाक्यजन्यं ज्ञा-
नमुन्मृदिताशेषविशेषप्रक्रियमध्यवस्थायामो वासनानिरासपूर्वकं मोक्षलक्ष्मीनिदानमासम-
न्नात् । नातः परतरं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधिस्तितं न्याय्यं मन्यामहे यतस्तत्र सण्ड-
नयुक्तयो निरुपचारं प्रगल्भ्ये नित्यशः ।

यदप्युच्यते “ज्ञानं तु ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यामित्यत्र विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वी-
त । अनुविद्य विजानाति । ओमित्येवात्मानं ध्यायथ । निचाप्य तं मृत्युमुत्ताप्रमु-
चय” इति श्रुतीरुदाहृत्य “निदिध्यासितव्य” इत्यादिनैकार्थ्या “दनुविद्य विजा-
नाती” त्येवमादिवाक्यार्थज्ञानस्य ध्यानोपकारकत्वाद्विज्ञानमेव विधीयत, इति तत्प्रत्यु-
च्यते । ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वस्तुम्युक्तज्ञानाभ्युपायमनमेवेति । ध्यानोपा-
सनयोर्नाम क्रिययोर्मानस्योः स्तोचिन्नगतिमत्तामानुपपत्तिर्नि प्रत्येव निदिध्या-
सनकाशीनानिशमितापूर्वम् तावदनरज्जोपायताऽनिरिक्तमावामागितान् । न

हि प्रत्ययैकतानतालक्षणं ननु ध्यानमसङ्कीर्णतुल्यप्रत्ययसन्तत्यात्माचोपास्तिः परि-
 निष्पन्नब्रह्मस्वरूपानन्यज्ञानं निजप्रयोजकमवेनानुयोक्तुं क्षमेते । न च ब्रह्मावित्प-
 रिनिष्पन्नप्रज्ञाप्रकर्षैकगम्याल्लण्डार्था हि धीर्भहावाक्यकामदुष्प्रामात्रगम्यमाना लौ-
 किकालौकिकवाक्यान्तरजायमानमतिमात्रसमानेति मन्तव्यम् । तथा सति सूनृतो-
 क्तचक्षुर्लोकस्योरनुग्रहमिशापोक्तयोश्चोक्तित्वसामान्यादविरूपवाक्यार्थापत्तिरपरि-
 हार्या स्यात् । न चेह वाक्येतरार्थज्ञानवन्महावाक्यज्ञानमपि परोक्षमेवेति मन्तव्यम् ।
 तस्य तु नित्यशो निराकारज्ञानवतां नो नूनमत्यन्तापरोक्षत्वात् । न हि निर्विशेष-
 ज्ञानानुभववद्युष्माकमस्माकं सविशेषविषय एवास्त्यनुभवो विजातीय इत्युपपद्यते ।
 सविशेषनिर्विशेषयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिवान्नान्नानयोरिव पूर्वोत्तरभावितायाः क्लृप्तत्वे
 प्रवृत्ति पूर्वभाविनीमपेक्ष्य प्रतियोगिनी पुनर्व्युदस्यां निवृत्तिरेवोत्तरकालभाविनी नि-
 रपवदनीया वननीया पुनरेकान्तमतीनाम् । अज्ञानं किल पूर्वभाव्यपेक्ष्योत्तरकालभाविश्रे-
 यः परम्पराप्रसवमभ्यात्तविशेषविशेषप्लावकमिव ज्ञानं सगुणं हन्त स्वाभाविकव्यवहा-
 रास्पदमशान्तिविशेषप्रदमतिलब्धवनीययोग्यताकमपेक्ष्य निर्गुणमेव निर्मृष्टनानाव्यवहा-
 रमपिप्रार्थ्यनिस्सीमशान्तिसुधापयोनिधिमखण्डसत्तासहस्ररश्मिप्रभाभासमानमाद्रिय-
 न्ते ब्रह्म ब्रह्मण्याः समस्ताः । ननु जातु सविशेषमर्थाचीनम् । प्रागेव तैरेतैस्तत्फल-
 तव्यवहाराणां सीम्नो ऽनुभूतत्वात् । यथाहुः संक्षेपशारीरकाचार्याः ” निर्विक-
 श्वं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्ते ऽ नुक्रम्यन्ते सविशेषनिरूपणैरि-
 ति । आम्नायते च “ दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः । य आस्ते कपि-
 शार्दूलब्रह्मैवासौ न ब्रह्मविदि ” इत्युपनिषदि मुक्तिकायाम् । तस्मान्निर्गुणमेव ज्ञान-
 मिह विवक्षितम् । न मनागपि सगुणध्यानमुपासनं वेति स्थिते महाब्राह्मण इव म-
 हावाक्यमियुक्तिरपस्माराद्याप्रयोपभूतिराशिक्षितात्मनः कस्य चिद्देवानाम्प्रियस्य प्र-
 त्याख्याता वेदितव्या । ननु “ वक्ष्यति चावृत्तिरसक्तदुपदेशादिति तदिदमपवर्गोपा-
 यतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यत इत्युत्तरश्रीभाष्यादुपासनस्यैव सिद्धा-
 युदितज्ञानममान्यमि” ति चेन्नैवम् । ब्रह्मसूत्रादमुष्मा “ वात्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रोत-
 व्य” इत्यादिविषयवाक्यकाच्छ्रवणादीनामेवावृत्तेरवगमे सूत्रे पुनरुपासनपदात्यन्ताभा-
 वे श्रवणाद्यात्मन्तिकोपायपरिलब्धयथाभूतात्मैकत्वविज्ञानमभ्यार्ह्येतत्तममसंगृह्य त-
 स्माद्यात्यतरोपासनायाश्चासूत्राक्षरतात्पर्यविषयायाः परिग्रहस्यान्याय्यात् । न न्य-
 नुपासनाप्रकरणे वेदनपदमुपासनापरमुपेयम् । अर्थयोः साङ्घर्षोपत्तेर्दुरुद्धरत्वात् ।

न चोपासनमनपवर्गोपायमुपायतया तत्र प्रवेशमाचर्ते । धृताति-
शयितोपायमावाया अत्रोदीरितप्रज्ञायाः किञ्च विकोपापत्तेः । न चोपासनायां
नाम स्थूलमत्याऽपि प्रयोगयोग्यायामपेक्षा आवृत्तेरुपजायते । तस्याः किलाण्व-
नार्थयोगयोगित्वेनैवार्थवत्त्वात् । न च “विद्युपास्त्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारद-
र्शनान्मनोब्रह्मेत्युपासीत भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वे-
दे”त्यादिस्थूलविभेदपरिग्रहबलाद्वा ज्ञानमुपासनमेवेत्युपाख्यमनीयम् । उपासनारूप-
त्वापेक्षयाप्रक्रियायामप्यावृत्तिभूयस्त्वमपेक्षाम्यन्तरतमतत्त्वप्रकाण्डे गुहाहितत्वा-
दिमाहात्म्यमहाधामनि महाभागशीर्षण्यसूक्ष्मतमशेमुपीसुधारश्म्यैकवेद्ये श्रवणाद्या-
वृत्तेः परमाभ्यर्हितत्वात् । न ह्युपासनायामेवंविधावृत्त्युपदेशो योगयोग्यः । वि-
जातीयप्रत्ययप्रवाहानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहलक्षणायाः स्वस्या एव तदात्मक-
त्वात् । न ह्यतदात्मा तदात्मतासिद्धिसम्पादिनी नाम सम्भारवारामविगन्तुमभ्यु-
त्सहते । न वा स्वयं स्वेतरस्वरूपौपयिकप्रक्रियामुपादाय वस्तुत आधिक्यमुपा-
वृत्ते व्यक्तिरभ्युहिता । नाप्यभ्युहवन्तो निजाभीप्तां चरितार्थीकुर्युः । एवञ्चा-
भ्युह्युहादिप्रकारा व्यग्रतरा एव पर्यवस्येयुर्यथोदितधीसाम्राज्यपरिविन्तयेति कृ-
तमुपासनगोचरकुरूपनाभिः ॥

इति वेदान्तानामुपासनं नार्थः किन्तु ज्ञानमेव तेषां परमार्थ इति
व्यवस्थापनम् ॥

ननु “तमेन वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽना-
१११ ज्ञानस्यैव शक्नेनेति श्रुतौ वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्या-
सवत्यसाधनत्वे साधेयातिशयस्याप्रायणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात्तदु-
प्रापि ब्रह्मजिज्ञा- त्पत्तये सर्वाण्यभ्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानी”ति श्रीभाष्या-
सायाः समनन्तर- क्व साधनचतुष्ट-
यसम्पत्तिरुपपद्यत इवेति सट्टान्त-
मुपवर्गेणम् । इत्यस्मा “द्विविदिषन्ती”त्यत्र ज्ञानापरपर्यायस्यैव वेदनस्य व्यक्त-
त्वे तदवाप्तिप्रयोजक्यज्ञादीनामेव महोपास्तेरवान्तरात्मनयाऽवैदिकविष्णुपास्तेः श्री-
श्वित्वादिदेवतावैमनस्यसम्भ्रान्ताया एकदेशतराया अकार्यकारित्वात् । यज्ञादीनि
तत्त्वोपदेवतास्वरूपापयिकनिरवच्छिन्नात्मसत्तासमापत्त्याघायकविशिष्टोपासनां नून-
मभिनयन्ति । न नु नातु श्रीभाष्यकल्पिनामत्यस्यामुपासिनं निष्ठरभ्रवसः । इत-
रया देवान्तरापास्तेरप्येतत्स्वरूपानुरूपाया हन्तापत्तेः । यदुच्यते “वाक्यका-

रश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पात्तिमाह तल्लब्धेर्विवेकविमोकाभ्यासक्रिया-
कल्याणानवसादानुद्धर्पेभ्यः सम्भवाज्जिर्वचनाच्चेती' 'ति तत्प्रत्युच्यते ध्रुवानुस्मृतिः
संस्कारप्रकर्षबलभ्येति । विवेकादीनां निष्कृष्टानुभूतावुपयोगित्वेऽपि ध्रुवानु-
स्मृतेर्निष्पात्तावन्ययासिद्धत्वात् । “विवेकादिभ्य एव न तु केवलकर्मणा केव-
लशमादिना चेत्यर्थः” इति विवृण्वन्ध्रुतप्रकाशिकाकारोऽपि प्रममाद । शमदमा-
घात्मनः कर्मण आत्यन्तिकविवेकावश्योत्पत्तिमत्तया तद्धेतुमूनस्य हि तस्य निषेधा-
नुपपत्तेः सदाचारमनियमादेः पूर्वतरभूमिकासमारोहयोग्यतासमाधादकादेव ध्रुवा-
नुस्मृतिपर्यन्तगतिमत्तोपपत्तौ विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणादेः परिकीर्तनस्या-
नावश्यकत्वात् । इतरथा प्रागुपनयनात्कामचारवादमक्षताविनिवृत्तिपर्यन्तप्रवृत्ते-
राश्रयितव्यत्वापत्तिः । यदपि “जात्याश्रयनिमित्तदुष्टादशात्कायशुद्धिर्विवेक इ-
त्यत्र निर्वचनम् । आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरि, त्याद्युप-
वर्णनमुपदर्शितं तदपि प्राक्काशीनस्वाचारशिक्षणादेव शिक्षिततया “नाथातो ब्रह्म-
निष्ठास्ते, ति सूत्रव्याख्यानावसरे प्रसङ्गमापाद्यापीह व्याख्येयम् । यदप्येतदुक्तं
“निर्वचनविमोकाभ्यासक्रियादिमुदाहृतं भाष्यकारेण, ति तदप्यनादेयपरिमाणाविषय-
तया नोदाहार्यम् । न हि “पूर्वोपात्तनिर्वचनान्यपि द्रमिडभाष्योक्तानीति ज्ञाय-
त, इति ध्रुतप्रकाशिकोक्तिर्वाऽत्र वास्तवी । गुहदेवद्रमिडादीनां भाष्यादिप्रणे-
तृतया द्रविडशिष्टेष्वप्यत्यन्ताप्रसिद्धेः । वस्तुतस्तु द्रमिडादीनि तु नामानि तद्दे-
शीयपूर्वोत्तरप्रणालीसमालोचनया प्रतारकनालीपरिकल्पितानीति विज्ञापन्ते दिवा-
रणापदुभिः ।

यच्चाप्युक्तं “मविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत, इति श्रुतावविद्याश-
ब्दामिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म अविद्यया कर्मणा मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिविरोधिप्राची-
नं कर्म तीर्त्वा अपोह्य विद्यया ज्ञानेनामृत्युं ब्रह्माश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः” इति तच्चा-
प्यपार्थम् । न ह्यविद्यापदाभिधेयं भवत्यत्र वर्णाश्रमविहितं कर्म । अग्निहो-
त्राद्यतिरिक्तस्य हि शमदमाहिसाध्यानधारणाद्यात्मन इतराश्रमसम्पन्नस्यापि तद्वि-
चारानारूढस्य तत्पदैकवेद्यत्वात् । न हि मृत्युपदं ज्ञानोत्पत्तिविरोधिप्राचीनं
कर्मेति विवरणमर्हति । प्रत्यगात्मस्वरूपमृतस्य हि ज्ञानस्य कर्मोऽनृम्भणदशा-
यामप्यनपायात्तास्योत्पत्तिर्न वा प्राचीनत्वं कर्मणो वस्तुष्ट्या । सति प्राचीन-
त्वेऽर्वाचीनत्वस्याप्यापत्तेः । ताभ्यामेव हि धर्माभ्यां कर्मणो नित्यत्वापत्त्या तु-

स्वस्वतया कर्मज्ञानयोर्बाध्यबाधकमावाप्तपत्तेरुपपत्तेः । न हि 'तीर्त्वा' पदम-
 पेक्षेति विवरणमर्हति । स्वापलापवेलायामपि स्वरूपानपायशीलिन्येवापोहपदम-
 बोधात् । अतिक्रम्येति त्वारोपितसम्बन्धसामान्यविधुरत्वात्मकमुचितञ्च विवर-
 णं यथायोगम् । न हि पुनः "विद्ययाऽमृतमश्नुत" इत्युत्तरार्द्धे ज्ञानेनैव सविशे-
 षेन ज्ञप्तं प्राप्नोतीत्यर्थविभेदमाघातुमीष्टे । अखण्डार्थज्ञानस्यैव निर्विशेषब्रह्मात्म-
 प्रतिपत्त्यभ्युपायभूतत्वात् । समुच्चयगत्या तु विद्यया विष्णुशब्दुपास्यदेवताज्ञा-
 नेनामृतं देवतात्मभावं प्राप्नोतीत्येष एतार्यो युज्यते । "विद्यां चाविद्याञ्च यस्त-
 द्वेदोमयं ५ सहे"ति पूर्वार्द्धेन समुच्चयकारिण एवैकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण तयो-
 र्निर्दिष्टत्वात् । न चैवम्भूतोपास्यदेवताज्ञानलक्षणा हि विद्या ब्रह्मात्मनिकमृत्युत-
 र्णोपायतयाऽभिधीयते । अवान्तराप्त्यपोहनद्वारेण विशिष्टलोकदेवतावासिष्ठा-
 लणस्यैव हि फलस्य तस्याः सम्प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा "सूर्यद्वारेण ते वि-
 रगाः प्रयान्ति । स्त्रीमिवा यानैर्वे,"त्यादिश्रुतीनां व्याकोपापत्तेः । एतादृशवि-
 शेषाः सकाशादभिधेनात्मनः कर्मणः सन्निहितस्वभावभावितया विधेयद्विहितं क-
 र्मेति विवेकावेदनं तयोर्नोपयुज्यते । न वा "इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान्ना-
 नव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युरविद्ये,"त्युदाहरणं वा स्मृतेः प्र-
 कृतार्थमभिव्यञ्जयति । ब्रह्मनव्यक्तेरेतस्या अभ्युक्तापास्तसमस्तविशेषस्यैव हि
 ब्रह्मणोऽपास्तिकविद्याविशेषातिगस्य फलाभिसन्धिसन्धानहीनोदीरितयज्ञाद्यनुष्ठानस-
 न्यपेक्षमात्मविद्याया एव प्रत्यायकत्वात् । न च ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्ववि-
 रोधिरनस्तमोविबुद्धिद्वारेण पापस्य च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वमेव एवासाधुर्कर्म कार-
 यति तं यमघो निनीपतीति श्रुत्यावगम्यते," इतिकथनमुपपद्यते । पुण्यपापयोर्वा
 ज्ञानं प्रति तयोः साधकबाधकभावस्य वा तयोर्नियमनकर्तृगोचरजिज्ञासाया वा-
 ज्ञानप्रस्तुतत्वात् । सत्यामपि तस्यां श्रीमाप्याभ्युपेतज्ञानोत्पत्तिं प्रत्यविरोधित्व-
 मेषास्ति हि पापस्य । "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन
 न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणे,"ति श्रुत्यवहेलिविपरीतज्ञानाभ्युपगमस्य पाप्म-
 न्योऽविशेषात् । इदमेव हन्तासाधु कर्म यस्मिन्नस्य कर्मत्वमन्तर्यामिणः कार-
 यितृत्वमघो निनीपाविशेषसम्प्रयुक्तमभिज्ञोमते । नो खलु रनस्तमोविबुद्धिमृते
 "नमस्ताराय नमः शम्भवे च मयोमवे च । आराधयेन्महेशानं महादेवं
 महेश्वरम् । नमस्कुर्यान्महादेवममृतं परमेश्वर,"मित्यादिमन्त्रवर्णन्यासवर्णनमहीकृतम-

हेश्वरस्य सर्वोत्तमो यकिध्यानप्राणिधानाद्यनुष्ठानाद्वैमुख्यमुपजायते । नातः पर-
तरं पापं “मत्प्रिय, शङ्करद्वेषी मद्वेषी शङ्करप्रिय । तावुभौ नरकं यातो याव-
च्चन्द्रदिवाकरावि,ति स्मृतिवन्दितहरारागनपराङ्मुखानां किं स्यात् । वस्तुत-
स्तु “ कर्मोदये कर्मफलागुरागास्तथानुयन्ति न तरन्ति मृत्युम् । ज्ञानेन विद्वो-
स्तेज अभ्येति नित्यं न विद्यते हान्यया तस्य पन्था । यज्ञेदेवस्त्वप्राप्नोति तपो-
मिर्वैक्षणः पदम् । दानेन विविधान् भोगाज्ज्ञानेन मोक्षमाप्नुयात् । धर्मरज्ज्वा
ब्रजेदूर्ध्वं पापरज्ज्वा ब्रजेदधः । द्वयं ज्ञानासिना उतिवा विदेह. शान्तिमृच्छति ।
त्यज धर्मधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्याज्योऽसि
तस्यमे,ति श्रुतिस्मृतिविरोधात्कर्मणां बन्धहेतूतानिरूपणपुरस्सरमात्मज्ञानस्यैव मो-
क्षान्तरङ्गोपायताऽधिगम्यते । यदि मोक्षः कर्मोदिसाधनश्चतुर्विधक्रियान्तरमा-
वादानित्यः स्यात् । यत्कृतकं तदमित्यमिति व्याप्त्या कर्मोदिसाध्यमनित्यमेव
निश्चीयते । मोक्षस्तु नित्य इष्यते । मोक्षावाप्तौ पापकर्मैव पुण्यकर्मापि बन्ध-
नमूलतयाऽधिगम्यते । पुण्यत्वेन च पापत्वेनोपादेयताऽनुपादेयतालक्षणभूयोवैष-
म्यदर्शनेऽपि कर्मत्वेन च रूपेणाविशेषप्रतीत्यालम्बिना साम्यमेव बन्धने पुण्यस्या-
पि फलतो जागर्यनिवार्य यनः । अत एव निर्विशेषब्रह्मविद्यायामुभयोः पुण्या-
पुण्ययोर्हानिमविशेषेण जन्मन्यते । यथा च “तदधिगम उत्तरपूर्वावयोरश्लेषविनाशी
तद्वचपेदशादि,त्यसूत्रयदब्रह्मवद्वादरायणाचार्य ।

यच्चाप्येतदुक्तं “तदेव ब्रह्मप्राप्तिसाधनं ज्ञानं सर्वाश्रमकर्मापेक्षं अतोऽपेक्षि-
तकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामवस्थास्थिरफलत्वज्ञानञ्च कर्ममीमांसावसेयमिति सैवा-
पेक्षिताब्रह्ममीमांसायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्ये,ति तच्चाप्यसत् । न तावज्ज्ञानं ब्रह्म-
प्राप्तिसाधनं सर्वाश्रमकर्मापेक्षमुपपद्यते । सर्वाश्रमकर्मणामानन्त्यात्मायेण तेषा-
मनुष्ठानाशक्तौ ज्ञानम्यैवाप्तिद्वया ब्रह्मप्राप्तौ साधनभावमेव तदेतन्नोपेयात् । कृत-
कर्मणामपि केषाञ्चित्तथानिजनानां ज्ञाने विद्वेषविशेष आलक्ष्यते । अकृतकर्मणाम-
प्यन्येषां ज्ञानोदयो निश्चीयते । न चैषां प्रकृतप्रतिबन्धप्राचीनानुष्ठानलक्षणो हे-
तुर्दर्शनीयः । तस्य हि परोक्षतया प्रत्यक्षानुभूतिलक्षणकर्माचरणफलपानर्हत्वा-
त् । नो सल्लु कर्ममीमांसायाः सल्लियतकर्मस्वरूपज्ञानप्रदायित्वेऽपि केवलकर्मणा-
मवस्थास्थिरफलत्वज्ञानसन्धानात्ता वास्तवी स्यात् । स्वस्या एवावस्थास्थिरफलत्वज्ञान-
ने प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरेव स्वस्यां न स्यात् । न चोत्साहमज्जवास्थास्थिरज्ञानदायि-

न्यर्थेऽनल्पस्थिरफलभावितात्मानः पुनरुत्साहशालिनो वर्त्तेरन् । न चाप्येवमनु-
ष्ठानवेलायामभावेऽप्यन्ते स चासावस्याः परिणाम- कर्ममीमांसाया इति मन्तव्यम् ।
अन्तिमपरिपाकस्यानिष्ठात्मन आदिमप्रवृत्त्यप्रयोजकत्वान् । न तदिदं ज्ञानं क-
र्ममीमांसावसेयं स्यात् । तस्मान्न “सैवापेक्षिता ब्रह्ममीमांसायाः पूर्ववृत्ता वक्त-
व्या । सैव या त्वया निरुद्धेति निरस्ता सैवेत्यर्थः,” इति श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिको-
क्ती शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यारूपाते वेदितव्ये । अनृतेऽर्थेनृतप्रतिज्ञायास्तथोरतिर-
स्कारानर्हत्वात् ।

अथाप्यपि च नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न सम्प-
त्स्यन्ते फलकरणेति कर्त्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्म-वरूपतत्फलतत्स्थि-
रत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीना दुरवबोधत्वादि,,ति श्रीभाष्यकृत्प्रत्यवतिष्ठते युक्त्या-
मासैः पुनः श्रुतप्रकाशिकाकारः । तदेतदपरे न क्षमन्ते तथा हि । मीमांसांश्र-
वणप्रयुक्ता एव नित्यानित्यवस्तुविवेकादय इति यदभ्युपेयं किं तत्तथाऽनभ्युपग-
च्छन्तो विवेकादीनेव नाप्नुयुराहोस्विदासादिता अप्यमी स्वरूपसाकल्ये वैकल्य-
छोलीमवनविभेददूषिता इति । नाद्यः । पूर्वोत्तरमीमांसयोस्सम्प्रत्यकृतश्रवणा-
नामपि शुकाचार्यपुरोगमानां जनिमात्रादेव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टय-
सम्पत्तेः परिपूर्णाया उपपत्तेः “शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः । दर्श-
यित्वा प्रमावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवदिति,,त्यादिविशिष्टवचनेभ्यो मारतादिगतेभ्यस्तस्य
सिद्धत्वावगमात् । वामदेवस्य तु परमर्षे “र्षि एव तु शयानो वामदेव एवमुवा-
चे,,ति श्रुत्या तत्सम्पत्तेरतिशयितत्वाच्च । नान्त्यः । प्राग्मतीयसंस्कारविशेष-
योनीनाममीमांसा विवेकादिस्वरूपसाकल्ये वैकल्यापादकसामग्रीगृहीतशङ्काया एव प्रा-
यशोऽनुदयात् । सत्यप्येवमुत्तरकाळीनब्रह्ममीमांसाविचारणावशंवदकरणप्रयस-
म्प्रवृत्तेरनल्पनिष्ठाया अहानिः । हानिर्हन्तान्यथावृत्तावेवोत्तरकाळम् । कृतमी-
मांसाश्रवणानामपि विजातीयसमाचारसमाकृष्टमानसानां नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्य-
नुत्पत्त्या भूयसामुपलम्बेनोपगतो व्यभिचारात् । एवञ्च विवेकाद्युदयं प्रति मी-
मांसाश्रवणत्वावच्छिन्नस्य हेतुता न सार्वत्रिकी । काचित्की किलासी न भावे-
नात्मीयेनाशेषानेवाधिकारिणोऽविशेषेण व्यापारयितुमीष्टे । न चासावधिकृतज-
नामासवीदोष एवेति वाच्यम् । अधिकृतमानवमतिवैचित्र्यमनुगृह्य निजवात्स-
र्यं यमार्थयन्त्या ननु शास्त्रव्यक्त्या नियतानियतव्यवस्थावदधिकारिसमुद्धारहेतवे

नित्यानित्यवस्तुविवेकादय एवाब्जताऽभिप्रेयन्ते पूर्ववृत्ततया । न मनागपि क-
 र्मस्वरूपतदल्पास्थिरफलत्वज्ञाने । तयोस्तावत्तावत्येव रूपे पर्यवसानात् । न हि
 फलकरणादिविशेषनिश्चयमृते कर्मस्वरूपादीनां दुरवबोधत्वमैकान्तिकम् । मानैक-
 मितेऽप्ये प्रमातृसन्देहसम्भवेऽपि मेयतत्त्वव्यवस्थानस्यानपायात् । यद्यप्यलोक-
 सिद्धार्थावगतिहेतव एव प्रवृत्तिः शास्त्रस्येप्यते तथाऽपि लौकिकालौकिकमतिवि-
 भेदाकलितामिवेयप्रतिनियतपूर्वापर्यसन्धारणामुपजीव्योपनीवकमात्रपरिग्रहप्रसादशा-
 ङ्गिनीयमन्दिशविपर्यस्तप्रयोगकलिनीमुपादत्ते सौत्रो नन्वयशब्दः साटोपम् । न
 ह्यायुर्वेदस्याधीतिमृतेऽप्यौपपक्षेवेननात्मनो जाड्यं प्रतिहन्यामिति विवेकादयो हि
 रुग्णस्य स्वस्वेतरानुभूत्यारूढा अपहोतुं पार्यन्ते । न वा तेनोत्तरकालं परिपाल-
 यिष्यमाणपट्यादिविशेषा “आरोग्यकामः पट्यमश्रीयादि”ति शास्त्रमश्रुतवृत्ताऽप्य-
 मान्या वा अनिष्टमननाः सुस्यात्माभिरमिप्रेयन्ते । नो खल्वशनायापिपासाभ्या-
 माहूवितात्मानो हन्तार्पकगणाः प्रसविष्याद्युपदेशमन्नराऽप्याम्नसैवाम्युदिताभ्य-
 वहारादिगोचरविवेकादिमन्नो विगर्हन्ते कौटुम्बिकैर्वा खलकसखिमिः । न हि श्रीका-
 मैः क्लिष्टवणिग्मानवैर्वा न्यायार्थभिर्वा कुपीवद्वैरात्मेच्छामिरेव वाणिज्यकुप्यादौ
 विवेकादीन्स्वकार्यसमोश्च पूर्वभाविनो निजनिबन्धव्रजणादिना विनाऽप्यन्यन्तः स्वे-
 तिकर्षव्यनां कृतार्थयन्तश्चापवादोपराहताः स्युर्जगत्यां जातु चित् । तपाचा-
 शेषविषा एवोद्यमिनो निजोद्यमनसञ्चालनानुकूलविवेकादीन्नाम धीजैकस्थानीयान्पू-
 र्वभाविनः समुपाददानाः पुनरङ्कुरपलाशफलस्थानीयानुत्तरभाविनस्तानव्यग्रं भाव-
 येयुरिति स्थिते प्रवृत्ते वेदान्ताधिकाराविहताः स्वप्रवृत्तिसम्पिपादयिषाममुन्नायक-
 नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसावनचतुष्टयमनपाभ्युपादायोक्तयोग्यताकमात्मसाक्षात्का-
 रनिस्तीमसामुज्ज्वलपर्यन्तं तावद्ब्रह्मविद्यामर्थेयुर्युधार्थम् । नेतरे कदाचिद्वा
 कपटिचदेतत्सावनचतुष्टयवैकल्यहता बतमन्दात्मान इत्यनवयम् । सति चैव “मस्मि-
 न्चतुष्टये सिद्धे ब्रह्मविचारः ब्रह्मविचारात्तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादतः पश्चाद्भा-
 विनः पूर्ववृत्तत्वमनुपपन्नमि”त्युक्तिः श्रुतप्रकाशिकायाः प्रत्युक्ता वेदितव्या । उपा-
 योपेयमावाम्युपेतयोर्वस्तुनोरितरेतराश्रयत्वस्यात्यन्तमनुपपत्त्या पूर्ववृत्तसाधनचतुष्ट-
 यसम्पत्तिनिगृहीतकरणत्रयाः कल्पान्ते वा नाधिक्रियेरन्ब्रह्मविद्यायामिति मुपसि-
 द्धोऽयं वैदिकः पन्थाः ।

यस्तु “साङ्गाप्ययनजापातप्रतीतिरिहामूत्रफलभोगविरागमुमुक्षुस्वयोरहेतुर्नित्या-

नित्यवस्तुविपर्ययप्रतीतिरि, त्युक्तं तदयुक्तम् । साङ्काध्ययनजापातप्रतीतेः शाब्द-
तया 'दशमस्त्वमसी' ति वाक्यजन्यज्ञानवत्प्रत्यक्षप्रमाविशेषहेतुत्वेन ततो विपर्यय-
प्रतीतिरतिरामानुषत्तेः । यद्यापातप्रतीतेः कार्यकारिता न स्यात्प्रतीतिरेव सा नो-
दीयात्तार्हं । उदयमासादयन्ती तु सा स्वकार्यानिर्वाहयैव प्रभवेन मनात्वा ततो वि-
रामहेतवे तूष्णीम्भावाय वा । आपातप्रतीतिरपि प्रतीतिरेव । सा हि निरुद्धप्रतीतेः
पूर्वाकारा गमयत्येवोत्तरां दशमविसदृशीम् । न तद्यापातप्रतीतिरुभयभागविचार-
साधारणी । उत्तरभागविचारणाया एवेह प्रकृतत्वात् । न वा समुदितविवेकादिम-
न्तः कर्मतत्त्वं बुभुत्सन्ते । विवेकादीनाममीपान्तु ब्रह्मतत्त्वैकबुमुत्साप्रयुक्तप्रसूतिम-
त्वात् । न तावदुत्तरकाण्डाधिकारिणः पूर्वकाण्डमर्वाचीनं कटाक्षेणापि वीक्षन्ते ।
इतरथा सर्वस्य सर्वत्रातीते वस्तुनि निष्पीडनात्मनि प्रवृत्त्यनुवृत्त्यापत्तेः । जन्मनि
वर्त्तमाने वा व्यतीते समनुष्ठितवेदार्थानां नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्युदयस्यावश्यंभा-
वित्वाच्च । अनध्ययनविधिवश्यो ऽपि पुरुषविशेषो विना शास्त्रमुत्पन्नविवेको ऽनुभू-
यमानो न पार्यते निशारायितुम् । शास्त्रान्तरजन्यो नित्यानित्यविवेको वेदान्तविह-
सो ऽत्र प्रकृत इति केन तुभ्यमभ्यधापि । अप्रकृतमपार्थमेवोपादाय रोदिष्यन्व-
र्थमत्युच्चैः । "आत्मन्येवात्मानं पश्येदि" ति श्रुतिरुपासनाङ्गतया शमदमादीन्नो-
पदिशति । किं तर्हि ज्ञानाङ्गतयैवामिप्रायात् । न उपासनाद्युज्जीतसद्भावा नाम
शमादय उपासनायामङ्गभावमापद्यन्ते । न हि प्राग्भवीयानुष्ठानलभ्याः शमादयश्च-
र्वित्तर्चवर्णनीत्योपर्युपरि श्रवणसरणिमपेक्षन्ते । " बहुशास्त्रकथा कन्या रोमन्येन
वृषैव किम् । "अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन मारुते ज्योतिरान्तरमि" ति निदिध्यासनैकसन्नि-
ष्टां बोधयन्त्या हनूमन्तं वाचो जानकीजानेः सम्प्रत्ययात् । "प्रशान्तचित्ताये" त्या-
द्या श्रुतयो मननोत्तरकालीनपरिपाकातिशयमेवाभिप्लवन्ति निष्कृष्टदृष्ट्या । "अवाप्त-
नत्वात्सततं यदा न मनुते मनः । अमनस्तात्सदोदेतिपरमोपशमप्रदे" त्वृचो मुक्ति-
काया अधिगमात् । "प्रशान्तचित्ताय शमान्विताये" ति विशिष्टलक्षणवन्तं ताव-
त्पुरुषमुपदिदेश ब्रह्मविद्यामिति मन्यमानस्त्वं प्रागपि मीमांसाश्रवणादास्तित्व निश्चि-
नुयाः शमदमादीनाम् । पूर्वकाण्डविचारादेवैतादिति मन्यसे तदा तत्काण्डप्रतिपा-
द्योत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्याणां किल शमादिसाक्षात्प्रसूत्यहेतूनां स्वमावं विभावये ।
इतिहासपुराणादिभ्यो ऽपि ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यार्थविचारणाशालिभ्यो नित्यानित्यवि-
वेकादयो यत्र कुत्र वा भवन्तः फलनो ऽविशेषाच्च विरोत्स्यन्ते । न हि तावता नार-

भ्रमीयता ब्रह्मविचारस्योपजायते । नो खलु मुरधुन्याः पिपासुरन्तराले सलिलं-
 हि पिबन्सरोवरस्य पिपासामात्मनो नोपशमयेदुपशान्ततृपो वा गर्हापदं काचिदुच्य-
 ते । यदुक्तं “मितिहासपुराणयोरपि संशयविपर्ययबाहुल्यादेव नित्यानित्यविवेको
 ऽपि तत्र दुःसम्पाद इति न साधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वं युक्तमि”ति तदुक्तम् ।
 साधनचतुष्टयस्यापूर्ववृत्तत्वे इतिहासपुराणयोर्नित्यानित्यवस्तुविवेकः संशयविपर्ययसम्-
 लक्ष्यं दुःसम्पादो न तन्त्रम् । संशयविपर्ययसपराभूतमानसानां मीमांसायामपि तादव-
 श्यात् । अत एव श्रवणे तस्याः प्रवृत्ता अपि निवृत्ता वा दृश्यन्ते भूरिशः । प्राग-
 पि विनिवृत्तसंशयविपर्यया दाढ्यायैव प्रतिपत्तेर्वर्तमानास्तत्रोद्दीक्ष्यन्ते । दृढा हि
 दृढतरा दृढतरा हि दृढतमा भवन्तो निजार्थेष्वध्वानमेतमेवोपाददते । एष्वभ्यास्य-
 र्हितदीर्घासाश्रवणादादुपायभूतेचतस्तसाधानलक्षणशमादेरभ्यर्हिततरतया प्रागेव नूनं
 ब्रह्मनिज्ञासायाः साधनचतुष्टयसम्पत्तेरभ्युपेयतोपनयते । एतेन “तस्मात्कर्मब्रह्मविचा-
 रानन्तरभावी नित्यानित्यवस्तुविवेक ” इति श्रुतप्रकाशिकालेखावली निर्मुक्तिका-
 ऽथ निर्माणा प्रत्याख्याता वेदितव्या । एवमुपपत्तिमिरूपमदिते सत्यास्मिन्नर्थे श्रुति-
 मपि प्रमाणयामः । यथा चाज्ञायते । “मुमुक्षवः पुरुषाः साधनचतुष्टयसम्पत्ताः
 श्रद्धावन्तं सत्कुलभवभ्रोग्रियं शास्त्रवत्सलं गुणवन्तमकुटिलं सर्वभूतहिते रतं दया-
 समुद्रं सद्गुरुं विधिबहुपसङ्गम्योपहारयाणयो ऽष्टोत्तरशतोपनियदो विधिबद्धीत्य श्रव-
 नमननानिदिध्यासनानि नैरन्तेर्यण कृत्वा प्रारब्धक्षयादेहध्रुवमङ्गं प्राप्योपाधिविनि-
 र्मुक्तघटाकाशवत्परिपूर्णता विदेहमुक्तिः सैव कैवल्यमुक्तिरिति” स्युपनिषदि मुक्ति-
 कायाम् । अष्टोत्तरशतोपनिषदध्ययनोद्दिष्टगुरूपसत्तिस्त्वावाच्छिन्नं प्रत्येव साधनचतु-
 ष्यसम्पत्तसम्पन्नानां नाम पुरुषाणां विहितत्वे मुमुक्षूणां तदर्थः श्रवणादिलक्षणब्रह्म-
 निज्ञासायां साधनचतुष्टयसम्पद्विहीनाः सुतरामेव नाधीक्यन्त इति कैमुत्येन ग-
 भ्यत इत्येतदुक्तं भवति । “इतश्चाधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां परित्ठां सदा सान्निः सेव्य-
 मानां निगूढां यया ऽचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वानि, तिकै-
 वल्योपनिषदारम्भवाक्यगविशेषणैर्वा साधनचतुष्टयसम्पत्तेर्निज्ञासापूर्वभावित्वमध्य-
 वस्यामो यत एतदर्थनिर्वाहकवाक्यगणा अष्टोत्तरशतोपनिषत्सु तदुपबृंहणरूपेतिहा-
 सपुराणयोरुज्जृम्भन्ते ।

यदपि सुदर्शनेन “यच्च नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्वर्मानित्यस्य धर्मिणो
 नित्यत्वं सत्यत्वं तत एवोपादेयत्वमनित्यस्य धर्मिणोऽनित्यत्वमसत्यत्वं तत एव हेय-

त्वमित्येवं नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणाञ्च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः” इति-
 श्रीशङ्खस्मृतिमिश्राणां विवरणतात्पर्यगन्धमप्यबुद्धवता “अनित्यस्य तावदसत्यत्वं
 वक्ष्यमाणप्रकारेण निरस्तं वेदितव्यं यन्नित्यं तदुपादेयं यदनित्यं तद्वेद्यमित्युभयम-
 प्यनुपपन्नमित्यादि” प्रजाल्पितं तदपि शिष्ययितव्यम् । वत्स वेत्ति तावान्नेत्यत्वस-
 त्वस्योपादेयत्वानि पुनरनित्यत्वासत्यत्वहेयत्वानि । न पुनर्वेत्ति निरूपणममीषामी-
 षद्वा । यथानित्यस्यासत्यत्वामावो भाव्येत तर्हि नित्यस्य सत्यत्वामावो ऽपि तन्न्या-
 यादेव त आपतेद् । नित्यानित्ययोरुपादेयताऽनुपादेयते यदि यथाक्रमं न स्यातां
 तदा को नु स्वस्वातिशयः स्याद्धर्मिणोरतिरेतरप्रत्यनीकभूतयोः । न तावत्सुखदुः-
 खनिवृत्तितत्साधनतदुपयोगिनामोपादेयत्वबुद्धिदर्शनमथ तद्व्यतिरिक्तस्यैवानुपादे-
 यताबुद्धिदर्शनमित्येतद्वा ऽत्र हेतुप्रदर्शनमस्ति साध्यासिद्धिजननम् । नित्यं नहि
 दुःस्वरूपं दुःखनिमित्तं वा स्यात् । अनित्याद्वैरूप्यविलोपापत्तेः । अनुभवं चेन्नवे-
 द्यास्तैवान्नस्येन । नखनित्यं वस्तु सुखरूपं वा सुखनिमित्तमुपजायेत जातु त्रिदि-
 त्युपादेयतायां तस्य को ऽवकाशः । न वा निरूपकस्य स्वलक्षणशालिनो ऽनित्ये-
 निहीनसुखामासादत्यन्तदुःखसाध्यत्वदुःखोदकत्वस्यैव स्वामाग्यादुपादेयताबुद्धि-
 वस्तिवी स्यात् । नात्र क्षीरौदनलामात्कणः सन्त्यज्यत इतीदमुदाहार्यं प्रकृ-
 ष्टसुखान्तरदर्शनाय । साध्यसाधनभूतयोरेतयोः सुखाभासतालक्षण-
 स्वात्मसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वविरहात् । न वाऽत्यन्तदुःखसाध्यत्वस्यान्धकूपमति-
 ता वरादिका तदुद्धरणकेशस्य तल्लामसुखातिशायित्वात्प्यज्यत इत्युदाहरणं भवे-
 दुचितम् । आदिमध्यावसानेषु क्लेशप्रदानैकस्वमावायाः कामं वरादिकायाः स्व-
 कार्यवेलायामपि व्यसनप्रदानस्वभावमागिताया अनुज्झनात् । नापि दुःखोदक-
 त्वस्य विषमिश्रमन्त्रं मरणमयादित्युदाहृतिर्वा वास्तवी । अत्रेऽपि वाऽसङ्कीर्ण-
 ऽत्रप्रमवत्त्वान्न जीवनत्ववदन्नप्रलयत्वस्यापि प्रजानां स्वारसिकत्वाद् “दहमन्नमन्नमद-
 न्तमग्नी”ति मन्त्रवर्णेन हि संहर्तृत्वलक्षणोपप्लवाध्यायनिष्ठस्यैव निहितत्वात् । न
 च “स्वचन्दनादि तु ततः प्रकृष्टसुखलामादाद्यन्तयोस्तीमद्दुःखानुबन्धामावाच-
 परिमितमप्युपादीयते तस्मादनित्यस्य हेयत्वं नानित्यत्वमात्रप्रयुक्तमि,ति साम्प्र-
 तम् । न तावत्स्वचन्दनवनितादेः प्रकृष्टसुखलाममावितात्मानः पृथग्जनेभ्यो
 वस्तुस्थित्याऽतिशेरेते । आगमापाधिनाममीषामनित्यत्वेन हेयत्वस्यैवोपादिष्टत्वा-
 ऋगवता हि गीतासु । प्राक्तु स्वचन्दनाद्यवगतेरवगत्यभाव एवानुभविकः सम-

नन्तर ध्वंसप्रतियोगितासहभाव्यन्तराल एवोन्मिषंश्चानुन्मेषप्रत्ययमाधत्त इति को
 न्वन्न प्रधातो निश्चासैकवासनासम्मीलितात्मनाममीषा सूरिमत्या । वस्तुतस्त्वा
 न्तरा खल्वमी भावा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्य-
 तिरिक्ताः क्षणमात्रमध्यक्षमीक्ष्यमाणाश्च देशकालव्यसनादिभेदमिन्ननिमित्तबाहुल्य-
 मुपादाय विनश्यदवस्थावन्तो नैरात्म्यमेवात्मनामुद्योतयन्त्यत्युच्चैरिति विश्वजनीन-
 म् । सति चैवमनित्यत्वमात्रप्रयुक्ते हेयत्वे नानित्यत्वमात्रप्रयुक्तं तदेतादित्युक्ति
 रबोधोज्जृम्भितैव । न वयं तु स्वासम्भितसुखरूपत्वं नित्यत्वस्य वदामः । सुख-
 स्य हि विषयविषयिसम्बन्धजनितस्य च लौकिकस्यैव प्रतियोगिनो दुःखस्यापेक्ष-
 णात् । तत्सम्बन्धातीतस्य तु स्वरूपभूतस्यैव “वानन्दो ब्रह्मेति व्यजनादि,,त्या
 न्नायमौलिमन्दारसुमन सौगन्ध्याभिषिक्तस्य विवसितत्वेन नोक्तदुःशङ्काकलङ्कावका-
 शः । न हि “नित्यस्य दुःखासम्भितसुखरूपत्वं किं व्याप्त्याऽवगम्यते उत
 शास्त्रादिति विकल्प्य नित्यस्य कालादेः सुखरूपत्वाददर्शनादि,,ति हेतुप्रदर्शनेन
 सिद्ध्यत्यात्मनो मनोरथः । “आत्मन आकाशः सम्भूतः,, इत्यादिश्रुत्याऽनित्यत्व-
 स्यैव कालादेरस्माभिरभ्युपगमाद्यावद्विकारन्तु “विभागो लोकवदि,,ति न्यायाच्च ।
 नैयायिकाः प्रत्येकैव रूपे तदा तत्रैव क्षीरौदनलभाक्कण सन्त्यज्यत इत्याद्युदाहर-
 णाभाष्यमहगृहीतशास्त्रिनस्तेषामभ्युपगमस्यावैदिकस्य भगवद्भिर्माप्यादैः सुशिक्षि-
 तत्वात् । न हि पुनः “नित्यस्यात्मनो दुःखासम्भितसुखरूपत्वाददर्शनाच्च आत्म-
 नो हि दुःखमुपलभ्यतेऽहं दुःखीति,, कथनमुपपद्यते । सुखादेरन्तःकरणधर्मस्या-
 स्मन्यनुपपत्तेः । अहमित्यबाधितप्रतीतेर्विषयतयाऽऽत्मनो ममेत्यन्यादृशप्रतीते-
 र्गोचरतया च दुःखादेरुपपत्त्या विविक्तता तयोरभ्यवसातव्या । ममार्यं गज-
 इति वन्ममेदं दुःखमित्येवम् । न चाहं दुःखमस्मीत्यात्मतया दुःखं कश्चित्प्रत्येति
 मानवः । एवञ्च ममतागोचराणां तावत्करितुरगादीनां निर्ममत्वदशायां स्वस्वा-
 मिभावो वा सम्बन्धो विश्लिष्यत्येवमेव तत्सामान्यात्सुखादितम्बन्धेऽपि सन्निधत्-
 साधनसन्निधमहिम्ना निःशेषमपयातवति नाहं दुःखीति प्रत्ययानुवृत्तिरुपपद्येत ।
 दुःखादयो नैवात्मगुणतया परिगणिताः कथं तस्माद्विषय्येभ्यस्त्युच्येताश्रित्या
 भ्युपगमं कणादानां तदाऽप्यात्मातिरिक्ततायास्त एते नातिवर्तन्ते तत्राप्यात्मनो
 दुःखमित्येव न मनागपि दुःखमात्मेति । एतस्मादेव पराकृतमायत्वाद्गुणशास्त्रा-
 दिति कल्पान्तरमकिञ्चित्करम् । तथापि वेदाद्वेदजन्य किमापातज्ञानमुत ममि-

तिरूपमिति मतिकौशलं दर्शयसि श्लाघनीयप्रज्ञो देवानाम्प्रियः । इदमादौ वि-
नानीयाः सदनुष्ठानफलीभूतसाधनचतुष्टयसम्पत्तावुक्तगत्या निहवस्तत्पूर्ववृत्तस्य नि-
रवकाश एवेति । निहनुपे यदि सहसा तर्हि कर्मब्रह्ममीमांसयोर्वृत्तवर्त्तिप्यमाण-
योर्भावत्वं बोधनीयमानातिशयप्रकारपर्याप्तयोर्निर्वघ्नास्यत्यर्थम् । पूर्ववृत्तसाधन-
चतुष्टयलक्षणफलानाश्वासादेव कर्मतत्त्ववैनाशको भवन्नापद्यसे यावत्तत्त्ववैनाशिकसेना-
नीर्निर्विशङ्कम् । न हि नित्यं वा सुखमुपादेयश्रेण्यां प्रवेशं प्राप्नोति । अहेया-
नुपादेयात्मयात्मात्म्यभूतत्वात्तस्यास्य सप्रमाणम् । न खल्वनिशमेव सुखं भृशम-
नित्यमर्थयमानेन पुनर्नित्यनिरन्तरसुखसाधनानुष्ठानपराङ्मुखेन शिशालपैरेवालाप-
यता भवितव्यं कृताकृतप्रक्रियासङ्करीकरणयोजनावता नूनं भवता । न हि नि-
त्यानित्यफलविवेकमजानानं त्वां नित्यफलोपादिस्साप्रवचनमण्वप्युपकुर्यात् । न हि
बुद्धिविषयतामनापन्नश्चासन्निधीयमानोऽर्थः साधनभावमापद्यते कस्मिंश्चित् । त-
स्मान्निर्वर्णितरीत्या साधनचतुष्टयसम्पत्तेरेव पूर्ववृत्तत्वमशेषमानावलीसङ्कल्लप्तमा-
स्थाय प्रवर्त्तते ब्रह्मजिज्ञासेनि स्थिते श्रीमति वाचस्पतिमिश्रव्याख्याने नन्वशेषगु-
णनिबहमहाधामनि पुनरपारप्रज्ञामरे वतास्तरदरिद्रैरविज्ञाते विज्ञप्रशासनप्रहाररदिम-
भिरात्मानं पावयस्व चान्योन्याभ्रयादिवूपणमतिकर्दमादस्थाने विक्रान्तादस्वरूपस-
न्धानसम्भ्रान्ताश्च विरमेति कृतमलीकालापवाहुल्येन ॥

॥ इति कर्मविचारादेर्ब्रह्मजिज्ञासापूर्ववृत्तत्वतिरस्कारपुरस्सरं
साधनचतुष्टयसम्पत्तेरेव तज्जिज्ञासापूर्ववृत्तित्वसंसिद्धिः ॥

अपाद्वेते स्वगोचररहस्यविज्ञानव्यक्तीकरणकृतगरिमाणमात्मनो भावयन्नतित-
रामुदितार्थकीर्त्तनाभासशेषत “यैषां साधनत्वञ्च विनियोगावसेयं विनियोगश्च
श्रुतिलिङ्गादिभ्यः स च तार्त्तीय” इत्यादिकं श्रुत्वा “यदप्याहुरशेषविशेषप्रत्यनी-
कं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थस्तदतिरोके नानाविधज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानभेदादिसर्वं त-
स्मिन्नेव परिकल्पितमित्युपक्रम्य “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीय-
मित्याद्याम्नायादिवचोनिचयमुदाहरन्नुक्तार्थे मिथ्यात्वम् ” मिथ्यात्वं नाम प्र-
तीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम् । यथा रज्ज्वाद्यधिष्ठानं सर्पादेः ।
“दोषवशाद्धि तत्र तत्कल्पनमि” त्वेवं निराह रामानुजस्तत्रैवम् । विनियोज्यविनि-
योजकादिभेदभिन्नक्रियाकलापफलात्मनां तावच्छमादीनामसन्दिग्धस्वरूपातिशयशा-
लिनां विनियोगादिगोचरचिन्ताया अप्रयोजकत्वादव्याप्यत्वाच्च । स्वस्य च देहे-

न्द्रियादिरहन्ताममतामाप्रप्रयुक्तकर्मावेशभूतवेशदूषितचेतस्कता हन्त न परमपार्थसन्तानजननी ब्रह्मविचारपरिवाप्तनामुदितार्थानिर्वापिकामावातुमीष्टे । अत एव “भेदवासनानजनकत्वेनैक्यज्ञानविरोधस्तु पृथगात्मानमिति पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वश्रुत्या परिहृतः । अयं विरोधो वक्ष्यमाणवस्तुसामर्थ्यान्तरगतश्च मोक्षस्य सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपतायाः प्रपञ्चमिथ्यात्वोपपादनसापेक्षत्वादिक्यज्ञानस्योपायत्वेऽपि कर्मणामदृष्टद्वारेणोपयोगादानिरोधः । अप्रमाणत्वं किं “क्रियावानेव ब्रह्मविदां वरिष्ठ” इत्यादिसिद्धिनिविद्योपयोगप्रमाणदर्शनात्परिहृतं विविदिपार्थविचक्षुश्चपयोगस्तु वेदनोत्पत्त्युपयुक्तमनोनैर्मैश्वर्यहेतुत्वोपपादनेन विविदिपार्थत्वेऽपि तस्याहरहरूपस्येष्टोपपादनेन च प्रस्युक्त” इत्यादि व्यष्टेः च श्रुतप्रकाशिकाकारेण तदेतदस्ति पराभूतं तथा हि । न ह्यसौ “पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मन्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीति” श्रुतिः श्वेताश्वतराणां पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायतां ब्रूते । अपि तु सुस्मरतिर्यगादिभेदमिजनानाद्योन्यवच्छेदेन जन्मजरापरणमन्वयलक्षणातिष्ठहेतुतामेवामिषत्ते । संसरतामशेषाणामस्यैवासंशयं प्रस्थासक्तत्वात् । एष हि मन्त्रवर्णस्यार्थः । आत्मानं जीवं प्रेरितारश्चेश्वरं पूयग्मेदेन मन्वा ज्ञात्वा अन्यो ऽसावन्यो ऽहमस्मीति जीवेश्वरभेददर्शनेन संसारे परिवर्तत इत्यर्थः । तर्हि को ऽयमप्युपायो मुक्तैरिति चिन्तायामात्मैकत्वविज्ञानमेवं तमेतमाह । जुष्टः सेवितः तेनेश्वरेण चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना ऽहं ब्रह्मास्मीति समाधानं विधायेत्यर्थः । तेन तादृशपेश्वरसेवेनेनामृतत्वमेति कथ्यते । यस्तु पूर्णानन्दब्रह्मात्मनात्मानमवगच्छति स मुच्यते । यस्तु परमात्मनो ऽन्यतया ऽऽत्मानं जानाति स एष बन्धनभागभवति । यथा च वाजसनेपिनः समामनन्ति “य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्यो ऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामि” ति । स्मरन्ति च “पश्यत्यात्मानमन्यन्तु यावद्वै परमात्मनः । तावत्समाम्यते जन्तुर्मोहितो निजकर्मणा । सङ्क्षीणशेषकर्मास्तु परं ब्रह्म प्रपश्यति । अभेदेनात्मनः शुद्धं शुद्धत्वादस्यो भवेदि” ति कुष्णद्वैपायनाचार्यो विष्णुधर्मदौ । मन्त्रवर्णान्तरञ्च तत्रैव “भोक्तामोक्षं प्रेरितारश्च मन्वा । सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदि” ति व्यवहारकालीनमोक्तृमोक्षान्तर्यामिभेदमिजप्रपञ्चप्रविष्टापनादेव ज्ञानेन त्रिविधमप्येतन्निर्विशेषब्रह्मात्मानं जानीयादित्यादिशत्यतितराम् ।

यथोक्तं “त्यक्त्वा सर्वविकल्पांश्च स्वात्मस्थं निश्चलं मनः । कृत्वा शान्तो भवेद्योगी
 दधेन्धन इवानल” इति कावपेयगीतायाम् । न ह्यसौ “क्रियावानेव ब्रह्मविदां व-
 रिष्ठः” इति मुण्डकश्रुतिर्वा लालसां ते कचिदपि पूरयेत् । ज्ञानध्यानवैराग्या-
 दिलक्षणाक्रियातिरिक्तक्रियाया एवात्र विवक्षणात् । “आत्मक्रीडा आत्मरति” रि-
 त्यव्यवहितपूर्वविशेषणाभ्यामस्यैवार्थस्य सम्प्रधारणात् । आत्मन्येव क्रीडा क्री-
 ढनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडाः । आत्मन्येव रती रमणं प्रीति-
 र्यस्य ॥ आत्मरतिः । साधनसापेक्षा प्रीतिः क्रीडा । तन्निरपेक्षा तु सा रति-
 रिति तयोर्विवेकः । तथैव क्रियावान् ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं
 क्रियावान् । समासपाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुषर्ध-
 योरन्यतरोऽतिरिच्यते । न हीहाग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मोपासनयोः समुच्चयार्थतोप-
 पद्यते । “एष ब्रह्मविदां वरिष्ठः” इत्युत्तरविशेषणेन मुख्यार्थमिषादिना विरो-
 धात् । न तावद्ब्राह्मक्रीडो भवितुमात्मरतिः समते । कश्चिदेव ब्रह्मविदां म-
 हानुभावो बाह्यक्रियाविनिवृत्तो भवति ह्यात्मक्रीडाः । बाह्यक्रियाऽऽत्मक्रीडयोरि-
 तरेतरविरोधात् । न हि तावत्प्रकाशतिमिरयोर्युगपदेकत्रावस्थानं युज्यते । तस्मा-
 दङ्गनसङ्केतितमेवेदं ज्ञानकर्मसमुच्चयसङ्कीर्तनम् । “अन्यावाचो विमुञ्चय । न
 कर्मणा न प्रजया । सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः” इत्याद्याः श्रुतयोऽत्र वि-
 ज्ञातव्याः । तदिदमुच्यते अयमेवेह क्रियावान् यो हि ज्ञानध्यानादिक्रियावान-
 सभिन्नार्थमर्यादः परिमृष्टा सम्प्रयेन । य एवं विशेषणो नातित्राद्यात्मक्रीडा आ-
 त्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः सर्वब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः । “सत्येन
 लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्यो-
 त्स्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः” इत्युत्तरविशेषणम्योऽपि कर्मणः
 सम्बन्धासम्भवात् । न हि निवृत्तिप्रधानानि सम्यग्ज्ञानसहकारिसाधनानि कर्म-
 मिर्वा कर्मिभिः संयुज्यन्ते । सत्येन मृषाभाषणत्यागेन लभ्यः प्राप्तव्यः । अपि
 च तपसा मनःसमाधानलक्षणेन “मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्येकाग्र्यं परमं तपः । त-
 ष्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते” इति स्मरणात् । इदमेवेह प्रकृतम् ।
 आत्मदर्शनाभिमुखीभावात् । परमं साधनं तप एवोक्तविशेषणं नेतरच्चान्द्राय-
 णादि । सम्यग्ज्ञानेन यथामृतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण उपस्यसंयमलक्षणसमाधा-
 रानिशयेन । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति नि-

त्यशब्दः सर्वत्रैवान्तरदीपिकान्यायेनानुपक्तव्यः । को नु खल्व्वात्मा य एतैः साधनैः प्राप्तव्य इत्युच्यते । अन्तः शरीरे शरीरमध्ये पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्षयो रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यं आत्मानं पश्यन्ति साक्षात्कृन्ति यतयो यतनशीलाः पारहंस्यलक्षणपारिघ्राज्यालङ्कृता न तु जातु कुटीचरवहूदकहंसाख्याः । तेषां बहुतरमेदवात्मनासमुपस्थाप्यार्वाचीनप्रज्ञामात्रपर्याप्तमानसत्वात् । क्षीणदोषाः प्रविनष्टक्रोधादिवेतोमलाः । सोऽयमात्मा नित्यमेव सत्यादिताधनैः साधनचतुष्टयसम्पत्सम्पन्नैः सन्न्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थो न कादाचित्कैः सत्यादिभिः प्राप्यते । न काचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिताधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः । इत्येव मन्त्रार्थः ॥

यस्तु “अशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैवे,,ति वाक्यकुसौ ब्रह्मविशेषणतया प्रायुञ्जि ‘प्रत्यनीकपदं’ तन्नोपपन्नम् । “अनीकं यक्षसेनयोरि,,ति हलायुधकोपादन्यतरार्थविषयलक्षणाभिधेयमेदस्य प्रतीत्युपसर्गसामर्थ्यबलवत्प्रस्थानपक्षवार्हसत्तामात्रगोचरताया महिम्ना किलासण्डार्थप्रज्ञागमस्तीनामञ्जसैवानस्तिताम्रययसन्तानसाक्षिकावगतिप्रस्थापत्या सिद्धवद्भावावबोधप्रत्यनीकपदप्रयोगायोगात् । न चैव तवाम्पुपगमप्रतीतोऽप्यर्थस्तादृशेणैव प्रयोक्तव्यो मयापीति पार्यते नियन्तुम् । प्रक्रियाया ननु मदीयायाः प्रतिपिपादयिषोर्विधान्तरेण वस्तुसाम्पिपादाविषयाया अनुवदनप्रतिवदनादिसमयातिलब्धननिहतत्वात् । न चापि निरसनीयपूर्वरूपदर्शितयेदमदर्शं सम्प्रत्यपि मयैवमिति वा सङ्गच्छते । निरसनप्रतिनिरसनादिव्यापारधाराया अविश्रान्तया विश्रमणीयमात्माकीन एवानुपद्रुते वस्तुनि श्रद्धामापाद्य त्वया विश्रामममीप्सता यतः । एतेन “तरप्रत्यनीकं स्वज्ञानेनैव निर्वर्त्तकं शुक्तिरिव रजतस्येत्यर्थ,, इति विवरणं वा मूलान्वकारानुविधाधिष्ठुतप्रकाशिकायामपाकृतं वेदितव्यम् । न च नानाध्यासा नानाऽधिष्ठानका दृष्टास्तत्कथमेकाधिष्ठानकत्वमिति विरोधं स्वयंप्रकाशवस्तुनोऽधिष्ठानत्वविरोधञ्च स्फोरयत्येवकार इति वा विवरणमुपादेयम् । परपक्षानुवादे स्वकटास्तानुकारिशब्दार्थयोः सन्निवेशस्य मूलकारवृत्तिकारयोरनुपादेयैकवचनताग्राहित्वात् । सिद्धान्ते समुदाहृतश्रुतिस्मृत्यादिवचनानामिहोदाहरणचेष्टितमात्मनस्तदर्थरहस्यवेत्तृत्वामिमानाऽवेदनपरमपि प्रत्यक्षसमीक्षयाऽध्यवसीयमानं तयोः सिद्धान्तसञ्चालनवेलायामेवाग्रे प्रायेणापाकरिष्यते ॥

यथापि “मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथाऽवस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्व-

११२ रामानुजा- मि,,ति लक्षणमुक्तं तच्चाप्यबोधदानवीपराहतमेव । तल्लक्षण-
नूदितमिथ्यात्वल-
क्षणनिरस्कारः । स्प तु विशिष्टज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रादेव शक्तिमदीश्वरादिसङ्कल्परू-
पज्ञाननिवर्त्ये वस्तुन्यतिव्याप्तिरित्यादिमाव्यमानदूषणगणविस्तरानिस्ताररूपादनपा-
यमुपपत्तेः । चेतासि ते अनारूढानामपि दूषणानां मतिमत्तरमानवकलनासमाक-
लितानामपहरणस्यात्र सम्प्रतिष्ठितशोचिष्केशरोचिःपुञ्जसंप्रयुक्तस्य सदा सन्नद्ध-
त्वात् । दोषा हि ते अतिव्याप्यव्याप्यसम्भवान्योऽन्याश्रयात्माश्रयचक्रकाद-
योऽनुसन्धातव्याः । गलिताशेषदोषविशेषस्यानमिदमत्यल्पमेवातमवत्पूर्वाचार्यक-
र्तृकं लक्षणमस्मत्सकाशाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रात्मकमवगत्य भवतु तावन्मातिमान्वा
मशान् । दर्शितदूषणार्धव्यग्रीकरणाय मानविषययावद्विषयविशिष्टरूपापहारित्वं
ज्ञाननिवर्त्यत्वशरीरे विनिवेशनीयम् । परिशिष्टदूषणार्द्धस्याप्यपाकरणाय परि-
निष्पन्नार्थत्वमपि तत्रैव विशेषणं देयम् । यावद्विषये मानविषयत्वञ्च आत्म-
निष्ठविशिष्टसत्ताविरूपसत्ताकत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च सत्तायां सार्वकालिकाविरूप-
स्वरूपप्रत्ययधारासमायत्तानियत्ताकविभूतिमत्वसम्बन्धेन । सत्तायां पुनर्वैरूप्यञ्च
शेषोपनीव्यसमुदितसत्तासमाधानाधीननिर्वाह्यप्रक्रियासमशीलित्वसम्बन्धेन । अर्थे
परिनिष्पन्नत्वञ्च सर्वत्राम्यस्यमानप्रातिपदिकानतिरेकित्वसम्बन्धेन । अम्यासे पुनः
सार्वत्रिकता च ज्ञेयनिचयगोचरमत्तासमारोहविहारपरिचायकतासम्बन्धेन । स-
त्तायां पुनर्ज्ञेयनिचयगोचरत्वञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकाऽन-
वच्छिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन । न च सत्तावैविध्यविद्योतकमानस्यैवामाव इति भ्र-
मिन्यम् । जाग्रदाद्यवस्थानामनुवृत्तेरेव स्वावस्थावद्विषयावभासवैविध्यावाप्तिग-
मकत्वे स्वनियामकसत्तायास्तथात्वस्याधिकत्वात् । व्यावृत्तौ च तासां स्वगोच-
रानुभूतिभेदो वा यथायोगमस्ति हि तन्त्रम् । न ह्यस्तिस्वमन्तरा सत्तामर्थानां
णवटादीनामाधिष्ठानतया सत्ताऽपरनामा सदंश आलक्ष्यते । प्रतीतिरेवात्रेयस्या-
धारं ज्ञापयत्यतिविशदम् । अत्र एवास्ति नास्तौत्यादयः प्रत्ययाः सर्वार्थविषया
उपपद्यन्ते । तथाविधव्यवहारानुवादिन्यः श्रुतिस्मृत्यादिवाचः सर्वार्थ एव “तत्स-
त्यमित्याचक्षते । सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अम्लीत्येवोपलब्धञ्च, इत्याद्याभिः
सहेव वाग्भिरिममर्थमावेदयन्त्यतिन्यक्तम् । एवञ्च व्यावहारिक्या पुन प्राति-

भासिकया सहैव सत्ता हि पारमार्थिकी सर्वोपजोष्या च समुज्जृम्भते यथाशास्त्र-
म् । प्रकृते च मिथ्यात्वप्रतिपत्तिर्ऋषिमृशिसामान्यविहीनमानसस्तद्योगयोग्यताव्यु-
दसिपिपया कथङ्कारमिहोपरिप्यद्वा वर्त्तयते । न हि तावद्वैतण्डिकीं कथां जल्पां
वाऽऽलम्ब्य व्युदासोऽस्य वाऽन्यस्य वस्तुनः कृतास्पदः स्यात् । वादकथा तु
ते पुरैव वनान्तरान्तरमाविशत्प्रमाणसत्तर्कसमुपबृंहिता । तथा च न कया चिद-
पि कथया ते विचारहतया प्रतिष्ठानमर्हति वस्तुतत्त्वमित्येवेहि मन्दात्मन् । नो खलु
किमन्यत्र सतोऽन्यत्र रुपातत्वं मिथ्यात्वमुतात्पन्त्यासत्त्वं पूर्वस्मिन्करणे कश्चित्पा-
रमार्थ्यमभ्युपगते स्यात् । द्वितीये तु निवर्त्यत्वमेव नास्तीति शास्त्र्यवैयर्थ्यम् ।
अत्यन्तासत्त्वञ्चानुपपन्नम् । स्वयंप्रकाशस्य वस्तुनो भ्रमाधिष्ठानत्वं नोपपद्यते ।
स्वयाभात्म्याप्रकाशमूलो ह्यध्यासः पराधीनप्रकाशस्य जडस्यैव तत्सम्भवः इतीदं
विकल्पनाकौशलं श्रुतप्रकाशिकाकृतो वस्तु न गृह्णाति वा ग्राहयति । कमपि
परमार्थं ग्राहयित्वाऽपारमार्थिकस्यैव वस्तुनास्तित्याजयिष्या प्रवृत्तायाः परस्याः
परमान्नायशास्त्र्याश्च स्वस्याः शास्त्रभूताभियुक्तोपदेशसाहस्यः प्रतीततरायाः स-
र्वदैव सत्त्वमिथ्यात्वयोर्माहकसामर्थ्यस्यानपायित्वे तदभ्युपगम्यक्प्रवृत्तिमत्त्वे च
प्रतिपत्तृणां किमित्यसौ मोहनमतिश्रुतमापद्यते मोहनप्रकृतिद्वैतध्वान्तचण्डार्कस-
न्निधावद्यत्वेऽपि वा । सद्भिन्नस्य निवर्त्यस्य निवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वपदोपधानल-
ब्धप्रत्ययमानो नास्तीत्यत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वेन सार्थकया-
देव शास्त्रस्य वैयर्थ्यकलनानवकाशात् । रुपात्वे व्योमकमल्लिनीवदत्यन्तासत्त्वेऽन-
भिहिते तच्चेदमनुपपन्नमित्युक्तम् । स्वयं प्रकाशस्य वस्तुनः स्वसाप्ताकारम-
हिम्ना भ्रमापहारित्वप्रत्यासत्त्या भ्रमाधिष्ठानत्वे नानुपपत्तिः । न ह्यध्यासः स्व-
याभात्म्याप्रकाशमूलः । तस्य स्वप्रत्ययविसृष्टप्रत्ययविशेषोदयकानिदानत्वात् ।
न वा जडे तत्सम्भवे पराधीनप्रकाशत्वं हेतुः । प्रकाशस्य तु स्वविभूतिमात्रम-
र्हायमानत्वात् । जडमपि प्रमूर्त्यनुरक्ततया सैवास्य सम्प्रवर्त्तते सत्ता हि वा-
स्तवी । अन एव प्रपञ्चमिथ्यात्वं वल्लणो भ्रमाधिष्ठानत्वञ्चायुक्तमित्येतदभ्यु-
क्तमेव । युक्तताया उक्तगत्या समाराध्यत्वे मिथ्यात्वं नामेति
तद्विद्वत्सिपाप्रवृत्ती रामानुजस्य दाम्भिकमावाज मुच्यते । सति चेन्न यथा
रज्ज्वाद्यधिष्ठानं सर्पादेरित्युदाहरणादिमदर्शनमब्रह्मस्यैकदेशपरिचयार्तशीलं वेति
स्थितम् ॥

॥ इति श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाधृतसोपस्करमिथ्यात्वलक्ष-

णप्रणयनचेष्टातिरस्कारः ॥

अ“यैवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्यङ्मनुष्यस्था-
 ११३ अद्वैतार्था- वरादिभेदं सर्वं जगद्यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधवाध्यं मिथ्या-
 नुवादेवादिनोऽज्ञा- रूपं दोषश्च स्वरूपतिरोधानविचित्रविशेषकरी सदसदनिर्वचनी-
 नव्यकीकारपुर- यानाद्यविद्ये”त्याचकारोपपादनं रामानुजस्तदसाधु । न हीदं
 स्मरमुदितार्थपरि- शिक्षणम् ।
 जगदोपाख्यवस्तुत्पादितमिति राद्धान्ताभिप्रायोऽवगम्यताम् । दोषाणां तावत्स्व-
 दम्युपेतरूपाणामनुगुणहेयभावैकानिदानानामुपादेयांशोपस्थापनसामर्थ्यानुपपत्तेः ।
 माहं केवलमनुवादकस्तवाम्युपगमस्येति वा मापिष्टाः । एवं तर्हि विशिष्टावि-
 धामेव तां मायापरपर्यायभूतां बुध्यस्व तावत्त्वं वृद्धसेवया । माया च यथाभू-
 तब्रह्मात्मनाविधर्मिदेहेन्द्रियादिदृश्यजातानर्थान्तरयावदनात्मप्रतिपासहेतुभूतः स्व-
 प्रकाशचित्तन्यानन्दानिर्वर्ण्यमहेश्वराश्रयत्वविषयत्वप्रत्ययमागुणत्रयमित्यथ भूरिवि-
 भूमसम्भरात्मा व्यक्तिविशेषः । इदं पुनरावरणादिरूपं तदधिष्ठानकञ्चाज्ञानना-
 मधेयगोचरं चकास्ति च भूमप्रमादाद्यात्मसन्तानवरम् । “मायान्तु मकृतिं वि-
 धान्मायिनन्तु महेश्वरम् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत ” इत्यादयो मन्त्रव-
 र्णा अत्र मानम् । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रप-
 द्यन्ते मायामेतां तैरन्ति ते ” इति स्मृतिश्च गीतायाः । स्वाश्रयत्वविषयत्वछ-
 द्वाविलक्षणसम्बन्धावच्छिन्नाऽम्युक्तमायात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताव-
 त्वमुल्लसत्यत्र तावन्महेश्वरे । अल्लण्डार्थधीविभेदप्रत्यासङ्ग्यपरागोपहितत्वात्मक-
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नमहेशानन्यप्रातिपदिकार्थत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्र-
 कारिताशालिता पुनरस्ति हि मायायां यथोपवर्णिनसम्बन्धावच्छिन्नायाम् । न
 ह्येवं स्रष्टायाः किलाविद्याया दोषापरपर्यायता कुहम्बिदम्युक्ता यतोऽयमर्थः स-
 रणमात्रं वाऽवतिष्ठेत् । गुणमामान्यसंसर्गानवच्छिन्ना चेत्मा स्यात्तदापि कार्यरू-
 पगुणमङ्गानात्कारणात्मनस्तस्याः स्वनिरूपितन्यापकभूमिकासमागन्ताया वैषम्यमेव
 दुष्परिहरं स्यात् । दोषत्वांशोऽप्यविशिष्टमेवैतदेवमवगम्यताम् । स्यादेतदेवं
 तथाऽपि स्वरूपतिरोधानविचित्रविशेषं वा तत्कर्त्रीमदन्यमानोऽविद्यां विज्ञायमे प-
 रमेषा नृत्यत्येवाविद्या शीर्षे ते सदा भूतं, ससन्ताना भगवदिष्टादिरूपान्तरमाया-
 यापि निर्बोद्धुमेनामीदृशे तर्हि तत्त्वत्वेऽप्यनुज्ञमनुभूयमानावगममदकारानिरिक्त-

चमत्कारवत्तायास्तस्याः समादरे मानामाव एव । नानाविधोपादेयानुपादेयप्रचार-
 चारिण्याः कमध्यंशमस्याः समासाद्य ह्यविद्यायाः पारमार्थ्यापारमार्थ्ययोरन्यतर-
 स्याप्यस्वरूपसिद्धिरानुमविकी । न हि स्वरूपतिरोधानं किं स्वतः परत इति
 विकल्पः प्रयोजनपर्यवसायी । क्षुभः किं हृदयादूर्ध्वदेशादाविर्भाव उताधोदेशात्किं
 वैषा श्वेताऽपश्यामेति प्रयुक्तेष्वपि विकल्पेषु नैकतमेन वा तेन कश्चिदर्थः संति-
 श्येत् । सिद्ध्येदेव तर्हि यथासमयं समुचिताहारप्रयोगयोगादेव यथाक्रमं तन्निवृ-
 त्त्या काममाप्तायसम्पत्त्या च । तादृश्रूपेण तां त्वं विकुर्वाणः सदसदनिर्वचनीय-
 तां वा तस्याः कथङ्कारं विजानीयाः । न पुनर्विक्षेपो मण्यतेऽध्यासः । द्विवि-
 धविषयविकटपरिभ्रमणलक्ष्मणस्तस्य परिनिष्पन्नलक्षणेनाध्यासेनासम्बन्धात् । न
 चाच्छादिकाऽविद्या विक्षेपेऽपि काऽविद्येत्यविद्याया एकस्या एवावस्थाद्वयं तदभि-
 तमित्याभिप्रायवर्णनमप्युचितं भवति । उक्तरीत्या मूलमेवाभिप्रायस्याजानन्नयं
 मध्यमान्तिभरूपयोरतितरामेवाह्वाना यतः । नो खलु मूलं तरोरप्रतिपद्यमान-
 स्कन्धपलाशकुसुमफलानां तावत्समुचितावस्थां प्रतिपद्यते कश्चिदुत्तरोत्तरविपाक-
 भाविनीम् । किं “अवाच्छादिकाऽविद्याविक्षेप” इत्यत्रावसाधुः प्रयोगः । आ-
 च्छादकविद्याविक्षेप इति पुंल्लङ्गावस्यैवोचितत्वान् । व्यस्तपक्षस्तिवहाप्रकृतो न
 साधुतायामस्योपयुज्यते । न ह्यनृतेन हि प्रत्युदा इत्युदाहरणवचनमुपशृण्वता-
 ऽपि त्वया सेवाश्रुते गुरोराभिषेयगौरवं तस्य नाधितानुवृत्तिप्राकट्यप्रकाराकारमर्या-
 दमभिपद्येत भनारवा । न वा “नासदासीन्नोसदासीदि”ति सूक्तस्येवं मन्त्रवर्ण-
 मुदाहरन्नुपक्रमपरामर्शोपसंहारानभिष्यक्तानामरूपभेदभिन्नप्रपञ्चव्यावर्तनपुरस्सरमा-
 त्मयापातम्यमात्रावधारणतदुत्तरकालीनविचित्रजगद्रचनापुरोगमप्रस्थानगोचरां जा-
 नीषे । नापि “किमासीदित्यत्राह । तम आसीदि,,ति निवरणनाञ्चल्यं यु-
 क्तम् । “किमावरीयः कुहकस्य शर्मन्ने,,ति भावविशेषमादुर्भूतेरात्रिरूपयोग्यता-
 कत्वस्यैव स्वान्तर्वात्तिसामयिकप्रभेदधीविभेदसाक्षिणस्ततोऽधिगमात् । एवञ्च
 “मायान्तु प्रकृतिमि,,त्याद्या उदाहरन्नापि श्रुतिस्मृतिगिरो “निर्विशेषचिन्मात्रं ब्र-
 ह्मेवानाद्यविद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वस्वरूपं स्वगननानात्वं पश्यतीत्य-
 वगम्यत,, इति ध्रुवाणो भ्राम्यसे नूनं प्रत्यर्थम् । नो खलु “निर्विशेषचिन्मात्रं
 ब्रह्मैव तिरोहितस्वस्वरूपं स्वगननानात्वं पश्यती,,ति कुट्टस्विद्धा कीर्तितम् । अपि
 तु त्रिष्वपि कालेषु भेदस्तन्तानसामान्यमुद्गरे सदपारमनन्तमद्वयं नूनं महीयते स्वा-

यमेव सत्तायामनितराधारस्वरूपचारिण्यामिति । तिरोहितस्वरूपस्तु स्वकाले जीव एव सन्पश्यन्नपि च नानात्वं न पश्येदेव स्वरूपपरिप्राप्त्येति कोवाऽन्तावका-
शस्त्रिलोकीवन्दितराद्धान्ते मृषामापायास्ते । वस्तुतस्तु पश्यतीत्यस्माज्ज्ञानमेव
गम्यमानं “प्रज्ञानं ब्रह्मे,ति महावाक्यपरार्थप्रत्ययभूतं सदाच्छादकसामग्रीविरहित्वादे-
वाच्छाद्यप्रतीतिप्रभवं हन्त न सहते नानात्वम् । न चाहमात्मीयमण्वपि ब्रवीम्यपि तु
तावकमेव समयमनुवदामीति साम्प्रतम् । न हि नो राद्धान्तमप्रवृत्तधिपणस्त्वं क-
स्यान्ते वा कपिलकमलासनादिसेवितं शक्नोपि प्रतिपद्युम् । त्वं तु नास्त्येव पन्था
विचारकमतिमान्यः । गृहीत एव वाऽसौ विचारोज्झितचेतोमिः कुपथ एवेति
क ते सम्प्रति सुमतिगतिप्रत्याशा ॥

यदुक्तं “यथोक्तमित्युपक्रम्य ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषभूतिर्न तु
वस्तुभूतः । ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाज्जगतीति विज्ञानविजृम्भितानि । यदा
तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् । तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः । तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्काचित्कदा-
चिद्द्विजवस्तुजातमि,त्याद्युदाहृतमवहेलामतिमत्तया तत्प्रत्युच्यते वाक्यवदेव तद-
र्धमपि सन्त्यङ्गमत्या प्रतिपद्यस्वेति । किमिह वाक्यगणे विप्रतिपत्तिराहोस्वित्त-
दर्शपरिभाषनाभ्यासपरिपाकभुवा ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ । न ताव-
दाद्यः । न ह्यसावुपदेशविशेषं प्रति प्रमाणभूताभिद्युक्तशार्ङ्गलवचोराशिरर्वाचीनह-
रिणाळीविरूपाकन्दनमनुमन्यते । नान्त्यः । साक्षात्कारेण हि तेन तन्निवृत्तेः
“तमेव विद्वानतिमृत्युमेति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । मृत्युपाशाङ्घ्रि-
त्ति । निवार्यं तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते,, इत्याद्याभिः श्रुतिभिः सिद्धत्वात् । उत्ताना-
र्था अप्यमूर्ध्वचनव्यक्तयो ह्यग्रे ते सिद्धान्तार्थपरीहारप्रसक्तावर्त्यतोऽनुभावविप्यन्ते ॥

यच्चापि “सकलभेदनिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा कथमेव शास्त्रजन्यज्ञानेन कि-
यते कथं वा रज्जुरेषा न सर्प इति ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते ।
तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयोर्विरोधः । इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति
प्रेक्ष्ययोर्विरोधे वा कथं बाध्यवाच्यकमाव,, इति शङ्कासमाधानमोचरमन्यावतरणं
तच्चाप्यनुपपन्नम् । समये प्रत्यक्षेणानुभूयमानानां तावद्भेदानां पुनः समयान्तरे
पराहण्यमानानां व्यावहारिकाणामपि प्रत्यक्षेणैवोपलब्धौ तन्निवृत्तेः शास्त्रजन्य-
ज्ञानाधीनत्वपर्यन्तानुषासनस्यातदर्पाऽऽधस्तातानामकिञ्चित्करत्वात् । न हि स्व-

काले स्वरूपेणोन्मिषन्त परस्परानात्मानो ननु भेदाः परं वियोजकसम्भारधारास-
 म्पातायातसासार्गिकधोरणीमुषाश्रित्य विनश्यन्निजाकारकलना आश्रयितृत्वमात्मन
 कृच्छ्रेणाप्यविभूणाश्च कचिदपि स्थेमान निजमाभजन्ते । रसालसादादिमध्या-
 वसानदशास्वितरेतरव्यतिभिद्यमानरसविशेषा यथास्व संस्थान स्वमापन्ता गुणाः स-
 ममेव गुणवता पुनरप्ययं प्रतिपद्यमानाः पारमार्थिकतामात्मन आख्यातुमीशते ई-
 दाना वा न प्रकचन्ति ते प्रतीतिमन्त्वाय वा धीर्यवत्त्वाय । नापि तनेनान्मुस्थात्मा
 कश्चिद्विद्वत्क्रियाकलापयुजो निजकाले चक्रमे वा कामयते । न चैतद्वस्त्वेव
 विनश्यदवस्थावदपि प्रवाहमहिमाखण्डमनादिमावस्वभावा अननुव्याधवदेवत्याशङ्क-
 नीयम् । अविप्रतिपन्नप्रविलोपप्रतीत्यास्पदतयैव तेषामपारमार्थिकत्वे तत्सामा-
 न्येन सर्व एव भावाः सन्तानसन्तानिभेदभिन्नप्रतीतिसमारोहिणो वाक्यप्रमवधि-
 शिष्टधीममावाद्दिनश्या स्युर्निरवशेषं यत । तदिदमुक्त पद्वभ्यासाऽदराऽहित-
 भावनापरायत्तमुन्मूलयत्यात्मसन्तान तावत्समूलमेवेति युक्तमुत्पश्याम । रज्जुरेवैषा
 नायमहिर्माभैषीर्मा च पलायस्वेति प्रबोधित समवासधैर्यो व्यपेतवेपथुर्निजानुभव-
 लादेवाद्धा सर्पावभासोपद्रवाद्दिनिर्मुक्त इवात्मानं मेने । अयं पुनरयमर्थो विश्वम-
 नीनप्रचारसात्तिकोऽप्यत्रार्थे प्रत्यक्षप्रतीतिमपह्नोतुकाम प्रत्यक्ष पुनरात्मनो निरुद्ध-
 प्रमाणभूत सहसैवासाधुपरुन्ध्यात् । उच्छिन्न्याच्च बाध्यबाधकभावापन्नानशेषा-
 नेव प्रमेयविशेषानेवजातीयान् । उदाहरणान्यप्येवरूपाणि श्रौतानि च स्मार्त्ता-
 न्यैतिहासिकान्पुन्यमत्तवचनसहोदराण्येवाप्येरेन् । “शास्त्रजन्यज्ञानेन क्रियते ।
 सर्वनिवृत्ति क्रियते , इत्यत्र प्रयोगदारिद्र्यमपि गम्यते नून श्रीमाप्यकारम्मन्य-
 स्य । “यत्सम्मान्यमानान्यथासिद्धि तद्वाध्यम् । अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद्वा-
 धकमिति सर्वत्र बाध्यबाधकभावनर्णय,, इत्यनुवदन्नय सदस्यवाक्सार्वभौमकिरी-
 टमाणिक्यध्रीमद्वाचस्पतिमिश्रलेखनगभीरतात्पर्यविज्ञानैर्देशिको वरविस्मय । “स-
 मानविषयत्वे हि विरोधो भवेत् । दर्शनादर्शनयोर्लोकासिद्धत्वेन मुख्यचलतया
 बाध्यबाधकभावामावेन विषयव्यवस्योपपत्तेरिति घल्लतत्त्वसमीक्षातत्त्वावेदोः पू-
 र्वापरमन्वन्वाधीनार्थविभेदं परिचर्ययाऽऽचार्याणामवबुध्यस्व । यस्तुनस्तु अनाहा-
 र्याग्रामाप्यज्ञानानास्वन्दितनिश्चयशालि हि बाधकम् । बाध्य तु विपरीतमेवा-
 स्ति तस्मात् । स्वविरुद्धधर्मपार्थितावच्छेदककल्पप्रकारज्ञानत्वरूपमाहार्थत्वम् ।
 तन्निम्नमनाहार्यत्वम् । आहार्यमनाहार्यन्येनि द्विविधमिह ज्ञानम् । प्रमाण-

प्रमाणरूपञ्चोभयमेतत्प्रतिपद्यते । तत्राप्रमाणरूपमाहार्यज्ञानं यथा “योषा वाव-
गौतमाग्निरिति । यथोपपन्नदेवतास्वरूपध्यानन्तु प्रमाणलक्षणमाहार्यम् । द्वि-
रूपमप्येतद्व्यावहारिकम् । अनाहार्यभूमलक्षणन्तु परिनिष्पन्नपदार्थस्वरूपानुरूप-
मपि दोषविशेषवशात्तिनया वस्तुसत्तां न पर्याप्नोति । न हि घटादिविषय-
विशेषविषयन्तु ज्ञानमनाहार्यतया कृतिसाध्यतालक्षणां तावद्धटनामञ्चति ।
किन्तर्हि यदाकारोल्लेखशालालक्षणे तदाकारव्यावहारिकसत्तामुपादत्ते । आत्मैक-
त्वविज्ञानस्याप्येवमेवानाहार्यधीहेतुत्वेनोत्पन्नाद्वयप्रकाण्डप्रमत्तमपास्तसमस्ताकाङ्क्षं
च प्रमाणप्रमेयाद्यशेषव्यवहारहर्त्रुजृम्भते । न “चानादिनिधने, त्यादिविशेषण-
संयोजनमुचिर्न भवति शास्त्रस्य । पुरैव सिद्धौ हि तेषां साधनेनाद्यत्वे सिद्धमा-
धनात् । परमेय विशेषो यच्छ्रुतप्रकाशिकाकृतानादिनिधना ह्येषा बाहुत्सृष्टा
स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतयः, इति स्मृत्यक्षराणि म-
नोर्विनिमयीकृतानि यस्या “मनादिनिधना नित्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः” इत्येत-
मेव पाठं परिष्कृत्य मेधातिथिप्रभृतिभिर्ष्याख्यातायां तस्यां पाठसङ्कलितिसंलङ्घ्यमे-
नार्थविलोपपरिप्राप्त्याऽपि नार्थसमुत्तजनसमर्थमेतदेवं स्यात् । “वाचा विरूपनि-
त्यये, इति श्रुतिरप्येतन्मूर्तीभूता व्याकुप्येत यतोऽप्रत्यमपि नित्यपदं नानुसन्धातं
स्यादनुसन्धातमप्यात्मव्यूहवियोजकतया परित्यक्तं स्यात् । यद्यप्युगादिशास्त्र-
मुदाहृतश्रुतिस्मृत्युन्नीतविशेषणात्तदङ्कृतमतिविशदं तथाऽपि तदर्थानामत्यन्तानवग-
न्ना पुनरपार्थक्यवित्राऽप्यदुरावेशिदन्दशूकदेशिकेन निजगरलज्जालावलीभिस्त्वया
तत्र किं किं न मूर्च्छीकृतं यतः पुनस्तादृशरसपूर्णनिहया सद्यः समुपन्यासामिषेण
व्यकुलीकुर्याणः सदृशानं मालिकाञ्छेदं तावत्तस्या अर्हस्यविशङ्कं यतो वा
ऽप्यमेव परितस्तार सन्नपि भवान्कान्दिशीकः ।

यदप्येतत् “तस्माद्व्यते च विविधविकल्पभेदप्रपञ्चग्राहिप्रत्यसस्यानादिभेद-
वासनारूपा ऽविचारया दोष “इत्युक्तं तदप्ययुक्तम् । सर्वविषयमितिजनकता-
वच्छेदकावच्छिन्नानामविशेषणैश्च तथास्ते प्रत्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रत्येक तथा सङ्की-
र्त्तने विनिगमकामाशा । न ह्यस्यां मन्त्रव्यक्तीनामपनोदने ऽमानमेवेति मनिः
सत्या । तत्र “पिता ऽपिता भवति वेदा अवेदा भवन्ती” नि श्रुतेर्मानमुष्येयायाः
समाराध्यत्वात् । न हि स्वकाङ्क्षीनमत्ताः पुञ्जभिनतात्मनां स्थितिर्यास्येति ध्यनिदान-
सन्दत्तानुभूतिमहापानो नमु प्रत्यग्योतिषः स्वरूपावसिष्टत्वे विनाशमग्निरन्या-

दृशी सम्भीयते । तावतैव तेषां हि कृन्कृत्यत्वात् । ये हि यत्सत्ताकप्रतिभासाधी-
नप्रतिभासवन्तः संजज्ञिरे न ते नितरां तत्सत्तातिरिक्तगतां संस्पृशेयुर्जातु चित् ।
दोषाविद्ययोरितरेतरभावः प्रागेव पराकृतः । एतावता “अनादिनिधनत्वेन ^{पञ्चाश-}
मुक्तं तस्यापि शब्दत्वादिना द्रष्टृकर्तृकत्वानुमानं हि सुशकमि” त्यादिसुदर्शनाशि-
वालापोऽप्यपास्तो वेदितव्यः ।

एतदुक्तं “नन्वनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य

११४अपच्छेदस्या. ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतस्येवमादेर्भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं-
भावसारपरिहारः ।

प्रसज्येते,, त्याशङ्कायाः “पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वा-
त्तेन बाध्यत एव,, त्युत्तररूपं तदप्यासिद्धान्ताभिज्ञानगमकं विज्ञायते । स्वस्वदशा-
सम्प्रयुक्तव्यवहारैकनिर्ग्राहकतयैव तत्तदधिकारस्य क्लृप्तत्वे पुनः क्लृप्तेतरसम्बन्ध-
नवच्छिन्नत्वे विज्ञानमन्यस्यास्य शङ्काया एवानुदययोग्यताकतयोत्तरप्रदानरीतेर-
प्रयोजकत्वात् । नो खलु यौवनवेलायां शिशुकिशोरदशानुभूतधर्माणां
नाम यथोपपादमूत्रपुरीषत्वपुरोगमानां बाधितप्रतीत्यालम्बिनीं तावच्छङ्कां व्यवहा-
रकोविदः कश्चन समुद्भावयेत् न वा यौवनदशायां बाधकप्रत्ययविशेषविषयां नापि
पुनरितरेतरदशाऽनुवृत्तिव्यावृत्त्योः प्रवर्तनाप्रयुक्तहर्षविषादजननीं जातु चित् ।
एवमेव ज्योतिष्टोमादिविषयोऽपि स्वाधिकाराधिकृतव्यक्तिविशेषैकपर्याप्तनिजप्र-
योजना नोचराधिकाराधिकृतव्यक्तिविशेषकसंन्यतां वेतिकसंन्यतां प्रति विभिन्न-
विषयविशेषविषयतया प्रत्यनीकभावमापद्यन्त इति स्थिते नोक्तशङ्कासमाधानगोच-
रप्रपासोऽवकाशं लभेत् लभमानो वा स्वाभिप्रेतं प्रम्फोरयन्कुण्ठस्येव वस्तुतो निर्भे-
दापि निरन्तरं नूनम् । यस्तु “पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवदित्याद्यु,,क्तं तत्त्वाविशि-
ष्टास्तिगमावभाविताध्वर्युप्रस्तोत प्रतिहर्जुद्गातृब्रह्मणाञ्च यजमानस्यैकाधिकाराधिकृ-
तानामन्वारम्भणविच्छेदाख्यप्रक्रियाया अप्यनिरप्रकरणपरापत्तये च वैरूप्या-
भावत्वे नोदाहरणार्हं कथञ्चिद्वैत्यवसेयम् । अत एव “यद्युद्गाता जगन्मयः स्या-
त्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्यादि,,ति पारमर्पं हि सूत्रं “पूर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदि,,-
त्यस्याव्यवहितोत्तरं विध्यपराधप्रयुक्तमेकविधानाधीनमेव परिणामं सङ्कीर्तयदुदिना-
धे न सहत इत्यवश्यम् । अन्यथा “विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपदेन विद्य-
त,, इति पूर्वाधिकरणमूत्रमेरुप्रकरणस्वक्रियाव्यक्तीकारमन्त्रनाकिञ्चिस्करं स्यात् ।
स्यादप्येतन्नीत्यैवोत्तराधिकरणमूत्राशयविशेषो व्यग्रीभावमापन्न आसमन्तात् ।

पुनरप्यन्यथा बाधित्वा परं ॥ पौर्वापर्यं, सूत्रार्थावलम्बनमभिप्रायावष्टम्भनं नाम
 “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि,,ति
 सूत्रस्योपकारकं किन्न स्यात्पूर्वार्थस्यैव बलीयस्त्वे । न चैतन्मे साधकमेव तर्हि
 सगुणशास्त्रावलम्बिनो ब्रवीषीति सन्तोष्यम् । बाधकप्रथाप्रत्यायनवस्तुसर्वस्यैव
 साधकताप्रत्याशावियोजकत्वात् । न वयं वियोजकमप्यपि संयोजकं जानीमः ।
 गानानस्त्वेवं त्वमत्रातितरां भवेद्बद्धः सर्वथा । न च मे मामस्यादिनिरूपणानु-
 षादिनो न दोषायेदमित्येकान्तिकम् । तन्निरूपणाभिसन्धेर्बाह्यतयाऽस्यैकान्तिक-
 त्वात् । एतावता श्रुतप्रकाशिकाया अष्टादश्वरो मूलानुकारी परास्तो वेदित-
 व्यः । न च पुनर्वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनापराणां शास्त्राणामयमेव
 न्यायो निर्गुणत्वात्परस्य ब्रह्मण,, इति वा कथनं सङ्गतम् । अपच्छेदन्वायानव-
 तारहेतोरुपदर्शितत्वात् । वेदान्तेष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां वाक्यानामयमेव
 न्याय इत्येवमेव युक्तत्वे वाक्येष्वपि शास्त्राणामिति लेखनमयुक्तम् । वाक्येष्व-
 नुगतात्पार्थवाचिषु शास्त्राणामतिविस्तरार्थसङ्कलत्तसमाचाराणामसमावेशात्कथ-
 ङ्चिद्वा । वेदान्तेषु त्वनेकशास्त्रामेदभिन्नावयवसहस्रेषूक्तलक्षणानां नाम शास्त्राणां
 समावेशस्य सामञ्जस्यमाञ्जसं नापरथा ॥

यच्चाप्याक्षिप्यते पुनः प्रतिक्षिप्यते “ननु च यत्सर्वज्ञः सर्वविदि” स्यादिव्रह्म-
 ११५ निर्गुणस्या- स्वरूपप्रतिपादनपराणां कथं बाध्यत्वम् । निर्गुणवाक्यसाम-
 वेदनमुद्रपा वा- र्थादिति ब्रूमः । “अस्थूलमनष्वहम्बमि” त्यादिवाक्यानि कूट-
 दिनोक्तत्वेऽपि त- स्थानित्यचैतन्यं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति । इतराणि च सगुणम् ।
 त्वैव निरतिशय-
 सामदर्शनम् ।

उभयविधवाक्यानां विरोधेऽनेनैवापच्छेदन्वायेन निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन पर-
 त्वाद्वलीयस्त्वमिति न किञ्चिदपहीनमिति, तच्चापि पूर्ववदेवानपूर्वननमुपतिष्ठते ।
 न हीदं महार्णवपरमहिम्नो निरूपणवेलायां केनचुद्बुदतरङ्गाणामनुरूपमाहात्म्यस-
 क्तीर्तनं ॥ विशिष्य तत्र परं निर्भरो वा तज्ज्ञापकप्रबन्धबन्धनं वा तन्निरूपिना-
 चारचारिता वा तदननुमन्यमानविवेकिनन्दूषणं वा कचित्केन चित्तमुत्थाप्तना प्र-
 युज्यते । न वा पुनः सार्वभौमपराम्युद्गसत्कीर्तनदशायां मण्डलेशप्रान्तार्धाशा-
 दीनां विभूतिस्तुनिर्वा तद्गामिविभ्रमविशेषो वा तेन पुनस्तत्समानानुग्रहनिग्रहौ
 वा समुदितस्तौ स्याताम् । प्रकृतेऽपि तत्स्थानीये नन्वगुणे ब्रह्मण्यपास्तमस्त-
 प्रत्ययधारे तरङ्गमण्डलादिनायकम्यानीयमगुणार्थसम्पत्तिः किमादिमकेत्यवस्थिनी नो-

दितशङ्कासमाधानचेष्टाया अवकाशः ।

यदपि पुन "ननु च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र सत्यज्ञानादयो गुणाः प्र-

११६ कुमलनुवादे तीयन्ते नेत्युच्यते । सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वप्रतीतिरिति" ति वा ब्रह्म षण्ण गु-
णि चेतदब्रह्मवेति किञ्चिच्छब्दित्वाऽन्तर्लपिकृतयोच्चारितं यदेव पुनर्निमित्तीकृत्य
निरूपणम् । श्रुतप्रकाशिकाकृता विभृन्मितं तदप्यनादेयमेवातिरां तथाहि ।

न ह्यादित्यप्रमेयात्मस्वरूपभूतानां तावत्सत्यज्ञानादीनां गुणत्वेनाभिव्याहारे मानं कि-
ञ्चित्पश्यामः । नो खलु गुणत्वावच्छिन्नसामान्यप्रत्यासत्त्या तथात्वमेपां तदमा-
नादेव शक्यसाधनम् । न पुनर्बुद्ध्यादिमदान्मसामान्यादेव गुणवत्ता सा परेऽप्य-
त्मन्यस्तीत्युपपद्यते । तन्न्यायात्तर्हि तस्मिन्नपि दुःखादियोगित्वापत्तेर्दुष्परिहर-
त्वात् । न हीह परमत्वात्तदयोगितावगतिरिति चेदन्त तर्हि तस्मिन्तस्यास्ते स्वप-
सद्विष्टातो गदतर आलक्ष्यते । एवं तर्हि कदर्शप्रवृत्त्यौपयिकव्यामोहापस्मार-
प्रहाणाय शिक्षयितव्य एवासि त्वं यथान्यार्थं तथा हि । जानास्येव हि गुणाः
कामं स्वस्वभाववर्त्तनाधीनेतरेतरव्यतिभिद्यमानक्रियाविशेषधूर्वहा एकाकारतां गुणि-
नो नाघातुमीशत इति । यथेकभावनामेवासज्जयेयुस्तदा स्वनिष्ठस्वभाववैरूप्यं सर्व-
शो मिद्येत । सामयिकस्वरूपनिर्वाहहेतवे तथा ते भवन्त आदरणीया एवात्मन्या-
न्नस्येनेति चेन्नादरणीया एवात्मानमाकर्षन्तो निमग्नानुगुण्येन विक्रिया यथाय-
थमापादयन्तश्च । न चैते प्राकृतगुणविलक्षणा आत्ममात्रासाधारणाश्च न तानि-
तरां परवशीकर्तुमीशत इति वाच्यम् । एवञ्चेदेते स्वरूपभूतत्वाज्जहन्तो हि गुण-
भावमात्मनां दधाना एवैकात्म्यमात्मना समं पर्यवस्येयुः । न ह्यस्वरूपमूता अप्ये-
तेऽङ्गानीव देहस्य चारा इव च राज्ञो न विकुर्वन्तीत्युपपद्यते । सत्यप्यङ्गिनि देहे
स्वावयवानामविकारवति विकारवत्तया सञ्छेद्यतायाः पुना रामन्यमिद्रोहितायाश्चा-
राणामात्मवैकल्यसम्पादिकाया आनुमात्रिकत्वात् । अत एव "ममात्मा मद्रसेन"
इत्यापचारिकी वास्तैतिकमनुजविशेषे "चाङ्गुष्ठं मे निरामयामि"ति प्रयुज्यमाना सङ्ग-
च्छते । मन्यमाना हि ब्रह्मण्यमी गुणाः किमवच्छेदेन । अनवच्छेदकमनेकं ननु
गुणगतनानात्वसमावेशाय कल्प्यमानमितरेतरन्यवहितप्रकाराक्रान्तं सत्सन्निहितस-
माचारापरिचायकं पुनर्गुणतृप्णिकोदकस्थानीयमाश्रयद्रूपकं चित्यविशेषकं प्रत्युत
विहावकमात्मानं विकुर्वीत् । एकदेशवच्छेदेन चेत्यटगतरूपादय इव परिच्छिन्ना-
श्च विनाशविषयाः स्युः । सर्वदेशेन तर्हि साधर्म्यविधुरास्ते परस्परवैमत्येन सतत-

ममिमात्र्यामिमात्रकभावविशेषपरिवासितया न कश्चिद्वा तेषां स्थायिभावमापद्येत । साधर्म्यमेव तेषां मनुषे तदा एकेनैव गुणेनोपपत्त्या परिशिष्टानामस्मैव वैयर्थ्यम् । नरनराधिपयोरिव धनुर्धन्विनोरिव जालजालवतोरिव वा प्रकृतेऽपि सत्यज्ञानादीनां किञ्च गुणानां तद्वत्तश्च ब्रह्मणो नियम्यनियामकभावावगत्या तन्निरूपितत्वायत्तता-याद्युपयोगेन न्यूनतेति चेन्न । निमित्तानामनुगतानां समवधाने वैरस्योत्पत्त्या नि-यम्यनियामकभावभङ्गप्रसङ्गस्य प्रजाप्रनेश्वरयोर्विशिष्टसम्प्रयोगगोचरकौशलभावप्र-युक्तवैकल्यवन्त्वेन जालिकजालयोर्वा धनुष्मद्धनुषोरनुभूयमानत्वात् ।

ननु सत्यज्ञानादीनामपलपति गुणभावं यत्राननुमोदते किम्भूततां तर्हि नि-रूपकम्भवो या चास्माभिर्न मन्यते कलया वा विचारणाकुशलैरिति । मैवम् । प्रागेव विचारणाया अपह्नवचेतास्तस्यास्तमप्राप्तमतिरेव सन्ननर्होऽस्यासमन्ताद्यतः । निरस्तायां हि गुणात्मिकतायां धर्मधर्म्याद्यात्मिकताया अप्यर्थादेवापाकृततया प-रिशेषात्तदादिकलनामाब्धिसंसर्गसामान्यहीना चिदेव पर्यवस्यन्ती शङ्कामिमामन-वकाशिकरोति हि मन्दमतिप्रसूताम् । ननु श्रुतप्रकाशिकाकृता “सत्यज्ञानशब्दौ सत्यत्वादिपरौ यथा द्वयेकयोर्द्वैवचनैकवचन इति पाणिनीयसूत्रस्यद्वयेकशब्दौ द्वि-त्वैकत्वपरौ अन्यथा द्वयेकेऽपि तिवक्तव्यमिति” तन्न । वर्णितगत्या सत्यज्ञानश-ब्दौ लक्षणया सत्यज्ञानसामान्योपलक्षितचिन्मात्रस्वरूपपरौ न तु जातु सत्यत्वादि-सामान्यपरौ । स्वरूपसतः सत्यत्वादितरस्य भावसाधनभूतस्य निर्धर्मके ब्रह्मण्य-माप्तेः । नहीह ‘द्वयेकयोर्द्वैवचनैकवचन’ इति पाणिनिस्मरणमप्यननुकूलम् । सा-मान्यतः प्रतीतयोरेव द्वित्वैकत्वयोर्वाचिनावम् द्वयेकशब्दौ लक्षणावृत्त्या कचिन्नी-यमानौ प्रवृत्तिमसाधारणीं कथञ्चिद्वा बाधेते । एवञ्चान्यथा द्वयेकेऽपि तिवक्तव्य-मित्यापत्तेरनवकाशः । आपत्तेस्त्वप्रयोजकया अपि मत्या केन विदुषस्याप्यमा-नत्वान् । न च “तथा श्रीवत्साङ्गमिश्रा गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतय उतेती” ति विकल्पोपन्यस्तनमृषपन्नम् । विकल्पोपन्यासामासस्य त्वस्य संवृत्तास्मन्निरूपणेन प्र-त्युक्तत्वात् । न ह्यमौ श्रीवत्साङ्गमिश्रः कुहस्विद्वा विद्यावतां वार्त्ताविषयः । सति चैवं कुतस्त्यं तस्य प्रशंसाविषयत्वम् । न चार्वाचीनकातिपयमौढामासननाविभेदमृते हस्यपारदशित्वात्प्रायेण प्रभूतास्वेवेत पूर्ववृत्तपञ्चविधगौडवाखणश्रेणीप्ववच्छेद-कावच्छेदेन भगवन्पूज्यपादपरम्परापरिप्राप्तवैदिकराद्धान्तैकानिष्ठागारिष्ठासु प्रत्युतैव-

सिद्धान्तातिरिक्तशिवद्रोहिदैत्ययोन्युपस्थापितदुर्मतसामान्यपरीहारनद्धश्रद्धामु ।
 यदुक्तं प्रमेयमालायामुपन्यस्तं सामानाधिकरण्यमिति तदेतन्निर्गुक्तिकमिति ॥ नि-
 श्रमाणकमिति रामानुजमुखमर्दनादौ दीक्षितादिभिः सुशिक्षितमह्येवेत्यस्मादुपरमा-
 मः । न हि “लटः शतृशानचौ तत्पुरुषः समानाधिकरण,, इत्याद्यधिकृत्य सू-
 त्रविभेदं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यत्र
 भगवता पतञ्जलिना परिष्कृतं सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यामहे । कैयटभट्टैरेव भिन्न-
 प्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते
 इति तु व्युत्पादितमुपलभ्यते । अस्तु तावदेवं तथाऽपि “विशेष्यभूतप्रधानार्थाविष-
 या वृत्तिः प्रवृत्तिः विशेष्यप्राधान्यं च गुणानां प्रतिपत्तिरपि गुणिप्रतिपत्त्यर्थेत्यनेन
 सिद्धं तस्याः प्रवृत्तेर्निमित्तं द्वारं “निमित्तमात्रं भव सव्यसाचि,, त्रितीदमादि वा
 न शोभनम् । गुणगुण्याद्यभेदप्रातिपत्तितात्पर्यपर्यालोचनया सिद्धान्ते सुपरिनिश्चित-
 स्यार्थस्य “निमित्तमात्रं भव सव्यसाचि,, इति प्रयोगं पुरस्कृत्य द्वारत्वप्रति-
 पादनानुपपत्तेः ।

यदप्युक्तं “मत्र मृषावादिन आहुः समानाधिकरणं वाक्यमलण्डार्थं त-
 थाहि सामानाधिकरण्यस्य तावदेकार्थपरत्वमविगीतमित्यनूद्य तत्र सामानाधिकरण-
 पदानि किं विशेषणमात्रपराप्युत तत्तद्विशेषणविशिष्टपराप्युत स्वरूपमात्रपराणीति
 विवेचनीयमिति,, विकल्प्य न तावद्विशेषणमात्रपराणि विशेषणानामनेकत्वादेका-
 र्थत्वासिद्धेः नापि विशेष्यपराणि विकल्पासहत्वात् किं क्रमेण युगपद्वा विशिष्टा-
 र्थप्रतिपादनं पदानामित्यादिनाऽवान्तरविकल्पमुखेन तदप्यलण्डार्थयाथार्थ्यशिक्षा-
 विशेषपुण्यानवाप्तिनिबन्धनम् ।

अलण्डार्थतामावेदयन्त्याः श्रुतिशिरोवाचो विकृतिरार्थप्रत्यापनायत्तत्वेनशा-
 रस्य त्वददेरेव मृषावादित्वात् । जगन्मृषात्ववादिनस्तु वस्तुतो वेदा एव । वय-
 ष्पुनस्तन्निरूढामिसन्धिप्रख्यापनाधीनाभियुक्तसामेतिकर्तव्यताकास्तदात्मान ए
 वामवामसम्पत्त्या ननु परया वैष्णव्या । एतच्च मृषात्वं जगतामनुभवस्तनु-
 भवत्वा चर्यया परमासुर्या तद्धारणाविषटनाऽनुकूलविरूपप्रकृत्या पराभूतकरणप्र-
 यो विदुषामग्रे वा मृषाभाष्येवास्ति घाटीमुखेन । यद तावत्त्वं किमलण्डार्थतामेव
 नाम्युपैष्युत सलण्डार्थतामपि तत्रापि द्वे अपि ते शब्दतो वाऽर्थतः । न द्वितीयः ।
 सलण्डार्थतायामभिमतयां ते प्रतियोगिमुदयाऽलण्डार्थतायासिद्धेरार्थकत्वात्समे-

दनिर्भेदशब्दप्रत्ययवत् । नापि प्रथमः । सखण्डपक्षाम्युपगतेरेव ते तिरस्कार-
कारित्वादनभिमानेरेतस्य । न वा तृतीयः । शब्दत उररीकार उरीकरणस्यै-
वार्थनत्त्वप्रत्ययनसा गम्यमानत्वान् । न हि ते कुहेतवोऽत्र वाद्मालिन्यमात्र-
फलिनो विज्ञेयव्यक्तीकारलेशाय वाऽवकल्पन्ते । अपि तु “ स्वयन्नष्टः परा-
न्नाशयती,,तिन्यायस्य परमुदाहरणभूताश्चलचेतोवज्जनमात्रवृत्त्यपहारका आपद्य-
न्ते । युक्त्यनुभूतिप्रकर्षपरिपाकरमावद्वेदशिरोरहस्याविदान्तु ज्ञानज्ञामाखण्डार्थ-
मेव ततोऽतिरिक्तपुनरज्ञानमेव । विषयविषयिसम्बन्धसमास्पदत्वात्तस्याऽसम-
न्तात् । न हीदृशं वस्तु ज्ञानतया शास्त्रमभिधत्ते । शास्त्रादृतेऽपि प्राकृताना
वा तदवगतेः । वेदपदप्रवृत्तिनिमित्तालौकिकार्थप्रतिपत्तिव्याकोपप्रसङ्गाच्च । य-
दाहुः “ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेद-
स्य वेदते,,ति वाक्तिककारपादा मीमांसायाः । कारिकाया एनस्याभ्युनिः किञ्च
मूर्छामृता “नावेदविन्मनुते तं बृहन्त,,मित्याद्या आलक्ष्यते । अत्र ह्यलौकिक-
त्वमखण्डार्थत्वाभिप्रायकम् । एवं हि “कनरः ॥ आत्मा येन वा पश्यति येन
वा शृणोति येन वा गन्धानानिगूनि येन वा वाचं व्याकरोती,,त्यारभ्य “सर्वे त-
त्प्रज्ञानेन प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मे,,त्यंतरेयिभिराभ्यायते । अत्र
हि ‘प्र, इत्युपसर्गसमभिव्याहृतज्ञानशब्दो जातिगुणक्रियाविशेषलक्षणोपाध्यनव-
च्छिन्नमेव धियन्तावद्विद्योत्पन्नव्यवच्छिन्नत्यत्वादरात्तद्वच्छिन्नम् । न चेह व-
हिर्मुक्ताभ्युपेतमूर्त्तिविशेषविषयं ज्ञानमिष्यते मनावा । तस्यापि मूर्त्तत्वेनापार-
मार्थत्वात् । अत एव “दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषस्त बाह्याभ्यन्तरो ह्यज,,इत्याद्या
वा श्रुतिकाली चकास्ति नूनं त्वद्व्यूहकरालाकारप्रकारविध्वंसिनी । न खल्वस्ति-
त्वमाविता धीरखण्डार्थाऽभिमन्यते नेत्युक्तिं क्वचिदपि कृत्निकृत्कीर्त्तिकल्पदीव्य-
द्विधायन्तितमस्मीकारासहाऽऽन्यते । खण्डप्रत्ययप्रसारभागधरातावच्छेदेन
स्वानुभूतिसज्जीवनप्रयोजनैकहेतवे स्थितसत्तासमृद्धसंराधनफलने प्रतिपदमखण्ड-
प्रतीतिधारायास्स्वानुगतायाः स्थिततरत्वात् । सा पुनरनिच्छनोऽपि स्वां नूनं
जनानात्मेच्छानीयमानयोजनावनो निजेच्छाभिरनुगताकारप्रकारपर्यवसायिनीभार-
हस्यमावेदयन्ती विविक्ततया सम्प्रतीयते । नर्त्तं स्यात्पूर्वभाविहस्यपुनर्निरा-
वाधं व्यक्तं हन्त वस्तुत्तरभावि प्रतीतिमभ्यागच्छेज्जातु चिन् । सेयं प्रतीति-
स्त्वस्या निदानदशान्तामखण्डार्थापरपर्यायभूतान्तावत्सर्वशो निरवशेषां लक्ष्यी-

करोत्येवाञ्जनस्येन । इदमेवोदितमानोपपत्त्यनुभूत्यातिशयितामभिप्रेत्याखण्डार्थतां
 “संसर्गसङ्गसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् । उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रा-
 तिशदिकार्थते, ति तत्त्वप्रदीपिकाकारास्तस्या लक्षणं जगुरत्रातिविशदम् । अम्यु-
 चिरे च पञ्चपादिकाचार्याः “पदानां परस्परानवच्छिन्नार्थानामनन्याकाङ्क्षाणा-
 मव्यतिरिक्तैकरसप्रातिशदिकार्थमात्रान्वयः, इति । वाच्यतासम्बन्धेनेतरेतराविशे-
 षितार्थानामितरेतरवाच्यवाचकानां पर्यायातिरिक्तानामित्यर्थः । यस्मादनति-
 रेकिंविशेषणाविशिष्टं तस्मादेकरसम् । संसर्गसमास्यदीभूतप्रतीतिसामान्याविष-
 यम् । एवमात्मनः प्रातिशदिकार्थमात्रस्य वा अन्वयः उपलक्षणविधया विशिष्टा-
 नुभूतिसम्पादकतावच्छेदकयोग्यताशानयमन्वयः ॥

ननु न कथाप्येवमात्मा पदान्वयः पदपदार्थमर्यादाप्रकारावलम्बी तद्रूपामिहै-
 रालक्ष्यते । नैष दोषः । विना शक्तिं विना लक्षणां विना च सम्बन्धान्तरं
 निद्रितोत्थापकनिर्व्याजवाक्यवन्महावाक्यकदम्बकैरखण्डार्थस्यानितरस्वरूपसत्ताप-
 र्यवसत्तायिनस्तमादरैकयोग्यत्वात् । न चेहाप्युदितापत्तिरप्रत्यूहेत्याशङ्कनीयम् ।
 पदपदादिप्रतिनियतसामान्याः प्राक्कालीनकलृप्तिविभेदमाखण्डायास्तसामान्यमुखेनात्र
 विचारणाविषयत्वेऽपि साधस्कप्रज्ञायास्तदादिनिरपेक्षाया अविवादमनुभूयमानत्वा-
 त् । न ह्यवमनुभूतऽर्थे पूर्वम्यस्तवस्तुसन्तानगोचराभाकाङ्क्षां स्वयं वा तटस्थ-
 जनः कश्चन कुर्यात् । चारितार्थ्यस्य तावतैवोपपत्तावाशङ्कासामान्यस्य स्वतो
 निरस्तत्वात् । नो खलु निह्वार्हमर्थं निर्व्यग्रप्रज्ञाः कुहस्वित्रप्रक्रमन्ते । प्रक्रम-
 माणा ह्यनाकलितवस्तुतत्त्वा एवेत्यास्तान्तावदियं बाह्यचेनादिचन्ता ॥

निबन्धोऽयं भागद्वयमिताविमर्हार्थमिचयो

यशोराशेर्वाऽपि प्रथितजनपास्तण्डिवचसाम् ।

निहन्ता निस्सीमामृतमयसुमानावलिभिर-

प्युदारार्थप्रोतस्थितिभिरभिरसेत्मुहदयान् ॥ १ ॥

तदिह निहतवस्तुन्यज्ञविज्ञानघात्रि

व्यग्रहितमतिमत्तामाप्य धीराः सुमत्या ।

यदि यदनविनोदव्यापृताः स्युः समन्ता-

त्कुगतिमतिविभाषाः क्वावभासान् छमेरन् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-
त्पाथनेकपदाङ्कितजगद्गुरुश्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधी-
श्वरश्रीमत्केशवाश्रमस्वामिदेशिकवरकरकमलसञ्जातजगद्गुरुश्रीमच्छङ्करा-
चार्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वरश्रीमद्वाजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामि-
विरचितायां त्रिदण्डिमतविभेदिन्यां प्रथमो भागः ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादाचार्याणामवतारशकाब्दाः २३९२

मार्गशीर्षशुक्लसप्तम्यां मौमे विक्रमशकाब्दा. १९४८ उज्जयिन्यां नः

शिष्यसम्भारशालिन्या राजते वसतिः श्रीमहाकालनाथमन्दिरे ॥

अस्माभिरारचिनस्य हि निबन्धस्यास्य व्यवस्थितविषयविशेषाणामनुकूलस्यापि
व्यवस्थाविभेदस्य श्रीमज्जिमपुरादिद्वयनीतमहीपात्रममामादितनिर्गयातिशयात्मनः
श्रीमत्या यथाशास्त्रं काशिकायाः समवाप्यनन्मनः प्रनिरूपकमिह जिज्ञासूनामनुमहा-
य गुर्नरदेशीयपाटननगराजैरनुकूलकालयात्तत्रत्यनारायणभारतीमहोदयेनाधिगतस्यो-
दाद्विषये तथा हि ॥

श्रीविश्वेश्वरो जयतु । जयति श्रीतत्त्वमर्कः स्मार्तवर्मामरुगोदयः । सत्पुराणै-
रुत्तमानः पाण्ड्यवन्ननाशुकः ॥ १ ॥ इदानीं बहवो सुप्रवचना रामानुजीयानां
धर्मप्रत्याचारञ्चाविश्लेष्य तानिप्रच्छन्वाः सन्नः शास्त्रसम्मतमपि स्वरुद्धधर्ममहाय
वन्मार्गे प्रविशन्ति । स च मार्गः श्रुतिस्मृत्यादिमूत्रविधुरोऽत्यन्तनीचनान्युद्धूतपुरु-
षप्रवर्तन इति । तत्र प्रविष्टा वर्णाश्रमधर्माधिकारच्युता भवन्तीति । तेषामेव
ग्रन्थे प्रोक्ता तन्मूत्रपुरुषोत्पत्तिस्तानुद्ध्यते । श्रीनिवासाचारिकृते दिव्यसूरिचरिते
चतुर्थे सर्गे । अस्ति पूर्वपयोराशेः कापि पश्चिमगेषसि । मण्डले पाण्ड्यभूपस्य
नगरी कुरुकाद्वया ॥ तत्रासीत्पादजातेषु कश्चिद्भागवनाग्रणीः । श्रीमत्पल्लीविना-
रुन्द्रः सीमानीतगुणोत्तमः ॥ तस्य धर्मधरो नाम तनयः समजायत । चक्रपाणि-
स्तनो जातश्चक्रपाणिरराधयः ॥ अजायत सुनस्तस्माद्रत्नराजेति संज्ञितः । सुमतिं
सुपुत्रे सोऽपि सुतं पाटललोचनम् ॥ पुत्रं प्राप्तुं पार्कुरि पुत्रं पाटललोचनः । का-
रीनिवनयो जातः कारीतिरहिमन्नः ॥ ततो जातः सुनस्तस्माच्छठकोप इतीरि-
तः । तमाहुः कारिजं सन्तः शठकोपं पराङ्कुशम् ॥ बकुडाभरणारूपं च तमेव का-
रिनन्दनम् ॥ इति ॥ अत्र शूद्रः स्वात्पादनो दास इति त्रिकाण्डशेषकोशे शूद्रवर्गा-
रम्भे प्रोक्तत्वात्पल्लीसंज्ञकस्य शूद्रस्य वंशे जातः शठकोपः स च रामानुजीयमार्ग-
स्य प्रथमप्रवर्तकश्चाद्याचार्यः । तथा हि रामानुजीयानां गुरुपरम्परायामुक्तम् । अ-
स्मदेशिकमस्मदीयपरमाचार्यानशेषान्गुरुन् श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुङ्गवमहापूर्णं मुनिं
यामुनम् । रामं पद्मविश्लोचनं मुनिवरं नार्थं शठद्वेषिणं सेनेशं श्रियमिन्दिरासहचरं
नारायणं संश्रये । इति । अत्र पूर्वं स्वकीयगुरुपरमगुरुपरत्परगुरुप्रभृतींश्चाश्रित्य रा-
मानुजप्रभृतीन्क्रमेणाश्रयति तद्वृत्तासकः । तत्र लक्ष्मणयोगिपुङ्गव इति रामानुजस्य
संज्ञा कृता । रामानुजस्य गुरुर्महापूर्णः । तस्य गुरुर्यामुनः । यामुनस्य राम इत्येवं
क्रमो ज्ञेयः । पद्मविश्लोचन इति पुण्डरीकाक्षस्य संज्ञा । शठद्वेषीति शठकोपस्य
संज्ञा । अयमेवास्य मार्गस्य मनुष्येषु प्रथमं प्रवर्तक इत्यस्मादेव श्लोकान्निश्चीयते ।

अनन्तरश्च सेनेशो विष्वक्सेन श्रीलक्ष्मी नारायणश्चेत्यन्ते त्रयो देवविशेषा ।
 तेषाञ्चरित्रं चार्थग्रन्थसम्मतमेव प्रमाण नान्येनोक्तमिति । शठकोपान्तैवेयं पर-
 म्परेति । वेदान्ताचारिकृताया दिव्यसूरिप्रभावदीपिकायाञ्च । परः पञ्चमर्क्तुः प्रथ-
 मपतिरन्यावयववान् प्रपत्तौ भक्तौ च प्रतिनियतचित्तः कविवरः । हरिर्नित्यो य-
 द्ज्ञाननिमदवरो दैशिकवर प्रतीत पूज्योसावमृत इह वेदातिगमति ॥ नित्यो नि-
 त्यजीव पञ्चप्रकारेषु जीवेषु कदाचिद्व्यप्राप्तससारो नित्यजीव इत्युच्यते । श्री-
 मान्वेङ्कटनाथार्य कविताार्कककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्ता सदा हरि ॥
 जनिमन्तो जीवा यस्मात्स जनिमवरः जनिमत्सु ब्राह्मणादिषु अवर कनिष्ठ शूद्र-
 इत्यर्थे वेदमतिगताऽतिशान्ता मति र्यस्य स वेदातिगमति । इत्यत्र असौ शठ-
 कोप इह जगति पूज्य इत्यन्वय अन्यत्सर्व शठकोपस्य विशेषणम् । प्रथमपतिरि-
 ति मार्गस्थ प्रथम प्रवर्तक इत्यर्थे । अत एव दैशिकेषु आचार्येषु च श्रेष्ठ इत्यर्थः
 अन्यावयववानिति, अन्ये भक्तिसारादयो द्वादश आलवारसङ्गता रामानुजीयाः
 नामाचार्या अवयवाः सन्ति यस्य सोऽन्यावयववान् । भक्तिसारादयोऽपि नीच-
 जातीय एव । तथाहि दिव्यसूरिचरित्रे द्वितीयसर्गे ५२ श्लोके भक्तिसारस्य स्व-
 रूपवर्णनम् । विचक्षणो विश्वाविमोहहेतो कुत्रोचिताचारकलानुपक्त । पुण्ये महीसा-
 रपुरे विधाय विक्रीय शूर्पं विचचार योगी । इति । एव भिल्लजातीय परकालः ।
 चाण्डालजातीयो मुनिवाहन इत्याद्य येषामपि वर्णन तस्मिन्नेव ग्रन्थे तै कृते भार्ग-
 वपुराणे प्रपञ्चामृते च द्रष्टव्यम् । पुनर्वैशाखाचारिणा, नित्योऽथ मुक्तनूतनङ्गणको-
 मुमुभुञ्ज्यासादिवद्भगवता किमनुप्रविष्ट । अञ्जादिसूनुरिह वर्णयुगक्रमान्तिमासी-
 त्पुराणपुरुष शठवैरियोगी । इत्याचार्योक्तेरित्युक्तम् । अत्र वर्णक्रमो युगक्रम-
 श्चेति कृते ब्राह्मणस्यात्रे पुत्रो दत्तात्रेयः । त्रेताया क्षत्रियस्य दशरथस्य पुत्रो
 रामः । द्वापरे वैश्यस्य नन्दस्य पुत्र कृष्ण । कलौ च शूद्रस्य कारिण-
 शठकोप इति स्पष्टमायाति । नेतु द्वाविहता वेदान्तवैवाणिका गत । मद्भक्तः
 शठकोपाख्यो भविष्यति मदिच्छया इत्युदाहरणे च त्रैवाणिकातिरिक्त एवात्रैवाणि-
 क इति स्पष्टम् । अस्य तुरीयवर्णावतारोऽपि नाचार्यत्वमन्नरु । तुरीयवर्णो
 भगवत्पादनममृतसकलेतरवैलक्षण्ययुक्तः परम्परायाः प्रथमप्रवर्तकत्वात् । गुरु-
 रम्परामध्येऽप्यस्यैव निवेश इत्यादि वेदान्ताचारिणा बहुश सिद्धान्तितत्वात् ।
 विस्तरावलोकनेच्छा चेत्तत्कृतदिव्यसूरिप्रभावदीपिकाया द्रष्टव्यम् । यद्यपि स्वचि-

दत्ताभिनायन्ते योगिनः सर्वयोनिषु । प्रत्यक्षितात्मनाथानां नैषां चित्रं कुलादिक-
मिति तेनोक्तं तथाप्यस्य श्लोकस्थार्पत्वाभावात्तद्वचिनभारद्वाजसांहितास्थत्वात् ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिनायत इत्याद्यर्पशास्त्रनिरोधादप्रामाण्यमेव । य-
द्यपि च भागवतादिषु “त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन् । सलिलानाश्रमां-
स्यक्त्वा चोदविधिगोचर इत्यादिषु वर्णाश्रमवर्मानादरः श्रूयते तदपि वर्णाश्रमा-
चारवशात् पुरुषेण परः पुमान्विष्णुमाराधयते पन्था नान्यस्ततोपकारणम् । वर्णाश्र-
मेषु गे धर्माः शास्त्रोक्ता नृपसत्तम । तेषु तिष्ठन्नरो विष्णुमाराधयति कश्चनेन वच-
नसद्भावे कथं संस्कारमयूत्वेऽन्यत्र चोभयद्विवान्यपि वाक्यान्पुन्यस्यैतेषां विधि-
निषेधानां वैष्णवपरतया व्यवस्थेति केचित् । बहवस्तु द्विविधानामपि निर्मू-
लतामाहुरिति बहवइति निर्देशेन निर्मूलनैव सम्मता तेषामिति ज्ञायते । अस्मा-
मिरपि बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति तथैव स्वीकर्तव्यम् । तच्चासत्यपि विनियोजकत्वा-
वपेऽस्मिन्नेव वाक्ये विविः कल्प्यते तन्मन्दम् । न धार्य देवताचिन्हमित्यादिना
निषेधात् । न च सामान्यनिषेधस्य विशेषविधिना अरनीषोमीयं पशुमालभेनेति
विशेषविधिना भूतहिंसानिषेधकसामान्यवचस्येव सङ्कोच एवेति वाच्यम् । पुराणेषु
अङ्गेषु नाङ्गवेद्विप्रो देवतायुवलाञ्छनैः । अङ्गवेद्यदि वा मोहात्पतत्येव न संशयः ।
तप्तमुद्रा ह्यन्यथाय हरिणा निर्मिता पुरा । भूदेवस्तप्तमुद्रान्तु चिन्हं कृत्वा विमूढ-
धीः । इह जन्मन्यशुद्धः स्यान्मेत्य श्वा च भविष्यतीत्यादिना विशेषतोऽपि निषेधा-
त् । न च पौराणनिषेधेन कथं श्रौतस्य धारणस्य बाधः स्यात् । विरोधे
त्वनपेक्षं स्यादमिति ह्यनुमानमिति मीमांसासूत्रोक्तविरोधाधिकरणाविरोधादिति
वाच्यम् । श्रुतेरन्यपरत्वस्योक्तत्वात् । अस्तु वा श्रुतिस्तरारा तथापि स्मृतिः
पुरुषवाक्यानुसारेण कुण्डगोलादिरेव तत्राधिकारी । इष्यते हि । प्रणिपादन-
मस्ति एतदीयधर्मस्य गन्धोऽपि नास्ति अत एनैरुदाहृतं वचनज्ञानमुपलब्ध सद्भिः
सहसा प्रामाण्यग्रहो न कार्यः । किन्तु कुत्रत्यमेतदिति पूर्वं तस्य मूलान्वेषणं
कर्तव्यं कृते च मूलान्वेषणे कृत्स्नग्रन्थस्यमेव तद्वद्विपति आर्षग्रन्थस्यं चार्थप्रक-
रणादिभिरन्यार्थमेवेति निश्चयः । इदानीं धर्मं प्रमाणमूतानां शास्त्राणां कृत्रिम-
ग्रन्थैः सङ्कीर्णत्वात्तन्निर्धारणोपाय उच्यते । यावतो वेदस्य तदङ्गोपाङ्गानां च
सोपवृंहणानामध्ययनाध्यापने प्रचुरन्यवहारो वर्तने गेषाञ्च सर्वैः प्रामाण्यवत्त्वेना-
ङ्गीकृता व्याख्यास्ति तत्र नास्ति सन्देहः तदितरत्सर्वं सन्देहात्तादमेव सन्निवृत्त-

च्चासन्दिग्धाद्विद्वक्षणधर्मप्रतिपादकं चेतृत्रिममेवेति निश्चयः । प्रकृते तु रा-
 मानुजमते तन्मतस्याद्याचार्यैः शङ्करोपादिभिः पूर्वं स्वभाषायामेव ग्रन्थं निर्माय स्व-
 शिष्या उपदिष्टाः स च ग्रन्थो द्रविडभाषायामेवास्ति । तदनुयायिभिस्तु तस्य द्र-
 विडवेदसंज्ञया व्यवहारः क्रियते । पश्चादुत्तरोत्तरमुत्तमनात्युद्धृता अपि तन्म-
 तप्रविष्टा बभूवुः । ते चाधीत्याधीत्य संस्कृतेऽपि व्युत्पन्ना भूत्वा द्रविडवेदस्य सं-
 स्कृतभाषायां व्याख्याञ्चक्रुः सा च व्याख्या तदनुयायिभिर्द्रविडभाष्यसंज्ञया
 व्यवह्रियते । अनन्तरञ्च श्रीभाष्यप्रभूतयो बहवो ग्रन्थास्तन्मतगोपकास्तैर्निर्मिताः ।
 किञ्च आर्षशास्त्रेषु तन्मनस्य मूलमनुपलभ्य मूलारोपणार्थं बहवो ग्रन्था आर्षनाम्ना
 रचितास्तेषु च बहूनामपरिशीलितश्रुतिस्मृतीनां सत्यत्वभूयो जायतेऽतः पापण्ड-
 भीरुभिः पूर्वोक्तप्रकारेण तेषां निर्धारणं कर्तव्यम् । अर्थतैर्लैखिनानि शिवमुनि-
 ब्राह्मणादिनिन्दावाक्यानि यथा एतैर्निर्मितायां वसिष्ठस्मृतौ तापादिपञ्चसंस्कारा
 महाभागवता स्मृताः । चक्रादिहेनिभिस्तप्तं ताप इत्यभिधीयते । संस्कारः प्रथमः
 प्रोक्तो द्वितीयः पुण्ड्रधारणम् । तृतीयं नामकरणं वैष्णवं पावनं परम् । सार्थज्ञानं
 चतुर्थस्तु मन्त्राध्ययनमुच्यते । पञ्चमस्तु हरेः पूजा पञ्चरात्रोक्तमार्गः । त-
 दीयार्चनपर्यन्तं हरेराराधनं स्मृतम् । इत्येवमादिसंस्कारो महाभागवतः स्मृतः । अन्ये
 स्ववैष्णवाः प्रोक्ता हीनास्त्रापादिभिर्द्विजाः । तथा ह्यैष्णवा ज्ञेयाः प्राकृताः
 पापकारिणः । वादशास्त्रेषु निपुणास्ते वै नरकगामिनः । अवैष्णवत्वं विप्राणां महा-
 पातकसंज्ञितम् । अवैष्णवस्तु यो विप्रः सर्वकर्मसु गार्हितः । रौरवं नरकं प्रा-
 प्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयात् । चतुर्वेदा च यो विप्रो वैष्णवत्वं न विन्दति ।
 वेदमारमराक्रान्तः स वै ब्राह्मणगर्दभः । पापण्डिनञ्च पतितमुन्मत्तं शवहारिणम् ।
 अवैष्णवं द्विनं स्पृष्ट्वा सत्रामा जलमाविशेत् । चक्रादिचिह्नहीनेन स्थाप्यते यत्र
 कर्मणि । न सात्रिर्ध्वं हरिर्याति क्रियाकोटिशनैरपि । अवैष्णवस्यापितानां प्रति-
 मानाञ्च वन्दनम् । यः करोति स मृदात्मा रौरवं नरकं वनेत् । शूद्रादीनान्तु रु-
 द्राद्या अर्चनीयाः प्रकीर्तिताः । रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रञ्च यस्पुराणेषु गीयते । तदन्ना-
 क्षण्यविषयमेवमाह प्रणापतिः । तस्मात् त्रिपुण्ड्रं विप्राणां न धार्यं मुनिसत्तमाः ।
 यद्यज्ञानात्तं विधियुः पतिनास्ते न संशयः । अवैष्णवस्तु यो विप्रश्चाण्डालाद-
 धमः स्मृतः । न तेन सह मोक्षव्यमाश्रयपि कदाचन । इत्यादि । एषां हारीत-
 स्मृतौ च चक्रादिचिह्नरहितं प्राकृतं कलुषान्वितम् । अवैष्णवन्तु तं दूराच्छ-

पाकमिव सन्त्यजेत् । रुद्रार्चनाद्ब्राह्मणस्तु शूद्रेण समनां व्रजेत् । न भस्म धार-
येद्विप्रः परमापन्नोऽपि वा । मोहाद्वै विभ्रियाद्यस्तु स सुरापो भवेद् भुवम् । इत्या-
दि । एतेषां पराशरभृतौ च विना यज्ञोपवीतेन विना चक्रस्य धारणात् । वि-
ना द्वयेन वै विप्रश्चाण्डालत्वमवाप्नुयात् । अचक्रधारिणं विप्रं यः श्राद्धे भोज-
यिष्यति । रेतोमूत्रपुरीषादि स पितृभ्यः प्रयच्छति । शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितो
ब्राह्मणाधमः । स जीवन्नेव चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः । इत्यादि । ये चैतेषां
पापण्डशास्त्राणाम्प्रामाण्यमधिगच्छन्ति ते कथञ्चिच्छूद्राशिष्यस्वर्गमगणयित्वापि
चक्रादिधारणं कृत्वा स्वस्य चाण्डालत्वं दूरीकुर्वन्तु नाम किन्वेतद्धर्मस्य स्वरूप-
कालावधिप्रचलितत्वान्मृतपूर्वपुरुषाणां तद्धारणाभावादिदानीं धारयितुमशक्यत्वा-
त्तेषां चाण्डालत्वमेवाङ्गीकार्यं स्यात् । तथा च सति चाण्डालानां सन्ततय एव
एते इदानीं तप्तचक्रादिधारणेन ब्राह्मणोत्कृष्टजन्मानो भवन्तीत्यत्याश्चर्यपर्यवसानं
भवति । वन्तुतस्तु १२ अध्याये १५ श्लोके मनुः, या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च
काश्च कुहट्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः । उत्पद्य-
न्ते च लीयन्ते यान्यतोऽन्यानि कानिचित् । तान्यर्वाङ्गालिकतया निष्फलान्यनृतानि
च । इति । प्रेत्यतमोनिष्ठाः परलोके नरकनिष्पादका इत्यर्थः । तस्मान्मन्वादि-
भिर्निषिद्धान्याधुनिकवचनानि नरकभीरुभिर्हेयान्येव । किञ्चैतैः कल्पिनेषु ग्रन्थेषु
भुतिष्मृतिपुराणादिभिः परमाराध्यत्वेन प्रतिपादितस्य भगवतः शिवस्यापूज्यत्वप्र-
तिपादनं दृश्यते । स्वयन्त्वेते शूद्रशूर्पकारभिल्लचाण्डालादिजातीयानां शठको-
पमक्तिसारपरकालप्रुनिवाहनादीनां द्वादशानामालवारसंज्ञया प्रसिद्धानां तन्मतप्रव-
र्तकानामाद्याचार्याणां प्रतिमास्थापनपूर्वकं पूजनं तदुच्छिष्टभोजनञ्च कुर्वन्ति । तत्र
प्रमाणं चैतैः स्वमतानुसारेणैव दिव्यसूरिप्रभावदीपिकायां बहुलतरं लिखितम् ।
विष्णुपुराणे त्वेतादृशानां निन्दा स्पष्टतया श्रूयते तथा हि ६ अंशे १ अध्याये
१४ श्लोके सर्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य यद्वचनं द्विज । देवताश्च कलौ सर्वाः
सर्वः सर्वस्य चाश्रमः । इति । किञ्च एतेषां नारायणसारसङ्ग्रहे पञ्चोत्तरख-
ण्डे च कणादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् । कपिलं चैव दुर्वासं मूकण्डञ्च
बृहस्पतिम् । मार्गवं जमदग्निञ्च दशैतांस्तामसान् ऋषीन् । मात्स्यं कौर्मं तथा
लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च पडेनानि तामसानि प्रचक्षते । मानवी
पाङ्कजकल्पी च आत्रेयी दाक्षिणी तथा । कात्यायनी वैष्णवी च राजसी स्वर्गदा

स्मृतिः । गौतमी भार्हस्पती च सर्वाणि च यमस्मृतिः । ब्राह्मणी चौशनसी देवि ताम-
सी निरयप्रदा । इत्याद्युपक्रम्य सात्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदा मताः ।
तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतव इत्युक्तम् । अत्र स्त्रीक्रीडादिङ्गाम्यां निर्दिष्टानां
स्मृतिपुराणानां सात्विका मोक्षदाः प्रोक्ता इत्यादिपुंलिङ्गेन सह सम्बन्धासङ्गतेर्वालं र-
चिनान्येवैतानि वचनानि वायुपुराणादिषु विशुद्धसत्त्वप्रधानत्वेनोक्तानामृषीणां ता-
मसत्त्वेन कीर्तनमपि पापण्डित्वसूचकमेव । येचैनानि मत्स्यपुराणादीनां नरकप्रद-
स्वप्रतिपादकानि वचनानि सत्यानीति स्वीकुर्वन्ति तैर्मत्स्यपुराणादिकर्तारो मुनयो
वञ्चका इति वक्तव्यम् । मुनिभिस्तत्तच्छास्त्रस्य फलस्तुतिषु श्रेयःसाधनत्वेन प्रश-
सितत्वात् । तथा हि मात्स्ये वाराहचरित्रे इदं पुराणं परमं पुण्यं वैदैश्च सम्म-
तमिति । अन्तिमाध्याये च यदेनस्सर्वशास्त्राणां पुराणं मूर्ध्नि संस्थितमिति । वागव-
पुराणे १२ अध्याये श्रुतिर्वरायद्वादेहागमेषु मुख्यं पुराणेषु यथैव मात्स्यमिति भागव-
तेऽपि ८ स्कन्धे २४ अध्याये मात्स्यमधिकृत्योक्तम् । पुराणसंहितां दिव्यां सा-
ङ्ख्ययोगाक्रियावर्तीमित्यादि । एवं सर्वेषामार्षशास्त्राणामुपादेयत्वप्रतिपादकानि श-
तशो मुनिवाक्यान्पुण्ड्रम्यन्ते । तानि तु विस्तारानुमेयानि । तथैवेषां भारद्वाजसं-
हितायां । मातिसङ्गं परिचरेत् । पित्रादीनभ्यवैष्णवान् । ब्रह्मरुद्रदिगीशार्कतच्छ-
क्तिप्रसन्नोदयः । नित्यमभ्यर्चने वर्ज्याः कामोपि स्यात्तत्तन्मूर्खः इत्याद्युक्तम् ।
तन्तु मन्त्रादिभिरतीव विरुद्धं, तथा हि । २ अध्याये २२९ श्लोके मातरं पितर-
मुपनेतारञ्चाधिकृत्याह मनुः । तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते । न
तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् । सर्वे तस्यादृता वर्णा यस्यैते त्रय आ-
दृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः । इति । योगी याज्ञवल्क्यः
ब्रह्मवैष्णवरात्रैस्तु सावित्रैर्मित्रवारुणैः । तद्धिर्द्वैरेव मन्त्रैस्तान् पूजयेन्नित्यमादरादिति
ब्रह्मरुद्रादीनां पूजा मत्स्ये कथ्यते विदधाति । तथा न शूद्रा भगवद्भक्ता वि-
प्राः भागवताः स्मृताः । सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये न भक्ता जनार्दने । श्वपचोपि
महीपाल विष्णुभक्तो द्विजाधिकः । विष्णुभक्तिविहीनस्तु द्विनोऽपि श्वपचाघम इ-
त्यादयः श्लोकाः स्वमाहात्म्यप्रतिपादनार्थं तदविरोधिब्राह्मणनिन्दनार्थं चेतेर्निमित्त-
तोऽपि मनोः प्रथमाध्यायस्य ९८-९९ श्लोकाभ्यां तथा ९ अध्यायस्य ११७-
१११ श्लोकाभ्यां निरसनीयाः यथा । उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
॥ हि धर्मोऽमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधि-

आधते । ईश्वर सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये । अविद्वाश्चैव विद्वाश्च ब्राह्मणा
 दैवतं महत् । प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् । एव यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते
 सर्वकर्मसु । सर्वथा ब्राह्मणा पूज्या परमं दैवतं हि तत् । इति । किञ्च न
 शूद्रा इत्यादिवचनानां तात्पर्यान्विषणे क्रियमाणे श्रुतिस्मृत्यादिषु विष्णुभक्तेरभक्ते-
 र्वा इहैव जन्मनि ब्राह्मणत्वशूद्रत्वापादकत्वेनानुक्तत्वात्तथा व्यवहारादर्शनाच्च ।
 चातुर्वर्ण्यसाङ्ख्यप्रतिपादनपरत्वमेव तद्वचनप्रामाण्यवादिषु तथा व्यवहारदर्शनात् ।
 तादृशानाम्च विष्णुपुराणे ३ अंशे ७८ अध्याये चतुर्णां यत्र वर्णानां मैत्रेयात्म-
 न्तसंस्कारः । तत्रास्थासाधुवृत्तीनामुपचातोपनायते । ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा स्वध-
 र्माद्व्यपतोमुत्तमम् । यान्ति ते नग्नसंज्ञान्तु हीनकर्मस्ववस्थिता । तस्मादेतान्नरोन-
 र्माद्व्यपतोमुत्तमम् । सर्वदा वर्जयेत्प्राज्ञ आलापस्पर्शनादिषु । इति नि-
 र्माञ्जरीसन्त्यागदूषितान् । नैव कृत्वा तथा श्वपचोपि महीपाल इत्यत्र पूर्वार्द्धे विष्णुभक्तेभ्यो द्विजेभ्यो
 नैव कृत्वा तथा श्वपचोपि महीपाल इत्यत्र पूर्वार्द्धे विष्णुभक्तेभ्यो द्विजेभ्यो
 विष्णुभक्तस्य श्वपचस्याधिक्यम् । उत्तरार्धे च विष्णुभक्तिहीनेभ्यः श्वपचभ्यो
 विष्णुभक्तिहीनस्य द्विजस्याधमत्वं विनसितम् । अन्यथा अर्थापत्तिरेव । पूर्वार्द्धे
 द्विजस्याधमत्वे उत्तरार्द्धे च श्वपचस्योत्तमत्वे प्राप्ते पुनरुक्तत्वं स्यात् । तदेतादृ-
 शवचनरचने कस्यार्थस्य प्रवृत्तिः सम्भाव्यते । यच्च ये कण्ठलप्रतुलसन्निपिनास्त-
 श्वपचनरचने कस्यार्थस्य प्रवृत्तिः सम्भाव्यते । यच्च ये कण्ठलप्रतुलसन्निपिनास्त-
 माळा ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः । ये वा ललाटपटले लसद्बुधपुण्ड्रा ते वै-
 श्वनाभः भुवनमाशु पवित्रयान्ति । इत्यादि वचनानि स्वकीयलिङ्गधारणकारणत्वेन नि-
 र्मितानि । तदपि मत्स्यपुराणे १६ अध्याये वर्णयोल्लिङ्गिनः सर्वाङ्गद्वयकाले तु
 धर्मवित् । इति । मात्स्ये एवमेव प्रतिष्ठाप्रकरणे च नैताद्वि शीलेन न दाक्षिकेन
 न लिङ्गिना स्थापनमत्र कार्यम् । विभेण कार्यं श्रुतिपारगेण गृहस्थधर्माभिरतेन
 निष्कामिनि लिङ्गधारणस्य निषिद्धत्वापादकत्वेनोक्तत्वाद् दूषितान्येव । वास्तवन्तु वि-
 ष्णुभक्तलक्षणे विष्णुपुराणे ३ अंशे ७ अध्याये प्रोक्तम् । न भलति निजवर्ण-
 धर्मनो यः सममतिरात्ममुहद्विषयसंपत्तेः । न हरति न च हन्ति निष्ठिपदुर्धर्मितमनस-
 न्तमनेहि विष्णुभक्तमिति । एवमेतेषां सर्वमप्याचरणं शास्त्रविरुद्धं प्रदर्शितम् ।
 उपासनाप्येतेषां विना द्वयेन वै निमग्नपाण्डान्त्वमवाप्नुयादित्यश्रोतो द्वयमन्त्रो
 यथा । श्रीमन्नारायणचरणौ नरणं प्रपद्ये । श्रीमते नारायणाय नमः इति । अय-
 मेतेषां परमोपास्यो मन्त्रः । अस्यातीव महिमा स्वप्रत्येवेनैरुक्तः किन्त्वस्या
 आनुपूर्व्या अर्थं मूलं नास्त्येवेति निश्चयः । मिथ्यान्तोऽप्येतेषां निश्चिष्टानामिदं

ति । तस्यार्थस्तु चिच्छब्दवाच्या जीवा अचिच्छब्दवाच्यो जडप्रपञ्चः तदुभय-
विच्छन्नं ब्रह्म तत्र स्थञ्चिदाचेद्विशिष्टं ब्रह्मकार्यं सूक्ष्माचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मकारणं
विशिष्टञ्च विशिष्टञ्च विशिष्टे विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतमिति । एतच्चाद्वैतवादि-
भिर्वहुशो निराकृतमित्यस्माभिरुपरम्पते । वस्तुतस्तु विशिष्टाद्वैतशब्दस्यापत्त्वामा-
वात् एतादृशविचारस्य च वेदान्तविषयत्वात् रामानुजमतस्य च शूद्रादिभ्यः प्रच-
लितत्वात् शूद्रस्य च श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधादिति वेदान्तसूत्रे १ अध्याये ३
पादे २ अधिकरणे ब्रह्मविचाराधिकारनिषेधात् । मनुना च ४ अध्याये ८०
श्लोके न शूद्राय मतिं दद्यात्तोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्योपदेशोद्धर्मं न चास्य
व्रतमादिशेदिति शूद्रं प्रत्युपदेशमात्रस्य निषिद्धत्वात्किमुत वक्तव्यं शूद्रादुपदेशप्र-
हणस्य निषेध इति । तथा पराशरस्मृतौ १ अध्यायान्ते कपिला क्षीरपानेन ब्रा-
ह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां वृजेदिति वेदसम्पर्कमात्रं यत्र
निषिद्धं तत्र तद्वहस्यविचाराविकारः कथं सम्भाव्यते । तस्मादस्य सिद्धान्तस्य
युक्तत्वायुक्तत्वविचारो नन्व्यासुतस्य सौन्दर्यासौन्दर्यसम्भावनवच्छाविषाणस्य तै-
क्ष्ण्यतैक्ष्ण्यसम्भावनवत्स्वपुष्पस्य सुरभित्वासुरभित्वसम्भावनवच्चासम्भावित एव ।
अथ वा शूद्रेण क्रियमाणे वेदपाठे ज्योतिष्टोमादौ वा शुद्धाशुद्धसम्पन्नासम्पन्नवि-
चारवदनावश्यक एवेत्येवं विस्तरेण । तोताद्विरूपं मुख्यमास्थानमन्यधस्मान्मान्यं
नास्ति रामानुजानाम् । श्रेष्ठो यो भूतत्र पट्टाभिषिक्तो जीरोपाख्यो विष्णुचित्तलि-
दण्डी ॥ १ ॥ रामाभूक्कृष्णामिते विक्रमाब्दे प्राप्तः काश्यामाश्रमे शुक्लपक्षे । सो-
म्येवादौ दीर्घमुल्काचतुष्कं प्रज्वालयाग्रे प्राविशद्भानमार्गम् ॥ २ ॥ सत्सिद्धान्ता-
भावनं ध्वान्तमत्रव्याप्तं प्राहोल्काचतुष्कस्य हेतुम् । अन्यथास्याकर्ण्ये शिष्यैस्त-
दीयैर्गर्वोत्कर्षाद्धोपिनं तत्र तत्र ॥ ३ ॥ ये सन्त्यत्र सङ्कित्युक्तिपटवो राद्धान्त-
पारङ्गताः शक्ता दूषयितुं श्रुतिस्मृतिनृतं रामानुजीयं मनम् । तेऽसीतीरविनिर्मिते
सलु नगत्रायाश्रिते मन्दिरे शुक्रोज्जासितपञ्चमीयुतदिने बादार्थमायान्तिवति ॥ ४ ॥
श्रुत्वेतेषां तत्र जग्मुर्दिनेन्द्रा धर्मश्रौत्रम्पार्तमालम्बमानाः । तैराहूतास्ते च रामानु-
जीया भीतानेवैपि युरकेषितत्र ॥ ५ ॥ तदा द्विनैः सर्जनमद्धितार्थं सद्धर्मरक्षाकर-
पत्रमेतत् । प्रकाशितं यस्य बिलोक्तनेन रामानुजीयादचाकितं समुद्रः ॥ ६ ॥
निरुचराधोवदनाः स्वकीयं विज्ञाय पापण्टमतं निवृष्टम् । स्वीकृत्य सर्वं द्विनमा-
विन ततो गताश्चिदृष्यादय इत्यमेवम् ॥ ७ ॥ शुभं भूयात्सर्वगताम् ।

श्रीविश्वेश्वरो विनयतेतराम् । अप्यवाराणसीपूर्वतो वरवसरसन्निधौ वीरपुरे
 निवसतोऽस्यस्यास्यङ्कितवैष्णवयोर्वैवाद सम्मत । तत्र सन्धासिना श्रीवाराणसीस्थ
 विद्वज्जनसम्मतप्राचीनव्यवस्थापत्रमवबुध्यता शङ्खचक्राभ्याम्बाक्षणादेरुत्कृष्टनम्-
 नः शरीरदाहो न कर्तव्य इत्युक्तम् । तदसहमानेन वण्णवाभासेन स्वमते श्रुतिस्मृ-
 तयो ऽनेकशस्स-तीति वदना मशान्कोलाहञ्च कृतस्तदर्थमुभयाम्या वाराणस्यामागमन
 कृतम् । विवादपरिहारार्थञ्च महादेवाश्रमगौडस्वामितारकाश्रमपाण्डितरामकृष्णा-
 रम्भासित्वनोपन्यस्तास्तत्र महादेवाश्रमपाण्डितरामकृष्णाभ्याञ्चोभावेव विवादमयास्य-
 क्तौ । उभयाम्याञ्च सकलशास्त्रपारगाम्या कथमश्रौतस्य श्रौतत्वमस्माभिर्वेदादापा-
 येनेत्युक्तम् । तदुत्तरमङ्गिनैवैष्णवेन किञ्चिद्द्रव्यव्ययेन काशीनाथादिभ्यस्तत्तमु-
 द्वाधार्यनृपायिभ्यो व्यवस्थापत्र सम्पादिनम् । इतरैश्च वाराणसीस्थपाण्डितैर्यथाशा-
 स्त्रनिर्णयं रोचयद्भिर्वाशास्त्रनिर्णय निरूपितं तथेह लिख्यते । तत्र श्रेयस्तावन्
 श्रौतस्मार्तद्वयम् । तत्र श्रौतं ज्योतिषोमादि स्मार्तइगृह्यादि । उभयसम्भेदेनैव सता-
 माचारः प्रवर्तते । तत्र न वयङ्काञ्चिच्छ्रुति स्मृतिं वाऽङ्किताचारपरामुपलभामह इति
 किमित्येतमाचार श्रौतस्मार्तं वा नञादापादयाम । अयमेव निर्णयशण्डिभ्यस्तूनवृ-
 त्तिभक्तिचन्द्रिकाव्याख्याने कृत इति तद्वन्धपव लिख्यते । यत्तु लिङ्गवाराणस्या-
 भे, ये कण्ठलान्तुलसीनालिनासमाला ये बाहुमूत्रपरिचिह्नितशङ्खचक्रा । ये वा ललाट-
 फले लसद्भूर्ध्वपुण्ड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्तीत्यादि वैष्णवानाम् । तथा
 शूलादिधारणं शैवाना तत्र वेदाधिकारिणाम् । किन्तु तप्तशङ्खादिधारण शूद्राणां
 कुण्डगोलवादीनाञ्च । विष्णुस्मृतौ, शङ्खचक्राद्यङ्गनञ्च गीतनृत्यादिकन्तथा ।
 एकमतिरय चर्मा न जातु स्याद् द्विज-मन । यथा इमशानन काष्ठं सर्वकर्मसु गार्ह-
 तम् । तथा चक्राङ्कितो विप्रस्सर्वकर्मसु गार्हित । शङ्खचक्र मृदा यस्तु कुर्यात्तप्ता-
 यसेन वा । स शूद्रवद्बहिर्कार्यस्सर्वस्माद् द्विजकर्मण इत्यादिना तप्तमुद्राधारणस्य
 शूद्रपरत्वावगमात् । ननु महामारुते नारायणीयोपाख्याने मशंसितपञ्चरात्रागमप्र-
 सिद्धाचारस्य किमिति विरुद्धस्मृत्यवष्टम्भेन निन्दा क्रियते इति चेत्सत्यम् । द्वि-
 विधत्वात्पञ्चरात्रागमस्य न वयम्भारतप्रसिद्धपञ्चरात्रागमजिन्दाप्रस्तस्य वेदानी-
 न्तत्रैव लुप्यमानतया निर्देशात् । तथा हि । उपरिचञ्चसुसङ्गं रागानमुपक्रम्य
 स च राजा धिया युक्तो भविष्यति महान्वभुः । सस्थिते तु नृो तस्मिच्छास्त्र
 मेतत्सनातनम् । अन्तर्धास्यति तत्सर्वमेतद्भुः कथितम्भवेति । यच्चेदानीमुपलभ्यते

तस्यैव निन्दाऽपि यथा कौर्मे सात्वतो नाम परमो विष्णुभक्त प्रतापवान् । महा-
 त्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदावरः ॥ ॥ नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने रतः । शा-
 खम्भर्वतयामाम कुण्डगोलादिभिः श्रितम् ॥ अत एव वाक्यादभिनवोऽपि पञ्चरा-
 त्रागमः कश्चिदस्ति ॥ साम्बपुराणे पञ्चरात्र सात्वतं यत्तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वे-
 दभ्रष्टान्समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् । इति पञ्चरात्र सात्वतमिति समानाधिकर-
 णम् । तेन प्राचीनपञ्चरात्रागमव्यवच्छेदः । ततस्तच्छास्त्रप्रसिद्धतत्समुद्रादिधा-
 रणस्य कुण्डगोलादिपरत्वं निश्चीयते । किञ्च महामारते निर्दिष्टपञ्चरात्रेण श-
 ङ्खलादिधारणमभ्यनुज्ञायते । यच्च पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्ये-
 पि विश्वतः । अतस्तत्तन् न तदामो ऽश्नुते श्रुतास इद्वहन्तस्तत्समाशतइति श्रुति-
 स्तत्समुद्रादिधारणे प्रमाणत्वेनोपन्यस्यते यच्च तदर्थं ब्रह्मणस्पतेश्चतुर्मुखस्यापि
 नायक प्रभुत्वं विश्वतः सर्वेषां गात्राणि शरीराणि पर्येपि व्याप्नोति ते व्यापकस्य
 तव विततम्पवित्रञ्चक्रं सुदर्शनं सहस्रारं पवित्रञ्चरणम्पविरेति नैर्षण्डुक ।
 अत्र यदस्तीत्यध्याहार्ये तेनातप्ततनू अत एवामः अपक्व अदृग्वाप इति यावत् ।
 तत्प्रसिद्धं मोक्षलक्षणं सुखविशेषमाश्नुते तत्पवित्रं सदावहन्त एव श्रुतास परि-
 पक्वास्तत्सुखमाशत अश्नुवन्त इत्युत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न कैश्चिच्छिष्टैरङ्गीकरणमिव ।
 तत्र प्रमाणाभावात् न हि स्वकल्पनया यः काश्चिदेव वेदार्थं सम्पादनीयः ॥ तत्वे
 सति कथमुपक्रमदेवेदार्थतात्पर्यमाहकत्वेनोपन्यासः शिष्टगारिगृहीतः सम्पद्येत ।
 अतो वेदव्याख्यातृभिः सर्वशिष्टसम्मतैः सायणाचार्यैर्यथा व्याख्यात तथैव म-
 न्तव्यमिति तदीयं व्याख्यानं लिख्यते । ऋग्वेदे सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्याये पू-
 षमानप्रकरणे पवित्रन्त इति पञ्चर्वं षोडशं सूक्तम् । तत्र प्रथमा पवित्रन्त इति
 हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोचकमङ्गं वितनं सर्वत्र विस्तृतं स
 प्रभु प्रमविता त्वं गात्राणि पातुरङ्गानि पर्येपि परिगच्छसि विश्वेन सर्वतस्तव
 तत्पवित्रम् । अतस्तत्तन् प्रयोजनादिना असन्तप्तगात्रं अपि अपरिपक्वो ना-
 श्नुते न व्याप्नोति श्रुतास इत् श्रुता एव परिपक्वा एव बहवो यागं निर्वह-
 न्तः । तत्पवित्रं समाशतं व्याप्नुवन्ति तदर्थं । न चेह्येतेन मन्त्रेण शङ्खपक्वाङ्क-
 न कुर्यादित्येवं स्मार्तविनियोगोऽपि विनान्यत्र विनियुक्तस्याप्येतदर्थं प्रकाशनमपि
 स्तायेत । सति च कस्मिन्नान्यथा इत्यादिनिष्णुपुराणेषु ३ अंशस्य ८ अध्याय-
 स्य वचनाविरोधान् । ये दैवाङ्गर्णाधनाधिकारच्युता व्यात्यपातितादय आधुनिकमार्गो

फलम्भनरूपदोषरहिताः सन्तो भगवद्भक्तिङ्कुर्वन्ति तेषां मोत्साहनपर एव । अथ वा
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिवायिते इत्यादि भगवद्बचनात्तत्तदभिमानत्यागमात्रं
विवक्षितं न स्वरूपत एव धर्मत्यागः । किञ्च तेषु वचनेष्वाधुनिकमार्गाश्रयणाम्य-
नुज्ञानोपलभ्यते । विष्णुपुराणे च तेन तिष्ठन्निति वर्णाश्रमधर्मेषु स्थितिरेव वि-
ष्ण्वाराधनमित्युक्तं नान्यस्य धर्मान्तरस्यानुष्ठानापेक्षाकृता । प्रस्युत नान्यः पन्थास्त-
तोषकारणमिति मार्गान्तराश्रयणस्य निषेधः स्पष्टतया कृतः । एवमाधुनिकमार्गे
प्रविष्टा ये भगवन्नामग्रहणं कुर्वन्ति तदपि तेषां निष्फलमेव । नाममाहात्म्येष्वधु-
निकमार्गप्रवेशानुज्ञाभावात्तदुक्तनामापराधप्रस्तत्वाच्चास्वीकृताधुनिकमार्गपरमेव ना-
ममाहात्म्यमित्यलं पल्लवितेन । तस्माच्छठकोपादिनीचनातिप्रवर्तितश्रुतिस्मृत्यादिवि-
श्वाधुनिकमार्गे प्रविष्टा रामानुजीया निष्फलमत्र वर्णाश्रमधर्माधिकारच्युता भव-
न्तीति सिद्धम् । एतेन रामानुजीयानामाचारस्य शास्त्रमूलकत्वशङ्का दूरतोऽपा-
स्ता । न हि शूद्रात्प्रथमं प्रवृत्तः कोऽपि धर्मः शास्त्रमूलको दृष्टः । सर्वस्यापि धर्मस्य
वेदमूलकत्वात् । शूद्रस्य च वेदश्रवणमात्रस्याप्याधिकाराभावात् । अतो रामानुजी-
य यानि वाक्यानि स्वकीयाचारे प्रमाणभूतानि वदन्ति तानि सर्वाण्यपि कश्चि-
तानि सर्वथा निर्मूलान्येवेति सुधीभिरवधेयम् । एतच्चास्माभिर्नहुलतरयत्नेनैतेषां प्र-
न्यासस्याद्य यत्र यत्रार्पणान्ना लिखितं वचनं दृढं तस्य तस्यान्वेषणं बहुपुस्तकेषु
कृतम् । न तु कुत्रचिद्रामानुजीयाचारानुकूलवचनस्य लेशोऽप्यार्पणशास्त्रे दृष्टः ।
किन्वेतैः पाषाण्डभिः कल्पिताः कतिचिद्वन्याः शिवब्राह्मणमुनिशास्त्रादीनां निन्दा-
पराः सन्ति तेष्वेतेषां धर्मप्रतिपादकानि वचनान्युपलभ्यन्ते नान्यत्र । ते ग्रन्थास्तु
वशिष्टस्मृतिः हारीतस्मृतिः पराशरस्मृतिः इत्यादयः स्मृतयः । पञ्चपुराणीयोत्तरखण्ड-
प्रभृतीनि पुराणानि । भारद्वाजसंहिता परमेश्वरसंहिता इत्यादयः संहिताः । इत्येवं विधा
बहवो ग्रन्था एतैः कल्पिताः प्रचरन्ति । सत्या अपि वाशिष्ठादिमुनिप्रोक्ताः स्मृतय
उपलभ्यन्ते तत्रैतैः कल्पितेषु ग्रन्थेषु शिवब्राह्मणादीनां निन्दा एतदीयधर्मस्य
प्रशंसा चास्ति । सत्येषु तु केवलं वर्णाश्रमादिधर्ममात्रस्य प्रानिश्चीतस्याप्यधर्मेधादेः
स्मृतिपुराणादिगतेन कलिनिषिद्धपरिगणिनादिना सङ्कोचः । अन्यथा कलावप्यध-
र्मेधादिकं स्यात् स्याद्य धनितस्यापि तत् । तस्माज्ज तद्वैदिकानामिति सिद्धम् । एतेन
विशेषनिषेधवाक्यं रागप्राप्तनिषेधाभिप्रायमिति निरस्तम् । तत्तमुद्राधारणस्य दुः-
स्वरूपत्वेन रागाप्राप्तस्यान । न च तर्ह्यप्राप्तस्य निषेधायोगात्प्राप्तकस्य शास्त्र-

स्योपजीव्यत्वेन प्रबलत्वात्तेनैव वाक्येन निषेधस्य बाधः स्यादिति शङ्क्यम् ।
यजातिषु ये यजामहङ्करोति नानुयाजेष्वित्यादौ सामान्याद्विशेषस्य प्रबलतया अ-
त्रापि प्रापकसामान्यविधितो विशेषनिषेधस्यैव प्रबलत्वात्सामान्यस्यैव बाधनादि-
त्वास्तां विस्तरः ॥ इति श्रीतस्मार्ताचरणविनिविष्टानां काशीस्थविदुषाम्परामर्शः ।
ये च वेदब्राह्म्याचारास्तान्त्रिकवैष्णवास्तैर्वैदिकानपि धनलोभपरवशानतिचपलमतीन-
विश्वसनीयत्वेन लोकप्राप्तिद्वान्काशीस्थसंस्थेश्वरदत्तप्रमृतिपाण्डिताननुकूलीकृत्य व्य-
वस्थाप्राप्तस्तथादितः । न तत्र कश्चिच्छ्रीतस्मार्तो वा विद्वानपक्षपाती सम्प्रतिमकु-
रुतेति शिवम् ॥ ऋष्याकाशनवेन्दुसंवति शुचां पक्षे सिते वासरे शुके शुक्लकुं-
लंज्जैर्ब्रह्मजैः सम्भूय सन्निर्मितः । शास्त्रार्थोऽनलदग्धवैष्णवमतध्वंसीनवान्पास्ति-
यौ प्राप्तादे च दधातु पण्डितमनस्वान्तप्रसादं चिरम् ॥ श्रीकाशीस्थेश्वराय
नमः ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यकैवल्यानन्दयोगीन्द्रभगवत्पूज्यपादमतानुया-
यितीर्थाश्रमसरस्वत्युपनामकानां काशीस्थपरुचशतदण्डनामत्रार्थे सम्प्रतिः ॥ १ ॥
अत्रैवार्थे सुमहोपशान्तिः सम्प्रतिः । नतुमत्तवद्व्याख्यातुर्वैष्णवस्य ॥ २ ॥ सम्प्र-
तिरत्र महानन्दस्य ॥ ३ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणबहिर्भूतं रामानुजीयानां चक्रादिधार-
णमित्यत्र सम्प्रतिः शीतलमिश्रस्य ॥ ४ ॥ सम्प्रतिरत्र कार्तिकेयमिश्रस्य ॥ ५ ॥
सम्प्रतिरत्र लज्जनाशङ्करशर्मणः ॥ ६ ॥ एतदर्थे सम्प्रतिः शालग्रामोपाध्यायस्य ७
सम्प्रतिरत्र वैद्यनाथशर्मणः ८ सम्प्रतिरत्र भोजदत्तस्य शर्मणः ९ श्रीमच्चतुर्वेदी
हीरानन्दशर्मपण्डितस्य सम्प्रतिरत्र १० सम्प्रतिरत्र द्विवेदिनो शिवदत्तस्य ११
सम्प्रतिरत्र बलदेववैद्यस्य १२ श्रीदेवदत्तशर्मणो द्विवेदोपनामकस्य सम्प्रतिरत्र १३
सम्प्रतिरत्र गङ्गारामशर्मणः १४ सम्प्रतिरत्र शिवचरणशर्मणो ज्योतिर्वेदः १५
श्रीदुर्गादत्तशर्मणः पाण्डेयोपाध्यायस्यात्र सम्प्रतिः १६ सम्प्रतोऽयमर्थः सोमणो-
पाध्यायश्रीनगेश्वरशर्मणः १७ सम्प्रतिरत्र श्रीहीरारामवैदिकस्य १८ श्रीशुक्ल-
यदुनारयशर्मणोऽत्र सम्प्रतिः १९ सम्प्रतिरत्रार्थे शैवोपाह्वनीलकण्ठशास्त्रिणः २०
सम्प्रतिरत्र हरिमकरवैदिकस्य २१ पाठकोपाध्यायहस्तिहृण्यशर्मणोऽत्र सम्प्रतिः २२
सम्प्रतिरत्र बडोमिश्रशर्मणः २३ सम्प्रतिरत्र गणेशवैदिकस्य २४ श्रीगौरीश-
ङ्करशर्मणो द्विवेदोपनामकस्यात्र सम्प्रतिः २५ सम्प्रतिरत्र जनश्याममिश्रस्य २६
सम्प्रतिरत्र श्रीलक्ष्मणशर्मणः २७ सम्प्रतिरत्रार्थे अग्निहोत्रविश्वनाथशर्मणः २८ स-

भूतिरत्र विश्वम्भरशास्त्रिणः २९ सम्मतिरत्र मोतीरामशर्मणः ३० अत्रार्थे सम्मतिः
 भीतुलसीरामशर्मणः ३१ सम्मतिरत्र गौडअमीचन्द्रपण्डितस्य ३२ सम्मतिर्मोती-
 रामशर्मणो वैदिकस्य ३३ अत्रार्थे सम्मतिर्गणेशमिश्रस्य ३४ अन्वमेस्तामुमर्थे
 हर्षाकरोपाभिधो गणेशशर्मा ३५ सम्मतिरत्र श्रीरूपरामशर्मणः ३६ सम्मतिरत्रा-
 र्थे गङ्गाधरशर्मणः पञ्चान्तरे तुल्यत्वितिन्यायेन लेखः ३७ सम्मतिरत्रार्थे वेणी-
 रामशर्मणः ३८ अत्रार्थे सम्मतिः श्रीविश्वेश्वरदत्तशर्मणः ३९ सम्मतिरत्र
 दयारामशास्त्रिणः ४० सम्मतिरत्रार्थे जीवनापपण्डितराजस्य राजगुरानेपाल-
 शासिनः ४१ अत्रार्थे सम्मतिर्लोमिच्छान्योपनामकविष्णुशर्मणो याज्ञिकस्य
 पार्वतीयस्य ४२ सम्मतिरत्र कृष्णशर्मणः ४३ रामानुजीयानां मतं निर्मूलमित्य-
 त्र सम्मतिः शितिकण्ठशास्त्रिणः ४४ सम्मतिरत्रार्थे हरिशर्मणः ४५ अत्रार्थे चण्डी-
 शरशर्मणस्तम्मतिः ४६ एतदर्थे लक्ष्मणशर्मणः सम्मतिः ४७ अत्रार्थे सम्मतिः श्री-
 कृष्णदेवसर्वभौममहाचार्याणाम् ४८ अत्रार्थे सम्मतिरमयचरणदेवशर्मणाम् ४९
 सम्मतिरत्रार्थे शम्भुशर्मणः ५० सम्मतो ऽयमर्थो ज्योतिर्विदकलमकरमणिरामश-
 र्मणः ५१ सम्मतिरत्रार्थे त्रिपाठुद्यपाहशिबदयालशर्मणः ५२ सम्मतिरत्रार्थे द्विवेदो-
 पनामकवस्तीरामशर्मणः ५३ अत्रार्थे सम्मतिर्भवानीचरणदेवशर्मणाम् ५४
 वस्तुतोऽयमेव सिद्धान्तोऽनुमतो रामेश्वरस्य पञ्चान्तरे लेखस्तु केषाम्भिरसन्तोषमूल
 आहार्यः ५५ सम्मतिरत्रार्थे गोपालशास्त्रिणः ५६ सम्मतिरत्र शिवरामद्राविडस्य
 ५७ अत्रार्थे सम्मतिर्मेचङ्करेत्युपनामकनारायणशर्मणः ५८ तत्र तु तान्त्रिकत्वेना-
 त्र तु वैदिकत्वेन ॥ सम्मतिरत्रार्थे गाढगिलोपनामकरामकृष्णस्य ५९ सम्मतिरत्रार्थे
 विन्नामणिदेवस्य ६० सम्मतिरस्मिन्नर्थे पद्मनिधेः पार्वतीयस्य ६१ सम्मतिरत्रार्थे
 धर्माधिकारिरामचन्द्रशर्मणः ६२ सम्मतिरत्रार्थे गणपतिदीक्षितस्य ६३ सम्मतिरत्रा-
 र्थे गोपालकृष्णयाज्ञिकस्य ६४ सम्मतिरत्रार्थे नन्दरामशर्मणः ६५ अयमेव सि-
 द्धान्तोऽनुमतो हरिचरणस्य ६६ सम्मतिरत्रार्थे रामदत्तशर्मणः ६७ सम्मतिर-
 त्रार्थे प्रयागदत्तशर्मणश्चिन्तादिनः ६८ सम्मतिरत्र राममुक्ताशास्त्रिणः ६९ सम्मति-
 रत्र रामनमनपण्डितस्य ७० सम्मतिरत्र सामवेदिनो दीक्षितोपनामकरुद्रगणनीश-
 र्मणः ७१ सम्मतिरत्र सामवेदिनो द्विवेदिनो गङ्गाधरशर्मणः ७२ सम्मतिरत्र
 मोलानाथविदुषः ७३ सम्मतिरत्रार्थे पाण्डेयोपनामकमहादेवदत्तशर्मणः ७४ म-
 सम्मतिरत्रार्थे गङ्गारामात्रिपाठिशर्मणः कूर्मावनिशामिनः ७५ सम्मतिरत्रार्थे पाण्डे

योपनामकलक्ष्मीकान्तशर्मणः कूर्माचलवासिनः ७६ सम्मतिरत्रार्थे पन्तोपनामक-
 कूर्माचलवासिनः आदिकेशवशर्मणः ७७ सम्मतिरत्रार्थे पन्तोपनामककूर्माचलनि-
 वासिनः हरिरामशर्मणः ७८ सम्मतिरत्रार्थे चिन्तामणिशास्त्रिणः ७९ सम्मतिरत्रा-
 र्थे गिरिजाशङ्करपाठकस्य ॥ ८० ॥

ससम्मतेरस्या व्यवस्थायां अशुद्धिबहुलाया अपि पुस्तकान्तरस्य तु परिष्क-
 दस्याप्राप्त्याऽकृत्यैव शोधनमुदितावस्थायामेव मुद्रणमाह्वयितं भवतीत्यत्रत्यस्त-
 क्तरूपमवधारयन्तु स्वत एव व्युत्पन्नमतय इत्यलमस्पावेदनेन ॥

